

మధురభక్తి - ముగ్ధభక్తి

(ఆంధ్ర మహాభాగవతము - ఐదవ పురాణము)

రచయిత్రి

డా॥ సురవరం పుష్పలత

ప్రిన్సిపాల్ & కార్యదర్శి

గీతాంజలి పబ్లిక్ స్కూల్

నారాయణ్ గూడా, హైదరాబాద్

ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు

తిలక్ రోడ్, హైదరాబాద్ - 500 001.

MADHURA BHAKTI : MUGDHA BHAKTI

(Andhra Maha Bhagavatham & Basava Puranam)

By Dr. Suravaram Pushpalatha

PLACED ON THE SHELF

Date.....

ప్రథమ ముద్రణ : 1993

ప్రతులు : 500

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి ఆర్థిక
సహాయంతో ముద్రింపబడింది.

వెల : రూ. 80-00

SRI VENKATESWARA
CENTRAL LIBRARY &
RESEARCH CENTRE,

Acc. No. ....

Date .....

TIRUPATI.

ప్రతులకు :

ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు
టిలక్ రోడ్డు,

హైదరాబాదు - 500 001.

ముద్రణ :

పద్మావతీ ఆర్ట్స్ ప్రింటర్స్,

1-1-517/బి/1, న్యూ బాకారం

గాంధీనగర్, హైదరాబాదు - 500 380

ఫోన్లు : 611413, 600547.

అ భి న న ద న

డా॥ ఎస్. పుష్పలతగారు రచించిన ఈ గ్రంథం ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు పక్షాన ప్రకటించడానికి చాలా సంతోషిస్తున్నాము. శ్రీమతి పుష్పలతగారు మూడు, నాలుగు భాషలలో మంచి పాండిత్యం గలిగిన విదుషీమణి. తెలుగు సాహిత్యంలో ఇంతవరకు ఇటువంటి గ్రంథం వెలువడలేదు. ఈ గ్రంథాన్ని వారు పి హెచ్.డి. పట్టము కోసం చేసిన పరిశోధన. డా॥ పుష్పలతగారు ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తుతో సన్నిహిత సంబంధం కలిగిన విద్వాంసురాలు. ఈ గ్రంథంలో ఆమె ఉత్తమ శ్రేణికి చెందిన పరిశోధన గావించినారు.

తెలుగులో భక్తి రసప్రధానమైన గ్రంథాలలో ఆంధ్ర మహా భాగవతము, బసవపురాణము ముఖ్యమైనవి. ఈ రెండు గ్రంథాలను ఆమె కూలంకషంగా పరిశీలించినారు, భక్తి స్వరూప స్వభావాలను, విశేషించి మదుర భక్తి తెలుగులో ఏ విధముగా పోషింపబడినదో ఆమె చక్కగా విశదీకరించినారు. ఇట్టి ప్రామాణిక గ్రంథాన్ని ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు పక్షాన ప్రకటించడం పరిషత్తు నిర్వాహకులకు చాలా ఆనందం కలిగిస్తున్నది. శ్రీమతి పుష్పలతగారికి నా హృదయ పూర్వక అభినందనలు, శుభాకాంక్షలు. ఆమె సురవరం కుటుంబంలో జన్మించి, తెలుగు భాష కొరకు జీవితాన్ని పూర్తిగా అంకితం చేసినారు, ఈ గ్రంథం చదివినవారికి ఆ సత్యం స్పష్టం కాగలదు.

సురవరం కుటుంబం లక్ష్మి సరస్వతులకు నిలయం. ఇది సకలాంధ్ర దేశానికి చక్కగా తెలిసిన సత్యం. ఆమెకు ఆ వారసత్వం పూర్తిగా సంక్రమించినది. సారస్వత పరిషత్తు పక్షాన, నా పక్షాన ఆమెకు నా హృదయపూర్వకమైన శుభాకాంక్షలు. పరమేశ్వరుడు ఆమెకు, ఆమె కుటుంబానికి ఆయురారోగ్యైశ్వర్యములు ప్రసాదించవలెనని నా ప్రార్థన.

డా॥ దేవులపల్లి రామానుజరావు

అధ్యక్షులు

రాష్ట్ర ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక, బాషా వ్యవహారాల
సలహాదారు

ఆశీరభినందన

నవవిధ భక్తుల్లో హృదయావర్జకమైనవి మధుర భక్తి, ముగ్ధ భక్తి. భక్తి - భావమా రసమా అనే చర్చనటుంచితే రసస్పర్శ అధికంగా వున్న భక్తి శాఖలు ఈ రెండు. డా॥ పుష్పలత ఆంధ్ర భాగవతంలోని మధుర భక్తిని, బసవ పురాణంలోని ముగ్ధ భక్తిని పంశోధనాంశాలుగా తీసుకుని ఈ సిద్ధాంత గ్రంథాన్ని రచించింది. భక్తికి పారవశ్యం మూల ధాతువు - శివుడైనా, కేశవుడైనా. శివుని పేరెత్తితే పాలకురికి సోమనాథునికి, శ్రీకృష్ణనామం స్ఫురిస్తే బమ్మెర పోతన్నకు అక్షరాలా అనిర్వచనీయ తాదాత్మ్యమే.

డా॥ పుష్పలత ఈ గ్రంథంలో భక్తి అంటే ఏమిటో ప్రాచీన లాక్షణికుల సుతోచనాలతో దర్శించి చాలా వివరంగా చర్చించింది, భక్తి భేదాలను గురించిన వివిధ పార్శ్వాలను స్పృశించి విలువైన సమాచారాన్ని నేకరించి ఈ గ్రంథ రూపంలో అందించింది. అటు ఆంధ్ర భాగవతంలోనూ, ఇటు బసవ పురాణంలోనూ తాను ప్రతిపాదించిన ఆ ఉభయ భక్తి పథాలను గురించి సోదాహరణంగా వ్యాఖ్యానించింది చూపింది. ప్రతి అంశానికి పూర్వ లాక్షణిక నేపథ్యాన్ని ప్రస్తావించడం ప్రశంసనీయ విషయం. తీసుకున్న వస్తువు ప్రాచీనమైనా ఆధునిక పాఠకులు కూడా సుఖంగా చదువుకునేటట్టు ఈ పరిశోధన కృతిని రూపొందించిన డా॥ సురవరం పుష్పలతకు నా ఆశీరభినందన.

(సం) సి. నారాయణరెడ్డి

ఆ శ య ము

ఇది ప్రధానముగా పోతన భాగవతములోని మధుర భక్తిని, భావ చారికముగా పాలకుటికి సోమనాథుని బసవ పురాణములోని మూఢభక్తిని రస పరముగా అనుశీలించిన పరిశోధన గ్రంథము.

భక్తి రసము కాదని ఆలంకారిక సిద్ధాంతములున్నట్లే, రసమగునని ఆలంకారిక సిద్ధాంతములును కలవు. కాదన్న సిద్ధాంతములకు గల ప్రసిద్ధి, అగునన్న సిద్ధాంతములకు అంతగా లేదు. కారణము భక్తిరసమని ప్రతిపాదించిన ఆలంకార శాస్త్రములు అర్వాచీన గ్రంథములగుట కావచ్చును.

పదునారవ శతాబ్ది రూపగోస్వామి భక్తి రసామృత సింధువు, ఉజ్జ్వల సీలమణి; పదునేడవ శతాబ్ది మధుసూదన సరస్వతి భక్తి రసాయనము భక్తిరస సిద్ధాంతమును స్థాపించిన ఆలంకారశాస్త్ర గ్రంథములు. అవి ఈ పరిశోధన గ్రంథమునకు ప్రాతిపదికలు. వాని స్వరూప స్వభావము లిందు సంగ్రహముగ నైనను సమగ్రముగా కలవు. గ్రంథములోని సారాంశములకు, అనుబంధము లిందు మూల శ్లోకములు మూదలింపబడినవి. అవి జిజ్ఞాసువులకు అత్యంతోపయోగకారులు.

ఇందలి 1. భక్తి స్వరూప స్వభావములు 2. భక్తి రసము 3. మధుర ముగ్ధభక్తులు - అనుశీలన విధానము అను మూడు అధ్యాయములు లక్షణ నైపథ్యము. 4. మధురభక్తి - భాగవతము 5. ముగ్ధభక్తి - బసవ పురాణము లక్ష్య రంగము. లక్ష్య లక్షణ సమన్వయము సమర్థముగా, శాస్త్రీయముగా సాగినది.

“మలి పలుకులు” మలచినట్లు “తెలుగు సాహిత్య విమర్శలో భక్తిరస నిరూపణము చేయుటకు లేదా పురాణములోగాని కావ్యములోగాని భక్తిరస వివేచనము చేయుటకు పూనుకొనిన గ్రంథములే తక్కువ. అందును మధుర,

ముగ్ధభక్తుల స్వరూప స్వభావములను వివేచించి, లాక్షణికముగా వాని ప్రతిపత్తిని నిరూపించి, శాస్త్రీయముగా వానిని విశ్లేషించి, ప్రసిద్ధభక్తి ప్రస్థానములను ప్రపంచించిన భాగవత బసవ పురాణముల కన్వయించి, పరిశీలించెడి కృషి విస్తృతముగా సాగలేదు " ఆ కొదవ కప్పుటకీ పరిశోధన గ్రంథము మేలుబంతి. అంతేకాదు కావ్య నాటకాద్యనేక నాహిత్య ప్రక్రియలలోని భక్తిరసాను శీలనమున కీ పరిశోధన గ్రంథము పథ ప్రచిర్యకము కాగలదని ఆశయము.

—ఆచార్య కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తి

ప్లాట్ నెం. 2, షణ్ముఖ అపార్ట్ మెంట్స్,

7-1-71 చిన వాల్తేరు,

విశాఖపట్టణము - 530 023.

భక్తిరసాలోకనం

అప్పుడే రెండు దశాబ్దాలు దాటిపోయాయి, శ్రీమతి పుష్పలతగారు హైదరాబాదు సాయం కళాశాలలో విద్యార్థినిగా నాకు మొదటి పరిచయం అయి. ప్రైవేటుగా ఎం.ఏ., చదువుతున్న ఆ రోజుల్లోనే భవిష్యత్తులో పరిశోధన చేయగలిగిన ఆసక్తిని, శక్తిని ప్రదర్శించింది ఆమె. శ్రీమతి పుష్పలతగారి భర్త శ్రీ శేఖర్ రెడ్డిగారూ నేనూ కలిసి ఒకటి రెండు స్వచ్ఛంద సేవాసంస్థలలో పని చేయటంవలన సన్నిహితులమయ్యాం. క్రమంగా వారి కుటుంబం మా కుటుంబం స్నేహప్రవృత్తితో కలిసిపోయాయి. ఆత్మీయతను, సభ్యతను, సంస్కారాన్ని మనసారా పండించుకొన్న శ్రీమతి పుష్పలతగారు నాయందు గౌరవ భావాన్ని ఎప్పుడూ భద్రంగా పోషించుకొంటూ వస్తోంది. ఆ దంపతులు సాహిత్య విషయాల్లో నన్ను సంప్రదించకుండా ఏ నిరయాలూ తీసుకోరు. వారి పిల్లలూ అంతే. వారింటికి పోతే అందరినోటా ఒకే సంబోధన— 'మాస్టరూ' అని వినపడుతుంది. దానితో నాకు గురు పీఠ మెక్కినంత సంతోషం కలుగుతుంది. నా శిష్యులు చాలామంది ఇళ్లలో, గుండెల్లో ఇటువంటి అప్యాయతతో కూడుకొన్న ఆచార్య పీఠం నాకోసం భద్రంగా ఉంది. నేను చేసుకొన్న పుణ్యం అది.

శ్రీమతి పుష్పలతగారు పరిశోధన సమస్యను ఎన్నుకోవలసి వచ్చినప్పుడు కూడా నన్ను సంప్రదించారు. పరిశోధన చేసేవారి ప్రవృత్తికి, చిత్తవృత్తికి, ఆసక్తికి అనుకూలంగా ఉండే అంశాన్ని ఎంపిక చేయటానికి సదా నేను ప్రయత్నం చేస్తాను. శ్రీమతి పుష్పలతగారికి భాగవతమన్నా, అందులోనూ దశమస్కంధమన్నా, శ్రీకృష్ణతత్త్వమన్నా ఆసక్తి మెండు. శ్రీ సత్యసాయి సేవా సంస్థలవారి మానవత్వపు విలువల విద్యా విధానంలో అభిలాష అధికం. మానవీయ సంబంధాలన్నా, ఆధ్యాత్మిక చింతనమన్నా ఆసక్తిని ప్రకటించే పుష్పలతగారికి మధురభక్తి, ముగ్ధభక్తి అనే ఆంశాలు వెంటనే ఆకర్షించాయి. భాగవత బసవపురాణాలలో వాటిని మధించి వెలువరించే ఉత్సాహం సహజంగా ఆమెలో కెరటంలా ఉవ్వెత్తున లేచింది. సమస్య సూచించిన నాటినుండి సూదంటు

చేపట్టిన అంశం మీద పైకి కనపడకుండా సర్వసన్నద్ధం కావటం శ్రీమతి పుష్పలతగారి సహజ స్వభావం. గ్రంథ సేకరణం, పఠనం, సామగ్రి విశ్లేషణం ఒకటి తరువాత ఒకటి క్రమంగా సాగిపోయాయి. రూపగోస్వామి గ్రంథాలు, మధుసూదన సరస్వతి రచనలు, బసవపురాణంపైని విమర్శలు, వీరశైవ మత విశేషాలు చెప్పే గ్రంథాలు ఊపిరాడకుండా సమకూర్చుకొన్నా రామె.

ఆచార్య కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తిగారు ఆమెకు పరిశోధనలో పర్యవేక్షకులుగా లభించటం ఆమె అదృష్టం. పాండిత్యానికి, పరిశోధన దీక్షకూ, సత్యాన్వేషణకూ, వాద కుశలతకూ, నిర్దుష్టతకూ, క్రమశిక్షణకూ శ్రీరామ మూర్తిగారు పెట్టింది పేరు. అటువంటి లక్షణాలే సురవరం వారి కుటుంబానికి చెందిన ఆడబడుచు అయిన పుష్పలతగారు పుట్టింటి నీరిగా పొంది ఉండటంచేత వారివద్ద పరిశోధనను చేసి వారి ఆశీస్సులను పొందగలిగారు. ఉత్తమ పర్యవేక్షకుని మార్గదర్శకత్వంలో సాగిన పరిశోధనం ఈ గ్రంథం.

ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు వారు ఈ సిద్ధాంత వ్యాసాన్ని ప్రచురించటం సంతోషింపదగిన విషయం. ఆంధ్ర విశ్వకళా పరిషత్తువారి డాక్టరేట్ పట్టం పొందిన గ్రంథాన్ని ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు ప్రచురించటంలో భావిత్యం కూడా ఉంది. ఈ శుభ సంవిధానానికి డాక్టర్ పుష్పలతగారిని మనసారా అభినందిస్తున్నాను.

నేను ఈ సిద్ధాంత వ్యాసాన్ని ఆమూలాగ్రం చదివాను. శ్రీమతి పుష్పలతగారి కృషికి ఎంతో సంతోషించాను. ఎందువల్లనంటే - నాకు గూడా తెలుగులోని మధుర భక్తిని గురించి - ముగ్ధభక్తిని గురించి - ఆ మాటకు వస్తే భక్తిరస కావ్యాలను రచించిన కవులను గురించి, వారి సిద్ధాంతాలను గురించి కొన్ని స్వతంత్రమైన అభిప్రాయాలున్నాయి. కడచిన మూడు దశాబ్దాలుగా నా శిష్యులతో, మిత్రులతో నా భావాలను పంచుకుంటూనే ఉన్నాను. నా దగ్గర చదువుకొన్న విద్యార్థులు కొందరు నేను మధన పడుతున్న కొన్ని అంశాలపై గ్రంథాలనూ, వ్యాసాలనూ రచించి వెలువరిస్తున్నప్పుడు రైతు తాను స్వయంగా నాటిన విత్తులు మొలకెత్తినప్పుడు పొందే ఆనందం వంటి ఆనందాన్ని పొందుతూ ఉంటాను. శ్రీమతి పుష్పలతగారి సిద్ధాంత వ్యాసం చదివినప్పుడు కూడా అటు వంటి అనుభూతే పొందాను. మొత్తంమీద ఇది భక్తిరసాలోకనం.

స్పష్టతకూ, విశ్లేషణానికీ, సమన్వయానికీ క్రమంగా ప్రాధాన్యం కల్పిస్తూ డాక్టర్ పుష్పలతగారు వేసుకొన్న రచనా ప్రణాళిక మునుముందుగా, నాకేకాదు. అందరికీ నచ్చుతుంది. మధురభక్తిని గురించి వివరించే లక్షణగ్రంథాలు - రూప గోస్వామివి భక్తిరసామృత సింధువు, ఉజ్జ్వల సీలమణి; మధుసూదన సరస్వతిది భక్తిరసాయనం గురించి వివరంగా ఈ సిద్ధాంత వ్యాసం పరిచయం చేస్తున్నది. 16, 17 శతాబ్దాలకు చెందిన ఆ లక్షణ గ్రంథాలు కొన్ని వందల యేళ్ళుగా తమిళభక్తి సాహిత్యం నుండి ప్రారంభమై బెంగాల్ భక్తి ఉద్యమం దాకా వికాసం చెందిన భక్తిరస సిద్ధాంత పరిజ్ఞానానికి అద్దం పట్టుతున్నాయి. ఆ భూమికతో 12, 15 వ శతాబ్దాలకు చెందిన బసవపురాణ, ఆంధ్ర మహా భాగవతాలకు ఆ లక్షణ గ్రంథ సూత్రాలను వర్తింపజేయటంలో ఉన్న భేదిత్యాన్ని డాక్టర్ పుష్పలతగారు సమర్థించుకున్నారు. లక్ష్యలక్షణ సమన్వయాన్ని సమర్థనీయంగా సాగించారు.

మధుర భక్తికీ, ముగ్ధ భక్తికీ ఉన్న భేద సాదృశ్యాలను వివేచించిన భాగం విమర్శనాత్మకంగా ఉంది. భావి పరిశోధకులకు ఎన్నో వెలుగులను ప్రసరిస్తున్నది. బసవపురాణంలో భక్తిరస విశేషాలను వివరించిన తీరు క్రొత్తగా, ఆసక్తిదాయకంగా అమరింది. పోతన భాగవతంలోని దశమ స్కంధంలో మధురభక్తి రసావిష్కారాన్ని అనుశీలించిన పద్ధతి ఇంతకు పూర్వం సామాన్యంగా తెలుగు విమర్శలో చవిపడనిది. ఇన్ని క్రొత్త వెలుగులను వెదజల్లే అన్వయాలను అందించిన పరిశోధన ఎన్నో రస సమన్వయాలకు సముచితమైన సమాధానాల నిచ్చింది. అందుకు ఈ గ్రంథ రచయిత్రి డాక్టర్ పుష్పలతగారిని హృదయపూర్వకంగా అభినందిస్తున్నాను.

ఈ సిద్ధాంత వ్యాస పరిధి సమగ్ర ఆంధ్ర సాహిత్య పరిధిలో పరిమితమైనది మాత్రమే. అంటే - ఈ రచన మధుర ముగ్ధభక్తులను గురించిన సమన్వయాలను ఆంధ్ర భాగవత, బసవ పురాణాలను ఆలంబనంగా చేసికొని పరిశీలించింది. ఈ పరిశీలన ఇంకా మరికొన్ని పెద్ద ప్రశ్నలను జాగృతం చేస్తుంది. ఆలోచనా పరులలో. వన్నెండు నుండి 17 వ శతాబ్దం దాకా తెలుగులో వెలువడిన భక్తిరస ప్రధాన రచనల వెనుక ఉన్న తాత్త్విక భూమికను గురించి దార్శనికంగా సమీక్షించవలసిన అవసరం ఉంది. భక్తేకాదు, తదితర రసాలను గురించి కూడా

మౌలికమైన చింతన చేయవలసి ఉంది. శ్రీనాథుడు శృంగార రసవాది అంటే, ఆ శృంగారం నవరసాల్లో ఒకటైన శృంగారమా? బోజుడు చెప్పిన అహంకార రసం వంటి మూలరసమా? పోతనగారు నవవిధ భక్తులకు భాగవతంలో ప్రాధాన్యం ఇవ్వగా, అదే కాలంలో అన్నమాచార్యుడి పదకర్తలు పంచవిధ భక్తులకు ప్రాచుర్యం ఎందుకు కలిగించారు? పరిపూర్ణరసంగా దర్శించిన భక్తిరస సిద్ధాంత వికాసదశలలో పాల్కురికి, శ్రీనాథుడు, పోతన, అన్నమాచార్యులు మొదలైన తెలుగు కవులు కావించిన ప్రయోగాత్మకమైన నిర్మాణ కృషి ఎటు వంటిది? - మొదలైన ఎన్నో ప్రశ్నలు సరైన సమాధానాల కోసం మిగిలి ఉన్నాయి.

డాక్టర్ పుష్పలతగా రన్నట్లు ఈ రోజుల్లో రసాన్ని గురించి చర్చించే వారే అరుదు. అందులోనూ వివాదాస్పదమైన భక్తిరసాన్ని గురించి నిర్ధారించి చెప్పేవారు మరీ అరుదు. విశేషించి పురాణాలలో రసచర్చను సాగించటం మరీ చెప్పుకోతగిన అంశం. అన్నీ కష్టమైనవే. అయినా, స్పష్టమైన అవగాహనతో సిద్ధాంత వ్యాసాన్ని నిర్వహించి ఒక విశేషాన్ని సాధించారు రచయిత్రులు.

సిద్ధాంత వ్యాసానికి పేరు మధురంగా ఉంది. శైలి ముగ్ధమోహనంగా ఉంది. ప్రతి చిన్న విషయాన్నీ విశ్లేషించి చెప్పే ఓర్పు, నేర్పు, తీర్పులుకూడా రచనలో కనపడతాయి. వాటివలన స్పష్టత చేకూరింది. లక్షణాలను వివరించి, లక్ష్యాలను చూపించి సమన్వయించటం, సమన్వయించటానికి కూడా ఒక శాస్త్రీయమైన మార్గాన్ని అందించటం ఈ సిద్ధాంత వ్యాస రచనలో పాటించిన ఒక క్రమం. సరళమైన గ్రాంథిక భాష శైలికి గౌరవాన్ని కలిగిస్తోంది. డాక్టర్ పుష్పలతగారు జీవితంలో అడుగడుగునా పాటించే మర్యాద గ్రంథజీవితంలోనూ ప్రతిఫలించింది. ఆత్మీయతతో నా కీ నాలుగు మాటలు చెప్పే అవకాశం కలిగించినందుకు కృతజ్ఞతలు.

హైదరాబాదు,

24-3-1993,

శ్రీముఖ ఉగాది.

జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యం

తెలుగు ఆచార్యులు

హైదరాబాదు విశ్వవిద్యాలయం.

తొలిపలుకు

ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు నిర్వహిస్తున్న కార్యక్రమాలలో గ్రంథ ప్రచురణం ఒకటి. ఇప్పటికి పరిషత్తు వివిధ సారస్వత ప్రక్రియలకు చెందిన సుమారు నూరు గ్రంథాలను ప్రకటించింది. ఈ ప్రచురణలన్నీ పండితుల మన్ననలను పొందినవి.

విశ్వవిద్యాలయాల్లో జరుగుతున్న సాహిత్య పరిశోధనకు సంబంధించిన సిద్ధాంత గ్రంథాలను కూడా పండిత సారస్వత శీర్షికన ప్రచురించవలెనని పరిషత్తు తలపెట్టింది. ఆ కోవలో ప్రచురితమౌతున్న మూడో పరిశోధనగ్రంథం డా॥ ఎన్. పుష్పలతగారు రచించిన “మధురభక్తి, ముగ్ధభక్తి - శ్రీమదాంధ్ర భాగవతము - బసవపురాణము” అన్న గ్రంథం. ఆంధ్ర విశ్వవిద్యాలయం వారి పిహెచ్. డి. పట్టంకోసం సమర్పించబడిన గ్రంథం ఇది.

డా॥ పుష్పలతగారు సారస్వత పరిషత్తుకు ఎంతో సన్నిహితులు. పరిషత్తు కార్యక్రమాలన్నింటిలోనూ, ముఖ్యంగా పండిత శిక్షణ కళాశాల నిర్వహణలో వీరు విలువైన సలహాలిస్తూ పరిషత్తుకు ఎంతో సహకరిస్తున్నారు, ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు పక్షాన వీరి ఈ సిద్ధాంత గ్రంథాన్ని ప్రచురించడం ముదావహమైన విషయం.

డా॥ పుష్పలతగారు ఈ సిద్ధాంత గ్రంథంలో మధుర-ముగ్ధ భక్తుల స్వరూప స్వభావాలను వివేచించి, భాగవత- బసవపురాణాలకు వాటిని చక్కగా సమన్వయించినారు. తెలుగు సాహిత్యంలో భక్తిరసాన్ని గురించి జరిగిన పరిశోధన చాలా తక్కువ. ఈ లోపాన్ని ఈ పరిశోధన గ్రంథం పూరిస్తుందని భావిస్తాను.

ఈ పరిశోధన గ్రంథాన్ని పరిషత్తు పక్షాన ప్రచురించడానికి అంగీకరించిన డా॥ ఎన్. పుష్పలతగారికి పరిషత్తు పక్షాన కృతజ్ఞతలు.

ఈ గ్రంథాన్ని ఆంధ్ర పాఠకలోకం ఆదరిస్తుందని ఆశిస్తాను.

డా॥ ఆర్. శ్రీహరి

తే. 8-3-1993

కార్యదర్శి

ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు

అభినందన

డా॥ ఎల్లూరి శివారెడ్డి

ఆచార్యులు,

ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయం

ప్రాచీన సాహిత్యమంతా ఋజుపట్టిన భావాల కూడలి అనేది కొందరు ఆధునిక సాహిత్యవేత్తల అభిప్రాయం. మత విశ్వాసాలకు అన్వయించి చూస్తే ఈ భావం మరి ప్రబలంగా వ్యాప్తిలో ఉంది. ప్రాచీనమైనదంతా ప్రామాణికమని చెప్పలేం కానీ అందులో సార్వకాలిక సత్యాలు, ఉదాత్త భావాలు తరళిస్తూ ఉన్నవనే సత్యం అధ్యయనం చేసిన వారందరి అనుభవంలోనిదే. భక్తికి సంబంధించిన అంశాలను వివరించడంలో కొన్ని రచనలు సమున్నతంగా నిలబడతాయి. అలాంటి అంశాలను విశ్లేషించి, వింగడించి, సిద్ధాంతీకరించిన పరిశోధన గ్రంథం డా॥ సురవరం పుష్పలత గారి “మధుర భక్తి - ముగ్ధభక్తి: శ్రీ మదాంధ్ర భాగవతము - బసవ పురాణము.”

డా॥ పుష్పలత గారు మధుర భక్తిలోని మాధుర్యాన్ని, ముగ్ధ భక్తిలోని మురిపాలను లక్ష్య లక్షణ సమన్వయ పూర్వకంగా ప్రకటించారు ఈ గ్రంథంలో. ఎంతో గహనమైవ భక్తి సిద్ధాంతాన్ని సరళతరంచేసి, పఠిత మనసుకెక్కి తీరుగా ఈ సిద్ధాంత వ్యాసాన్ని తీర్చిదిద్దడం విశేషం. భాగవతాన్ని, బసవ పురాణాన్ని సాకల్యంగా సమీక్షించి రచించిన ఈ గ్రంథంలో ఎన్నో నూత్న విషయాలు పొందుపరచబడ్డాయి. డా॥ పుష్పలత గారి పరిశ్రమశీలానికి, ఉత్తమాభిరుచికి, రచనా రీతికి ఉదాహరణంగా ఈ గ్రంథం నిలుస్తుంది. ఇంత మంచి విశ్లేషణాత్మక సిద్ధాంత వ్యాసాన్ని రచించినందున ఆమెకు నా హార్దికాభినందనలు.

కృతజ్ఞతలు

నా పరిశోధన కార్యక్రమము నంగీకరించి సిద్ధాంత గ్రంథమునకు అవకాశము కల్పించిన ప్రాచ్యలిఖిత ఖాండాగారధ్యక్షులకు, ఆంధ్ర విశ్వ కళా పరిషత్తుపాధ్యక్షులకు;

నా సిద్ధాంత వ్యాసమునకు Ph.D. బిరుద ప్రదానము చేయుటయే కాక ప్రచురించుటకు అనుమతించిన ఆంధ్ర విశ్వ కళా పరిషత్తుకు;

ఈ సిద్ధాంత వ్యాస రచనలో తమ అమూల్యమైన సలహాల నిచ్చి సూత్నాంశములతో లోచూపు నందించి నా పరిశోధన కార్యక్రమమునకు తమ వైదుష్యముతో పర్యవేక్షణము నందించిన సహృదయ విద్వాంసులు పరిశోధకులు ఆచార్య కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తిగారికి;

పరిశోధన విషయము నెన్నుకొనుటలో నాకు ప్రేరణ నిచ్చి సిద్ధాంత వ్యాసమును రూపొందించుటలో కొన్ని విలువైన సలహాల నిచ్చిన ఆచార్య జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారికి;

విషయ సేకరణమునందు నా కెంతయు తోడ్పడిన ఉస్మానియా విశ్వ విద్యాలయ గ్రంథాలయమునకు, సంస్కృత అకాడమీ గ్రంథాలయమునకు, గుంటూరు గౌడీయ మత గ్రంథాలయమునకు, రాష్ట్ర కేంద్ర గ్రంథాలయము నకు, నగర కేంద్ర గ్రంథాలయమునకు, సంస్కృత లక్షణ గ్రంథముల నుండి కొన్ని అంశములను వివరించిన పూజ్యులు శ్రీ తిరుమల రామచంద్రగారికి, ఆచార్య శ్రీమతి యశోదా రెడ్డిగారికి, శ్రీ లక్ష్మీనరసింహాచార్యులకు, కొన్ని శైవ మత ప్రాచీన గ్రంథములను నా కిచ్చి ప్రోత్సహించిన శ్రీమతి ఉమా శివప్రసాద్ గారికి;

అర్జించిన వెంటనే సౌజన్యముతో ఆర్థిక సహాయము నందించి ప్రోత్సహించిన శ్రీ తిరుమల - తిరుపతి దేవసాసము వారికి;

ఈ సిద్ధాంత వ్యాసము ప్రచురించుటకు దయతో అంగీకరించిన ప్రసిద్ధ సాహిత్య సంస్థ ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు వారికి; విశేషించి ఈ గ్రంథానికి ఆశీస్సులనందించిన శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావుగారు దీనిని ఆవిష్కరించి అభినందిస్తారని ఆశించాను. కాని ఆ అదృష్టానికి నేను నోచుకోలేదు. నాపై అపారమైన వాత్సల్యాన్ని కురిపించిన శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావుగారికి, సంస్థ కార్యదర్శులు ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరిగారికి, డా॥ ఎల్లూరు శివారెడ్డిగారికి;

నా మీద అభిమానముతో ఈ గ్రంథము మీద వారి అమూల్యమైన అభిప్రాయముల నందించి ప్రోత్సహించిన-

జ్ఞానపీఠ అవార్డు గ్రహీత పద్మభూషణ్ డా॥ సి. నారాయణరెడ్డి (రాష్ట్రప్రభుత్వ సాంస్కృతిక భాషా వ్యవహారాల సలహాదారు) గారికి, సిద్ధాంత గ్రంథ పర్యవేక్షకులు ఆచార్య కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తిగారికి, అభిమానాన్ని కురిపించిన శ్రీ దేవులపల్లి రామానుజరావుగారికి, శ్రేయోభిలాషులైన ఆచార్య జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారికి, ఆచార్య రవ్వాశ్రీహరిగారికి, ముద్రణ కార్యభారము స్వీకరించి నిర్వహించిన మిత్రులు ఆచార్య ఎల్లూరి శివారెడ్డిగారికి, తప్పు ఒప్పుల పట్టిక తయారు చేయుటలో తోడ్పడిన సహృదయులు డాక్టర్ బి. జయరాములు గారికి, పరిశోధన కాలమందు నన్ను సదా ప్రోత్సహించిన మావారు వద్ది శేఖర్ రెడ్డి గారికి, మా నాన్నగారు సురవరం వెంకట్రామరెడ్డిగారికి, మా చిరంజీవులకు, నా స్నేహితురాలు విజయకు, ముచ్చటగా ముద్రించిన పద్మావతీ ఆర్ట్స్ ప్రింటర్స్ వారికి—

కృతజ్ఞతాభివందనములు.
సురవరం పుష్పలత
రచయిత్రి

విషయసూచిక

1. భక్తి - స్వరూప స్వభావములు

నిర్వచనములు 1, చతుర్వర్గ వ్యుత్పత్తి 8, కర్మ మార్గము - కాయకము; జ్ఞానమార్గము - బౌద్ధికము; భక్తి మార్గము - మానసికము 12, భక్తిరసము 14, ఏకాదశ విధ భక్తులు 16, పంచవిధ భక్తులు 17, ముగ్ధభక్తి - మధురభక్తి - జ్ఞానభక్తి - 19, ముగ్ధ - మధురభక్తి విశేషణము 20.

2. భక్తిరసము

.... 22

భక్తిరసామృత సింధువు 23,

పూర్వవిభాగము - భక్తి నిర్వచనము మాహాత్మ్యము 24, సాధనభక్తి 26, భక్త్యంగములు 28, భావభక్తి 31, ప్రేమభక్తి 33.

దక్షిణవిభాగము విభావములు ఆనుభావములు 34, సాత్త్విక భావములు 37, సంఘాతి భావములు 38, స్థాయి భావములు 39, ముఖ్య భక్తిరసములు గౌణ భక్తి రసములు 42.

పశ్చిమ విభాగము 44, శాంత భక్తిరసము 44, ప్రీతి భక్తిరసము 45, ప్రేయోభక్తి రసము 47, వత్సల భక్తిరసము 48, మధుర భక్తిరసము 49.

ఉత్తర విభాగము - హాస్యభక్తిరసము అద్భుత భక్తి రసము, పీర భక్తిరసము, కరుణ భక్తిరసము, రౌద్రభక్తి రసము, భయానక భక్తిరసము, బీభత్స భక్తిరసము 49.

3. ఉజ్జ్వల నీలమణి

.... 53

మధురభక్తి - రసరాజము 54, నాయకభేద ప్రకరణము 55, నాయక సహాయకులు 56, శ్రీహరిప్రియా ప్రకర

ణము 56, శ్రీరాధ ప్రకరణము 59, నాయికాభేద ప్రకరణము 59, శ్రీ యూధేశ్వరీ భేద ప్రకరణము 60 దూతీ భేద ప్రకరణము 60, సఖీప్రకరణము 61 శ్రీహరివల్లభా ప్రకరణము 63, ఉద్దీపన విభావములు 64, అనుభావ ప్రకరణము 66, సాత్త్విక భావ ప్రకరణము 67, సంఘారి భావ ప్రకరణము 67, స్థాయి భావప్రకరణము 68, శృంగార రసభేద ప్రకరణము 72.

భక్తి రసాయనము

.... 75

భక్తి - నిర్వచనము, భక్తి స్వరూప వివరణము 75, స్థాయి 76, చిత్తద్రుతికి కారణములు 79 రతి 81.

రతి : 1. శుద్ధరతి 2. వత్సలరతి 3. ప్రేయోరతి 82.

రసములు : 1. కేవల సంకీర్ణములు 2. సంకీర్ణ మిశ్రితములు, 3. కేవల మిశ్రితములు 4. శుద్ధములు 82, 1. రాజసభక్తి 2. తామసభక్తి 3. శుద్ధసాత్త్విక భక్తి 4. మిశ్ర భక్తి 83.

భక్తి రసము పరిపూర్ణ రసము 84, రసమనగానేమి? రసముకిన్నిష్ఠము రసమెట్లు ప్రతీయ మానమగును? రస పతీతియనగానేమి? 85.

3. మధుర - ముగ్ధభక్తులు - అనుశీలన విధానము

.... 88

4. మధురభక్తి - భాగవతము

.... 108

శ్రీమద్భాగవతము భక్తిరస సుధార్ణవము 108, చతుర్విధ భక్తులు 112, భాగవతుల లక్షణములు 113, దశవిధ వైష్ణవులు 114, భక్తియోగము - తామసభక్తి యోగము 121, రాజసభక్తియోగము 121, సాత్త్వికభక్తియోగము 122, ఆంధ్ర మహాభాగవతము - మధురభక్తి - 124, శ్రవణాది భక్తి - యోగములన్ని మధుర భక్తియందు ప్రవర్తిల్లును 129, రుక్మిణీ కల్యాణము 133, దశమ

స్కంధ కథాక్రమము - మధురభక్తి రసావిష్కారము
 142, శ్రీకృష్ణావతారము - బాల్యలీలలు 143, ఋతు
 వర్ణనము 148, గోపికా వస్త్రాప్రహరణ ఘట్టము 150,
 మునిభార్యలు అన్నము తీసికొనివచ్చి కృష్ణు నారగింప
 జేయుట 153, శ్రీకృష్ణుడు గోవర్ధన పర్వతము నెత్తుట
 155, మధురభక్తి - సంచారి భావముల పరిపోషణము
 161, గోపికలు - మధురభక్తి 201.

5. ముగ్ధ భక్తి - బసవపురాణము

.... 205

వీరశైవము - భక్తి 206, బసవపురాణము - ముగ్ధ
 భక్తుల ప్రశంస 208, మధుర - ముగ్ధ భక్తులు - భేద
 సాదృశములు 211, ముఖ్యభక్తి భేదములు 224, గౌణ
 భక్తి భేదములు 275, నవవిధభక్తులు 305, శ్రవణముగ్ధ
 భక్తి 305, కీర్తన ముగ్ధభక్తి 306, స్మరణ ముగ్ధభక్తి
 309, పాదసేవన ముగ్ధభక్తి 311, అర్చన ముగ్ధభక్తి
 313, వందన ముగ్ధభక్తి 316, దాస్యముగ్ధభక్తి 318,
 సఖ్యముగ్ధభక్తి 320, ఆత్మ నివేదన ముగ్ధభక్తి 322.

మలిపలుకులు

.... 330

సూచికలు

.... 333

ఉపయుక్త గ్రంథ సూచి

.... 372

సంకేత పదసూచి

.... 380

మధురభక్తి - ముగ్ధభక్తి

(ఆంధ్ర మహా భాగవతము - ఐదవ పురాణము)

భక్తి-స్వరూప స్వభావములు

నిర్వచనములు:-

‘అంకోలం నిజబీజసంతతి రయస్కాంతోపలం సూచికా
సాధ్వీ నైజవిభుం లతాక్షితిరుహం సింధుస్పరిద్వల్లభమ్
ప్రాప్నోతిహ యథా తథా పశుపతేః పాదారవిందద్యయమ్
చేతోవృత్తి రుపేత్య తిష్ఠతి సదా సా భక్తి రిత్యుచ్యతే॥’¹

—శ్రీ శంకర భగవత్పాదులు.

ఊడుగు చెట్టునుండి విత్తనములు నేలపై గారి ఉరుమురిమినప్పుడు అవి
తిరిగి ఆ చెట్టునకే అంటుకొనుట యెంత సహజమో, అయస్కాంతముచే సూది
యాకర్షించబడుట యెంత నైజమో, పతివ్రత తన పతి ననుసరించుటయు, లత
వృక్షముపై కెగత్రాకుటయు, నది సముద్రమును చేరుటయు ఎట్లు సహజమో,
మానవుని చిత్తము మహేశ్వరుని పాదారవిందముల కడకు చేరుటయు నంత
సహజము. భగవంతుని చేరవలయునన్న చిత్తప్రవృత్తియే భక్తి.

భగవంతుని సాయుజ్యమును జెందుటకు భక్తి కంటె మిన్నయైన వ్రతము
కాని, ధర్మము కాని లేదని భాగవతము నుడువుచున్నది.

క. చిక్కెడు వ్రతముల గ్రతువుల

జిక్కెడు దానముల శౌచశీల తపములం

జిక్కెడు యుక్తిని భక్తిని

జిక్కిన క్రియ నచ్యుతుండు సిద్ధము సుండి॥²

ప్రహ్లాదుని నోట పలికించిన ఈ పద్యము వలన పుణ్య కర్మలన్నిటి
కంటె భక్తి మిన్నయైనదనియు, పురుషోత్తముని చేరుటకు శ్రేష్ఠమైన మార్గ
మనియు తెలియుచున్నది. భక్తియను శబ్దము ‘భజ్’ ధాతు నిష్పన్నమని
కొందఱు ‘భంజ్’ ధాతు నిష్పన్నమని కొందఱును భావించుచున్నారు. భజ్

ధాతువు నుండి భక్తి శబ్దము నిష్పన్నము చేయుట పాణిని సంప్రదాయము.³ ఇందు భక్తి యనగా సేవ యని యర్థము భంజ్ ధాతువు నుండి నిష్పన్నమైన భక్తి శబ్దమునకు విడిపోవుట, విడగొట్టుట, భాగము అను నర్థములు కలవు.⁴ మహాకవి కాళిదాసు భక్తి శబ్దమును కూర్చుట, పెట్టుట యను నర్థములందు ప్రయోగించెను.⁵

నిఘంటువుల యందు భక్తి శబ్దమునకు విడివడుట, విడగొట్టుట, Separation, Partition, Devision; భాగము, Portion, Share, భగవద్భక్తి Devotion; మమకారము Attachment; విశ్వాసము Loyalty, Faith, Faithfulness; నమ్మకము Belief; గౌరవము Reverence; సేవ Service; ఆరాధన Worship; అమర్చుట Arrangement; అలంకరణము Decoration, Ornament, Embellishment అను నర్థములు ప్రధానముగా చెప్పబడినవి.⁶

భక్తికి సమానాంతరముగా నాంగ్లభాషలో Devotion అను పదమును వాడుచుందురు కొందరు Prayer, Worship అను పదములను కూడ భక్తికి పర్యాయ పదములుగా గ్రహించుచున్నారు.⁷ నిఘంటువులలో Devotion అను పదమునకు భక్తి Devoutness piety ఉపాసన, పూజ, జపము, ప్రార్థన, Worship, Prayer, శ్రద్ధ, ఆసక్తి, నిరతి, అభినివేశము, పట్టుదల, Audour, Earnestness, అనురాగము, బద్ధత Attachment, సమర్పణ, నివేదన Consecration అను నర్థములు కలవు. పై అర్థములు గమనించినచో భక్తి అను పదమును మూడు విధములైన స్థాయిలలో గ్రహింపవచ్చును. 1. భౌతికము. 2. మానసికము. 3. ఆధ్యాత్మికము. భాగించుట విడగొట్టుట మొదలగునవి భక్తియొక్క భౌతికములైన అర్థములుగా భావింపబడుచున్నవి. సేవించుట, శ్రద్ధను, ఆసక్తిని, అభినివేశమును, పట్టుదలను, అనురాగమును ప్రకటించుట, ఈ మానసికములైన భావము లన్నియు భగవత్పరముగా ప్రసరించినచో ఆధ్యాత్మికములైన భక్తి ప్రవృత్తులు కాగలవు. భగవంతునిపై గల విశ్వాసము, గౌరవము, మమకారము, భగవత్సేవ, ఉపాసనము, పూజ, జపము, ప్రార్థన, ఆత్మార్పణ, ఆత్మనివేదనము మొదలగునవి ఆధ్యాత్మికములైనవి. వాఙ్మయ పరముగా పదమునకు పదమునకున్న సంబంధ

భక్తియని పేర్కొనుట కలదు. ఇన్నివిధములుగా వాడబడుచున్న భక్తి
ఆధ్యాత్మిక పరముగా గ్రహింపబడినప్పుడే నిజ తత్త్వముతో భాసించు
ది. భాగవతాదులయందు గాని తదితర మత గ్రంథములందు గాని,
షత్తుల యందుగాని పేర్కొనబడిన భక్తి భగవంతుని పరముగా మానవు
రించెడి ఆరాధనాభావమునకే వర్తించుచున్నది. భక్తి స్వరూప స్వభావ
ము గురించి దాని తత్త్వమును గురించి ప్రాచీనులైన మహర్షుల నుండి
కులైన లాక్షణికుల వరకు వివేచించుటకును నిర్వచించుటకును, నిరూ
పకును యథాశక్తి ప్రయత్నించిరి.

‘సాపరానురక్తిరీశ్వరే’⁸ భగవంతుని పరానురాగమే భక్తి యని
మహర్షి, ‘సాత్వస్మిన్ పరమ ప్రేమరూపా’⁹ అని నారద మహర్షియు
నిర్వచించిరి. ఇట్లే భక్తి గురించి సూత్రప్రాయముగా చెప్పిన అంశము
గమనింపవచ్చును.

‘భక్తిః పరేశానుభవః’¹⁰ - భగవంతుని అనుభవించుటే భక్తి యని
మహర్షి.

‘భక్తిః స్యాత్ప్రేమ లక్షణా’¹¹ - అధ్యాత్మ రామాయణము.

‘హృత్పుండరీక మధ్యస్థం పరమ ప్రేమగోచరం’¹² - మైత్రేయోపనిషత్తు.

‘పూజాదివ్యనురాగ ఇతిపారాశర్యః’¹³ - భగవంతుని పూజించుట మున్నగు
పంధుల ఆనురాగమే భక్తి - పారాశర్యమతము.

‘కథావ్వీతిగార్గః’ - భగవత్కథలను వినుట భక్తి - గర్గమహర్షి.

‘అత్మరత్యవిరోధేనేతి శాండిల్యః’¹⁵ - ఆత్మానంద వీచికా పరంపరల
ని జేసి దేహముగాని, వాక్కుగాని వ్యవహరించునేని యది భక్తి లక్షణ
ని - శాండిల్య మహర్షి.

‘భక్తి రస్య భజనం;

ఏత దిహముత్రోపాధి నై రాశ్యేనాముష్మిన్ మనః కల్పమ్.’¹⁶

- గోపాలపూర్వతాపన్యూపనిషత్తు.

భక్తి యనగా భగవత్ప్రేమ యని భావము. ఆ సేవ యన్ననో ఇహ
క సుఖాదుల నెవ్వాని నపేక్షింపక భగవంతుని యందు మనస్సు లీకము

‘అనన్య మమతా విజ్ఞౌ మమతా ప్రేమ సంగతా
భక్తి రిత్యుచ్యతే భిష్మ ప్రహ్లాదోద్ధవ నారదైః॥’¹⁷

-నారద పంచరాత్రము.

భగవంతుడు నా వాడనెడి మమకారము భక్తి యగునని భిష్ముడు,
ప్రహ్లాదోద్ధవనారదాదులు పలికిరి.

‘సర్వోపాధి వినిర్ముక్తం తత్పరత్వేన నిర్మలమ్
హృషీకేశ హృషీకేశ సేవనం భక్తి రుచ్యతే॥’¹⁸

సర్వోద్దియములకు నధిష్ఠానమైన భగవంతుని నిర్మలములైన ఇంద్రియ
ములచేత తత్పర బుద్ధితో ఫలాభి సంది రహితముగా సేవించుట భక్తి యగును.

‘మనోగతి రవిచ్ఛిన్నాహరౌ ప్రేమ పరిప్లతా
అభిసంది వినిర్ముక్తా భక్తిర్విష్ణు వశంకరీ॥’¹⁹ -నారద పాంచరాత్రము.

మనసు ప్రేమార్ద్రమై తైలధారాయాపమున నిష్కామముతో భగవంతుని
వంకకు నిరంతరము ప్రవహించుట భక్తి యగును.

‘అన్యభిలాషితా శూన్యం జ్ఞాన కర్మాద్యనావృతమ్
ఆనుకూల్యేన కృష్ణానుశీలనా భక్తి రుత్తమా’²⁰

-భక్తి రసామృత సింధువు.

ఎట్టి ఫలమును గోరక జ్ఞాన కర్మాదుల నాశ్రయింపక అంతరాయమును
మాటలేక ఆనుకూల పదమును త్రొక్కి శ్రీకృష్ణభగవానుని ప్రీతిపూర్వక
ముగా ధ్యానించుట యను శీలమే భక్తి.

‘నారదస్తుతదర్పితాఖిలా చరితా
తద్విస్మరణే పరమ వ్యాకులతేతి’ (చ)²¹

సమస్తాచార వ్యవహారములును భగవంతునకు సమర్పించుటయు, భగ
వంతుడు మరుపునకు వచ్చెనేని మిక్కిలి వ్యాకుల మందుటయు నారదమత ప్రకా
రము భక్తి లక్షణమగును.

‘ఇష్టేస్వారసికే రాగః పరమావిష్టతాభవేత్
తన్మయీ యాభవేత్ భక్తిః సాత్ర రాగాత్మికాస్మృతా’²²

ప్రతి వ్యక్తికిని వాని యిష్ట వస్తువునందు మొట్ట మొదట నొక విధమైన యనురంజనము జనించును. అది క్రమముగా గాఢమై రాగానురూపము దాల్చును. అట్లు రాగము గాఢరూపము దాల్చినయప్పుడు మనస్సు తన్మయమగును. అట్టి మనోవృత్తిని భక్తి యందురు.

‘ద్రుతస్య భగవద్ధర్మాత్ ధావాహిక తాంగ తా
సర్వేశే మనసోవృత్తిః భక్తి రిత్యభిధీయతే॥’²³ -భక్తి రసాయనము.

ఆధ్యాత్మిక సిద్ధికి కొన్ని నియమములు కలవు. ఆ నియమములను భగవద్ధర్మము లందురు. తద్ధర్మానుష్ఠాన బలమున హృదయము కరిగి రసరూపము నొంది, ఎడ తెరపి లేని తైలధారవలె భగవంతుని వంకకు పరుగెత్తును. అట్టి మనోవృత్తిని భక్తి యందురు.

‘స్వస్వరూపాను సందానం భక్తి రిత్యభిధీయతే
స్వాత్మతత్త్వానుసందానం భక్తిరిత్యపరేజగుః’²⁴
-శ్రీ శంకర భగవత్పాదుల వివేకమాడామణి.

‘నేను’ అన్నప్పుడు ‘నేను’ అనుదాని స్వరూపమేమో తెలిసికొనుట కొరకై చేయబడునట్టి నిరంతర విచారము భక్తియని మరికొందరి మతము.

‘తత్ర భక్తిర్నామ నిరవధికానంతానవద్య కల్యాణగుణత్వ జ్ఞానపూర్వకః
స్వస్వత్మాతీయ సమస్త వస్తుభ్యః అనేక గుణాధికః అంతరాయ
సప్రసేవాప్యప్రతిబద్ధః నిరంతరప్రేమ ప్రవాహః’²⁵
-శ్రీ రామానుజుల శ్రీభాష్యము.

కల్యాణాత్మకమై బహుదా విశిష్టమై ఎన్ని అటంకములచేతను కట్టువడని నిరంతర ప్రేమ ప్రవాహమే భక్తియని చెప్పిరి.

‘మాహాత్మ్యాజ్ఞాన పూర్వస్తు సుదృఢ స్పర్శతోఽధికః
స్నేహభక్తి రితిప్రోక్తః తయాముక్తి ర్నచాన్యథా॥’²⁶
-మధ్వాచార్య మహాభారత తాత్పర్య నిర్ణయ గ్రంథము.

మాహాత్మ్యా జ్ఞానపూర్వకమై అన్నిటికంటె గొప్పదై మిక్కిలి బలమైన స్నేహమే భక్తి. దానివలన మాత్రమే ముక్తి కలుగు ననిరి.

‘మద్గుణశ్రుతి మాత్రేణ మయి సర్వగుణాశ్రయే
మనోగతిరవిచ్ఛిన్నా యథాగంగాఽభసోంబుధౌ
లక్షణం భక్తి యోగస్య నిర్గుణస్య ప్రసూదాహృదమ్
అమైత్యుక్య వ్యవహితాయా భక్తిః పురుషోత్తమే.’²⁷

-శ్రీమద్భాగవతమ్, తృతీయస్కంధము.

గంగాజలము సముద్రము వంకకు ప్రవహించునట్లు భక్తుడు తన
భావమును అవిచ్ఛిన్నముగా భగవంతుని వంకకు ప్రవహింపజేయుట భక్తియని
కపిల మహర్షి వివరించెను.

‘యాప్రీతిరస్మి విషయేష్యవివేక భాజాం
సై వాచ్యతే భవతి భక్తి పదాభిధేయా
భక్తిస్తు కామ ఇవత్కమనీయ రూపే
తస్మాన్మునేరజని కాముక వాక్యభంగీ’²⁸

-ద్రవిడోపనిషత్సార సంగ్రహము.

అవివేకులు ఇంద్రియ సౌఖ్యంబులను బడయుటకై యెట్టి యాతురతను
జూపుదురో యయ్యాతురమును భగవంతుని యెడ చూపినచో నది భక్తి యగును.

‘అవిచ్ఛిన్న ధారారూపమగు దైవ విశేషణ స్వభావక్రమానుభూతియే
భక్తి’-²⁹ -అని శ్రీ నింబార్కాచార్యులు పలికిరి.

‘భగవన్మహిమానుభూతి వలన కలుగు ప్రీతియే భక్తి’³⁰

అని స్వప్నేశ్వరుడు పలికెను.

‘ప్రళాంత ధ్యానమూలమున నీశ్వర సాన్నిధ్యముగాంచుచే భక్తి’

-అని రామానుజుని మతము.

‘జ్ఞాన కర్మరూపావరణములను తొలగించి అనన్య కాంక్షారూపమగు
భగవద్విభూతి నొందుటయే భక్తి.’

-అని రూపగోస్వామి భావించెను.

‘భగవద్దర్శనమే పర భక్తియనియు పరజ్ఞానసంగమమనియు పునర్విశ్లేష
భీరుత్వమే పరమభక్తి.’

-అని యామునాచార్యులు సంభావించిరి.

‘భక్తి అనగా ఉపాసనకాదు ప్రేమయే.’

-డా. సర్వేపల్లి రాధాకృష్ణగారనిరి.

‘నిజమునకు భక్తి ప్రేమయొక్క సారమే’³²

-వివేకానందుని సందేశ తరంగిణి.

గుజరాత్‌లో తలెత్తిన భక్త్యుద్యమాల పూర్వాపరాలను పరిశీలించి పరిశోధించిన భారతీయ పండితుడు-

‘భక్తి అంటే దేవుని సన్నిధిలో నిలిచి ఆయన్ని సేవించి మనసారా ప్రేమించి ఆయన దివ్యమైన మూర్తిమత్వాన్ని తనిపిస్తూ అనుభవించి ఆయన స్వరాన్ని అలకించుట’³³ -అని వ్యాఖ్యానించిరి.

భారతీయ సాంస్కృతిక సాంఘిక జీవన విధానాన్ని పుక్కిట బట్టిన పండితులు సెడ్జ్విక్ (L.J. Sedgwick)-

‘జ్ఞాన మార్గం బల్యర్పణలు, అనుష్ఠాన చర్యలద్వారా గాక సగుణ దేవునిలో స్థిర విశ్వాసాన్ని కుదుర్చుకొని, ఆయన్ని నిష్కళంకంగా, నిస్సంశయంగా ప్రేమించి, సర్వస్వాన్ని ఆయన పాదసేవాకైంకర్యార్థం ప్రతిష్ఠించడము ద్వారా మోక్షాన్ని పొంద ప్రయత్నించడమే భక్తి’³⁴ అన్నారు.

జోరాష్ట్రీయను మతము ననుసరించి-

‘కర్మజ్ఞానము లుత్తమ సాధనములే అయినను ప్రార్థనము భగవంతుని చేర్చగల దగ్గరదారి.’³⁵

‘భగవద్భక్తి యుక్తస్య తత్రప్రసాదాత్మ బోధతః

సుఖం బన్ధ విముక్తిః స్వాదితి గీతార్థ సంగ్రహః.’³⁶

భగవద్భక్తి గలవానికి భగవదనుగ్రహము లభించును. భగవదనుగ్రహము కలవానికి ఆత్మజ్ఞాన ముదయించును. ఆత్మజ్ఞానము కలవానికి సులభముగా బంధవిముక్తి కలుగును. ఇదియే గీతార్థసార సంగ్రహము.

పై నిర్వచనములను గమనించినచో మానవుని ఆధ్యాత్మిక సాధనమునకు భక్తి యొక శక్తిమంతమైన సాధనముగా భావించబడినదనియు భగవత్ గతమైన ప్రేమభావము భక్తియొక్క భావావస్థయందు అవి ఉపాసనమై ఆత్మ సమర్ప

జము వరకు సాగి మోక్షసిద్ధిని కలిగించుననియు స్పష్టమగుచున్నది. ఇట్టి భక్తి కావ్యములయందు పోషింపబడినపుడు రసశబ్ద వాచ్యమగుచున్నది. కావ్యమునకు రస మాత్మయనియు, అది సామాజికులకు రసానందముతోపాటు ఉపదేశము నందింపవలయుననియు ప్రాచీనులు భావించి యుండుట ప్రసిద్ధము. కావ్యము లందలి భక్తిరస పోషణ విధానమును గురించిగాని భక్తి రసానుభవ స్థితిని గురించినాని తెలిసికొనుటకు కావ్యము చతుర్విధ పురుషార్థముల నెట్లు ప్రబోధించెనో భక్తి తదనుగుణముగా నెట్లు పోషింపబడునో భక్తి రసానుభవమువలన సామాజికుడెట్టి ప్రయోజనమును సాధించునో సమీక్షింపవలసియుండును.

చతుర్వర్గ వ్యుత్పత్తి :

‘ధర్మార్థ కామ మోక్షేషు వైచక్షణ్యం కళాసుచ

కరోతి కీర్తిం ప్రీతించ సాధుకావ్యనిషేవణం॥’³⁷

సాధుకావ్య సేవనము వలన చతుర్వర్గ వ్యుత్పత్తియు, కళా విచక్షణ జ్ఞానమును, కీర్తియు, ప్రీతియు కలుగునని భామహాచార్యుడు పేర్కొనినాడు. కావ్యముల వలన కలుగు ఈ నాలుగు ప్రయోజనములలో లాక్షణికులు చతుర్వర్గ వ్యుత్పత్తికి అగ్రతాంబూలమిచ్చుచుందురని భాషహుని వాక్యము తెలుపు చున్నది. మానవుడు జన్మమెత్తినందులకు ప్రయోజన ముండవలయును. అట్టి ప్రయోజనమే అర్థము. పురుషునిచేత సాధింపబడు అర్థములు కావున ధర్మార్థ కామ మోక్షములకు పురుషార్థములని పేరు కలిగినది. నాలుగు పురుషార్థములు సాధించినచో జీవితము సమగ్రము కాగలదని భారతీయుల అభిప్రాయము. పురుషార్థములలో ధర్మము మొదటిది. విశ్వము ధరించునది, విశ్వమును నిలువ బెట్టునది, ఉంచునది అను వ్యుత్పత్త్యర్థము ధర్మ శబ్దమునకు కలదు.³⁸ విశ్వమునకు నియతిని, మానవునకు అస్తిత్వమును, జీవితమునకు సార్థక్యమును కలిగించునది ధర్మము. సర్వ జీవ ప్రవృత్తికిని ప్రాణము చైతన్యముకాగా ధర్మము జీవించు పద్ధతి యగుచున్నది. ధర్మశబ్దము కాలక్రమమున కర్తవ్యము, సత్రువర్తనము, శాసనము, నియమము, సదాచారము, దానము, మతము, వేద విహిత కర్మము మొదలగు నర్థముల యందు వ్యవహారమున ప్రాచుర్యము చెందినను ధర్మమునకు ప్రాచీనార్థము పురుషార్థపరమైనదే.

రెండవ పురుషార్థము అర్థము. అర్థమనగా ధనమనియు, ప్రయోజనమనియు, తాత్పర్యమనియు, నాయాసందర్భములందు చెప్పికొనుటకు వీలున్నది. మానవుడు జీవించుటకు ధన మవసరమగుచున్నది. 'ధనమూల మిదం జగత్' అని న్యాయము. ధనము నార్జించి సుఖింపవలయును భౌతికవాంఛ మానవునికి సహజము, లేక తనకు హితమైన ప్రయోజనము నెద్దానినైనను జీవితమునందు సాధింపవలె ననెడి పురుషకారమును ప్రకటించుకొనుటయు మానవునకు నైజము. జీవించుటకును. జీవన వ్యాపారమునకు హేతుభూతమైన ఒక ప్రయోజనమును మానవు డుపలక్షించి నపుడది పురుషార్థములో అర్థమగుచున్నది.

తృతీయ పురుషార్థము కామము. కామమనగా కోర్కె. ఆహార నిద్రా మైథునములు సర్వజంతు సామాన్యములు. 'శరీర మాద్యంఖలు ధర్మసాధనమ్.' అను ఆర్యోక్తి ననుసరించి ధర్మసాధనకు శరీరము ముఖ్యసాధనము. శరీర పోషణమునకు ఆహార మవసరము. శరీర స్వాస్థ్యమునకు నిద్ర ఆవశ్యకము.

'ప్రజాతంతుం మా వ్యవచ్ఛేత్సి' 39 అను వేదోక్తి ననుసరించి ప్రజాతంతు కార్యమునకు కామము విహితము.

'సంతతిశ్శుద్ధ వంశ్యాహి పరత్రేహచశర్మణే' 40 అనియు

'క్రియాణాం ఖలు ధర్మాణాం సత్పత్న్యో మూలకారణం' 41

అను కాశిదాసోక్తులనుసరించి సంసార సాధనమైన కామము సతీపతుల కుపాదేయమని స్పష్టమగుచున్నది. మానవ సంతతి సంతతము భూతలముపై నిలుచుటకు సతీపతులు నిర్వహించు కామ పురుషార్థము జీవితమున ఒక యజ్ఞము వంటిది. పుత్రుడు పున్నామ నరకమునుండి తల్లిదండ్రులకు విముక్తి కలిగించు వాడనియు, పుత్రిక తన శీలముచే నుభయ వంశములవారి నుద్ధరించుననియు సంతాన వతులయిన దంపతులు ఆహార సుఖములను సాధింపగలరనియు భారతీయుల విశ్వాసము. కామ పురుషార్థమునకు సమాజముయొక్క అస్తిత్వమునకు అవినాభావ సంబంధమున్నదని భావించుటకు వీలగుచున్నది. కామము రతియే కానక్కరలేదు. రతి భిన్నమైన కామమేదయినను కామము కావచ్చును. కోరుట అను క్రియా వ్యాపార మందు ముఖ్యము. ధన కనక వస్తు వాహనాదు

లను కోరుటయే కామము. ఇట్టి ఇచ్చా వ్యాపారము నంతటిని ఆవరించునది కామము. కాని కామ శబ్దము రతయందు రూఢము, మోక్షమును కోరుట కూడ కామమే యని విజ్ఞులు వివేచించిరి. 'కామికాక మోక్షకామికా'డని వేమన యనుట ప్రసిద్ధమే కదా:

తురీయ పురుషార్థము మోక్షము. దీనిని పరమ పురుషార్థమనియు అందురు. పురుషార్థములలోనిది ఉత్తమమైనది మోక్ష మనగా విడివడుట. భవ బంధములనుండి, దుఃఖము నుండి, మాయనుండి, అజ్ఞానము నుండి విడివడుట. అనగా భవబంధ విమోచనము, నిత్యానందము నిర్మోహము, ఆత్మ జ్ఞానము - ఇవి మోక్షమునకు పర్యాయ పదములు. ధర్మార్థ కామములు మానవుని యొక్క భౌతిక మానసిక నైతిక జీవిత ప్రయోజనములను సాధించుటకు సాధనములుగా తోడ్పడునవికాగా మోక్షము మానవుని ఆధ్యాత్మిక జీవిత ప్రయోజనమును సాధించుట కుపయోగపడు ఉజ్వల సాధనము. భౌతిక జీవితము త్రివర్గ సాధనము చేత పరిపూర్ణమై ట్లు కనబడును. కాని ఆధ్యాత్మిక కౌన్నత్యము దానికి ధ్యేయముగా లేనిచో అది సమగ్రము కాదు.

చతుర్విధ పురుషార్థములలో దేనికడియే స్వతంత్ర ప్రతిపత్తి కలిగి యున్నను అన్నిటి యందును పూసలలో దారమువలె ధర్మము వ్యాపించి యుండును. ధర్మమునకు సహజముగా రెండు ధర్మస్థితులు కలవు. 1. స్వయం స్థితి. 2. ప్రేరకస్థితి. ధర్మము లోకము నంపాదరించునపుడే అది రూపుకట్టును. సర్వక్రియా వ్యాపారము నందును చైతన్యమును ప్రేరణమునునైన శక్తి ధర్మము. ప్రతి జీవికిని తనదైన ధర్మమొకటిగను లోకముతో సంబంధించిన ధర్మమొకటిగను భాసించుచుండును. వీనినే ఆత్మధర్మమనియు, విశ్వధర్మమనియు వివేకవంతులు పేర్కొందురు. వ్యక్తి స్వీయధర్మ శాసితుడై లోకవృత్తమునందు అంతస్సూత్రముగా వర్తించుచున్నాడు. పురుషార్థమైన ధర్మము కూడ నిజధర్మ పురుషార్థ వ్యక్తిత్వమును సహజముగ కలిగియుండియు మిగిలిన పురుషార్థముల లోపల శక్తి రూపముగా వ్యాపించి యుండును. అనగా ప్రథమ పురుషార్థమైన ధర్మము వ్యక్తి. మిగిలిన పురుషార్థములలో ప్రసరించు ధర్మము శక్తి. అర్థకామములు ధర్మసహితములయినపుడే శక్తిమంతము లగుచున్నవి. అట్లు కానిచో అభాస రూపములై నిందార్థము లగుచున్నవి. ధర్మసహితములైన అర్థకామములే పురుషుడు సాధింపదగిన పురుషార్థములు.

‘ధర్మా విరద్యో భూతేషు కామోఽస్మి భరతర్షభ’ అని శ్రీకృష్ణుడు గీత యందు చెప్పిన వాక్యమును గ్రహించినచో ధర్మ సహితములైన పురుషార్థములు భగవత్ స్వరూపములనియు బోధ పడుచున్నవి. లోకము నందు పురుషార్థ త్రయము ధర్మమునకు సంబంధించినవనియు, పరమ పురుషార్థమైన మోక్షము నివృత్తి ధర్మమునకు సంబంధించినదనియు ప్రాజ్ఞులు చెప్పుచున్నారు. ఇట్లగుటచే చతుర్విధ పురుషార్థ సాధన మంతయు తాత్పర్యము నందు ప్రవృత్తి నివృత్తి ధర్మ సాధన రూపమై ప్రవర్తిల్లు చున్నదని భావించుటలో విప్రతిపత్తి లేదు.

పరమ పురుషార్థమునకు పురుషార్థత్రయము సోపాన పంక్తిగ భారతీ యులు భావించురు. వేద విహితములైన కర్మలను మానవ సహజమైన ధర్మమును నిర్వహించుచు ఆ ధర్మకర్మ వలన ఫలము నాశింపక విశ్వశ్రేయో రూపమైన విశ్వధర్మమున కంకితము చేయుట కర్మమార్గప్రస్థాన ప్రయోజనము. అర్థ పురుషార్థమందలి స్వార్థ దృష్టిని పరహితార్థ దృష్టిగ మలచుకొని భగవత్ చైతన్యరతిని భజించినచో అర్థము భక్తి మార్గమునకు ప్రాపకము కాగలదు. అనిత్య సుఖము నిచ్చునట్టిదైన నిండ్రియానంద స్వభావము నెరిగి, నిత్యానంద సుఖము నందించు మోక్షముపై నిచ్చ ప్రసరించుట వలన కామ పురుషార్థము జ్ఞాన మార్గమునకు దోహద మగుచున్నది. ధర్మము నందలి వ్యక్తి శక్తిగా మారుటయు అర్థము నందు మోహము నిర్మోహత్వమును సాధించుటయు కామము నిష్కామసిద్ధిని పొందుటయు పురుషార్థత్రయము పరమ పురుషార్థ సిద్ధి కనుకూలమైన ప్రగతిని సాధించుట యని తెలియవచ్చును. త్రివర్గ వ్యుత్పత్తి జ్ఞాన మార్గము నావిష్కరించినచో మోక్షము కొంగు బంగారమగును.

‘సత్సజ్గత్యే నిసజ్గత్వం నిస్సజ్గత్యే నిర్మోహత్వమ్

నిర్మోహత్వే నిశ్చలచిత్తం నిశ్చలచిత్తే జీవన్ముక్తిః’⁴²

అని శంకరాచార్యులు చెప్పినట్లుగ మోక్ష పురుషార్థ సిద్ధి కనువైన ముముక్షత్వము పురుషార్థ సాధకుల కేర్పడును. మోక్షమనగా బ్రహ్మానందస్థితి లేదా ఆత్మానందస్థితి. ఇది మానవుడు సాధించెడి ఆధ్యాత్మిక సిద్ధికి శిఖరప్రాయ మైన స్థితి. దానిని సాధించినపుడే మానవ జీవితము చరితార్థము.

కర్మ మార్గము ప్రధానముగా కాయకమైనది. దీనిని కావ్యకళా సిద్ధాంతము నందు చెప్పబడిన కదళీపాకముగ పేర్కొన వచ్చును. పైతోలు తీసినచో లోని ఫలమంతయు ఆస్వాదనీయమగునట్లు కర్మ నిష్కామయమైన ప్రతదీక్షాదుల నాచరించుచు వాని తత్త్వమరసి సమాహిత చిత్త పరిపాకమును సాధించుకొని మోక్షానుగుణమైన జీవిత వర్తనము సలుపుట కర్మమార్గ ఫలము. ధర్మ సంబంధమైన కర్మాచరణ దీక్ష యనెడి తోలును తొలగించుట యనగా దాని తత్త్వము తెలిసికొని నిష్కామ కర్మాచరణము ద్వారమున పాదించు మోక్ష ప్రవృత్తిని పొందుటయే దాని స్వభావము. కావున దానిని కదళీఫలాస్వాదనము వంటిదని పేర్కొనవచ్చును. ఈ కర్మము ప్రవృత్తి రూపమైనచో త్రివిధ పురుషార్థములను, నివృత్తి రూపమైనచో మోక్ష పురుషార్థమును మానవుడు సాధింపగలడు.

జ్ఞానమార్గము ముఖ్యముగా బుద్ధికి సంబంధించినది. 'బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మైవ భవతి' (బ్రహ్మమును తెలిసికొన్నవాడు బ్రహ్మమే యగును) అను న్యాయముచే జ్ఞాని బ్రహ్మతత్త్వమును తెలిసికొని 'అహం బ్రహ్మాస్మి' అను అద్వైత స్థితిని సాధించుటయే మోక్షమార్గ తత్త్వము. దీనిని నారికేళ పాకముతో ఉపమింప వచ్చును.

నారికేళ రసస్వాదనము గావింపవలయునన్నచో పీచును తొలగించు టయు కాయను వగులగొట్టుటయు మొదలయిన క్లేశతరములైన వ్యాపారము లన్నియు గావించినగాని రససిద్ధి గలుగదు. అటులే కామ క్రోధాదులనెడి పీచును తొలగించి నేతినేతి వాదముల ద్వారా సదసత్ జ్ఞానమును సాధించి చివరకు బ్రహ్మజ్ఞానమును నారికేళమును బగులగొట్టి బ్రహ్మానంద రసమును జ్ఞాని పొందగలుగుచున్నాడు. జ్ఞానమార్గము ననుసరించి వారు బుద్ధిజీవులనియు, సాంఖ్యయోగులనియు, జ్ఞానయోగులనియు పేర్కొనబడుచుందురు.

ఈ రెండింటికంటె సులభతరమైనది సర్వజన సమాదరణీయమైనది భక్తి మార్గము. ఇది ప్రధానముగా మానసికమైనది. భగవత్రూప రతి చిత్తమునందు పరిణత స్థితిని పొందునో ఆ చిత్తము సహజముగ భక్తిరసాయత మగును.

భగవంతునిపైగల ప్రేమానురాగములే భక్తియని మహర్షులు నిర్వచించిరి.

“తదేవ కర్మిజ్ఞాని యోగిభ్య ఆధిక్య శబ్దాత్”⁴³ అను శాండిల్య భక్తి సూత్రము ననుసరించి భక్తి సర్వశ్రేష్ఠము కావుననే కర్మయోగులకంటెను, జ్ఞాన యోగులకంటెను భక్తియోగి శ్రేష్ఠుడని అధిక శబ్ద ప్రయోగమువలన తెలియుచున్నది.

‘సాతుకర్మ జ్ఞాన యోగేభ్యోఽప్యధికతరా’⁴⁴ అనియు ‘ఫలరూపత్వాత్’⁴⁵ అనియు నారదభక్తి సూత్రములు చెప్పుటచేత భక్తి కర్మజ్ఞాన యోగములకంటె శ్రేష్ఠమైనదనియు, కర్మజ్ఞానాదులు సహజముగ భగవత్ప్రాప్తి సాధనములును, భక్తి ఫలరూపమును గావున ఫలరూపమైన భక్తియే సాధనాదులకంటె మిన్నయనియు నిరూపిత మగుచున్నది.

‘జ్ఞానులచే మోనులచే, దాసులచే యోగసంవిధానులచేతన్

బూని నిబద్ధుండగునే, శ్రీనాథుడు భక్తియుతుల చేతంబోలెన్.’⁴⁶

భాగవతమునందు భక్తియుతులచేతనే భగవంతుడు నిబద్ధుండగునని నిరూపించబడినది. భక్తికి జ్ఞానమే సాధనమనియు, భక్తిజ్ఞానములు పరాస్పరా శ్రీతములనియు కొందరు భావింపగా, నారదభక్తి సూత్రములు-

‘స్వయం ఫలరూపతేతి బ్రహ్మకుమారా’⁴⁷ అను సనత్కుమారుల వాక్యముల నాశ్రయించి భక్తి స్వయముగా ఫలరూపమైనదని ప్రతిపాదించి-

“తస్మాత్ సైవగ్రాహ్య ముముక్షుభిః”⁴⁸ అని ముముక్షువులచే భక్తియే గ్రహింపదగినను తాత్పర్యమును ప్రతిపాదించినది.

కాయికమైన కర్మమార్గముకంటె బౌద్ధికమైన జ్ఞానమార్గము కంటె మానసికమైన భక్తిమార్గము మృదులతరమైనది. కర్మతులయ్యు జ్ఞానులయ్యు భక్తులు కానిచో ఆనందానుభూతి ననుభవించు నార్ద్రత లేనివారనియే చెప్పవలెను పురాణేతిహాసములను పరిశీలించినను శంకరాచార్యుల జీవితవృత్తముల నారసినను యోగుల జ్ఞానసిద్ధి భక్తిరససిద్ధితో ఆప్రేడితము భజించి యున్నదనుట సహృదయ హృదయ విదితిము. కర్మజ్ఞానులకు పరిపక్వస్థితిని కలిగించునది భక్తియే. పూర్వపుణ్యమువలన భక్తిపరిపాకమలవడినచో జ్ఞాన కర్మల ప్రమేయము లేకపోయినను మానవుడు భగవంతుని చేరవచ్చును. కర్మమార్గ విశిష్టమైన భక్తి

నిర్గుణమును భజించును. అట్టి అంతరమున్నను భగవద్రతి భక్తిరసస్థాయి యగుటచే సగుణ నిర్గుణ బ్రహ్మోపాసనమునందు భాసించు రతిభావము లేనిచో కర్మజ్ఞానములకు ఫలసిద్ధి లేదని భావించిన నారదాది భక్తి సూత్రముల తాత్పర్యము సమాదరణీయమే యగుచున్నది. భక్తి యేమార్గమునందు వసించినను అది శుక్తిముక్తి ఫలమే.

భక్తిని రసమనుట లోకప్రసిద్ధము. లౌకిక రసములనియు, అలౌకిక రసములనియు లోకమున వ్యవహారము కలదు. లోక జీవితమునకు సంబంధించిన రత్యాది భావములు లౌకిక రసములని పిలువబడుచున్నవి. సాహిత్యమునందును, కళాప్రక్రియలయందును విభావాదులచే ప్రతీయమాన మయ్యేది రత్యాది స్థాయి భావములను అలౌకిక రసములని పేర్కొనుట కలదు. భక్తి రసమనుటచేత లోకులచే భగవద్రతి జీవితమునందు అనుభవింపబడినచో అది భక్తి యగును. భాగవతాది భక్తిరస ప్రధాన గ్రంథములను చదువుచున్నప్పుడు గాని, వినుచున్నప్పుడుగాని, భాగవతగాథలు రూపకములుగా ప్రదర్శింపబడినప్పుడుగాని సహృదయుడు పొందు భగవద్రతియే భక్తిరసమని పిలువబడును. భక్తి భక్తులకే సాధ్యము. భక్తిరసము భక్తులకేకాక సహృదయులకు కూడ సాధ్యము. భక్తిరసము ప్రత్యక్ష భగవద్రూప శ్రవణ కీర్తనాదులచే ఉద్బుద్ధమైన సుఖదుఃఖాత్మక భగవద్రతి భావమే స్థాయిగా కలిగినది. భక్తి రసమునందు భగవద్రూపము ప్రత్యక్షముకాదు. చింతనామయము రసవృత్తి యందు కావ్యార్థ భావనమువలన కలిగెడి మనోనేత్ర దర్శనమే ప్రధానము. తాత్పర్యమున భక్తి లౌకికమైనది. భక్తిరసము అలౌకికమైనది. కావ్యవిషయము నందు అలౌకికమైన భక్తిరసప్రసారమే పరిశీలంపదగియున్నది.

‘భజనమంతఃకరణస్య భగవదాకారతారూపమ్ భక్తిః’⁴⁹

‘రతిర్దేవాది విషయః’⁵⁰ అనిదేవాది విషయకమైన రతి భక్తిగా భావింపబడుచున్నది. రతిభావ స్వరూప విచేచనము చేసిన ప్రాచీనుల యభిప్రాయములను సమీక్షించిన రతిశబ్దమును మూడు విధములుగా భావించుటకు వీలగుచున్నది. తనూభోగపర్యంతమైన శ్రీశ్రంఘ సంభోగవిషయకమైన యిచ్చా విశేషమును లోకులు రతి యనుచున్నారు. దీనిని సర్వజంతు సహజమైన కామ

మనుట యుచితమని విజ్ఞులు వివేచించుచున్నారు. నాయీకా నాయకులమధ్య భావ రూపమైన సంయోగేచ్ఛా పిశేవమును రతియని పెక్కురు సంభావించుచున్నారు. భావరూపమై వ్యాపించిన రతియే రతియని తనూసంగేచ్ఛాధీనమై క్రియారూపము భజించునది కామయనియు విశ్లేషించుట యుచితము. ఇంతియొక సర్వజీవుల నడుమ స్నేహరూపముగ, ప్రేమరూపముగ, భక్తి రూపముగ ప్రసరించు రతియు గలదు. ఇందు సంభోగేచ్ఛ ఆను స్పర్శయే లేదు. భక్తిని భగవద్రతియన్నను పరమ ప్రేమ రూపమైనదని లాక్షణికులు భావించుటచే తమోగుణ ప్రధానమైన కామము కంటెను, రజోగుణ ప్రధానమైన రతికంటెను, సత్వగుణ ప్రధానమైన ప్రేమగ భగవద్రతిని భావింపవలయునని స్పష్టమగుచున్నది.

అలంకారికుల సిద్ధాంతములను సమీక్షించినచో శృంగార భక్తి వత్సల ప్రేమోరసములందు సామాన్యముగా సంభావింపబడునది రతి. ఆ రతి నాయీకా నాయకులకు సంబంధించినచో శృంగార మగుచున్నది. గురువుల యెడలను, దైవము నెడలను రతి ప్రసరించినచో క్రమముగా ప్రేమోరసమును, భక్తి రసమును అగుచున్నవి. పెద్దవారు పిన్నలయెడ చూపుచున్న వాత్సల్య రూపమైన రతిభావమే వత్సల రస మనబడుచున్నది. ఇట్లు రతియే తదాలంబన భేదముచేత మూడు విధము లగుచున్నది. శృంగార స్థాయియైన రతిభావమును దేవాది విషయకమైన రతిభావమును అద్వైత మధురముగా మేళవించుకొని ముక్తికున్ముఖ ముగా నడచు భక్తియే మధురభక్తి. ప్రేమోవత్సల రసముల స్థాయి భావము లను దేవాది విషయకమైన రతి భావముతో మేళవించి భగవత్ కైంకర్య భావము భజించినచో ముగ్ధభక్తి యనబడును. భాగవత సంప్రదాయమున భక్తి తొమ్మిది విధములుగా పేర్కొనబడుచున్నది :

“శ్రవణం కీర్తనం విష్ణోః స్మరణం పాదసేవనం

ఆర్చనం వందనం దాస్యం సఖ్యమాత్మ నివేదనం.” 51

ఈ నవవిధ భక్తిభేదములచేత భక్తునియందలి భగవద్రతి స్థాయిత్వ మును బొందుట కవకాశ మేర్పడును. సలిలమొక్కటియయ్యును బుద్బుదావర్త భేదములచే జలముయొక్క వివిధావస్థలను భావించినట్లు భగవద్విషయక రతిభావ మొక్కటియయ్యును | శ్రవణకీర్తనాది భేదములచేత అవసాంతరములను భజింపు

చున్నది. సంతతభగవద్గుణ శ్రవణమువలన భగవద్రతి ఉత్కటావస్థ నొంది నచో శ్రవణభక్తి యనవచ్చును. విష్ణుగుణ కీర్తనము వలన భగవద్రతి భావ ముద్దీప్తమైనచో కీర్తన భక్తియని నిరంతరరూప గుణనామ మహిమాది స్మరణము వలన భగవద్రతి స్థాయిత్యమును బొందినచో స్మరణ భక్తియని పేర్కొన వచ్చును. నవవిధ భక్తులలోని మూడును భగవంతుడు పరోక్షముగ నుండగ భగవంతుడు తత్ శ్రవణ కీర్తన స్మరణముల వలన భక్తిరసస్థాయిని పరిపూర్ణింపించుకొనును. పాదసేవనము, అర్చనము, వందనము, దాస్యము, సఖ్యము అనునవి భగవంతుడు ప్రత్యక్షముగ నున్నప్పుడు గాని, ఆతని రూపవిశేషము ఎదుటనున్నప్పుడు గాని, పచరించు భక్తిమార్గములు. ఆత్మనివేదనము వీనన్నింటిలో ఉత్తమమైనది సగుణ నిర్గుణ రూపమైన భగవంతుని భావములు రెండింటి కిని సంబంధించినవి. ఆత్మనివేదనమునందు భక్తిభావ పరిపాకముతోపాటు ఆధ్యాత్మిక పరిణతికూడ భక్తులయందు ప్రకటితమగుచున్నది.

నారద భక్తిసూత్రములు భక్తిని పదునొకండు విధములుగా పేర్కొనెను :

ఏకాదశవిధ భక్తులు

‘గుణమాహత్మ్యాసక్తి రూపాసక్తి పూజాసక్తి

స్మరణాసక్తి దాస్యాసక్తి కాంతాసక్తి

వాత్సల్యాసక్త్యాత్మ నివేదనాసక్తి తన్మయతాసక్తి

పరమ విరహాసక్తి రూపా ఏకథాప్యేకాదశభవతి’.⁵²

ప్రేమరూపమైన భక్తి తాత్పర్యరూపమున నొక విధమేయైనను ఆసక్తి భేదములనెడి ఉపాధులనుసరించి పదునొకండు విధములుగా వింగడింపబడినది.

అవి:

1. గుణమాహత్మ్యాసక్తి :- ఈ మార్గమున ప్రసిద్ధులు నారద వేదవ్యాస శుక యాజ్ఞవల్క్యకాశభు శుండిశేష సూత శౌనక శాండిల్య భీష్మాచార్య పరీక్షిత్ వృథు జనమేజయాదులు.

2. రూపాసక్తి భక్తి :- ఈ భక్తి మార్గమున మిథిలానగర వాసులును, జనకుడును, దండకారణ్య ఋషులును వ్రజనారీమణులును ప్రసిద్ధులు.

3. పూజాసక్తి భక్తి:- శ్రీమహాలక్ష్మి, పృథువు, భరతుడు మొదలగు వారు ఈ మార్గమున ప్రసేద్యులు.

4. స్మరణాసక్తి భక్తి:- వ్రహ్మద, ద్రువ సనకాదులు ఈ భక్తిమార్గమున ప్రసేద్యులు.

5. దాస్యాసక్తి భక్తి:- ఈ భక్తిమార్గమున హనుమంతుడు, అక్రూరుడు, విదురుడు మొదలగువారు ప్రసేద్యులు,

6. సఖ్యాసక్తి భక్తి:- ఈ భక్తి మార్గమున ప్రసేద్యులు అర్జునుడు, ఉద్ధవుడు, సంజయుడు, కుచేలుడు మొదలగువారు.

7. కాంతాసక్తి:- ఈ భక్తి మార్గమున ప్రసేద్యులు అష్టమహిషులు.

8. వాత్సల్యాసక్తి భక్తి:- ఈ భక్తి మార్గమున ప్రసేద్యులు కశ్యపుడు, అదితి దశరథుడు, కౌసల్య, నందుడు, యశోద, దేవకి వసుదేవులు మొదలగువారు.

9. ఆత్మనివేదనాసక్తి భక్తి:- ఈ భక్తిమార్గమున ప్రసేద్యులు హనుమంతుడు, శబరి, అంబరీషుడు, బలి, విభీషణుడు, శిబి మొదలగువారు.

10. తన్మయాసక్తి భక్తి:- ఈ భక్తి మార్గమున ప్రసేద్యులు యాజ్ఞవల్క్యుడు, శుకుడు, సనకాదిజ్ఞానులు, కౌండిన్యుడు, సుతీష్ఠుడు మొదలగువారు.

11. పరమ విరహాసక్తి భక్తి:- ఈ భక్తిమార్గమున ప్రసేద్యులు ఉద్ధవుడు, గోపికలు. మున్నగువారు.

వివేకానందుని భక్తి యోగమునందు నవవిధ భక్తులకు మారుగా పంచవిధ భక్తులను పేర్కొనిరి.⁵³ అవి 1. శాంతభక్తి, 2. దాస్యభక్తి, 3. సఖ్యభక్తి, 4. వాత్సల్యభక్తి, 5. మాదుర్యభక్తి.

1. శాంతభక్తికి, ప్రహ్లాద అంబరీష, నారద సనక సనందాదులు ప్రసిద్ధులు.

2. దాస్యభక్తికి శబరి గుహాడు ప్రసిద్ధులు.

3. సఖ్యభక్తికి సుగ్రీవాదులు ప్రసిద్ధులు.

4. వాత్సల్యభక్తికి కౌసల్యాదశరథులు, యశోనానందాదులు, ప్రసిద్ధులు.

5. మాదుర్యభక్తికి గోపికలు ప్రసిద్ధులు.

భక్తికి రసత్వము నంగీకరించి సవిస్తరముగా ప్రతిపాదించిన వారిలో ప్రప్రథముడు 'ఉజ్జ్వల నీలమణి' కర్తయగు రూపగోస్వామి.

“పృథగేవ భక్తి రసరాట్ సవిస్తరోజోచ్యతే మధురః”⁵⁴ అని ప్రతిజ్ఞచేసి ‘మధురము’ ‘ఉజ్జ్వలము’ అను పేర్లతో విస్తరించి తెలిపెను. ఈ భక్తి శ్రీకృష్ణ గోపీ విషయకము. శృంగారమైనది. రూపగోస్వామి అవస్థాభేదముచే భక్తిని మూడు విధములుగా పేర్కొనెను.

1. సాధనభక్తి 2. భావభక్తి 3. ప్రేమభక్తి.

మనోవాక్కాయ కర్మల ద్వారా భగవంతుని హృదయమున సాక్షాత్కరింపజేసి కొనుటకు చేయు చేష్టలను సాధనయందురు. సాధింపబడువరకు దానిలో సాధ్యభావముండును. ప్రకటమైనంతనే దాని నిత్యనిర్దృత స్పష్టమగును.

‘కృతి సాధ్యాభవేత్ సాధ్యభావాసాసాధనాభిదా ।

నిత్యనిర్దృత్య భావస్య ప్రాకట్యం హృదిసాధతా” ||⁵⁵

‘నిత్య నిర్దృత కృష్ణప్రేమ ‘సాధ్య’క భునయ ।

శ్రవణాది శుద్ధిచిత్రై కరయే ఉదయ॥

శ్రవణాది క్రియాతార స్వరూప లక్షణ ।

తటస్థలక్షణే ఉపజయ ప్రేమ ధన॥’⁵⁶

ప్రప్రథమున సాధనభక్తి ననుష్ఠించుటచే భావోదయమగును. భావము వూరియైనపుడు దానిని ప్రేమ యందురు.

భాగవతమునందు నవవిధభక్తి వర్ణితమైనది. ఈ సాధన భక్తి రూప గోస్వామి వైధీరాగానుగ భేదములచే వర్ణించెను. అత్మలో రాగ తత్త్వోపలబ్ధి

కానివారు, శాస్త్రవిధి ననుసరించి ఉపాసనాదులను చేయుటయందనురక్తులైన వానిని వైదిభక్తులుగను, శాస్త్రవిధులను పాటించుట కిచ్చగించనివారు మనము నందే హరిభజనమున స్వాభావికానురాగము కలవానిని రాగానుగ భక్తులుగను పేర్కొనెను.

వైదిభక్తి నవ విధములని పేర్కొని, ఈ నవవిధ భక్తిని అంగవ్రత్యంగములతో కలిపి ఆరువది నాలుగు విధములని రూపగోస్వామి వర్ణించి యున్నారు. రూపగోస్వామి 'రాగము' ఇష్ట విషయమున స్వారసీక పరమావిష్టతను రాగమందురని నిర్వచించెను. శ్రీకృష్ణుడా రాగమున కేకైక విషయమైనచో దానిని రాగభక్తియందురని. కృష్ణభక్తి యీ రాగమయావస్థను బొందినపుడు, రాగాత్మిక భక్తిగా పేర్కొనెను.

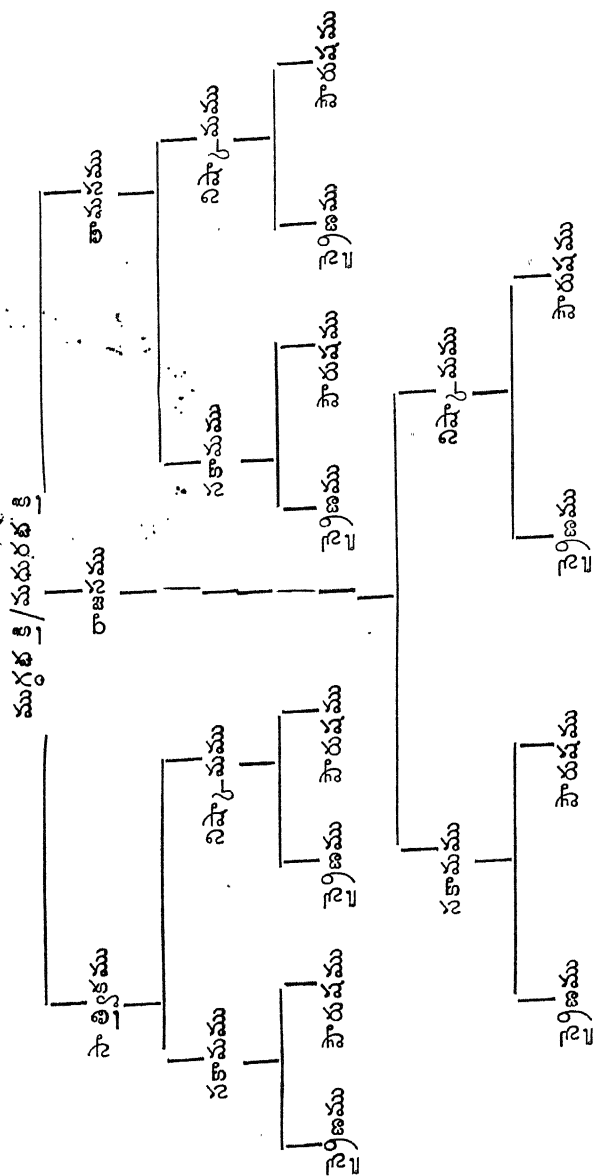
భక్తిని ముగ్ధభక్తియనియు, మధురభక్తియనియు, జ్ఞానభక్తియనియు సంభావించుటకు కవకాశము గలదు.

ముగ్ధభక్తియనగా సాకార బ్రహ్మమును మోహదులవలన పుత్ర మిత్రాదులవలె భావించి రమించుట. ముగ్ధభక్తియందు వత్సలాది భావముల దీప్తియధికము. జీవితమునందలి సుఖదుఃఖముల భావములకు నిందు వ్రత్యక్ష ప్రతిబింబ భావముండును. ముగ్ధ భక్తివలన క్రమముగా దైవరతి, దైవ సాన్నిధ్యము, మోహరణ విచ్ఛేదము దైవసాయుజ్యము లభించును.

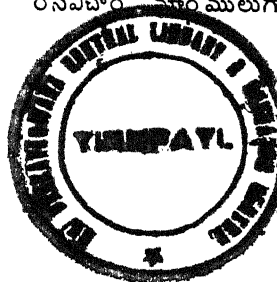
మధురభక్తియనగా సాకార బ్రహ్మమును పరబ్రహ్మముగా భావించుకొని తనను ప్రేయసిగా భావించుకొని పరబ్రహ్మ సాక్షాత్కారమును, సాయుజ్యమును బొందుట.

జ్ఞానభక్తి నిర్గుణోపాసనము ననుసరించి అత్మ జ్ఞానము నుపాసించి అహంబ్రహ్మైస్మి అను అద్వైతానంద నీధిని సాధించెడి మార్గము.

ముగ్ధ మధురభక్తులు గుణాధికముల ననుసరించి మూడు విధములు. వానిని వరుసగా సకామత్వ, నిష్కామత్వ భేదముల చేతను, స్త్రీ పురుష భేదములచేతను విభజించుటకు వీలగుచున్నది. ఇట్లు ముగ్ధ భక్తి పండ్రెండు విధములుగను, మధుర భక్తి పండ్రెండు విధములుగను ఆగును.

భక్తిని భవద్రూప రతిగా భావించిన ప్రాచీనులు విభావముల నాశ్రయించియు, అవస్థాభేదముల నాశ్రయించియు, ప్రక్రియలను, ప్రవత్తుల నాశ్రయించియు, ఆయా మతముల కనుగుణములైన భక్తి ప్రస్థానముల ననుసరించియు భక్తిరస భేదములను పేర్కొనిరి. భేదము లన్నియు విశ్లేషణ కుపకరించునవి. కాని తత్వతః భక్తిరస మొక్కటియే. ఉపాధి భేదములచే వివిధ ఘట్టములలో నున్న జలములలో సూర్యబింబ మొక్కటి యయ్యును అనేక ప్రతిబింబములుగా భాసించునట్లు భక్తిరసము బహు భంగులుగా వివేచింపబడినది. భక్తిరసానుశీలమున భక్తి భేదములు రసవిచార మార్గములుగ రాణింపగలవు.

భక్తి-రసము

‘కాంతాది విషయావాయే రసాద్యాస్తత్రనేద్యశం

రసత్వ పుష్యతే పూర్ణ సుఖాస్పర్శిత్వ కారణాత్’

‘పరిపూర్ణరసా శ్చంద్ర సేభ్యో భగవద్రతిః

ఖద్యోతేభ్య ఇవాదిత్య ప్రభేవ బలవత్తరా’॥¹ (భ.ర.సి. 2-77,78)

కాంతాది విషయకములైన రసములన్నియు శ్చంద్ర రసము లనదగినవి. భగవద్రతిగల భక్తియే ఉత్తమరసము, పూర్ణరసము. భగవద్రతియందు వలె పూర్ణసుఖముగాని, ఆనందముకాని కాంతాదులయందలి రతియందు లేదు. కావున వానియందు రసపుష్టి లేదు. మిణుగురు పురుగుల మినుకుమినుకను కాంతికన్న సూర్యకాంతి యెట్లు తేజస్వమన్వితమో అట్లే రసములన్నిటికంటె భగవద్రతి భగవద్రతిస్థాయికమైన భక్తి బలవత్తరము, తేజస్కరము. ఈ మాటలు భక్తిని పరిపూర్ణరసముగా భావించిన మధుసూదన సరస్వతి మహితోక్తులు.

ప్రాచీనాలంకారికులలో పెక్కురు భక్తిని రసమని అంగీకరింపలేదు. భక్తి రసమా? భావమా? అను చర్చలు పలువురు చేసిరి. అధిక సంఖ్యాకులు భక్తిని భావముగనే అంగీకరించిరి గాని రసముగా మన్నింపరైరి. మమ్మటా చార్యులు కావ్యప్రకాశమునందు—

‘రతిర్దేవాది విషయా వ్యభిచారీతథాంచితః భావ ప్రోక్తః’ (4-48).

అని పేర్కొని దేవాది విషయకమగు రతి భావము కావున భక్తియు భావమే యగునని నిర్ణయించిరి. విశ్వనాథుడుకూడ భక్తికి రసత్వమంగీకరింప లేదు. కాని, వత్సలరసము విశేషించి ప్రతిపాదించెను. భక్తికి విభానుభావ వ్యభిచారి సామగ్రిని పేర్కొని రసత్వమును స్థాపించుటకు అనుకూలమగు వాదమును నిర్మించియు భరతాదిమునులు రసములు తొమ్మిదనియే పేర్కొనినారు. కావున భక్తిని రసముగా భావించుట ఒప్పదనినారు. ఇందు విశ్వనాథుడు భక్తిని రసముగా నంగీకరింపకుండుటకు బలమైన కారణములు చెప్పలేదని విమర్శకులు తలంచుచున్నారు.²

ప్రాచీనాలంకారికులలో భక్తి రసత్వము నంగీకరించుటయే కాక దానిని సవిస్తరముగా, సశాస్త్రీయముగా ప్రతిపాదించిన వారు ఇరువురు కలరు. మొదటివారు శ్రీ రూపగోస్వామి. రెండవవారు శ్రీ మదుసూదన సరస్వతి. రూపగోస్వామి వంగదేశీయుడు; పదునారవ శతాబ్ది యందున్నవాడు. అతని భక్తిరస సిద్ధాంత గ్రంథములు రెండు. 1 భక్తిరసామృత సింధువు. 2 ఉజ్జ్వల నీలమణి. ఇతడు ప్రతిపాదించిన భక్తి శ్రీకృష్ణ గోపీ విషయకమైన మధుర శృంగార రూపమైనది. ఇతని తరువాత క్రీస్తుశకము 17వ శతాబ్దిలో నున్న మదుసూదన సరస్వతి భక్తిరసాయనమును గ్రంథమును రచించి, అందు భక్తిరసమును సంపూర్ణ రసమని ప్రతిపాదించెను. భక్తిరస స్వరూప స్వభావములను, ఇతర రసములకంటె దానికిగల ప్రత్యేకము తెలిసికొన వలయునన్నచో పైన మూడు గ్రంథములలో ప్రతిపాదించబడిన విశేషములను పరిశీలింపవలసి యుండును ప్రత్యేకించి మధుర భక్తి గురించి అనుశీలింప వలయుననినచో పై మూడు గ్రంథములలో విశేషించి ఉజ్జ్వలనీలమణి తెలిపెడు విలువైన అంశముల నెన్నింటినో గమనింపవలసియున్నది. కావున, ఈ గ్రంథములలోని తాత్పర్యమును సంగ్రహముగనైనను తెలియుట ముగ్ధ-మధుర భక్తి విశేషముల వివేచనకు తోడ్పడగలదు.

భక్తిరసామృత సింధువు

భక్తి రసామృత సింధువు సార్థకనామధేయము కలిగిన లక్షణగ్రంథము. సింధువనుటచే విషయ వైశాల్యము, అమృతమనుటచే సిద్ధాంత శాశ్వతము, భక్తి రసమనుటచే భక్తి యొక్క రసత్వ సిద్ధియు ఈ గ్రంథనామమందు ధ్వనింప బడుచున్నవి. ఇందు నాలుగు విభాగములు కలవు. వానికి దిక్కుల పేర్లను పెట్టుటలో రూపగోస్వామి దాని వైశాల్యమును సూచించెను. పూర్వదక్షిణ పశ్చిమోత్తర విభాగములు క్రమముగా లహరులను పేర అంతర్విభాగమును పొందినవి. పూర్వ విభాగమునందు నాలుగు, దక్షిణ విభాగమునందు ఐదు, పశ్చిమ విభాగమునందు ఐదు, ఉత్తర విభాగమునందు తొమ్మిది లహరులు గలవు. గ్రంథమునకు సింధువను పేరుండుటచే అంతర్విభాగములకు లహరు లని పేరు పెట్టుట సముచితముగా నున్నది.

రూపగోస్వామి పూర్వ విభాగమునందలి ప్రథమ లహరిలో భక్తియన నేమియో నిర్వచించి, దానికిగల యుత్తమ లక్షణములను నిర్దేశించెను. ఆపై భక్తియుదయించు విధములనుబట్టి సాధనభక్తియనియు, భావభక్తియనియు, ప్రేమ భక్తియనియు మూడు రకములను పేర్కొని, వానిని క్రమముగా మూడు లహరులలో వివరించి చెప్పెను. దక్షిణ విభాగములోని ఐదు లహరులలో క్రమముగా భక్తి రసమునకు సంబంధించిన విభానుభావ సాత్త్విక సంచారిభావములను, స్థాయి భావమును గురించి లక్షణాదులను పేర్కొనెను. రూపగోస్వామి వశ్చిమ విభాగమున భక్తిని ఐదు రకములుగా విభజించెను. వానిని ముఖ్యరసములని పిలిచెను. అవి 1. శాంత భక్తిరసము 2. ప్రీతిరసము లేదా దాస్య భక్తిరసము 3. ప్రేయోభక్తిరసము లేదా సఖ్యభక్తిరసము 4. వాత్సల్య భక్తిరసము 5. మదుర భక్తిరసము. భక్తి ప్రధానముగా నీశాఖాపంచకము నాశ్రయించి ప్రతీయమాన మగుచుండునని నిర్దేశించెను. ఇతని మతమున నవ రసములలో శృంగార శాంతములు తప్ప హాస్యాద్భుత వీర కరుణ రౌద్ర భయానక భీభత్సములను నేడును భక్తికి గౌణములని పేర్కొని, వానిని గౌణ భక్తి రసములని ప్రతిపాదించెను. ఉత్తర విభాగమున గౌణ భక్తిరస చర్చతో పాటు మిత్ర వైర రసములను గూర్చియు రసాభాసములను గూర్చియు రూపగోస్వామి వివరించెను. ఈ గ్రంథ ప్రణాళికను గమనించినచో ఉత్తమ రస సిద్ధాంత లక్షణ గ్రంథమున కుండదగిన నిర్మాణక్రమము పాటించబడినదని స్పష్టమగుచున్నది. భక్తిరస వైశిష్ట్యము, ఉత్పత్తి విధానము, నిష్పత్తి సామగ్రి నిరూపణము, ముఖ్యరస భేదములు, గౌణరస సమన్వయము, వైరి మిత్ర రసవివేచనము, రసాభాసము, స్థితుల వ్యక్తికరణము అనునవి రస చర్చలో లాక్షణికు లనుసరించు క్రమనిర్మాణ పద్ధతి. ఈ పద్ధతిని పాటించుట వలన భక్తి రసామృత సింధువు ఉత్తమ లక్షణ గ్రంథముల కోవలో నొకటియై యలరారుచున్నది.

రూపగోస్వామి ఉత్తమ భక్తి నిట్లు నిర్వచించెను:

అన్యాభిలాషితా శూన్యం జ్ఞానకర్మాద్యనావృతమ్

అనుకూల్యేన కృష్ణానుశీలనం భక్తిరుత్తమా॥ భ.ర సిం. 1-1-11.

శ్రీకృష్ణానుశీలన ప్రధానమైన చిత్తవృత్తి విశేషమే భక్తి. శ్రీకృష్ణ భక్తిని పెంపొందించుకొనవలయునన్న అభిలాష తప్ప మిగిలిన కోరికలేవియు లేకుండుట ఉత్తమ భక్తికి మొదటి లక్షణము. 'అహం బ్రహ్మస్మి' అను అద్వైత సిద్ధిని సాధించెడి జ్ఞానముచేతను, నిత్యకర్మలు అష్టాంగయోగాదులు మొదలైన కర్మలనాచరించిన కర్మమార్గము చేతను ఆవరింపబడకుండుట రెండవ లక్షణము. శ్రీకృష్ణభక్తిని సాధించుటకు అనువుగా త్రికరణశుద్ధితో అనుకూల చిత్తవృత్తిని ఏర్పరచుకొని శ్రీకృష్ణుని నామరూపగుణ లీలలను శ్రవణ కీర్తన స్మరణాదులచే సంతత త్రైలధారారూపమైన రతిభావముతో శ్రీకృష్ణానుశీలనము చేయుటయే ఉత్తమ భక్తికి పరమార్థము.

భక్తిని నిర్వచించి దాని మాహాత్మ్యము నిట్లు రూపగోస్వామి ప్రశంసించెను.

‘క్షేపీష్య శుభదా మోక్ష లఘుతాకృత్ సుదుర్లభా

సాంధ్రానంద విశేషాత్మా శ్రీకృష్ణా కర్షణీచ సా’॥ భ.ర.సిం. 1-1-13.

భక్తి వలన ప్రయోజనము లైదు సిద్ధించునని రూపగోస్వామి పై శ్లోకమునందు ప్రతిపాదించెను. 1. భక్తి క్షేపములను నాశనము చేయును. పాపము, పాపబీజము, అవిద్య అను మూడు విధములుగా క్షేపములుండును.¹ పాపము అప్రార్థమనియు, ప్రార్థమనియు రెండు విధములు. కర్మ సంస్కార రూపమున జీవుని నావరించియుండెడి అనాదియైన పాపము అప్రార్థము. పరోన్ముఖమై జీవు డనుభవించుచున్నది ప్రార్థ పాపము. ఈ రెండు విధములైన పాపములను భక్తి తుడముట్టించును. పాపరాహిత్యము జీవులను పవిత్రుల నొనరించును. అధర్మ జన్య నూక్ష్య పాప వాసనను పాప బీజమందురు. ఇది తపో దాన వ్రతములచే కాక భగవత్పాద సేవరూపమై భక్తి చేతనే నాశనమగును. మాయామూలమైన అవిద్య ఈ రెండింటికంటె దుస్థరమైనది. దానిని హరి భక్తివిద్య అడవిలోని దావానలశిఖ పామును భస్మము చేయునట్లు అవిద్యను అచిరకాలముతోనే నామరూపములు లేకుండ చేయును.⁴ ఇట్లు క్షేపహారిణియై భక్తి జీవులకు విశుద్ధ భక్తి వ్రవృత్తిని చిత్తమునందుద

2. భక్తి శుభములను కలిగించునని మరొక ప్రయోజనమును గ్రంథకర్త పేర్కొనెను. సర్వజనప్రీతి, ప్రజానురాగము, సద్గుణ సమాహము, సుఖము మొదలైనవి శుభములని పండితుల యభిప్రాయము, సుఖము విషయ సుఖమనియు, బ్రహ్మ సుఖమనియు, ఈశ్వర సుఖమనియు మూడు విధములు. భోగరూపమైన విషయ సుఖము, మోక్ష రూపమైన బ్రహ్మ సుఖము. పరమానందరూపమైన ఈశ్వర సుఖము హరిభక్తివలననే లభించునని తాత్పర్యము.

3. భక్తి మోక్షమును కూడ లభింపుగా నొనరించును. భగవద్రతి కలిగినవారికి ధర్మార్థకామ మోక్షములు సహితము అల్పములుగా తోచును. అనగా శ్రీకృష్ణుడే సర్వమని చింతించు భక్తులకు పురుషార్థసాధన రూపమైన ప్రవృత్తి అప్రధానమగుననియు, మోక్షనిర్దికంఠే ముకుంద చరణారవింద సంతత ధ్యాన రతియే మిన్నయనియు గ్రంథకర్త యభిప్రాయము.

4. భక్తి దుర్లభమైనది. అనగా శ్రీకృష్ణభక్తి యజ్ఞాది కర్మ కలాపముల వలనగాని ప్రతాది నిష్ఠలవలనగాని లేదా వేలకొలది సాధనములచేతగాని లభించుట దుర్లభమైనదని భావము.

5. భక్తివలన సాంద్రమైన ఆనంద విశేషము లభించుట మరియొక మహత్తర ప్రయోజనము. శ్రీకృష్ణ నామ రూప గుణ లీలాదులను స్మరించుచు అనుభవించెడి ఆనంద విశేషము బ్రహ్మానందాదులకంటె మిన్నయని రూప గోస్వామి యభిప్రాయము.

6. శ్రీకృష్ణు నాకర్షించునది భక్తి. శ్రీకృష్ణుని ప్రేమ పాత్రునిగ చేసి భక్తులు అతనిని వశీకరించుకొందురు. శ్రీకృష్ణాకర్షణ విద్యయే భక్తి. ఇట్టి భక్తి సాధన రూపమునను, భావ రూపమునను, ప్రేమ రూపమునను నుదయింపును.

సాధన భక్తి

ద్వితీయలహరి:- ప్రతి జీవునియందు భక్తి నిత్యసిద్ధమైన భావముగా నెలకొనియుండును. దీనిని చిద్రూపుడైన శ్రీకృష్ణ భగవానునియొక్క ఆనంద కణము చిక్కణుడైన జీవునియందు సిద్ధమైయుండునని భక్తి తత్త్వజ్ఞులు పేర్కొందురు. జీవుడు మాయాబద్ధుడైనపుడు స్వానందలక్షణము లుల్లమగును.

సంతత శ్రీకృష్ణ స్మరణాదులవలన అట్టిమాయ తొలగి నిత్యసిద్ధమైన భక్తి హృదయమునందు ప్రకటము కాగలదు. నిత్యసిద్ధమైన భక్తిని హృదయము నందు ప్రకటావస్థలోనికి తీసికొని వచ్చుటయే సాధనయనియు, అది శ్రీకృష్ణుని యందు లగ్నమైనపుడు సాధనభక్తి యనియు పిలువబడును.⁵ ఈ సాధనభక్తి రెండు విధములు. వైధీరాగానుగ అనునవి వానిపేర్లు.⁶ స్వత స్సిద్ధముగా భగవానునిపై ఆసక్తి కలుగునపుడు శాస్త్రవిదుల నాశ్రయించి సాధన భక్తియందు ప్రవృత్తిని పెంపొందింప జేసికొనుటయే వైధీసాధన భక్తి యనబడును.⁷ భక్తులకు శాస్త్రములందు గల దృఢ విశ్వాసమును, శ్రద్ధను, అభిరుచినిబట్టి ఉత్తములనియు, మధ్యములనియు, కనిష్ఠులనియు రూపగోస్వామి వర్గీకరించెను.⁸ శాస్త్ర నిపుణుడు, భగవంతునియందు దృఢ నిశ్చయముగలవాడు, శ్రద్ధాపరుడు, ఉత్తమాధికారి.⁹ శాస్త్రయుక్తులందు నైపుణ్యము లేనివాడు, భక్తిశ్రద్ధలు కలవాడు మధ్యమాధికారి. కోమలశ్రద్ధ గలవాడు, స్థిరసిద్ధాంతములు లేనివాడు కనిష్ఠాధికారి.¹⁰ గీతలో భక్తులు, ఆర్థులు, జిజ్ఞాసువులు, ఆర్థార్థులు జ్ఞానులు అని నాలుగు విధములుగా పేర్కొన బడిరి.¹¹

ఇట్టి చతుర్విధ భక్తులు భగవంతుని అనుగ్రహమువలనే గాక తద్భక్త సాంగత్య కృపాదులవలనను విషయవాసనలనుండి విడివడి శుద్ధ భక్తి కధికారు లగుదురనుట నిదర్శనము. గజేంద్ర శౌనకాదులు, ద్రువ సనక సనాత సనంద సనత్కుమారాదులు.¹² భుక్తి ముక్తి స్పృహ పిశాచము మనసునందున్నంత వరకు భక్తి సుఖము కలుగదు.¹³ సాలోక్యాది పంచవిధ ముక్తులను భక్తులు కోరరు. భగవద్భక్తి యను ప్రేమాసందము నిర్మల హృదయమునందు మాత్రమే జనించును. అట్టి మనసు భక్తిచేత మాత్రమే ఆకర్షింప బడును.¹⁴ శ్రీకృష్ణ చరణాంభోజ సేవ సంతప్త చిత్తులైన భక్త హృదయము లందెపుడును మోక్ష వాంఛ కలుగదు.¹⁵ చతుర్విధ ముక్తులు భక్తికి విరోధమైనవికావు కాన అట్టి ముక్తులనుబొందినహారికి సహితము కృష్ణభక్తి రలిగినట్లు తెలియుచున్నది.¹⁶ సుఖైశ్వర్యోత్తరమని, ప్రేమ సేవోత్తరమని సాలోక్యాది చతుర్విధ ముక్తులు రెండు విధములు. మొదటి దానియందు సుఖైశ్వర్య కాంక్షలే ప్రధానమైవి కాన ప్రేమైక మాధుర్యము నందభిరుచి గలవారు వానిని భక్తికి విరోధములుగా భ్రలంతురు¹⁷ ప్రేమైక మాధుర్యము నాస్వాదించు శ్రీహరి ఏకాంతానురక్తు

లగు భక్తులు పంచవిధ ముక్తులలో దేనిని కోరరు.¹⁸ నందనందనునిచే నవహృత చిత్తులగు భక్తులే ఉత్తములు. పురుషోత్తముని ప్రసాదము సహితము వారి మనసు నాకర్షింపదు.¹⁹ స్వరూప సిద్ధాంతములలో శ్రీవతి శ్రీకృష్ణులయందెట్టి భేదము లేకపోయినను పరమోత్కృష్టమగు ప్రేమమయ రసవిషయమున శ్రీకృష్ణుని రూప ముత్కృష్టమైనది²⁰ ఇదియే రసస్థితి. 'మాఘస్నానమునకు సర్వములును అధికారులే' అని వసిష్ఠుడు రాజునకు తెలియ జేయుచు హరిభక్తి నుదాహరించుటనుబట్టి జాతిమత వివక్షతలేక భక్తికి అందరు అధికారులేనని శాస్త్రములే ద్రువపరచుచున్నవి.²¹ భక్తులు భక్త్యంగముల ననుష్ఠించకపోయినను వారికెట్టి దోషమాపాదించబడదు. వర్ణాశ్రమ ధర్మములను పాటించకపోయినను, సిద్ధిద కర్మలనాచరించినను వారు పునీతులే. వారి భక్తియే వారిని దోషరహితులనుగా జేయుననునది వైష్ణవ శాస్త్ర రహస్యము²² శ్రీహరి భక్తి విలాసమునందు వర్ణించబడిన చతుష్టస్థి విధములగు భక్త్యంగములను రూపగోస్వామి యథాతథముగా నిందు పేర్కొనెను.²³

సాధనభక్త్యంగములు

గురుపాద పద్మముల నాశ్రయించుట, గురుదేవునివలన కృష్ణ దీక్షాది శిక్షణను బొందుట, భక్తి విశ్వాసములతో గురుదేవుని కొలుచుట, సాధు మార్గము ననుసరించుట,²⁴ సద్ధర్మములను గూర్చి వారినడగుట, శ్రీకృష్ణునికై భోగములను త్యజించుట, మాధవుడు వసించిన ద్వారకాది ధామములందు, గంగాది తీరములందు వసించుట,²⁵ తగు మాత్రముగ (అన్ని వ్యవహారములందు) పదార్థములను గ్రహించి నిర్మలముగా, నిరాడంబరముగా జీవితమును గడుపుట, హరివాసర మాచరించుట (ఏకాదశీ వ్రతము పాటించుట), ఉసిరిక, అశ్వత్థము మొదలగు వృక్షములను భగవదైశ్వర్యములుగా భావించి గౌరవింపుట²⁶ అను దశవిధా భంగములు భగవద్భక్తులు తప్పక పాటించదగిన విధులు.²⁷

విధిరూపమున పాటించదగిన భక్త్యంగములు పది కాగా నిషేధరూపమున పాటించదగినవి మరియొక పది గలవు. అవి శ్రీకృష్ణునకు విముఖులైన వాం సాంగత్యము. శిష్యులు మొదలగు వారితో అధికమైన అనుబంధము, మత స్థాపనాది మహారంభములందును, ఉద్యమములందును ఆసక్తిని ప్రకటించుట,

అనేక గ్రంథములను పఠించి, వ్యాఖ్యానించి, వాదించి, విశేషమును పెంకొనుట, న్యవహారమున కృపణత్వము కలిగియుండుట అనగా కోల్పోవస్తువుల గురించిగాని, అలభ్యమైన వస్తువులను గురించిగాని ధరించుట, బంధు విరహమునకు దుఃఖించుట, అన్యదేవతల సగౌరవ పరచు భూతజాలమునకు కష్టనష్టములను గలిగించుట, సేవాపరాధములను జేయు శ్రీకృష్ణునిగాని, శ్రీకృష్ణ భక్తులనుగాని ద్వేషించుట, శ్రీకృష్ణుని తద్భక్తుల ద్వేషించెడి వారు చేసెడి నిందాదులను విని సహించుట-ఈ పది విధముల కార్యములు నిషిద్ధములని రూపగోస్వామి స్పష్టపరిచెను.²⁸ వీనిని నిషిద్ధ రమున పాలింపవలెనని లక్షణ కర్త నిర్దేశము. అనగా శ్రీకృష్ణ విముఖుడన సాత్వాదులను పరిత్యజించుట భక్తి సాధన కుపయోగపడెడి మార్గములని అయభిప్రాయము.

విధినిషేధములైన నీ యిరువది భక్త్యంగములు భక్తిమందిర ప్రవేశదారులములైనను, గురుపాదాశ్రయాదులైన మొదటిమూడు భక్త్యంగములు ప్రవేశమైనవి. వైష్ణవ చిహ్నములను ధరించుట, హరినామాక్షరములను దేహమధరించుట, మాల్వాదులను ధరించుట. భగవత్సాన్నిధ్యమున నృత్యము చేయుదండ ప్రణామంబులు ఆచరించుట, ఉత్సవ విగ్రహముల ఊరేగింపునకు రేగుట, ఉత్సవ విగ్రహముల ఊరేగింపులో పాల్గొనుట, ప్రదక్షిణము గావించుట, అర్చించుట, పరిచర్యలు చేయుట, సంకీర్తనము చేయుట, జపము చేయు విజ్ఞాపనలు చేయుట, స్తోత్రములను పఠించుట, నైవేద్యపాదోదకములను సీరించుట, శ్రీమూర్తి యొక్క రూప మాల్వాదుల సౌరభ్య మామ్రూణిండు భగవంతుని విగ్రహము స్పృశించుట, దర్శించుట, మంగళహారతి గీతముల ఉత్సవాది గీతములను వినుట, భగవత్కృపకై వేచియుండుట, స్మరించు ద్యానించుట, సేవించుట, సఖ్యభక్తి కలిగియుండుట, అత్మనివేదనము చేయు నిజప్రియోపహరణము, భగవంతుని ప్రీత్యర్థము సర్వదా భగవంతుని శరణుకోరుట, భగవద్భక్తులను కూడ సేవించుట, భగవంతునకు ప్రీయమైన తుపూజ చేయుట, శాస్త్ర గ్రంథ పఠనము గావించుట, శ్రీకృష్ణుని జన్మస్థలము ధురలో నివసించుట, వైష్ణవులను సేవించుట, శక్తికొలది భక్తులతో గ ఉత్సవములను గావించుట, భగవంతుని జన్మదినోత్సవములను ఘనమ జరుపుట, శ్రద్ధాభక్తులతో శ్రీమూర్తి పాద సేవనమొనరించుట, శ్రీమద్భాగవత

స్వాదనము చేయు రసికులతోను సజాతీయాశయములుగల వారితోను సాధువులతోను కలిసి నామసంకీర్తనము చేయుట, మధురామండలమున నివాసమేర్పరచుకొనుట²⁹ అనునీనలుబది నాలుగు భక్త్యంగములతో చివరి యైదంగములు పూర్వము చెప్పబడినవేయైనను వానిశ్రేష్ఠత్వము బోధించుటకు మరల చెప్పబడినవి.³⁰

దేహ ఇంద్రియ అంతఃకరణము చేత సమష్టిరూపముగ వేటువేటుగా నుపాసించదగిన అరువదినాలుగు భక్త్యంగము లిట్లు తెలుపబడినవి³¹ ఇందు కొన్నింటి ఫలములు సామాన్యమైనవి. బహిర్ముఖములైన భక్తుల ప్రవృత్తి భాగవన్నుఖముగా మరల్చుటయే భావభక్తి. మనసు భగవదర్పితము కావలెనే కాని కర్మాంగరూపమున నుండుటవలన ఎట్టి ప్రయోజనము లేదు. జ్ఞాన వైరాగ్యాదులు భక్తికి అంగములనుట యుచితము కాదు.³² జ్ఞానవైరాగ్యములు కూడ భక్తిమందిర ప్రవేశార్హతను కలుగజేయును కాని, పండితుల యభిప్రాయములో జ్ఞానవైరాగ్యాదులు మనస్సును కఠిన మొనర్చును భక్తి మనసును సుకుమారముగా మృదువుగా చేయును.³³ జ్ఞాన విరక్త్యాదులవలన సాధించగలిగినది హరిభక్తియందు ఆసక్తిగల మానవులు భక్తివలన సాధించగలరు.³⁴ అట్టివారు అనన్యాభిలాషులై హరిభక్తియం దనురక్తులగుదురు. వైరాగ్యము రెండు విధములుగా చెప్పబడినది. సర్వవిషయములు కృష్ణ సంబంధములుగా చేసి అనాసక్తతతో యథార్థములైన విషయములను గ్రహించుట యుక్తవైరాగ్యమని,³⁵ హరి సంబంధములైన వానిని ప్రాపంచిక విషయములుగా భావించి మోక్షమునకవి ప్రతిబంధకములని తలచి వానిని పరిత్యజించు ముముక్షువుల వైరాగ్యము ఫల్గువైరాగ్యమని గ్రంథకర్త పేర్కొనెను.³⁶ భక్తుడు ప్రయత్నించకయే అంతశ్శుద్ధి, బహిష్శుద్ధి, తపస్సు శమాది గుణముల నలంకరించుకొనును. రూపగోస్వామి వైదీ భక్తిలోని విభిన్న తత్త్వములను వివరించి రాగానుగ భక్తిని గూర్చి విశదీకరించెను. గోపికలకు గోపాలుని యందుండు భావమే రాగాత్మిక భక్తికి యుత్తమోత్తమమగు ఉదాహరణము కాగలదు. గోకుల మందలి గోపకాంతలు గోపాలకుని యందుగల యట్టి భక్తిని పవరించువారు రాగానుభక్తులు. రూపగోస్వామి ఇష్టవిషయమున స్వారసిక పరమావిష్టతను రాగమందురని రాగమును నిర్వచించెను కృష్ణనియందుగలప్రేమమయ తృప్తయే రాగాత్మిక

భక్తి.³⁷ ఇట్టి రాగాత్మికభక్తి 1. కామరూపమని 2. సంబంధరూపమని రెండు విధములు.³⁸ భక్తితో మోక్షము సాధించునటులే కామ, క్రోధ, ద్వేష, భయ, స్నేహములతో సహితము శ్రీ కృష్ణనియందు మనసు నిలిపి భగవత్సాక్షాత్కారము, సాయుజ్యము బడయవచ్చును. విషయ నిరూపణార్థము గ్రంథకర్త శ్రీ మద్భాగవము నందలి శ్లోకములను గ్రహించెను. గోపికలు కామము వలనను, కంసుడు భయము వలనను, శిశుపాలాదులు శత్రుత్వము వలనను, వృష్టివంశీయులు (పాండవులు) సంబంధము వలనను, నారదాది మునులు భక్తి వలనను మనసు భగవంతుని యందు నిలిపి ఆయనను బొందిరి.³⁹ భయ ద్వేషములు భక్తికి అననుకూల భావములగుటయేగాక విపరీత ప్రతికూల భావము లగుటవలన అనుకరించుట కవి యోగ్యములు కావు. రాగాత్మిక భక్తి బేదములోని కామశబ్దము సంభోగతృప్తిను తెలియజేయుచున్నది.⁴⁰ రాగానుగ భక్తులలోనిట్టి తృప్తకృష్ణ తృప్తమయము ఇట్టిప్రీతి గోపికలలో కానబడును.⁴¹ కుబ్జరతి కామప్రాయమైనది.⁴² కృష్ణునకు తాను తల్లిననియో, తండ్రిననియో తలంచుచు అట్టి అనుబంధముతో కూడిన కృష్ణభక్తి సంబంధరూప రాగానుగ భక్తి. యశోదానందులభక్తి సంబంధరూప రాగానుగ భక్తి.⁴³ కామరూప కృష్ణ తృప్తకు కామానుగమనియు వ్యవహరింతురు.⁴⁴ ఇది సంభోగేచ్ఛామయ మనియు, భావేచ్ఛామయ యనియు రెండు విధములు. కేశీ. తాత్పర్యవతిని అనగా కృష్ణుడు గోపికలతో జరిపిన అప్రాకృతక్రీడను సంభోగేచ్ఛామయ మందురు.⁴⁵ భక్తులకు హరియొక్క రూపమాదుర్యము చూచుటవలన కాని, వినుట వలనకాని, వారికికలుగు భావమాదుర్యకామితమే భావేచ్ఛామయమనిరి.⁴⁶

తృప్తీయలహరి భావభక్తి వీచికలతో నలరారు చున్నది.

శుద్ధసత్త్వ విశేషాత్మ ప్రేమాసూర్యాంశు సామభావ
రుచిభిశ్చిత మాస్పృణ్య కృదసౌ భావ ఉచ్యతే॥

శుద్ధ సత్త్వవిశేషాత్మకమైన సూర్య కిరణములతో సమానమైనది. తత్కిరణ కాంతిచే చిత్రమును కలిగించునది భావము. భావము హృదయమును పవిత్రముగను కోమలముగను జేయును. పైశ్లోకమునందలి రుచి శబ్దము ప్రాప్త్యాభిలాష, ఆనుకూల్యాభిలాష, సౌహార్ద్రాభిలాష సూచించుచున్నది. మస్పృణ శబ్దము హృదయము యొక్క మార్దవమును వ్యక్తము చేయుచున్నది.

ప్రేమ యొక్క ప్రారంభికావస్థయే భావము. భావోదయమైన వెంటనే అశ్రువులకాదులైన సాత్త్విక వికారములు స్వల్పముగా ప్రకటితములగును.⁴⁷ భావము నిత్యసిద్ధులలోనొకటి. అది స్వయంసిద్ధమైయుండును. భావముయొక్క సహజ స్వభావమే శ్రీకృష్ణుని స్వరూపము అతని లీలాస్వరూపమును ప్రకటించును. రతి భావము ఆస్వాదన స్వరూపము. అది జీవునియందు కృష్ణస్వాదన హేతురూపమున శ్రీ కృష్ణ లీలాస్వాదన హేతురూపమున వ్యక్తమగుచున్నది.

భావము 1. ప్రాయికము 2. విరళోదయము అని రెండు విధములు. ఈ విభాగము ఉత్పత్తి భేదముచే నేర్పబడినది. ⁴⁸ సాధనాభినివేశమున జనించిన భావము ప్రాయికము. శ్రీకృష్ణుని యొక్కయు తద్భక్తుల యొక్కయు ప్రసాదము వలన జనించిన భావము విరళము. సాధనాభి వేశము వలన కలిగిన భావము మొదట రుచిని కలిగించి ఆ తరువాత భగవంతునిపై ఆసక్తిని పెంచి రతిని ఉత్పత్తి చేయుచున్నది ⁴⁹ నాట్యశాస్త్రములందు భావమునకును రతికిని ఈ భేదము పాటింపబడదు.⁵⁰ వానిని సమానార్థకములుగా ప్రయోగించుట కానబడును. శ్రీకృష్ణ ప్రసాదమువలన జనించిన భావము వాచికమనియు, ఆలోకదానమనియు, హార్దమనియు మూడు విధములు.⁵¹ శ్రీకృష్ణ భక్తుల ప్రసాదము వలన జనించిన భావము ఆయా భక్తుల స్వభావ భేదములను బట్టి ముఖ్యముగా నైదు విధములుగా నుండును.

భావోదయమైనట్లు సూచించునవి సాధకునిలో కనబడు క్షమ, అవ్యర్థకాలత్వము, విరక్తి, మానశూన్యత, ఆశాబంధము, సముత్కంఠత, నామసంకీర్తనయందభిరుచి, శ్రీకృష్ణుని గుణ మహిమలను గూర్చిన కథలయందాసక్తి, భగవంతుడు వసించిన దివ్యస్థలములలో నివసించుటయందు ప్రీతి అనునవి సాక్ష్యము.⁵² ఇట్టి భావములన్నియు శ్రీకృష్ణనాశ్రయించినపుడు మాత్రమే రతియనబడును. అన్యాశ్రితమైన భావము రతియనబడదు. మోక్షమును కోరి కృష్ణ భక్తిని పవరించినను అది రత్యాభాసమగునే కాని రతికాదు. అట్టి రత్యాభాసము కూడ 1. ప్రతిబింబ రత్యాభాసము 2. చాయారత్యాభాసము అని రెండు విధములు.⁵³ జ్ఞాన వైరాగ్యములకంటె భక్తితో ముక్తిని పొందుట సులభమని భగవంతుని నేవించు భక్తులలో రతిలక్షణము బాసించుచుండును. చంద్రబింబము నీటియందు ప్రతిబింబించినట్లు భగవత్కీర్తన శ్రవణాదుల

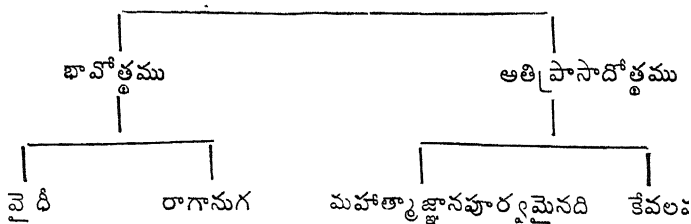

వలన అట్టి భక్తుల శరీరములలో అశ్రువులకాది సాత్త్విక భావములు భావ మాత్రముగా జనించుటను ప్రతిబింబ రత్యాభాసమందురు.⁵⁴ భగవ త్త్వము తెలియనివానికి భగవత్క్రియ దేశకాలపాత్రాదుల సంబంధము వలన శుద్ధకృతూహలముతో కూడి చంచలమయ్యు, దుఃఖహరిణియైన రతి చ్ఛాయను బోలిన భావము కలుగుటను ఛాయా రత్యాభాసమందురు.⁵⁵ భగ వంతుని యొక్కయు, భక్తులయొక్కయు అనుగ్రహము వలన భావాభాసము భావమగుటయు తటస్థించును. ఒక్కొక్కరిలో సాధనానుష్ఠానము లేకపోయినను, సౌభాగ్యశాలురకు ఆకస్మికముగా భక్తిభావ ముదయించును. సామాన్యముగా లోకోత్తర చమత్కారరూపమైన అత్యంత ప్రబలభావము శ్రీకృష్ణుని కృప వలననే కలుగును. రతి ప్రబలతరమైనచో ఆనందరూపమగును. మచ్చగల చంద్రుని అంధకారము పరాభవింపలేని విధముగా దోషియైనను ఏకాగ్ర చిత్తముతో భగవంతు నారాధించు భక్తుని నతని దోషములు సాధనను సమ యింపజాలవు.

చతుర్థలహరి ప్రేమభక్తి వీచికలతో నిండారినది. మనసును మృదువుగా చేయు విశేషమైన మమకారము గల సాంద్రమైన భావమే ప్రేమ యని రూపగోస్వామి తెలిపెను.⁵⁶ అన్యవిషయములందు మమకారము లేక విష్ణువుపై గల మమకారమే భక్తియని భీష్మ ప్రహ్లాదోద్ధవ నారదాదులు తెలిపినట్లు నారద పాంచరాత్రమునందు గలదు.⁵⁷ భగవద్భక్తి వలన కలిగిన పరమో త్కర్షణీతి పొందిన భావము ప్రేమ. 1. భావోత్థము 2. అతి ప్రసాదోత్థము అని రెండు విధములు.⁵⁸ అంతరంగ అంగ సేవనమువలన పరమోత్కర్షణీతిని పొందిన భావము భావోత్థము.⁵⁹ భావోత్థము వైధీరాగానుగ భేదముచే ద్వివిధము. హరి ప్రసాద జన్యమైన ప్రేమయు రెండువిధములు.

1. మహాత్మాజ్ఞానయుక్తమైనది. 2 కేవలము.⁶⁰ విధిమార్గము నను సరించు వారికి మహాత్మాజ్ఞాన యుక్తమైన భక్తి కలుగునట్లు రాగానురాగము వలన కేవలభక్తి కలుగునట్లును తెలియుచున్నది. సాధకుని ప్రేమభక్తి సోపా నము 1. శ్రద్ధ, సాధుసంగమము 3. భజనక్రియ 4. అనర్థనివృత్తి 5. నిష్ఠ 6. రుచి 7. ఆసక్తి 8. భావము 9. ప్రేమ. ధన్యజీవుల హృదయములందెట్టి నవ ప్రేమ జనించును.⁶¹ విద్వాంసులు కూడ అట్టివారి చిత్తము నర్థము చేసి కొనలేరు. హరి భావోన్మత్తచిత్తుడు సుఖదుఃఖములను కూడ తెలిసికొనలేడు.⁶²

ప్రేమ భక్తి

దక్షిణ విభాగము :

భక్తిరస నిష్పన్నమున కవసరమగు విభానుభావ సాత్త్విక వ్యభి
స్థాయి భావములను గూర్చి దక్షిణ విభాగములోని ఐదు లహరులలో వివరి
బడినది. భక్తుల మనసులలోని కృష్ణరతి భక్తిరసమగును. భగవద్రతి కలి
వారే భక్తి రసాస్వాదయోగ్యులు. శ్రవణాదుల సహాయముతో విభావాదులవ
భక్తులహృదయమున నిష్పన్నమై ఆస్వాదయోగ్యమైన భగవద్రతిని స్థా
భావమందురు.⁶³ భక్తివలన దోషరహితులు, ప్రసన్నము, ఉజ్జ్వలము
హృదయము గలవారు, భాగవతరక్తులు, రసకజన సంసర్గమందు ఆసక్తి
వారు, గోవిందుని పాదారవింద భక్తిసుఖమే జీవనముగా గలవారు, ప్ర
యోక్క అంతరంగ కార్యములందే నిమగ్నులునైనవారి హృదయము
ఉజ్జ్వల ఆనందరూపమైన రతియే ఆస్వాదనీయమైన భక్తిరసమనియందురు
విభావము 1. ఆలంబన విభావమనియు 2. ఉద్ధీపన విభావమనియు రె
విధములు.

విభావాదుల సామాన్య లక్షణములు :

శ్రీకృష్ణుడు, తదభక్తులు—ఆలంబన విభావములు

మరళినాదము—ఉద్ధీపన విభావము

ఆనందానుభూతితో చిరునవ్వు నవ్వుట మొదలగునవి—ఆనుభావముల

స్తబ్ధత - సాత్త్విక విభావములు

నిర్వేదాదులు - సంచారిభావములు.⁶⁵

కృష్ణరతికి హేతువులైన విభావాదులు రెండు విధములు.⁶⁶

1. ఆలంబనములు 2. ఉద్ధీపనములు. కృష్ణుడు తద్భక్తులు ఆలంబన విభావములు.⁶⁷ కృష్ణుడు 1. స్వరూప 2. అన్యరూపములతో ఆలంబన విభావము లగుచున్నాడు.⁶⁸ స్వరూపాలంబన విభావము మరల 1. ఆవృతము 2. ప్రకటనమనియు రెండు విధములు. కృష్ణుడు తన స్వరూపమునగాక అన్య రూపములలో ప్రకటితమైన ఆవృతము స్వస్వరూపముననేనున్న ప్రకటస్వరూప మందురు. రూపగోస్వామి ఈ అధ్యాయమున వివిధాశ్చర్య గుణసముద్రుడైన శ్రీకృష్ణుని గుణములు (నాయక గుణములు) దిష్ఠాంతముగా తెలిపితినిని శ్రీకృష్ణుని చతుష్షష్ఠి గుణములను వర్ణించెను.⁶⁹ సకల నాయక శిఖామణియైన కృష్ణుడు మువ్విధములుగా తోచును.

1. పూర్ణుడు - స్వల్ప గుణములను ప్రదర్శించువాడు - గోకులమందలి గోపాలుడు.

2. పూర్ణతరుడు - కొన్ని గుణములనే ప్రదర్శించువాడు - మధుర యందలి మాధవుడు.

3. పూర్ణతముడు - సకలగుణపూర్ణుడు-ద్వారక యందలి కృష్ణుడు.⁷⁰

శ్రీకృష్ణునిలో ఉత్తమ నాయక లక్షణము లన్నియు కలవు. మాతృ ర్యాదులు లోకమున దోషములుగా ప్రతీతములగుచున్నవి. కాని, లీలావిశేష శాలి యగుటవలన అనఘుడు, భగవద్రూపుడైన కృష్ణుని విషయములో నవి గుణ ములుగానే పరిగణింపబడుచున్నవి.⁷¹

శ్రీకృష్ణుని సద్గుణము లెనిమిది. 1. శోభ 2. విలాసము 3. మాధు ర్యము 4. మాంగల్యము 5. స్థైర్యము 6. తేజస్సు 7. లాలిత్యము 8. ఔదా ర్యము.⁷² శ్రీకృష్ణుని చేష్టలవలన కలుగు అనుభూతి విశేషమే మాధుర్యము. స్థిరత మొదలగు సామాన్య నాయక లక్షణములు శ్రీకృష్ణునియందు విశిష్టముగా కనిపించును.

శ్రీకృష్ణునకు సహాయకులు -

ధర్మవిషయాదులందు - గర్గాదులు

యుద్ధ విషయములందు - యుయుధానుడు

మంత్రాలోచనమున - ఉద్ధవుడు ప్రధానముగా పేర్కొనుట జరిగినది.

అలంబన విభావములు శ్రీకృష్ణుడు, అతని భక్తులు. కృష్ణభక్తు సద్గుణ సంపన్నులునై యుందురు. వీరు 1. సాధకులు 2. సిద్ధులని రెం విధములు. శ్రీకృష్ణ భక్తిభావము కలవారందరు కృష్ణభక్తులు.⁷³ శ్రీకృ సాక్షాత్కారార్హులు సాధకులు. బిల్వమంగళునితో సమానమైన భక్తిప్రపత్తు కలవారిని సాధకులందురు ⁷⁴ క్లేశరహితులు సతత ప్రేమ సౌఖ్య స్వా పరాయణులునైనవారు సిద్ధులు. సిద్ధులు మరల రెండు విధములు. 1. సంప్రా సిద్ధులు 2. నిత్యసిద్ధులు.⁷⁵ సంప్రాప్త సిద్ధులు మరల రెండు విధములు నుందురు. 1. సాధన సిద్ధులు 2. కృపాసిద్ధులు.

1. సాధన సిద్ధులు అనగా సాధనముతో సిద్ధిని బొందినవారు - మార్గ దేయుడు మొదలగువారు.

2. కృపాసిద్ధులు అనగా భగవత్కృపతో సిద్ధిని బొందినవారు - య వతి, వైరోచన, శుకాదులు.

శ్రీకృష్ణునియందు తనకంటె తోటిరెట్లు ప్రేమగలవారు ముకుందునివ నిత్యానందాది గుణములు కలవారు నిత్యసిద్ధులు.⁷⁶ శ్రీకృష్ణుని 1. చేష్టలు 2. గుణములు 3. అలంకారములు అనునవి మూడు ప్రధానమైన ఉద్దీపనములుగా చెప్పబడినవి.⁷⁷ స్మృతము, అంగసౌరభము, వేణువు, శృంగము, నూపురము శంఖము, పాదచిహ్నములు, మధురాది శ్లేత్రములు, తులసి, భక్తగుణములు జన్మాష్టమి యిత్యాది పుణ్యదినములు కూడ ఉద్దీపనములే. శ్రీకృష్ణుని గుణముల ప్రధానముగా మనసును, వాచికమును, కాయికము నాశ్రయించి యుండును.⁷⁸ అలంబన విభావములైన వయసు, సౌందర్యము, రూపము, మృదుత్వము కాయిక గుణములైనను భక్తజన కల్పనల వలన ఉద్దీపన విభావములుగా భావింపబడుచున్నవి. భూషణములు కేవలము ఉద్దీపనలు మాత్రమే.

ద్వితీయలహరి అనుభావములతో ఓలలాడుచున్నది. చిత్తస్థభావములన బహిర్గతము చేసి రసపోషణ కుపకరించు క్రియా విశేషములను అనుభావము లందురు. మనసునందలి భావములను ప్రకటితము చేయునవి అనుభావములు.⁷⁹ నృత్యము విలుంతనము (పొర్లుట), గీతాలాపన, క్రోశనము (అరచుట) తనూ మోటనము (దేహము త్రిప్పుట) హంకారము, జృంభణము (ఆపులింత), దీర్ఘ

నిశ్వాసము, లోకానపేక్ష, (లోకమును లెక్కచేయకుండుట) లాలాజలస్రావము, అట్టహాసము, మూర్ఛ (తల తిప్పుట), ఎక్కిళ్ళు మొదలగునవి భక్తిరసమునకు అనుభావములు. అనుభావములు 1. శీతలములు 2. క్షేపణములని రెండు విధములు.⁸⁰ గీతము, ఆవులింత యిత్యాదులు శీతలములనియు, నృత్యాదులు క్షేపణములనియు రూపగోస్వామి పేర్కొనెను.⁸¹ అట్టహాసము హాసముకన్న భిన్నమైనది. భక్తిరసమున నిది చిత్త సంక్షోభము వలన కలుగును.⁸²

సాత్త్వికభావములు :

దక్షిణవిభాగములోని తృతీయలహరి సాత్త్విక భావపీచికలతో నిండా రి యున్నది. శ్రీకృష్ణునితో సాక్షాత్తుగా గాని, కొంత వ్యవధానముతోగాని కలిగిన భావములు మనసు నాక్రమించుకొనినప్పుడు కలుగు స్థితిని సత్త్వమందురు.⁸³ సత్త్వమునుండి పుట్టిన భావములు కావున సాత్త్విక భావములనిరి. అనగా కృష్ణ సంబంధ భావాక్రొంత చిత్తమునుండి ఉత్పన్నములగు భావములు. ఇవి 1. స్నిగ్ధ 2. దిగ్ధ 3. రూక్షములని మూడు విధములు.⁸³ స్నిగ్ధ సాత్త్విక భావములు 1. ముఖ్యస్నిగ్ధ సాత్త్విక భావములు 2. గౌణస్నిగ్ధ సాత్త్విక భావములని మరల రెండు విధములు.⁸⁴

1. సాక్షాత్తుగా కృష్ణసంబంధమగు ముఖ్యరతి మనసు నాక్రమించిన ముఖ్యస్నిగ్ధ సాత్త్వికభావము.⁸⁵

2. కృష్ణసంబంధరతి కొంత వ్యవధానముతో గౌణరూపముగా మనసు నాక్రమించిన గౌణస్నిగ్ధ సాత్త్వికభావము.⁸⁶

3. భక్తుని మనసులో (ముఖ్య, గౌణ) రతిద్వయములేక జనించిన భావములు దిగ్ధ సాత్త్వికభావములు. అవి రతి ననుగమించును. కంపమే దిగ్ధ సాత్త్విక భావము.⁸⁷

శ్రీకృష్ణుని మధుర తరమైనవి, ఆశ్చర్యకరమైనవియగు మాటలు వినగానే రతిశూన్యడగు భక్తుని హృదయమున గలుగు ఆనందమే రూక్షసాత్త్విక భావము.⁸⁸ రోమాంచము రూక్షసాత్త్వికభావము.

సాధకుని మనసు సత్త్వభావముతోకూడి ప్రాణములు వికారయుక్తములై తనువు నధికముగా క్షోభింపజేయును. అట్టియెడ సంతాదిసాత్త్విక భావములు కలుగును. రూపగోస్వామి లక్షణ గ్రంథములందు సామాన్యముగా పేర్కొనబడు సాత్త్విక భావములను, వాని లక్షణములను వివరించుచు అశ్రువును గూర్చి యిట్లు చెప్పెను. అది హర్షము వలన కలిగిన శీతలముగను, రోషాదుల వలన కలిగిన ఉష్ణముగ నుండునని తెలిపెను.⁸⁹ సాత్త్విక భావములు సత్త్వము యొక్క తారతమ్యముల ననుసరించి 1. ధూమాయితము 2. జ్వలితము 3. దీప్తము 4. ఉద్దీప్తములని నాలుగు విధములుగా రచయిత విభజించెను.⁹⁰ దృశ్యమానములగు భావములను నాలుగు విధములుగా రూపగోస్వామి పేర్కొనెను. 1. రత్యాభాసము 2. సత్త్వాభాసము 3. నిస్సత్త్వము 4. ప్రతీపము.⁹¹

1. వారణాసి యందలి ముముక్షువులకు కృష్ణలీలా కథాశ్రవణము వలన కలుగు భావము రత్యాభాసము.

2. కృష్ణ కథా శ్రవణము వలన రత్యాదిరహితమైన హృదయమున కలుగు ఆనంద విస్మయాదులు సత్త్వాభాసము.

3. సహజముగనే పిచ్చులమగు అంతఃకరణము కొఱకుగాని, నాట్యాభినయము కొఱకుగాని, కార్యనిర్దీ కొఱకుగాని, ప్రయత్నించువారికి కలుగు అశ్రువులకాదులను నిస్సత్త్వము లందురు.

4. అనుకూల చేష్టలవలన కృష్ణనివట్ట కలుగు క్రోధభయాదులచే వెల్లడియగు భావాభాసాదులను ప్రతీపభావాభాస మందురు.

రూపగోస్వామి చతుర్థమగు వ్యభిచారి భావ లహరిలో స్థాయి భావమున విశేషముగా అభిముఖముగా సంచరించు నిర్వేదాది సంచారి భావములను ముప్పది మూడింటిని పేర్కొనెను. ఇవి వాగంగముల ద్వారా సూచితమై సంచారితమగును;⁹² ఈ సంచారి భావములలో కొన్ని స్వతంత్రములు మరి కొన్ని పరతంత్రములు. స్థాయిభావ రూపమగు అమృత సాగరమున తరంగములవలె లేచి మరల దానిలోనే విలీనమగునవి సంచారి భావములు.⁹³ పరతంత్ర సంచారిభావములు వరావర భేదముచే మరల రెండు విధములు. పరతంత్ర సంచారి భావములు కూడ 1. సాక్షాత్తు 2. వ్యవహితము అని రెండు

విధములు. స్వతంత్ర సంచారి భావములు 1. రతి శూన్యములు, 2. రత్యాను స్పర్శములు 3 రతిగ్రంథములని మూడు విధములుగా చెప్పబడినవి. ఇట్టి భావములు వివక్షలయందు ప్రయుక్తము లగునపుడు 1. ప్రాతికూల్యము 2. అనౌచిత్యము అని రెండు విధములుగా చెప్పబడినది. ఈ భావములకు దశలు నాలుగు. 1 ఉత్పత్తి 2. సంధి 3. శాబల్యము 4. శాంతి. 94

1. హర్ష అసూయాది భావోదయావస్థను ఉత్పత్తి యందురు.

2. సమాన రూపమైన లేదా విభిన్న రూపమైన రెండు భావముల కలయికను భావసంధి యందురు.

3. వివిధ భావముల పరస్పర సమర్థమును భావశాబల్యమందురు. కృష్ణుని గూర్చి వినగానే కంసునితో గలిగిన క్రోధభయములు భావశాబల్యము నకు చక్కటి ఉదాహరణముగా రచయిత పేర్కొనెను.

4. మిక్కిలి ప్రాబల్యము పొందిన భావములు విలీన మగుటయే భావశాంతి.

వ్యభిచారి భావములు కొన్ని స్వాభావికములు మరికొన్ని అగంతుకములు.

స్థాయి భావములు :

దక్షిణ విభాగములోని పంచమలహరి స్థాయి భావ తరంగములతో నిండి యున్నది. విరుద్ధావిరుద్ధ భావములను తన వశము చేసికొని ఉత్తముడైన రాజు వలె శోభించునదే స్థాయిభావము. 95 భక్తి శాస్త్రములో కృష్ణవిషయమైన రతియే స్థాయి భావము. ఈ స్థాయి భావము 1. ముఖ్య 2. గౌణ భేదములచే రెండు విధములు. 96 భావ భక్తియందు చెప్పబడిన శుద్ధ సత్త్వ విశేషరూపమైన రతియే ముఖ్య స్థాయి భావము. ముఖ్య రతి 1. స్వార్థ 2. పరార్థ భేదముచే రెండు విధములు. 97 సజాతీయ భావములతో పుష్టిని కలిగించు కొనుచు, విజాతీయ భావములకు లోనుకానిది స్వార్థముఖ్యరతి. 98 స్వయముగా కుంచించు కొని పోవుచు అనుకూల విరుద్ధ భావముకు పుష్టిని కలిగించునది పరార్థ ముఖ్య స్థాయి భావము. 99 స్పటిక జల త్రైలాది విభిన్న వస్తువులతో ప్రతిబింబించే సూర్య బింబమువలె పాత విశిష్టతనుబట్టి పరార్థ ముఖ్య రతిస్థాయి భావము మారుచుండును,

ముఖ్య రతి ఐదు విధములు. 1. శుద్ధము 2 ప్రీతి (దాస్యము) 3. సఖ్యము 4. వాత్సల్యము 5. ప్రేయత (మదుర). శుద్ధ స్థాయి భావము 1. సామాన్య 2. స్వచ్ఛ 3. శాంతి భేదములచే మూడు విధములు.¹⁰⁰

1. సామాన్యులకు కృష్ణుని యందుండు రతిని సామాన్య రతి యందురు.

2. భక్త జన సాంగత్యము వలన సాధకునియందు కలుగు స్పటికము వంటి శుద్ధ భావమును స్వచ్ఛరతి యని యందురు. అట్టి సమయమున భక్తుడు కృష్ణుని ప్రభుపుగ, మిత్రునిగ, పుత్రునిగ, ప్రేయనిగ, పరమాత్మగా మనసు నందు భావించి తరించును.

3. నిర్వికల్పమైన చిత్తమునందు కలుగు రతిని శాంతరతి యని యందురు¹⁰¹ శుద్ధరతి 1. కేవలమని 2 సంకులమని రెండు విధములు.

1. కేవలము ఒకే రతి, ఇతర రతుల ప్రమేయము లేకయున్న దానిని కేవల శుద్ధరతి యందురు.¹⁰²

2. రెండుకాని అంతకంటె ఎక్కుడు రతులు కలిగియుండుటను సంకులశుద్ధ రతియందురు.

గోవిందుడు దైవమని, తాను దాసుడను ఆరాధ్యత్వరూప రతిని దాస్య రతి లేక ప్రీతిరతియందురు అట్టి ఆసక్తి గలవారికి మరియేవిషయములం దాసక్తి యుండదు. ముకుందుని సఖునిగా భావించి అతనియందు సఖ్య భావముగలవారి రతి సఖ్యరతి.¹⁰³ గురుజనులకు శ్రీకృష్ణునియందు గల అనుగ్రహమయ రతిని వాత్సల్యరతియందురు.¹⁰⁴ వీనిలో లాలన పాలనాదులు, ఆశీస్సులు, చిబుకస్పర్శాది క్రియలుండును.¹⁰⁵ గోపికలకు శ్రీకృష్ణునకు మధ్య కలుగు స్మరణ దర్శనాద్యష్టవిధ సంభోగ రతిని మదుర రతి లేదా ప్రేయత రతి యందురు. వీనిలో కటాక్ష, భూషేష, ప్రేయవాణీస్మితాది కార్యము లుండును.¹⁰⁶ విభావ ఉత్కర్షము వలన కలిగిన భావ విశేషమును స్థలచిత్ర మైన రతిని పుష్టిని కలుగజేయు దానిని గౌణరతి యందురు.¹⁰⁷

గౌణ భావములు :

1. హాసము 2. విస్మయము 3. ఉత్సాహము 4. శోకము 5. క్రోధము
6. భయము 7. జుగుప్స.

కృష్ణ సంబంధమైన విషయములందు మొదట చెప్పిన ఆరు భావములు కలుగవచ్చును. కాని భక్తుల మనసులలో శుద్ధరతి కలిగిన పిమ్మట వారి శారీరక విషయములందు వారికి కలుగు జుగుప్సయే గౌణభక్తి రస చర్చలోని జుగుప్సరతి యగును.¹⁰⁸ వికృతభాషణ వేష చేష్టాదుల వలన చిత్తవికాసకారి యగు హాసరతి జనించును. ఈ హాస్యము భక్తునకు కృష్ణ సంబంధమగు విషయము వలన కలుగును. ఒక్కొక్కప్పుడు భక్తులు భగవద్దీలను కీర్తించు నెడ జనించు హాసాదుల వలన హాసరతి స్థాయిభావత్వము సంగీకరించుచున్నారు. హాసాదులైన గౌణస్థాయి భావములు సహజములైనను బలమైన భావములచే తిరస్కృతములై పోవును. కాన వానిని గౌణ భావములనిరి. భక్త జనుల యందుండు రతి వ్యభిచారికాదు. స్వకీయమైన ఆధారముతో స్వస్వరూపముతో అవ్యభిచారముగా భక్తజనులలో రతి స్థాయిత్వమొందును. హాసాదులు రతి లేకున్నచో స్థాయి భావత్వము నొందవు. విపక్షాదులందు క్రోధాదులు రతి శూన్యములగుటచే వ్యర్థములగును

లోకోత్తర చమత్కారము వీక్షించుట వలన కలుగు చిత్తవికారము విస్మయము. ఇది శ్రీకృష్ణ విషయకమైన విస్మయరతి. ఉత్సాహరతి యందు భశీ, వహ్వో వంటి పలుకులు శీఘ్రత మనసాసక్తి దైర్యత్యాగాది గుణములు ప్రకటితములగును. ఇష్ట వియోగాదుల వలన ఉత్పన్నమగు చిత్తక్లేశాధిక్యము శోకమగును. విలాపము, పతనము, నిశ్వాసము, ముఖశోష మున్నగునవి అను భావములు. కఠినత్వము, కన్నులెర్రబారుట, కనుబొమలు ముడివేయుట మున్నగు అనుభావములందు కాననగును. భయంకర దృశ్యములను తిలకించుట వలన కలుగు చిత్తచాంచల్యమును భయమందుగు. పలాయనాది చేష్టలందు ప్రసీద్ధములు. కంటక ప్రాయములైన విషయ దర్శన శ్రవణాదులు లేదా స్మరణవలన చిత్తమున కలుగు సంకుచిత్యము జుగుప్స. దీనిలో నిష్ఠివనము, ముఖము చిట్టించుట, నిందించుట మొదలగు అనుభావములు ప్రకటితము లగును. ఇట్టివి కృష్ణానుకూలము కాకపోయిన రతికాక మానవచిత్త వికారమే

యగును. కృష్ణసంబంధమువలన నీభావములు అప్రాకృతములై త్రిగుణాతీతములై ప్రౌఢానందమయములగును. కృష్ణసంబంధములైన భావములు మూడు విధములు :

1. సాత్త్వికప్రధానమైనవి - లజ్జ, బోధ, ఉత్సాహాదులు.
2. రాజప్రధానమైనవి - గర్వము, హర్షము, సుప్తి, హాసాదులు.
3. తామసప్రధానమైనవి - విషాదము, దీనత, మోహము, శోకము మొ॥

ఈ భావములన్నియు శీతోష్ణభేదముచే రెండు విధములు. సుఖమయములు శీతాదులు. దుఃఖమయములు ఉష్ణాదులు¹⁰⁹ కృష్ణాదుల దర్శన శ్రవణాదులవలన రతి (ముఖ్యమైనను, గౌణమైనను) విభావాదులను బొంది భక్తుల మనసులలో రసరూపమును బొందును.¹¹⁰ పెరుగు మొదలగు ద్రవ్యములు చక్కెర మొదలగు వాని కలయిక వలన ఆస్వాదయోగ్యమై రసాలముగా నెట్లు మారునో ఆభినయాదుల వలన సాక్షాత్ కృష్ణాదుల అనుభవము పొందుట వలన భక్తులకు అద్భుతమైన అపూర్వమైన, ప్రౌఢమైన, ఆనందభరితమైన చమత్కారము రసరూపములో అనుభవమునకు వచ్చును.¹¹¹ రతికి కారణభూతులు కృష్ణుడు, అతని భక్తులు. కృష్ణ సంబంధమైన మంజులమైన రతి విభావానుభావ సంచారి భావముల ద్వారా పరిపుష్టమైన రసస్థితిని బొందును. సముద్రము తన నీటితోనే మేఘములను తయారుచేసికొని వానివలన ఆభివృద్ధి పొందినట్లని రూపగోస్వామి చక్కని యదాహరణములతో దీనిని వివరించెను. రతికి పరమావధి కృష్ణుడే ఆలంబనముగాగల సాంప్రదానంద చమత్కారము. భక్తి రసము ముఖ్య గౌణభేదములచే రెండు విధములు. ముఖ్య భక్తిరసములు ఐదు: 1. శాంత భక్తిరసము 2. ప్రీతి (దాస్య) భక్తిరసము 3. ప్రేయో (సఖ్య) భక్తిరసము. 4. వత్సల భక్తిరసము 5. మధుర భక్తిరసము. ఉత్తరోరత్తము బలీయమని రూపగోస్వామి పేర్కొనెను.¹¹²

గౌణభక్తి రసములు ఏడు: అవి. 1. హాస్య భక్తిరసము 2. అద్భుత భక్తిరసము 3. పంచభక్తి రసము 4. కరుణభక్తి రసము 5. రౌద్ర భక్తిరసము 6. భయానక భక్తిరసము 7. బీభత్స భక్తిరసము. ¹¹³ పురాణములు ముఖ్య

భక్తిరసములను భక్తిరసములుగను, గౌణ భక్తిరసములను భావములుగను
ప్పినవి శ్రీరూపగోస్వామి భక్తిరసముతోని ముఖ్య గౌణ రసములకు ఈక్రింది
ర్ణములను నిర్దేశించెను. భరతుడు పండ్రెండు వర్ణములను వేరువేరు దేవతల
న్వయించి చెప్పగా రూపగోస్వామి పండ్రెండు వర్ణములను కృష్ణుని పండ్రెం
వతారముల కన్వయించి చెప్పెను.

సము	వర్ణము	అవతారము
ంతరసము	శ్వేతము	కపిలావతారము
పీతిరసము	చిత్తము	మాధవావతారము
పేయోరసము	అరుణము	ఉపేంద్రావతారము
త్సలరసము	శోణము	నృసింహావతారము
ంధుర భక్తిరసము	శ్యామము	నందనందనావతారము
సిన్ధురసము	పాండురము	బలరామావతారము
ద్భుతరసము	పింగలము	కూర్మావతారము
రరసము	గౌరము	కల్క్యావతారము
రుణరసము	దూమము	రాఘవావతారము
ద్రుదరసము	రక్తము	భార్గవావతారము
యోనకరసము	కాలము	వరాహావతారము
భతత్సరసము	నీలము	బుద్ధావతారము

భక్తిరసాస్వాదనతోని చిత్రావస్థల క్రమమును రూపగోస్వామి యిట్లు
ర్దేశించెను : 1. పూర్ణము 2. పికాసము 3. విస్తారము 4. విశేషము
. షోభము. 114

కృష్ణ రతితో సమానమైనది మరియొకటి లేదు. తార్కికులు మీమాంస
లు భక్తి కధికారులు కారు. వ్యర్థమైన వైరాగ్యాభిమానులు భక్తి శూన్యమైన
ష్కజ్ఞానులు కేవల హేతువాదులు భక్తిరసాస్వాదనమునకు విముఖులైన
మాంసకులు భక్తిరసవిషయమున కధికారులు కారు. రసిక భక్తులు చోరుల
ండి నిదులను రక్షించుకొన్నట్లు అనధికారులనుండి కృష్ణభక్తిని రక్షించుకొన
లెను.

భక్తి దురూహమని కృష్ణ రతితో సమానమైన రతి మరియొకటి లేదని రచయిత ఉద్ఘాటించెను. భావనా మార్గము నతిక్రమించి చమత్కారమున కాకరమైన సత్వోజ్జ్వలమై మనసులో కలిగెడి ప్రగాఢమైన ఆనందాస్వాదనమే రసమని రూపగోస్వామి పేర్కొనెను.¹¹⁵

హృదిసత్వోజ్జ్వలే బాధం స్వదతే స రసోమతః

భావనాయాః పదం యస్తు బుధేనాన్యబుద్ధినా॥

భావ్యతే గాఢ సంసారైశ్చిత్రే భావః కథ్యతే!

పై పద్యమునకు గల వివరములో భావమునకు రసమునకు గల భేదము యోగములో ధ్యాన సమాధులకున్న భేదము వంటిదని, ధ్యానము అంగము కాగా సమాధి యంగియగునని చెప్పబడినది.

పశ్చిమ విభాగము

ఈ విభాగమునందు ముఖ్యభక్తి రసముల నైదింటిని గూర్చి వివరించబడినది. ముఖ్యభక్తిరసములు 1. శాంత భక్తిరసము 2. ప్రీతి భక్తిరసము 3. ప్రేయో భక్తిరసము 4. వత్సల భక్తిరసము 5. మధుర భక్తిరసము.

శాంతభక్తిరసమునకు శాంతరతియే స్థాయి భావము. ఇందు భగవత్ స్వరూపానుభవమునకే యెక్కువ ప్రాముఖ్యము కలదు. ఈ భక్తిరసమునకు చతుర్ముఖుడైన హరియు, శాంతులును ఆలంబన విభావములు.¹¹⁶ కృష్ణభక్తి గల తాపసులను శాంతులందురు. సనకసనందాదులు ప్రధానులగు ఆత్మరాములు (శాంతులు). ఆత్మరాముల, తాపసుల, భాగవతోత్తముల కృపవలన భక్తుల మనసులలో శాంతరూపమైన భావచంద్రికలుత్పన్నమగును.

ఉపనిషత్కథలు వినుట, ఏకాంతవాసము, అంతర్వృత్తి, కృష్ణస్మృత్తి, తత్త్వవివేచనము, విద్యకును శక్తికిని ప్రాధాన్యమిచ్చుట విశ్వరూప దర్శనము నందాసక్తి, భక్తుల సాంగత్యము కోరుట, భగవత్తత్త్వములను చర్చించుట యనునవీరసమునకు అసాధారణ ఉద్దీపన విభావములు. తులసీసౌరభము, శంఖధ్వని, పుణ్యక్షేత్రము ఇత్యాదులు సాధారణ ఉద్దీపన విభావములలో చేర్చబడినవి.

శాంతరసమునకు అసాధారణ విశేష-అనుభావములు, నాసాగ్రమునందు దృష్టిని నిలుపుట, అవధూత వ్యాపారమును సాగించుట, జ్ఞానముద్రా ప్రదర్శనము, హరిద్వేషులందు ద్వేషములేకయుండుట, ఇష్టమైన విషయములందు ఆసక్తిని పెంచుకొనకయుండుట, నిరపేక్షులుగను, అహంకార శూన్యులుగను నుండుట, మమత లేకయుండుట, మౌనమును పాటించుట యనునవి చెప్పబడినవి.¹¹⁷ రోమాంచము, స్వేదము, కంపము అనునపీఠరసమునకు సాత్త్విక భావములు. ఈ సాత్త్విక భావములు జ్వలితమగునే కాని దీప్తములు కావు.

నిర్వేదము, ధృతి, హర్షము, మతి, స్మృతి, విషాదము, ఉత్కంఠము, ఆవేగము, వితర్కము అనునవి శాంతరసమునకు సంచారీ భావములు. శాంతరతి శాంతరసమునకు స్థాయిభావము. ఇది సమ, సాంద్ర భేదములచే ద్వివిధము. శాంతరసము 1. పారోక్ష్యమని 2. సాక్షాత్కారమని రెండు విధములు. శాంతరతిలేక భగవంతునియందు ఏకాగ్రత కలుగదు. అందువలన చిత్తత్వమున శాంతరసమును తప్పక గ్రహించవలెను. కేవలము శాంతరసమునుగూర్చి విష్ణుధర్మోత్తరమున వివరింపబడినది. ధర్మవీరాదులు శాంతములౌ చేరును.¹¹⁸

ప్రీతి భక్తిరసమునకే దాస్య భక్తిరసమని పేరు. 1. సంభ్రమప్రీతి 2. గౌరవప్రీతి యని ప్రీతిరసము రెండు విధములు.¹¹⁹ 'కృష్ణదాసుడను' అను అభిమానముగల భక్తునకు కృష్ణునిపై సంభ్రమప్రీతి జనించును. కృష్ణుడు, అతని దాసులు ఈ రసమున కాలంబన విభావము. గోకుల వాసులకు ద్విభుజ రూపముననున్న కృష్ణుడుకాని, చతుర్భుజుడైన కృష్ణుడుకాని ఆలంబన విభావములగును.¹²⁰ చతుర్విధులైన దాసులు దాస్యరతికి ఆశ్రయాలంబనములు 1. అధిక్యతదాసుడు 2. ఆశ్రితదాసుడు 3 పారిషదదాసుడు 4 అనుగతదాసుడు అనువారు చతుర్విధదాసులు. బ్రహ్మ, శంకరుడు, ఇంద్రుడు మున్నగు జగత్సంబంధ కార్యములందధికారము గల భగవత్సేవకులు ఇధిక్యతదాసులు.

ఆశ్రితదాసులు మరల 1. శరణాగతులు 2. జ్ఞానులు 3. సేవానిష్ఠులు మూడు విధములు. కాశీయునిచే జరాసంధునిచే బంధింపబడినవారు శరణాగతులు శౌనకాది ఋషులు జ్ఞాననిష్ఠ దాసులు. చంద్రధ్వజుడు, ఇక్ష్వాకులు మున్నగువారు సేవానిష్ఠ దాసులు.

ఉద్ధవుడు, దారకుడు, జైత్రుడు, శ్రుతదేవ, నంద, ఉపానంద భద్రాదులు పారిషద భక్తులు. వీరు నిర్వర్తించబలసిన విదులలో నెట్టి లోపము రాసీయక కార్యములను నెరవేర్చుచు సమయానుసారము భగవత్సేవను చేయుదురు. కౌరవులలో భీష్ముడు, పరీక్షితు, విదురుడు పారిషదదాసులు. ఉద్ధవుడు పారిషద భక్తులలో శ్రేష్ఠుడు.¹²¹

సర్వదా కృష్ణుని సేవలయందే ఆసక్తమైన చిత్తము కలవారు అనుగతదాసులు. 1. వ్రజస్థులు 2. పురస్థులు అని వీరు రెండు విధములు. సుచంద్రుడు, మండలుడు, స్తంబుడు, సుతంబుడు, మొదలగువారు ద్వారకపురమందలి అనుగతదాసులు. రక్తకుడు, పత్రకుడు, పత్రిమధుకంఠుడు మొదలగు వారు వ్రజస్థనుగత దాసులు. వారిలో రక్తకుడు ముఖ్యుడు. వ్రజస్థనుగతదాసులలో శ్రీ పురుషులు కలరు.¹²² పారిషదులు దుర్యులు, ధీరులు, వీరులు అని మూడు విధములుగా నుందురు.¹²³ ఆశ్రిత, పారిషద, అనుగత దాసులు నిత్యసిద్ధులు, సిద్ధులు, సాధకులని మూడు విధములు.¹²⁴ మురళీనాదము, శృంగధ్వని, స్మితపూర్వావలోకనము, శ్రీకృష్ణ పద్మ చరణ చిహ్నములు మొదలగునవి దాన్యరసమున కుద్దీపన విభావములు, కృష్ణ సేవలో నిమగ్నమగుట, కృష్ణ దాసుల నాదరించుట మొదలగునవి అనుభావములు. ఇవి 1. సాధారణ 2. అసాధారణ భేదముచే రెండు విధములు.¹⁹⁵ శాంత, మధుర భక్తిరసములు కాక తక్కిన మూడు ముఖ్యరసముల యందు స్తంభాది సాత్త్విక భావములు సామాన్యములు. హర్ష, గర్వ, ధృతి, నిర్వేదాదులు ఇరువది సంచారీభావములీ రసమునందున్నవి. మదము, శ్రమ, భయము, అపస్మారము, అలస్యము, ఉగ్రత, క్రోధము, అనూయ, నిద్రయను నీ సంచారీభావములిందు ఎక్కువగా పోషింపబడవు.¹²⁶

కృష్ణుడు భగవంతుడను జ్ఞానముతో ఆదరణముతో కూడిన చిత్తమున సంప్రభమముతో కూడిన కంఠము సంప్రభమ ప్రీతిరసమునకు స్థాయిభావము.¹²⁷ ఈ సంప్రభమప్రీతి వృద్ధిపొంది ప్రేమ, స్నేహ, రాగావస్థల వరకు విస్తృతమగును. రాగావస్థయందు కృష్ణవియోగము భరించలేక ప్రాణములు విడుచుట కై నను సిద్ధపడుదురు. కృష్ణ సంయోగము యోగమనియు కృష్ణవియోగము వియోగము లేక ఆయోగమనియు అందురు.

అయోగము రెండు విధములు : 1. ఉత్కంఠము 2 వియోగము.

యోగము మూడు విధములు : 1. సిద్ధి 2. తుష్టి 3. స్థితి.

ఉత్కంఠిత దశయందు కృష్ణుని చూచుట - సిద్ధి.

వియోగానంతరము కృష్ణునితో యోగము - తుష్టి.

భక్తులు కృష్ణునితో కలిసియుండుట - స్థితి. 128

శ్రీకృష్ణుడును, ఆతనిచే లాలింపదగిన వారును (లాల్కులు) గౌరవప్రీతి భక్తిరసమున కాలంబన విభావములు. లాల్కులు అభిమానమునందలి కనిష్ఠత్వ పుత్రత్వముల నాశ్రయించి రెండు విధములుగా నుందురు.

సారణ, గద, సుభద్రాతులు - కనిష్ఠత్వలాల్కులు.

ప్రద్యుమ్న, చారుదేష్ట, సాంబాది పుత్రులు - పుత్రత్వలాల్కులు. 129

శ్రీకృష్ణుని వాత్సల్యము, స్మితము, మొదలగునవి ప్రీతిభక్తి రసమున కుద్ధీపన విభావములు. శ్రీకృష్ణుని సమీపమున ఆతనికన్న క్రింది ఆసనమున కూర్చుండుట, గురువుల మార్గము సనుసరించుట యనునవి అనుభావములు. కృష్ణునిపట్ల చూపు తన్మయప్రీతి గౌరవప్రీతి భక్తిరసమునకు స్థాయిభావము.

ప్రేయోభక్తిరసము లేదా సఖ్యభక్తిరసమునకు ద్విభుజములుగల శ్రీకృష్ణుడు, అతని వయస్కులగు సఖులు ఆలంబనవిభావములు. 130 శ్రీకృష్ణుని సఖులు 1. పుర 2. ప్రజ సంబంధభేదములచే రెండు విధములు. పుర సంబంధ సఖులలో ఆర్జునుడు శ్రేష్ఠుడు. ప్రజసంబంధ సఖులు నాలుగు విధములు. వారు 1. సుహృదులు 2. సఖులు 3. ప్రియసఖులు 4. ప్రియ నర్మసఖులు. వీరు కృష్ణునితో రూప వేషగుణ సమవయస్కులుగా నుందురు.

1. బలభద్రాదులు-సుహృదులు - వయసులో కృష్ణునికన్న పెద్దవారు. కృష్ణునియందు వాత్సల్యము గలవారు. దుష్టులబారినుండి కృష్ణుని రక్షించవలెనని ఆయుధములు ధరించువారు.

2. మరందుడు - సఖులు - వయస్సులో కృష్ణునికంటె చిన్నవారు. కుసుమాపీడ అల్పదాస్య భావయుక్తులు, వీరిలో శ్రేష్ఠుడు దేవప్రస్థుడు. మొదలగువారు

3. శ్రీదామ, - ప్రియసఖులు . కృష్ణునితో సమాన వయసుగలవారు. కేవలము సఖ్యభావము గలవారు. వీరిలో దామ మొదలగువారు శ్రేష్ఠుడు శ్రీదామిడు.
4. సుబలుడు, అర్జునుడు - ప్రియసర్వసఖులు - కృష్ణుని అంత రంగిక మిత్రులు శ్రీకృష్ణుని రహస్య కార్యములు నిర్వర్తించువాడు. సుబలుడు, ఉజ్జ్వలుడు శ్రేష్ఠులు.¹³¹

సఖ్య భక్తిరసమునకు కృష్ణుని రూపము, వయసు, వేణువు, లీలలు అనునవి ఉద్దీపన విభావములు. సృత్యము, గానము, ఒకరి భుజములపై మరొకరు ఎక్కుట మున్నగునవి అనుభావములు. శరీర మర్దన, పూలమాలలు వేయుట, వింజామరలు వీచుట మొదలగు దాసులసలె సఖులు చేయు క్రియ లిందు కాననగును. సమాన వయస్కులగు ఇరువురి వ్యక్తులనడుమ వరస్పరము గల సంభ్రమరహిత విస్రంభాత్మకరతి దీనికి స్థాయిభావము.¹³² ఈ సఖ్యభక్తి రసమున స్థాయి భావమైన యిట్టి రతి ప్రేమ స్నేహరాగములను సంపదించు కొని ప్రణయమువరకు పరిణతి చెందును. రసములన్నింటిలోనీ సఖ్యరసమే ప్రీయమైనదని మధుర భక్తి వాదుల మతము. దీనియందు శ్రీకృష్ణుని యొక్కయు, అతని భక్తుల యొక్కయు సజాతీయ మాధుర్య భావములు విశిష్టముగా కానబడుచుండును.

వత్సలరసమునకు శ్రీకృష్ణుడు, అతని గురువులు ఆలంబన విభావములు.¹³³ కౌమారాది వయోరూప వేషములు, శైశవ, చపలతా, స్మితలీలలు ఈ రసమునకుద్దీపన విభావములు.¹³⁴ శిరోఘ్రాణము, చేతితో తల నిమిరుట, ఆశీర్వాదము, హితోపదేశము, ఆజ్ఞాపనము, లాలనపాలనాదులు అనుభావములు.¹³⁵ ఈ రసమునందు స్తంభాదులైన ఎనిమిది సాత్త్విక భావములు. స్తనముల నుండి షీరము స్రవించుట అను సాత్త్విక భావముతో కలిసి తొమ్మిది సాత్త్వికభావములు కలవు. ¹³⁶ సంచారి భావములన్నియు నిందుకలవు. అనుకంపము చూపువాడు అనుకంప చూపదగిన వానియందు సంభ్రమమేమి లేక చూపు రతియే వాత్సల్య భక్తిరసమునకు స్థాయిభావము.¹³⁷

1. బలదేవుని సఖ్యప్రీతి - ప్రీతి వాత్సల్య మిశ్రితము.

2. యుధిష్ఠిరుని సఖ్యప్రీతి - వాత్సల్య ప్రీతి సఖ్యతామిశ్రితము.

3. ఆహుకాదుల సఖ్యప్రీతి - ప్రీతి వాత్సల్య సఖ్యమిశ్రితము.

4. జరదాభిరికాదుల సఖ్యప్రీతి - సఖ్య ప్రీతి వాత్సల్య మిశ్రితము.

5. నకుల సహదేవ నారదుల సఖ్యప్రీతి - సఖ్యప్రీతి మిశ్రితములు.

6. రుద్రగరుడోద్ధవుల సఖ్యప్రీతి - దాన్యసఖ్య మిశ్రితములు.

అత్యోచితమైన విభావాదులచేత హృదయమునందెల్లప్పుడు పుష్పినొందింప బడు మధురాఖ్య భావమే మధురభక్తి రసముగా పరిణమించును.¹³⁸ మధుర భక్తిరసమునకు శ్రీకృష్ణుడు, అతని ప్రేయసీజనము అలంబన విభావములు. శ్రీకృష్ణుని ప్రేయసీ మణులలో వృషభాణుని కుమార్తె రాధ శ్రేష్ఠురాలు. మురళీగానము ఉద్ధీపన విభావము. కటాక్షస్మితాదులు అనుభావములు. శరీరము పులకించుట, కన్నీరు కార్చుట, మాట తడబడుట మున్నగునవి సాత్త్విక భావములు. మధుర రతి స్థాయిభావము. ఆలస్యము, ఉగ్రత కాక మిగిలిన వ్యభిచారి భావములన్నియు ఈ రసమున వెల్లడియగును.¹³⁹ ఈ రాధామాధవ రతి సజాతీయ విజాతీయ భావముల వలన విచ్చిన్నము కాదు. మధుర భక్తి రసము 1. విప్రలంభము 2. సంభోగము అని రెండు విధములు.¹⁴⁰ మధురభక్తి రసమును గూర్చి రూపగోస్వామి ఉజ్జ్వలనీలమణి గ్రంథమునందు సవిస్తరముగా వివరించెను.

ఉత్తర విభాగము - గౌణభక్తిరసములు

ఈ విభాగము నవ లహరులచే నలరారుచున్నది. గౌణభక్తి రసములు హాస్యాద్భుత వీర కరుణ రౌద్ర భయానక బీభత్సములని పూర్వమే వివేచించ బడినవి. హాస్య భక్తి రసమునకు శ్రీకృష్ణుడు విషయాలంబన విభావము. అతని సంబంధులు ఆశ్రయాలంబనములు. శ్రీకృష్ణుని వంటి వేషము ధరించుట, చరిత్ర భాషాదుల ననుకరించుట అనునవి ఉద్ధీపన విభావములు. ముక్కు కదలించుట, చెక్కిళ్ళు కదలించుట మున్నగునవి రసమునకు అనుభావములు. హర్షాదులు సంచారి భావములు. హాసరతి స్థాయి భావము. హాస మారు విధములుగా చెప్పబడినది.¹⁴¹

అద్భుత భక్తి రసమునకు విస్మయ రతి స్థాయి భావము. కృష్ణుడు ఆలంబన విభావము. చేష్టాదులు ఉద్ధీపన విభావములు. నేత్ర విసారము, నందము, అశ్రువులకాదులు అనుభావములు. ఆవేగహర్ష జాడ్యాదులు వ్యభిచారి భావములు.¹⁴² ఈ విస్మయరతి రెండు విధములు. 1. సాక్షాత్తు. 2. అనుమితము. కృష్ణుని అద్భుత లీలలు సాక్షాత్తుగ చూచినవి సాక్షాత్తు. జరిగిన విషయములను, సంకీర్తనాదులను విని ఊహించునది అనుమితము.¹⁴³

వీర భక్తి రసమునకు ఉత్సాహరతి స్థాయి భావము. భక్తులందరు వీర భక్తి రసమునకు ఆలంబన విభావములు.¹⁴⁴ ఈ వీరము యుద్ధ దాన, దయా ధర్మములని నాలుగు విధములు.¹⁴⁵ శ్రీకృష్ణుని పరాక్రమాతిశయములు చెప్పకొనుట, భుజము కొట్టుకొనుట మున్నగునవి ఉద్ధీపన విభావములు.

కరుణ భక్తి రసమునకు శోకరతి స్థాయి భావము. శ్రీకృష్ణుడు, అతనికై తపించు ప్రియులు ఆలంబన విభావములు. శ్రీకృష్ణుని చేష్టలు, రూప గుణములు ఉద్ధీపన విభావములు. ముఖశోష, విలాపము, శ్వాస రోష భూపాతము ఎదపై కొట్టుకొనుట అనునవి రసమునకు అనుభావములు. అలస్యము, అపస్మృతి యనునవి రసమునకు సంచారిభావములు.¹⁴⁶

రౌద్ర భక్తి రసమునకు క్రోధరతి స్థాయిభావము. శ్రీకృష్ణుడు మిక్కిలి అహిత కార్యములను చేసినపుడు సఖులకు కలుగు క్రోధమే రౌద్రమునకు రతి. ఒక్కొక్కమారు సఖిపై సఖులపై కూడ కోపము కలుగును.¹⁴⁷

భయానక భక్తి రసమునకు భయరతి స్థాయి భావము. శ్రీకృష్ణుడు ఆలంబన విభావము. ఇవి రెండు విధములు 1. కృష్ణుడు, 2. దారుణుడు. కనుబొమలు కదలించుట మొదలగునవి అనుభావములు. రోషము, అశ్రువులు సాత్త్విక భావములు. విషాదాదులు సంచారి భావములు.¹⁴⁸

బీభత్స రసమునకు జుగుప్సరతి స్థాయి భావము. ఆశ్రిత శాంతాదులు ఆలంబన విభావములు. నిష్ఠీపనము, ముఖము ముడుచుట, ముక్కు మూసికొనుట అనుభావములు. ఈ జుగుప్స రెండు విధములు. 1. వివేకజము, 2. ప్రాయశ్చము. కృష్ణ భక్తి కలుగుటతో స్వదేహముపై పుట్టిన జుగుప్స వివేకజము. అపవిత్రము రక్తమాంసముతో కూడిన జుగుప్స ప్రాయశ్చము.¹⁴⁹

గౌణ భక్తి రసములు బలీయమగుట ముఖ్య రసముల నాక్రమించి రస రూపము నొందును. ఈ భావము స్థానము భావముల విభావాదులచే పుష్పమై రసములగును.

ముఖ్య గౌణ భక్తి రసములకు గల మిత్రత్వ శత్రుత్వ సంబంధములను గూర్చి రూపగోస్వామి యీ విధముగా వివరించెను:

1. శాంత రసమునకు :

ప్రితి బీభత్స ధర్మ వీరాద్భుత రసములు - మిత్రములు
యుద్ధవీర, రౌద్ర, భయానక రసములు - శత్రువులు.

2. ప్రీతి రసమునకు :

బీభత్స, శాంత, ధర్మవీర దానవీర రసములు - మిత్రములు
యుద్ధవీర, రౌద్రరసములు - శత్రువులు

3. ప్రేయోరసమునకు :

హాస్య, యుద్ధవీర రసములు - మిత్రములు
వాత్సల్య, బీభత్స, రౌద్ర, భయానక రసములు - శత్రువులు

4. వాత్సల్య రసమునకు :

హాస్య, కరుణ భయానకములు - మిత్రములు
మదుర, యుద్ధవీర, దాస్య రౌద్రములు - శత్రువులు

5. మదుర రసమునకు :

హాస్య, సఖ్య రసములు - మిత్రములు
వాత్సల్య, బీభత్స, శాంతరౌద్ర, భయానకములు - శత్రువులు

6. హాస్యరసమునకు :

బీభత్స, కరుణ, సఖ్య, వాత్సల్యరసములు - మిత్రములు
కరుణ, భయానక రసములు - శత్రువులు

7. ఆద్భుతరసమునకు :

వీర, శాంతాదులైన ఐదు ముఖ్యరసములు - మిత్రములు
రౌద్ర బీభత్సాది రసములు - శత్రువులు

8. వీరరసమునకు :

ఆద్భుత, హాస్య, సఖ్య, దాస్యరసములు - మిత్రములు
భయానకరసము, కొందరికి శాంతముకూడ - శత్రువులు

కరుణరసమునకు :

రౌద్ర, వాత్సల్య రసములు - మిత్రములు

హాస్య, సంభోగ శృంగార, ఆద్యుతరసములు - శత్రువులు

రౌద్రరసమునకు :

కరుణ వీర రసములు - మిత్రములు

హాస్య శృంగార భయానకములు - శత్రువులు

భయానకరసమునకు :

వీరత్వ కరుణరసములు - మిత్రములు

వీర, శృంగార, హాస్య రౌద్రములు - శత్రువులు

వీరత్వ రసమునకు :

శాంత హాస్య ప్రీతిరసములు - మిత్రములు

మధుర సఖ్యరసములు - శత్రువులు. 150

గౌణ రసము ముఖ్య రసముల వలన పుష్టమై విభావాధిక్యము వలన మును బొందును. ముఖ్యరసము అంగత్వమును బొంది తన వైభవ గూఢ పరచి, ఉపేంద్రుడు ఇంద్రుని పోషించినట్లు గౌణ రసమును పరించును. 151

త్రురసములు కలియుటవలన విరసత్వముత్పన్నమగుటను రసాభాస మరు. కాని ఒక్కొక్కప్పుడు అచింత్య మహాశక్తియుక్త మహా శిఖరుడగు కవి ఒకేమా రొకే సమయమున ననేక విరుద్ధ రసములను జనక చమత్కారమునకు మిశ్రితము చేయును. 'రెండు విరోధ రస మయిక వలన విరసత్వము జనించును. 152

స మంగహీనమైన రసాభాస మందురు. ఈ రసాభాసము 1. ఉప 2. అనురసము, 3. అపరసము అని మూడు విధములు.

. విరూపత్వమును బొందిన స్థాయి భావము ఉపరసము. విభావాను క్తములైన శాంతాది ద్వాదశ రసములు ఉపరసములు.

. కృష్ణ సంబంధములు కాని హాస్యాది రసములు అనురసములు. ములు, శాంతరసము అనురసములు.

. కృష్ణ విరోధముల నాశ్రయించిన హాస్యాదిరసములు అపరసములు. సు తదాభాసములనియు, రసాభాసములనియు అందురు.

ఈ భావములన్నియు ఆస్వాద్యమానములయినపుడు రస స్వరూపమును బొందునని శ్రీ రూపగోస్వామి భక్తిరసామృత సింధువునందు వివరించెను. 153

ఉజ్జ్వలనీలమణి :

శ్రీరూపగోస్వామి రచించిన రెండవ లక్షణ గ్రంథము ఉజ్జ్వలనీలమణి. భక్తిరసామృత సింధువునందు ముఖ్య భక్తిరసములను గూర్చియు, గౌణ భక్తిరసములను గూర్చియు వివరించి ఆ లక్షణకర్త మధుర రసమును గూర్చి విపులముగా నిందు వివరించెను. మధునూదనుడు మధుర రసామృతమూర్తియనియు, అతనికి సంబంధించిన రసము మధుర రసమనియు, అదియే ఉజ్జ్వల రసమని పిలువదగినదనియు రూపగోస్వామి యిందు ప్రతిపాదించెను. ఒకవిధముగా నీ గ్రంథము భక్తిరసామృత సింధువునకు అనుబంధ గ్రంథమని పేర్కొనదగినది. భక్తిరసామృతము రత్నాకరమైనచో అందలి ఉజ్జ్వలమగు నీలమణి మధుర భక్తి.

ఉజ్జ్వలనీలమణి పదునైదు ప్రకరణములుగా విభజింపబడినది. ఆ ప్రకరణములు. 1. నాయకభేద ప్రకరణము 2. నాయక సహాయభేద ప్రకరణము 3. శ్రీహరిపియా ప్రకరణము 4. శ్రీరాధా ప్రకరణము 5. నాయికాభేద ప్రకరణము 6. శ్రీయాదేశ్వరీ భేద ప్రకరణము 8. దూతీ భేద ప్రకరణము 8. సఖీ ప్రకరణము 9. శ్రీహరివల్లభా ప్రకరణము 10. ఉద్దీపన విభావ ప్రకరణము 11. అనుభావ ప్రకరణము 12. సాత్త్వికభావ ప్రకరణము 13. వ్యభిచారి భావ ప్రకరణము 14. స్థాయిభావ ప్రకరణము 15. శృంగారభేద ప్రకరణము.

ఈ ప్రకరణ విభాగమును స్థూలముగా పరిశీలించిన రసమీమాంసకనువుగా నేర్పరచినట్లు స్పష్టము కాగలదు. మొదటి తొమ్మిది ప్రకరణములును ఆలంబన విభావములైన నాయకుని, నాయికలను, తత్సహాయులను, వారి భేదములను వివరించుట కేర్పడినవి. పదియవ ప్రకరణము ఉద్దీపన విభావములను వివరించినది. రసోత్పాదకములైన విభావములను విస్తృతముగా వర్ణించుట ఈ గ్రంథప్రణాళికలోని విశేషము. గమ్యమైన రసమును తెలియుటకు తోడ్పడు అనుభావ సాత్త్విక భావములకు క్రమముగా రెండు ప్రకరణములను, రసపోషకములైన వ్యభిచారి భావములకు మరియొక ప్రకరణము నేర్పరచుట

సముచితముగా నున్నది. 'స్థాయిభావో రసస్మృతః' అను లాక్షణిక సంప్రదాయము ననుసరించి మధుర రస స్థాయిభావము వదునాలుగవ ప్రకరణములో పేర్కొనుట సముచితముగా నున్నది. రసభేదములను పేర్కొని గ్రంథమును ముగించుట రసవిమర్శకుల నిపుణమైన నిర్వహణముగా నొప్పుచున్నది.

ఉజ్జ్వల సీలమణి గ్రంథము నారంభించుచు శ్రీరూపగోస్వామి మధుర రసప్రదానమును గూర్చియు, దానిని విస్తరించుటకుగల అవసరమునుగురించియు, దానిని విస్తరించుటకుగల అవసరమును గురించియు నిట్లు పేర్కొనెను:

మధురభక్తి - రసరాజము

"ముఖ్యరసేషు పురాయః సంక్షేపేణోదితో రహస్యత్వాత్
వృథగేవ భక్తిరసరాట్ సవిస్తరేణోచ్యతే మధురః" (1-2)

పూర్వగ్రంథమైన భక్తిరసామృత నిందుపునందు శాంతప్రీతి ప్రేయోవత్సలోజ్జ్వలాదులైన ముఖ్యరసములందు సంక్షేపముగా చెప్పబడిన భక్తి రసరాజమైన మధురభక్తిని ఉజ్జ్వలసీలమణియందు సవిస్తరముగా నుడుపుచున్నానని లక్షణకర్త పేర్కొనిన ప్రత్యేకమునుబట్టి మధురభక్తిని రసరాజముగా స్థాపించుట కేర్పడిన లక్షణగ్రంథమే ఉజ్జ్వలసీలమణి యని స్పష్టమగుచున్నది.

మధురరసమునకు అలంబన విభావములు గోపికాకృష్ణులు. శ్రీకృష్ణుడు సర్వలక్షణ సమన్వితుడు. రూపగోస్వామి వారి సమగ్రభావ లక్షణ విన్యూర్తిని విశేషించి వర్ణించెను. మధుర రసమునకు విషయమైన శ్రీకృష్ణుడు సురమ్మడు, నవయావనుడు, మధురభాషి, ప్రేయంవదుడు, దీమంతుడు, ప్రతిభా సమన్వితుడు, దీరుడు, విదగ్ధుడు, చతురుడు, సుఖి, కృతజ్ఞుడు, దక్షిణుడు, ప్రేమవశ్యుడు, సాగరగంభీరుడు, శ్రేష్ఠుడు, కీర్తిమంతుడు, నారీమోహనుడు, నిత్యనూతనుడు, ఆతులకేశీసౌందర్యశాలి, ప్రీతిపాత్రుడు, వంశీగానలోలుడు అని ఉత్తమ నాయక లక్షణములనన్నింటిని పేర్కొని, యట్టి పురుషోత్తముడే మధుర రసమునకు విషయమైనవాడని వక్కాణించెను.¹⁵⁴ చతుర్విధ నాయక భేదములను పేర్కొని, ఆ గుణములన్నియు శ్రీకృష్ణునియందు సంపదించబడినవని అన్వయించెను. అంతేకాక పతి, ఉపపతి భేదములుకూడ శ్రీకృష్ణునకు వర్తించునని పేర్కొనెను. లక్షణగ్రంథములందు చెప్పబడిన నాయకభేదములన్నింటిని శ్రీకృష్ణునియందు అన్వయింపజేసెడు నిష్ఠ రూపగోస్వామియందు

కానబడును. లేనిచో పతియగువాడు ఉపపతియగుట దుర్లభము.¹⁵⁵ శాస్త్రనిధి ననుసరించి కన్యను పాణిగ్రహణము చేసికొనినవాడు పతి. పరకీయను రాగాతి శయముచే ధర్మము నుల్లంఘించి గ్రహించువాడు ఉపపతి. ఈ రెండు లక్షణములును శ్రీకృష్ణునియందు కలవని సమన్వయించిన విధము ఈ గ్రంథము నందలి విశేషము. ద్వారకయందు పతిభావముతోను, వ్రజమునందు ఉపపతి భావముతోను శ్రీకృష్ణుడు చరించినట్లు లక్షణకర్త సమన్వయము. విరుద్ధ లక్షణములు కలిగిన విభావస్వభావములు సహితము పరిపూర్ణుడైన శ్రీకృష్ణుని యందు వివిధావస్థలలో సమన్వయించునవి రూపగోస్వామి ప్రతిపాదనము.¹⁵⁶ అట్లే చతుర్విధ శృంగార నాయకలక్షణములను సహితము శ్రీకృష్ణునియందు సంవదించుటయైనది. స్వీయ నాయకయందు గాఢానురాగము గలవాడు అనుకూలుడు. రాధికయందు బద్ధానురాగుడగుటచే శ్రీకృష్ణు డనుకూలుడగుచున్నాడు. పూర్వ నాయకయందు ప్రేమను వీడకయే అభినవ నాయకయందు చిత్తమును సత్తము చేయువాడు దక్షిణుడు. గోపికా జన హృదయలోలుడైన శ్రీకృష్ణుడు దక్షిణుడు. అట్లే నాయక పట్ల గూఢాపరాధము నొనరించు శత్రుని లక్షణములును, అన్యకాంత భోగ చిహ్నములతో నాయకను నిర్భయముగా చేరి అస్మతములాడి ఆమెను అలరింపచేసెడి ధృష్టుడును శృంగార కావ్యములందు ప్రసిద్ధులు. గోపికావిహార చతురుడైన శ్రీకృష్ణునియందు మదురభావోచితముగా నీ శృంగార నాయక లక్షణములను రూపగోస్వామి సమన్వయించి బోచిత్యము పాటించినాడు.¹⁵⁷

చతుర్విధ నాయకలను పూర్ణతమాది భేదములచే (కృష్ణుడు ద్వారకలో పూర్ణుడుగను, మదురలో పూర్ణతరుడుగను, (వ్రజములో పూర్ణతముడగును నుండునని) మూడు విధములుగా విభజించుటవలన $(4 \times 3 = 12)$ వారిని పతి ఉపపతి భేదములచే పునర్విభజించుట వలన $12 \times 2 = 24$ వీరిని అనుకూలాది చతుర్విధ భేదములచే పునర్విశ్లేషించుటవలన, $24 \times 4 = 96$ రూపగోస్వామి నాయక భేదములను మొత్తము తొంబదియారుగా నిరూపించెను.¹⁵⁸ ఈ భేదములన్నియు శ్రీకృష్ణునియందు అవస్థలనుసరించి బాసించుచుండునని లక్షణకర్త సమన్వయించెను. ప్రథమ ప్రకరణమునందలి యిట్టి విభాగము శ్రీకృష్ణుని పరిపూర్ణ ప్రేమరస స్వరూపునిగా సంభావించిన రూపగోస్వామి మదుర రస ప్రతిపాదన ప్రతిభను ప్రదర్శించుచున్నది.

రెండవ ప్రకరణమునందు రూపగోస్వామి నాయకసహాయకులను ఐదు విధములుగా పేర్కొనెను. వారు 1. చేటుడు 2. విటుడు 3. విదూషకుడు 4. పీఠమద్దుడు 5. ప్రియనర్మసఖుడు.¹⁵⁹ అపై దూతికాభేదములను గూడ వివరించెను. సందాన కార్యచతురులు, గూఢకర్మానువర్తులు, ప్రగల్భవచనులు అగు భంగుర భృంగారాదులు చేటుల లక్షణములు కలిగి గోకులమున శ్రీకృష్ణునకు సహాయకులుగా నుందురు.¹⁶⁰ వేషోపచార కుశలురు, ధూర్తులు, గోష్ఠి విశారదులు, వశీకరణాది క్రియా సమర్థులును నగు కడార భారతీ బంధ్యాదులు కృష్ణవిటులుగా ప్రసిద్ధులు.¹⁶¹ శ్రీకృష్ణునకు విదూషకులైన వసంతాది గోపకులు మధు మండలాదులు భోజనప్రియులు, కలహప్రియులు, వికృతాంగ వచన వేషాదుల వలన హాస్యరసమును పుట్టించువారుగా నుండిరి.¹⁶² గుణమునందు నాయకునితో తుల్యుడైనవాడు, శ్రీకృష్ణుని పట్ల ఆత్యంత ప్రేమ కలవాడు, శ్రీకృష్ణు నాజ్ఞానువర్తియగు శ్రీదాముడు పీఠమద్దుడు.¹⁶³ ఆత్యంతిక రహస్యజ్ఞులు, స్నేహభావము కలవారు, ఆశ్రితులునగు సుబలార్జునాదులు శ్రీకృష్ణుని ప్రియనర్మఖులు.¹⁶⁴ రూపగోస్వామి నాయక సహాయకులకు అనువైన రసములను గూడ నిర్దేశించెను. చేటులందు దాస్యభక్తియు, పీఠ మద్దులయందు పీఠరసము, ప్రియనర్మసఖాదులయందు సఖ్యరసము గోచరించు చుండునని పేర్కొనెను. శ్రీకృష్ణ సహాయకులలో స్త్రీలుకూడ నున్నారు. వారిని దూతికలందురు. స్వయందూతికలని, ఆప్తదూతికలని దూతికలు రెండు విధములు. స్వయందూతికలు కటాక్ష వంశీధర్వులు. ఆప్తదూతికలు పీఠబృందలు. వీరుకాక లింగిని మొదలగు సాధారణ దూతికలు కూడ కలరు.¹⁶⁵

కృష్ణవల్లభ లక్షణములను గూర్చియు తద్వేదములను గూర్చియు శ్రీహరి ప్రియా ప్రకరణమునందు రూపగోస్వామి వివరించెను. హరివల్లభగణములు స్వకీయలనియు, పరకీయలనియు ప్రధానముగా రెండు విధములు.¹⁶⁶ పాణి గ్రహణ విధిచే ప్రాప్తించిన పతి యొక్క ఆదేశములను పాలించుటయందు తత్పరత కలిగియుండు సతి స్వకీయ. శ్రీకృష్ణుని భార్యలైన రుక్మిణీ సత్యలు స్వకీయలు.¹⁶⁷ లోకధర్మము నుపేక్షించి స్వీయధర్మములను స్వీకరింపక, అనురాగముతో శ్రీకృష్ణునకు ఆత్మార్పణచేసికొను కాంతలు పరకీయలు. ప్రణవనితలు పరకీయలకు చక్కని నిదర్శనములు. శ్రీరూపగోస్వామి

స్వక్రియ పరక్రియ భేదములను నిరూపించి అన్యలాక్షణికులవలె వారి అంత
 ర్భేదములను గూడ ప్రవపించెను. కృష్ణవల్లభులైన స్వక్రియులలో అవాంతర
 భేదములు లేవు.¹⁶⁸ పరక్రియలలో కన్యలనియు, పరోధలనియు రెండు
 విధములను రూపగోస్వామి నిరూపించెను.¹⁶⁹ ఈ విభాగము లక్షణ గ్రంథ
 ములలో సామాన్యముగా కానవచ్చు నాయక విభాగము కంటె విలక్షణమైరది.
 ప్రజమునందలి గోపికలందరును పరక్రియలే. వారిలో కన్యలు, పరోధలు
 గూడ నుందురని వివేచనము. అవివాహితులయ్యును, శ్రీకృష్ణునియందు అను
 రక్తులై రాసలీలయందు పాల్గొను గోపికలు పరక్రియలైన పరోధలు. రూప
 గోస్వామి యీ లక్షణములను గోపికలకు మాత్రమే వర్తింపజేయక భక్తు
 లందరికిని వర్తింప జేసెను. భక్తునకు తనకుతాను పరోధగ భావించుకొని
 నపుడే రసోదయమగును. సాధకులైన భక్తులు తమనుతాము రాసలీలలోని
 గోపికలవలెనే భావించుకొన వలెనుగాని కృష్ణునిగా తలంపరాదని రూప
 గోస్వామి నిర్దేశించెను. రాసలీలా సమయమున వలువురు గోపికలకు వలు రూప
 ములతో శ్రీకృష్ణుడు తోచినట్లు భక్తులకు కూడ శ్రీకృష్ణ సాక్షాత్కార మగునని
 వచించెను.¹⁷⁰ పరక్రియలైన పరోధలు గోపికలని చెప్పనపుడు వారి శీలముల
 పట్ల నేర్పడు అనౌచిత్యమును తొలగించి భక్తిపరముగా వారి ప్రవర్తులను
 రూపగోస్వామి విశేషించి నిరూపించెను. ప్రజమునందలి గోపికలకు
 యోగమాయవలన వారి పతులతో నెప్పుడు సంగమము కలుగలేదనియు,
 యోగమాయ గోపికలవంటి స్త్రీ మూర్తులను సృష్టించి వారివారి గృహములందు
 ఉంచుట వలన గోపికలు రాసలీలా నిమగ్నులై యున్నప్పుడు గోపాలురు
 తమ తమ సతులు ఇశ్వయందే యున్నారని తలంచుచుండిరి. పరోధలగు
 గోపికలకు తమ మనసులు సంభోగేచ్ఛామయములగునపుడు సర్వాతిశయి
 యగు శోభతోను, సద్గుణవైభవముతోను శోభిల్లుచుందురనియు, అత్యంత
 ప్రేమ మాదుర్యాభరణ భూషితులైయుందురని రూపగోస్వామి వర్ణించెను.
 అట్లగుటచే గోపికలు శృంగార నాయికల కంటె విశిష్టలై భక్తిరస విభావము
 లుగా గోచరించుచుండురు.¹⁷¹

పరోధలను శ్రీరూపగోస్వామి మరల మూడు విధములుగా విభజించెను.

1. సాధనపర, 2. దేవులు, 3. నిత్యప్రియులు అని వారిపేర్లు.¹⁷² సాధన
 పరలు మరల రెండు విధములు. 1. యౌధికి, 2. అయౌధికి. భక్తిరస
 సాధనము కొరకై ప్రజమునందు యూధములుగా (గుంపులు గుంపులుగా)

జన్మించినవారిని యాధికి యని యందురు. వారితో మునిగణము, ఉప నిషద్గణము అను రెండు విధములైన గణములుందురు. 173 రామావతార సమయమున రాముని దివ్యమంగళ సౌందర్యమును వీక్షించి యతని పరిష్కృంగము నర్థించిన మునిగణమే వ్రజమున గోపికాజనముగా జన్మించెను. అట్టివారిని యాధికిలోని మునిగణమని పరిగణింతురు 174 గోపికల సౌభాగ్యము నెంచి తత్సౌభాగ్యమును బొందుట కొఱకై కఠోర తపస్సులను గావించి వ్రజమునందు గోపికలుగా జన్మించినవారు ఉపనిషద్గణము. 175 రూప గోస్వామి అయాధికిని గూడ రెండు విధములుగా పేర్కొనెను. అవి 1. ప్రాచీనము 2. నవీనము. గోపికాభావము నందు అత్యంతనురక్తులై శ్రీకృష్ణుని పట్ల సహజముగా నున్న ప్రేమభావమును పెంచుకొని భక్తిరస సిద్ధికై సాధన చేయువారు అయాధికి గణము. ఈవిధముగా సాధన చేయువారు ఒక్కొక్కరుగను, లేదా ఇద్దరు ముగ్గురుగను లేదా పెక్కురుగను జన్మించు చుందురు. శ్రీకృష్ణుడు స్వర్గలోకమున స్వీయాంశతో దేవయోనులయందు జన్మించినపుడు వీరును తమ తమ యంశములతో దేవతలరూపమున జన్మించు చుందురు. వీరిని నిత్యప్రియులనియు పిలుతురు. శ్రీకృష్ణుడు భూతలముపై అవతరించిన సమయమున వారును గోపికలుగా జన్మించి అతనికి నిత్య ప్రీయ లకు ప్రాణసఖులైరి. అట్టి నిత్య ప్రీయలలో రాధయు, చంద్రావళియు కడు ముఖ్యులు. చారు శ్రీకృష్ణునివలె నిత్య సౌందర్య వైదగ్ధాది గుణముల నాశ్రయించి యుందురు. 176 ఆనందచిన్మయ రసరూపుడైన గోవిందుని పరమ పురుషునిగా భావించి సంతతము భజించుచుందురు. స్కందపురాణము, ప్రహ్లాద సంహిత మున్నగు గ్రంథములు శ్రీకృష్ణుని నిత్యప్రియలను మరికొందరిని పేర్కొనియున్నవి. వాని కథనము ననుసరించి రాధా చంద్రావళులు కాక విశాఖ, లలిత, శ్యామ, పద్మ, శైబ్య, భద్రిక, తార, విచిత్ర, గోపాలి, ధనిష్ఠ, పాలిక మున్నగు పేర్లు వినవచ్చుచున్నవి. 177 చంద్రావళికి సోమాభయనియు, రాధకు గాంధర్వయనియు నామాంతరములు కలవు 178 ఇట్లు పెక్కు గ్రంథములు ఆయా గోపికల పట్టిలిచ్చుటకు యత్నించినను ఆ గోపికల యాధములు వందలకొలదిగా యున్నట్లు తెలియుచున్నది. తాత్పర్యమున తేలిన యంశమేమనగా - శ్రీకృష్ణ పరబ్రహ్మమును భక్తియనెడి సాధనతో పొందవలయుననెడి ఆకాంక్షతో పుడమిపై జన్మించిన పుణ్యజీవులే గోపికలు. వారి యవస్థలనుబట్టి స్వీయలు కావచ్చును, పరకీయలు కావచ్చును.

పరకీయా విభాగమునందును పరోధ విభాగము తద్దేదములను శ్రీకృష్ణ రక్తులైన భక్తులకు అత్యంత సన్నిహితలై యుండుటచేత ఆ పాత్రల యందు వారు తాదాత్మ్యమును బొంది భక్తిరసానందమును బొందుటకు పిలగునని శ్రీ రూపగోస్వామి యీ ప్రకరణమునందు ప్రవంచి యుండుట విశేషము. సర్వయూధేశ్వరులలో రాధ ప్రధానురాలు. అందువలన రూప గోస్వామి ఆమెను గురించి ప్రత్యేకముగా ఒక అధ్యాయమునే రచించెను. రాధకును చంద్రావళికిని కోట్లకొలది యూథములున్నట్లు పేర్కొనెను. భగవంతుని సర్వశక్తులలో హ్లాదిని మహాశక్తి రాధ. హ్లాదిని శక్తి సర్వశక్తులలో శ్రేష్ఠమైనది. తత్సారభావ రూపమే రాధయని తంత్ర శాస్త్ర సంప్రదాయము.¹⁷⁹

రాధ సుష్ఠుకాంత స్వరూపముతో నొప్పారుచుండును. సుష్ఠుకాంత స్వరూపమనగా భూషణముల నలంకరించు కొనకయే సౌందర్యాతిశయముతో శోభిల్లుట. ఆయినను షోడశ శృంగారములతోను, ద్వాదశాభరణములతోను, రాధ అలంకృతియై యుండునని వర్ణింపబడినది. మాధవునికి వలెనే రాధకు అసంఖ్యాకములగు సుగుణములున్నను రాధను చారుసౌభాగ్య రేఖాడ్య గంధోన్మాదిత మాధవ సంగీత ప్రసరాభిజ్ఞ, రమ్యవాక్, ధర్మపండితగ పేర్కొనెను.¹⁸⁰ యూథములన్నింటిలోను రాధాదేవి యూథమే సర్వశ్రేష్ఠమైనది. ఆ యూథమునందలి నారీమణులు సర్వసద్గుణ మండితలు, విలాసాదులతో శ్రీకృష్ణు నాకర్షింపగలవారు.¹⁸¹ రాధ సఖులును ఐదు విధములుగా నుండురని రూపగోస్వామి తెలిపెను. ఆ సఖులందరు శ్రీకృష్ణునియందేకాక రాధాకృష్ణులందును పరమప్రేమను ప్రదర్శించి వారినానందింప చేయుదురు. వారు

1. సఖులు
2. నిత్యసఖులు
3. ప్రాణసఖులు
4. ప్రియసఖులు
5. పరమశ్రేష్ఠసఖులు.

ఈ గ్రంథమునందలి ఐదవ ప్రకరణము నాయికా భేదములను నిరూపించునది. ప్రజవాసులు శ్రీకృష్ణుని నంద నందనుని రూపముననే భజింతురు. అట్టి నిష్ఠవలన జనించు భావములు ముద్రలు భక్తులకు గూడ దుర్లభములు.¹⁸² విదహవేదన నొందుచున్న గోపికలకు శ్రీకృష్ణుడు చతుర్బుజుడై దర్శనమీయగా వారాతనిని ఆదరింపలేదు. బృందావనేశ్వరి సన్నిధిలో శ్రీకృష్ణుడు ద్విభుజములు కలవాడై ప్రసన్నుడాయెనట.¹⁸³ ఇట్లు గోపికలకును శ్రీకృష్ణునకును

నాయికా నాయక (భావము) సంబంధమును ప్రతిష్ఠితము. దీని నాధారముగా గొని శ్రీరూపగోస్వామి సామాన్యముగా లక్షణ గ్రంథములందు కాననగు నాయికా విభాగమును ఈ ప్రకరణమునందు వివరించెను. సామాన్యముగా నితర లక్షణ గ్రంథములలో నాయికలు మూడు విధములుగా పేర్కొనబడుదురు. వారు స్వకీయ, పరకీయ, సామాన్య. రూపగోస్వామి సామాన్య విభాగమును గ్రహింపక నాయికలు స్వకీయలనియు పరకీయలనియు రెండు విధములుగా నిర్దేశించెను. స్వభావముల ననుసరించి ఆ నాయికలను ముగ్ధ, మధ్య, ప్రగల్భ భేదములచే మూడు విధములుగా పేర్కొనెను.¹⁸⁴ కన్యయైన నాయిక కేవలము ముగ్ధగానే యుండును. కాని మధ్యా ప్రగల్భులు దీర, అదీర, దీరాదీర అను భేదములచే క్రమముగా మూడు విధము లయ్యెదరు. ఇట్లు కన్య 1. మధ్య (దీర, అదీర, దీరాదీర) 2. ప్రగల్భ (దీర, అదీర, దీరాదీర) 3. ముగ్ధ, మధ్య, ప్రగల్భ $1+3+3=7$. కన్య-1 పరకీయలు 7 స్వకీయలు 7 మొత్తము వదునేను భేదములగుచున్నవి.¹⁸⁵ అవస్థా భేదముననుసరించి శృంగార నాయికలు ఎనిమిది విధములుగా చెప్పబడుట లక్షణశాస్త్ర ప్రసిద్ధము. వానిని రూపగోస్వామి గ్రహించి గోపికల కన్వయించెను. శ్రీకృష్ణుని అభినరింపబోవు గోపికలను అభిసారికలుగా పేర్కొని, వారియందు జ్యోత్స్నాభిసారికలను, తమోభిసారికలను గూడ పేర్కొనెను పై పేర్కొనబడిన నాయికలందరు అష్టవిధావస్థలకు పాత్రములై నచో $15 \times 8 = 120$ భేదములుగా పరిగణింపబడుదురు. నాయకుని ప్రణయానుసారము మధ్యప్రగల్భ నాయికలను ఉత్తమ మధ్యమ కనిష్ఠ భేదములచే భాసించురని రూపగోస్వామి నిరూపించెను¹⁸⁶ అట్లగుటచే మొత్తము నాయికావిభాగము $120 \times 3 = 360$ అగుచున్నది. ఈనాయికలందరును సచ్చిదానందుడగు శ్రీకృష్ణుడే పురుషుడని భావించి భక్తిభావముతో నాయికాత్వమును బజించువారు. శ్రీకృష్ణప్రేమ చిన్మయానంద రూపము. దానిననుభవించు నాయికలు తత్తదావస్థాభేదములచే పలు రకములుగా గోచరించినను శృంగార నాయికలకంటె ఉదాత్తలు, ఉజ్జ్వలలు.

హరివల్లభలలో యూశధ్వేరీగణములకు విశిష్టస్థానము కలదు. అందువలన శ్రీరూపగోస్వామి ఆరవ ప్రకరణమునంతటిని శ్రీ యూధేశ్వరీ భేద వివరణమున కుపయోగించెను. సౌభాగ్య తారతమ్యమునుబట్టి యూధేశ్వరులు ఆలఘులనియు. సమలనియు, లఘులనియు మూడు విధములుగా నుందురు.

వారు మరల ప్రభుర, మధ్య, మృద్వీ భేదములచే క్రమముగా మూడు విధములగుదురు. ప్రగల్భములైన పలుకులతో తన దుఃఖమును వెల్లడించునది ప్రభుర. మృదువుగా పలుకు కోమలి మృద్వీ. నాతిప్రగల్భయు నాతి మృద్వీయునైనది మధ్య.¹⁸⁷ అధికావిభాగమునకు చెందిన యూథేశ్వరి ఆత్యంతికి, అపేక్షికి భేదములచే ద్వివిధము. ఆత్యంతాధికయైన యూథేశ్వరియే రాధిక. ఆమెతో తుల్యమైన శ్రీ వ్రజమున కానరాదు.¹⁸⁸ శ్రీరూపగోస్వామి యూథేశ్వరీ భేద నిరూపణానంతరము దూతిభేద ప్రకరణమును రచించెను. శ్రీకృష్ణ సంగమమును ఉత్కంఠతో కోరు నాయికలకు దూతికల సహాయ మవసరమనియు, అందువలన దూతికాభేద నిరూపణము సమర్థనీయమని రూపగోస్వామి యభిప్రాయము. స్వయందూతికలనియు, ఆప్తదూతికలనియు దూతికలు రెండు విధములు. అనురాగ మోహితయైన నాయిక ప్రేమాతిశయముచే అత్యైత్సుక్యతను ప్రకటించుచు లజ్జ నధిగమించి నాయకునితో తన రాగాతిశయమును ప్రకటించునది స్వయందూతిక. స్వయందూతిక స్వయముగా నాయికయే. ఆప్తదూతికయే నిజమునకు దూతిక. ప్రాణములు పోయినను గోప్యములను బయటపెట్టక స్నేహవతులై సంభాషణ చతురులై సర్వగుణ సంపన్నులై నాయికను నాయకునితో కూర్చు యువతులు వ్రజసుందరీమణులకు ఆప్తదూతికలుగా నుందురు.¹⁸⁹ స్వయందూతిక యొక్క అభియోగ ప్రకాశము కాయక వాచిక చాక్షుష భేదముచే మూడు విధములుగా నుండును. వాచికాభియోగము శబ్దార్థభేదముచే నొప్పు వ్యంగ్యము నాశ్రయించి యుండును¹⁹⁰ అట్లే కాయకాచాక్షుష భేదములనుగూడ రూపగోస్వామి వివరించెను. ఆప్తదూతికలు మూడు విధములనియు, వారు అమితార్థ, నిస్సప్తార్థ, పత్రహారి యనుపేర్ల నొప్పుదురనియు వివేచించెను. ఇంగితమునెఱిగి నాయికానాయకులను సంయోగపరచు దూతికలు అమితార్థలనియు, యుక్తులతో కలుపు దూతికలు నిస్సప్తార్థలనియు, సందేశమును మాత్రము తీసికొనిపోవు వారు పత్రహారికలనియు నిర్దేశించెను. వారేకాక శిల్పకారి, దైవజ్ఞ, లింగిని, పరిచారిక, దాది, వనదేవి, సఖియను దూతికాభేదములను గూడ సీప్రకరణమునందు వివరించెను.

ఎనిమిదవది సఖీ ప్రకరణము. వ్రజమునందలి గోపికలే ప్రేమలీలలను విస్తరింపజేయువారు. శ్రీకృష్ణనియందును, తమ తమ యూథేశ్వరులయందును స్నేహభావము నెరపువారు సఖులని పిలువబడుదురు. ఈ సఖునుల

గూర్చి శ్రీ రూపగోస్వామి పూర్వ ప్రకరణములయందు కొంత వివరించిన ఈ ప్రకరణమునందు మరికొంత విస్తరించి రచించెను. ప్రేమ సౌభాగ్యాధ్య చేతను సద్గుణాధిక్యత చేతను సఖులలో కొందరు అధికలనియు, గుణ సః నత్వము వలన కొందరు సమలనియు, ఆ గుణములలోని లఘుత్వము వలన లఘువులనియు పిలువబడెదరని రూపగోస్వామి విభజనము గావించెను.¹ పూర్వప్రకరణములయందు యూథేశ్వరులను గూర్చి చెప్పిన సందర్భము ఆత్యంతికాధికత్వాది భేదములు చెప్పబడినవి. యూథేశ్వరులు మాత్రం ఆత్యంతికాధికులు, ఆత్యంత ప్రఖరలు లేదా మృద్వలగుట కవకాశము కలద సఖ్యులు మాత్రము ఆపేక్షికాధిక, ఆపేక్షికసమ, ఆపేక్షిక లఘ్వయని మూ విధములుగా కానవత్తురు. ఈ విభాగము ననుసరించి సఖులు తొమ్మిది విధం లగుచున్నారు.

1. ఆపేక్షికాధిక ప్రఖర 2. ఆపేక్షికాధిక మధ్య 3. ఆపేక్షికాధిక మృద్వి
1. ఆపేక్షిక సమ ప్రఖర 2. ఆపేక్షిక సమ మధ్య 3. ఆపేక్షిక సమ మృద్వి
1. ఆపేక్షిక లఘుప్రఖర 2. ఆపేక్షిక లఘు మధ్య 3. ఆపేక్షిక లఘు మృద్వి

ఆత్యంతిక లఘువులైన సఖులు కూడ ఆత్యంతిక లఘువు, ఆత్యంతి సమా లఘువు అని రెండు విధములు. యూథేశ్వరితో కూడ కలిసి పి పండ్రెండు విధములుగా నుందురు లలితాది సఖులు ప్రఖరలనియు విశాఖా సఖులు ఆపేక్షికాధిక మధ్యలనియు, చిత్రామాధురికాదులు ఆపేక్షికాధి మృద్వలనియు పిలువబడుదురు.¹⁹² లఘు ప్రఖరలు కూడ వామదక్షిణ భే ములచే రెండు విధములగుచున్నారు.¹⁹³ సఖులు ప్రాయికముగా దూరము నున్న నాయికా నాయకులను కలుపుట కొఱకై దూత కార్యములను నిర హించుచుందురు. యూథేశ్వరులు నిత్య నాయికలు. వారు తమకత్యంత ప్రేం మైన సఖులను దూతికలుగా నియమించుచుందురు. ఒక్కొక్కప్పుడు యూ థేశ్వరులు కూడ గౌణముగా దూతకార్యము నిర్వర్తింతురని రూపగోస్వాం పేర్కొనెను. ఇట్టి దూతకార్యము శ్రీకృష్ణుని సమక్షమందును, పరోక్షమందున నిర్వహించుటను బట్టి రెండు విధములగుచున్నవి. సమక్ష దౌత్యము సంకే మనియు, వాచిక మనియు మరల రెండు విధములుగా చెప్పబడినది.¹⁹⁴ ఇట్ల సఖులలోనంతర్విభాగములను లక్షణ లక్ష్య సమన్వితముగా వివరించి, వార నిర్వహించు కార్యములను పదునాఱు విధములుగా పేర్కొనెను. నాయిక

నాయకుల గుణములను పరస్పరము వర్ణించి చెప్పట, ఒకరిపైనొకరికి ఆసక్తిని పెంచుట, వారు పరస్పరము అభిసరించునట్లు చేయుట, తమ సఖిని శ్రీకృష్ణునకు సమర్పించుట, పరిహాసము, సాంత్యము, ఆహార్యము మొదలగునవి సమకూర్చుట, హృదయోద్ఘాటపాటవము, దోషాదులను కప్పిపుచ్చి గుణములను ప్రశంసించుట సందేశాదుల నందించుట, నాయకప్రాణరక్షా ప్రయత్నము చేయుట మొదలైన చమత్కారపూర్ణకార్యములు సఖులు నిర్వహించు ధర్మములు.

శ్రీకృష్ణునియందును తమ యూధేశ్వరియందును ప్రకటించు స్నేహభావమునుబట్టి సఖులు రెండు విధములుగా వర్గీకరింపబడినారు. ఉభయలయందును సమమైన ప్రేమవల్ల వారు సమస్నేహసఖులు. రాధాకృష్ణులను సమముగా ప్రేమించునట్టి ఉత్తమ సఖులను ప్రియసఖులని, పరమశ్రేష్ఠసఖులని పిలిచెదరని రూపగోస్వామి ఈ ప్రకరణమునందు పేర్కొనెను.¹⁹⁵

తొమ్మిదవ ప్రకరణము శ్రీహరివల్లభ ప్రకరణము. హరివల్లభలైన గోపికలను రూపగోస్వామి నాలుగు విధములుగా వర్గీకరించెను. వారు 1. స్వపక్ష 2. సుహృత్పక్ష 3. తటస్థ 4. ప్రతిపక్ష భేదములచే నొప్పురుచుందురు. స్వపక్ష వల్లభలను గూర్చి పూర్వ ప్రకరణములందే చెప్పబడినది. సుహృత్పక్షమందలి హరివల్లభలు ఇష్టసాధకులు అనిష్టబాధకులునై యుందురు. పరస్పరము విద్వేషము గలవారు విపక్షులు. విపక్షమునకు సుహృత్పక్షమైనవారు తటస్థులు. వీరిలో సుహృత్పక్ష తటస్థ వర్గమువారు ప్రాసంగికులు. స్వపక్ష ప్రతిపక్ష భేదములకు చెందినవారే రసప్రదులు. అనిష్టమును, ఇష్టహానిని కల్పించుచు పరస్పర విద్వేషము వలన విరోధ భావముతో నుండువారు విపక్షులు. చలము, ఈర్ష్య, చావల్యము, మత్సరము, దుఃఖము, గర్వము, అహంకారము, అభిమానము మొదలైన గుణములతో నుండెడివారు విపక్ష వర్గమునకు చెందిన గోపికలు. విజాతీయ భావములు స్వల్పముగను, సజాతీయ భావములు అధికముగను నుండువారు సుహృత్పక్షమునకు చెందినవారు. విజాతీయ గుణము లధికముగను, సజాతీయ గుణము లల్పముగ నున్నవారు తటస్థులు. స్వపక్ష, విపక్ష, సుహృత్పక్ష, తటస్థ భావములన్నియు మాదుర్య రసాస్వాదన కత్యంతము తోడ్పడునని రూపగోస్వామి యీ ప్రకరణమున ప్రవచించెను

పై తొమ్మిది ప్రకరణములలో ఉజ్వల నీలమణిక ర్త విభావ నిరూపణము సవిస్తరముగా నొనర్చినట్టై నది. వైష్ణవ భక్తి గ్రంథములందు మధుర రస పోషణము జరుగనెడ సర్వనాయక భేదసమన్వయ రూపుడైన శ్రీకృష్ణ వరబ్రహ్మమును భగవద్రతి నాశ్రయించి సేవించి తరించెడి హరిప్రియలను ప్రధానముగా ఆలంబన విభావములని గ్రహింపదగును. యూథేశ్వరీభేదములు మాధుర్యరస పోషణమునకు తోడుపడు నాయకల యొక్క అవస్థాభేదములు. అట్టి యవస్థలన్నియు ఆలంబన విభావ పోషకములై మధురరసమున మహి మాన్వితములై యుజ్వలత్వమును బొందును. దూతికలు, సఖులు, హరి వల్లభులు అనువాదు రాధాది నాయకలకును మధురరస స్వరూతుడైన శ్రీకృష్ణ నకును, రసానుకూలమైన విభావ విస్ఫూర్తిని వెలార్చుటకు సహాయకారులగు అనుబంధ విభావములు. సఖులందరును ఒక విధముగా నాయకా నాయకుల విభావత్వమును పోషించువారే. ఇట్టి విస్తృత విభావ విభాగ ప్రకరణములను రచించి ఆపై పదియవ ప్రకరణమున ఉద్దీపన విభావములను వివరించి చెప్పెను.

మధుర రసమున శ్రీకృష్ణుడును శ్రీకృష్ణభల్లభగణములును ఆలంబన విభావములు కాగా వారి గుణనామచరిత మందనాదులకు సంబంధించినవి ఉద్దీపన విభావములు.¹⁹⁶ ఉద్దీపన విభావములతోపాటు శ్రీరూపగోస్వామి తటస్థ విభావములను గూడ పదియవ ప్రకరణమునందు పేర్కొనెను. శ్రీకృష్ణుని యొక్కయు అతని వల్లభ గుణములయొక్కయు గుణములు ముఖ్యముగా మూడు విధములు. అవి 1. మానసికములు 2. వాచికములు 3. కాయ కములు. కృతజ్ఞత, క్షమ, కరుణ మున్నగునవి మానసిక గుణములు.¹⁹⁷ శ్రవణానందకరములగు వాక్కులే వాచిక గుణములు. వయోరూప లావణ్య సౌందర్యాభి రూపత్వ మాధుర్య మార్దవాదులు కాయక గుణములు. వయసునకు సంబంధించిన జాల్య, యౌవన, నవ యౌవన, వ్యక్త యౌవన, పూర్ణయౌవనా వస్థలు రూపమునకు వైభవము చేర్చును. భూషణములు లేకున్నను అందముగా కానబడురూపము ముత్యములకాంతివలె ఆవయవములందు ప్రకాశించు లావణ్య మునకు రంగభూమియగును. లావణ్యము సుద్దీప్తమైనర్చునది శరీరమునందు కాననగు యొకానొక అనిర్వచనీయమైన రూపమాధుర్యము. వీనినన్నింటి నతిశయింపజేయునది కౌమలమగు వస్తువుల స్పర్శను సహితము సహింపజాలని

మార్దవము. కాయికములైన నీ గుణములు వాచికములైన సరసవాక్కులకు పోషకములు. వాచికము మానసిక గుణములకు బహిరభివ్యక్తి. వాచికాదులు మానసిక గుణములకు ఉద్దీపనములు. ఇట్లు పై గుణత్రయ విభావము పరస్పర పోషకములై ఆలంబన విభావముల నుద్దీప్తమొనర్చును. కావున ఉద్దీపన విభావములని పిలువడుచున్నవి. సంతత శ్రీకృష్ణనామ స్మరణమే నామపరమైన ఉద్దీపన విభావము. శ్రీకృష్ణుని యొక్కయు, అతని ప్రీయగుణములయొక్కయు లీలలు మొదలగునవి చరితములుగా చెప్పబడినవి. మహిమాన్వితములైనవి లీలలు. అందువలన అనుభావములను లీలలనియు చరితములనియు భావించ వచ్చునని విశేషించి శ్రీ రూపగోస్వామి పేర్కొనెను. వానిని వివరించుచు సుందరక్రీడలు, నృత్యము, వేణుగానము, గోదోహనము, పర్వతాగ్రముల నుండి గోవులను పిలుచుట, వానిని లెక్కించుట మున్నగునవి లీలలనియు; రాసక్రీడ, కందుకక్రీడ, పశు పక్ష్యాదుల రవములను చేయుట మున్నగునవి చారుక్రీడలనియు రూపగోస్వామి పేర్కొనెను.

మండనములు నాలుగు విధములు. అవి: 1. వస్త్రములు 2. భూషణములు 3. మాలలు 4 అనులేపనములు. శ్రీ రూపగోస్వామి శ్రీకృష్ణుని శరీరమునకు లగ్నమైయుండెడి అంశములను కొన్నింటిని ఉద్దీపన విభావములుగా పేర్కొనెను. సన్నిహిత లగ్నము, సంబంధి లగ్నములని రెండు రకములుగా విభజింపబడి వివరించబడినది. పంశీరవము, శృంగధ్వని, గీతము, సౌరభము, ఆలంకారము (భూషణము) ఝంకారము, పదాంకములు, వీణానాదము, శిల్పకౌశలము మొదలగునవి సంబంధి లగ్నములుగా నిందు పేర్కొనబడినవి. ఇట్టి ఉద్దీపన విభావము లన్నింటిలో సన్నిహితలు మిన్నలు. అందును శ్రీకృష్ణుని అధరము నుండి వెలువడు మురళీనాదామృతము ఉద్దీపన విభావము లన్నింటిలో శ్రేష్ఠమైనది.¹⁹⁸ తటస్థములయ్యు విభావాదులను ఉద్దీపనము చేయగల ప్రకృతి సహజ వస్తుజాలము తటస్థ విభావములని పేర్కొనుట లాక్షణిక సంప్రదాయము. చంద్రిక, మేఘము, విద్యుత్తు, వసంతము, శరత్తు, పూర్ణచంద్రుడు, మలయానిలము, మయూరాది పక్షి గణములు తటస్థ విభావములని శ్రీ రూపగోస్వామి యీ ప్రకరణమునందు పేర్కొనెను.¹⁹⁹

పదునొకొండవ ప్రకరణము అనుభావములను గురించి వివరించునది. భావములు గమ్యమానములగుటకు తోడ్పడు చేష్టాధికములు అనుభావములు. అనుభావములు ప్రధానముగా మూడు విధములు: 1. అలంకారములు, 2. ఉద్భాస్వరములు, 3. వాచికములు.²⁰⁰ గోపికలయందు యౌవనాద్య వస్థలలో జనించు సత్త్వజములైన ఇరువది విధములైన అద్భుత రూపములుగా నుదితములగునవి యలంకారములు, అనుభావములగునవి రూపగోస్వామి పేర్కొనెను. వాని స్వభావములనుబట్టి అంగజములనియు, అయత్నము లనియు, స్వభావజములనియు మూడు శ్రేణులుగా నాతడు విభజించెను.

అంగజములు మూడు విధములు. అవి : 1. భావము, 2. హాసము, 3. హేల. అయత్నజములు ఏడు విధ విధములు. అవి: 1 శోభ, 2. కాంతి, 3. దీప్తి, 4. మాధుర్యము, 5. ప్రగల్భత, 6. ఔదార్యము, 7, దైర్యము. స్వభావజములు పది విధములు. అవి: 1. లీల, 2. విలాసము, 3. విచ్ఛిత్తి 4. విభ్రమము 5. కిలకించితము 6. మోట్టాయితము 7. కుట్టమితము 8. బిబ్బోకము 9. లలితము 10. వికృతము.

ఈ ఇరువది యలంకారములనేకాక మౌగ్ధ్యము, చకితము అను మరి రెండలంకారములనుగూడ కొందఱు గణింతురని రూపగోస్వామి పేర్కొనెను. పీనినన్నింటికీ లక్షణముల నొసంగెను. హృదయమందలి భావములు శరీరముపై ప్రకటితములగుట ఉద్భాస్వరమనబడును.

ఉద్భాస్వరానుభావములను పేర్కొనుచు రూపగోస్వామి కోకముడి యూడుట, పైటజారుట, జుట్టుముడి విడివడుట, ఒడలు విరుచుట, ఆవులింతలు పెట్టుట, నిట్టార్పులు నిగిడించుట, క్రిందదొరలుట, పాడుట, ఆత్మదూషణము చేసికొనుట మొదలగు వానిని లక్షణసహితముగా వివరించెను.²⁰¹ ఇక వాచిక ములు పండ్రెండు విధములని రూపగోస్వామి పేర్కొని, వానిని 1. ఆలాపము 2. విలాపము 3. సంలాపము 4. అనులాపము 5. అపలాపము 6. ప్రలాపము 7 సందేశము 8. అతిదేశము 9. అవదేశము 10. ఉపదేశము. 11. వ్యవదేశము 12. నిర్దేశమని తెలిపెను. సర్వరసములందు ఈ అనుభావ ములున్నను ఉజ్జ్వలరస మధిక మాధుర్య పోషక మగుటవలన ఈ గ్రంథము నందు వర్ణితములైనవని లక్షణకర్త పేర్కొనెను.²⁰²

సాత్త్వికభావములు: పండ్లెండవ ప్రకరణమునందు శ్రీహవగోస్వామి సాత్త్విక భావములను వివరించెను. స్తంభస్వేదాదులైన నెనిమిది యష్టవిధ సాత్త్విక భావములను నిరూపించెను. హర్ష భయాశ్చర్య విషాదామర్షములవలన స్తంభముదయించుననియు, హర్షభయక్రోధమువలన స్వేదము జనించుననియు, ఆశ్చర్య హర్ష భయములవలన రోమాంచము కలుగుననియు, విషాద విస్మయామర్ష భీతివలన స్వరభంగము సంభవింపుననియు, భయ హర్షామర్షమువలన కంపముదయించు ననియు, విషాద రోష భయములవలన అశ్రువులు జనించు ననియు, సుఖదుఃఖములవలన ప్రళయమును కలుగుననియు సీప్రకరణమున లక్ష్మలక్షణ యుక్తముగా పేర్కొనుటయైనది.

పదమూడవ ప్రకరణము వ్యభిచారిభావములను వివరించునది. ఇందు నిర్వేదాది ముప్పదిమూడు వ్యభిచారి భావములను గూర్చియు, ఉత్పత్తి, సంధి, శబలత, శాంతి యను నాలుగు దశలనుగూర్చియు, భావసంధి, భిన్నసంధి, భావశాంతిని గూర్చియు వివరించబడినది. మధురభక్తి రసమునందు ఉగ్రత, ఆలస్యము అను సీరెండు భావములు తప్ప తక్కిన సంచారి భావములన్నియు కలవు.²⁰³ సఖులకు కృష్ణునిపైగల ప్రేమ మధుర రసమునందు సంచారిభావము నొందును. మధుర రసమున సంచారిభావములు సాక్షాదంగజములుగా గ్రహింప బడవు. ఆర్తి విప్రియేర్పా విషాదవిపత్స్వపరాధములవలన నిర్వేదము, దుఃఖము వలన భయాపరాధములవలన దైన్యము, శమాధిరతులవలన గ్లాని, అతిగా తిరుగుటువలన, నృత్యమువలన, రతివలన శ్రమ, మదుపానము చేయుటవలన మదము, సౌభాగ్యరూపగుణమువలన, సర్వశ్రేష్ఠాశ్రయమువలనను, ఇష్ట వస్తువులు లభించుటవలన గర్వము, చౌర్యాపరాధములవలన, క్రూరకర్మల వలన విద్యుత్తు, భయంకరజంతుదర్శన శబ్ద శ్రవణములవలన శంక, ప్రియా ప్రియ దర్శనశ్రవణములవలన ఆవేగము, ప్రౌఢమైన ఆనందమువలన, విరహ బాధవలన ఉన్మాదము, దుఃఖాతిశయమువలన అపస్మారము, చింత ఉద్వేగాదుల వలన వ్యాధియు కలుగును. హర్షవిశ్లేషవిషాదములవలన హృదయమున గలుగు మూఢత్వమే మోహమని, మృత్యుచేష్టవలెనుండునది మృతియని యందురు.²⁰⁴ శ్రీకృష్ణభక్తియందు ఆలస్యమునకు స్థానములేదు. ఇష్టాయిష్ట దర్శన శ్రవణ విరహాదులవలన జాడ్యము, నూతన సాంగత్యము వలనను, అకార్యము మొదలగువాని వలనను లజ్జ, దాక్షిణ్యాదుల వలన అవహిత్త, తుల్యవస్తు

దర్శనాదులవలన స్మృతి, విమర్శ సంశయమువలన వితర్కము కలుగును. ఇష్టవస్తుప్రాప్తి వలన, అనిష్టశంక వలన కలుగునది చింత. మనసు యొక్క స్థిరభావము ధృతి. అభీష్ట దర్శనము వలన, అభీష్ట ప్రాప్తి వలన కలుగు ప్రసన్నతను హర్షమందురు. ఇష్టనీధి వలన కలుగు తీవ్రమగు నుత్కంఠయే భౌతుక్యము. మధురరసము నందు ఉగ్రతకు చోటులేదు. నిందావమానముల అసహిష్టుతయే ఆమర్షము. అన్యుల అదృష్టమువట్టకలుగు విద్వేషమే అనూయ. రాగద్వేషముల వలన కలుగు చిత్తలాఘవము చాపల్యము. అలసట వలన కలుగు నది నిద్ర. సుప్తియన స్వప్నము. నిద్ర తొలగుటయే బోధ.

ఉత్పత్తి, సంధి, శబలత, శాంతియనునవి నాలుగుదశలు. మనసునందు భావము పుట్టుటయే భావోత్పత్తి. రెండు భావము లొకచోట కలియుట భావ సంధి యందురు. ఒకే విధముగానున్న రెండు స్వరూపముల సంధిని స్వరూప సంధి యందురు. వేరువేరు స్వరూపముల సంధిని భిన్న సంధియని, వివిధములు పెక్కులగు భావముల కలయిక భావశబలతయని, భావలయము భావశాంతి యని యందురు.

స్థాయి భావమునుగూర్చి చర్చించినది పదునాలుగవ ప్రకరణము. శృంగారమునందలి మధుర రతియే మధుర రసమునకు స్థాయి భావము.²⁰⁵ మధుర రతి అభియోగము, విషయము, సంబంధము, అభిమానము, తదీయ విశేషము, ఉపమ, స్వభావము మున్నగు వానివలన కలుగును.²⁰⁶ ఉత్తరోత్తరములు శ్రేష్ఠములగుటవలన స్వభావమువలన కలుగురతి ఉత్తమోత్తమైనది. అభియోగమనగా భావ ప్రకాశము. ఇది 1. స్వకర్తృకమని 2. పరకర్తృకమని రెండు విధములు. విషయము- 1. శబ్ద 2. స్పర్శ 3. రూప 4. రస 5. గంధములనుభేదములచే నైదు విధములు. కులరూప శౌర్య సౌశీల్యాదుల సామగ్రియొక్క గౌరవమే సంబంధము. పెక్కు విధములగు సుందర తర వస్తువులున్నను ఒకానొక ప్రధానమగు వస్తువునే గ్రహించవలెనను నిశ్చితమగు అభిప్రాయమే అభిమానము. తదీయ విశేషము లనగా శ్రీకృష్ణుని పదచిహ్నములు, గోష్ఠము, కృష్ణప్రియ జనము, ఒక వస్తువునకు మరొక వస్తువునకు కొన్ని యంశములలో సాదృశ్యము, ఉపమ, ఆత్మధర్మ మితరకారణముల నపేక్షింపక స్వయముగా ప్రకాశించుదానిని స్వభావమని పిలుతురు. స్వభావము 1. నిసర్గమని 2. స్వరూపమని రెండు విధములు. దృఢమైన అభ్యాసము

వలన కలుగు సంస్కారము నిసర్గము. అట్టివానికి శ్రీకృష్ణ గుణరూపాదులను గూర్చి వినగానే అకస్మాత్తుగా కృష్ణ భక్త్యుద్బోధమగును. స్వతఃసిద్ధమగు భావమును స్వరూపమందురు. ఇది మూడు విధములు. 1. కృష్ణనిష్ఠము 2. లలనానిష్ఠము 3. ఉభయనిష్ఠము.²⁰⁸ దైవస్వభావము కలవారికే కృష్ణనిష్ఠ స్వభావమలవడును. లలనానిష్ఠము స్వయంప్రకాశితము. కృష్ణనిష్ఠ లలనానిష్ఠ స్వరూపము లెందు ప్రకాశితములగునోయది ఉభయనిష్ఠ స్వరూపము. గోకుల మందలి గోపకాంతలకు కృష్ణరతి తరచుగా స్వభావజము. రతి మూడు విధములు. 1. సాధారణ రతి 2. సమంజస రతి 3. సమర్థ రతి. కేవలము సంభోగేచ్ఛాయమైన రతి సాధారణ రతి. కుబ్జ రతి సాధారణ రతి. ద్వారకలోని కృష్ణుని అష్టభార్యల రతి సమంజస రతి కుదాహరణముగా గ్రహింపబడినది. లోకధర్మము నతిక్రమించి కృష్ణభక్తుని నలుపు గోకుల రతి సమర్థ రతి. సాధారణ పిక రతి మణివంటిది. సమంజస రతి చింతామణి వంటిది కాగా సమర్థ రతి కౌస్తుభమణివలె దుర్లభమైనది.²⁰⁹ అభియోగాదువలన సమర్థ రతి యుత్పన్నమైన కుల ధర్మాది సర్వవిధ విఘ్నబాధలు వారు విస్మరింతురు. ఇట్టిది మిగుల గాఢమైనదిగా నుండును. ఇట్టి రతిమిగులప్రౌఢభావమును బొంది మహాభావ దశను బొందును. విముక్తులగు భక్తులందరిట్టి దశనే అన్వేషింతురు. మధుర రతి దృఢమైననదియైన నది ప్రేమయగును. క్రమముగా నది స్నేహమాన ప్రణయ, రాగానుగ భావమున వెల్లడియగును. ఇక్షుదండ బీజము ఇక్షురసముగా, గుడముగా, ఖండశర్కరగా, కలకండగా మారినట్లు రతి ప్రేమగా, స్నేహముగా, మానముగా, ప్రణయముగా, రాగముగా, అనురాగముగా, భావముగా మారును. ఇవన్నియు ప్రేమయొక్క క్రమోన్నత దశలు.²¹⁰ ఎవరియందెట్టి కృష్ణప్రేమ కలుగునో వారిపట్ల కృష్ణునకు గూడ నట్టి ప్రేమ కలుగును.²¹¹ ప్రేమ ధ్వంస కారణమున్నను ధ్వంస రహితమగును. అది యువతీ యువకులకు భావబంధము కలిగించును.

ప్రేమ ప్రౌఢ మనియు మధ్యమనియు, మందమనియు మూడు విధములు. కలుసుకొనుటలో ఆలస్యము జరిగిన ప్రియజన హృదయమున క్లేశము కలుగునని దానిని నివారించుటకు ప్రేమికుని చిత్తమునందు కలుగు వ్యాకులత ప్రౌఢ ప్రేమ. ఇతరానుభవాపేక్షను సహించునది మధ్యమప్రేమ. అహర్నిశలు కలసిమెలసి యుండుటవలన ఉపేక్షాపేక్షలు లేక యుండునది మందప్రేమ. వియోగము సహించలేనిది ప్రౌఢప్రేమ; కష్టముతో సహించునది మధ్యమప్రేమ; విస్మరించగలిగినది మందప్రేమ.²¹²

స్నేహము హృదయమును ద్రవింపజేయును. స్నేహమందలి తారతమ్యమునుబట్టి 1. ఉత్తమ 2. మధ్యమ 3. కనిష్ఠ భేదములున్నవి. ప్రియ వ్యక్తి అంగ స్పర్శన వలన మనసు ద్రవించినచో కనిష్ఠము, సందర్శన మాత్రమున చిత్తము ద్రవించిన మధ్యమము, శ్రవణ మాత్రముననే మనసు ద్రవించిన ఉత్తమ స్నేహము.²¹³ స్నేహము 1. ఘృత స్నేహమనియు, 2. మధు స్నేహమనియు రెండు విధములు. ప్రియమగు వానిని తన వానినిగా భావించు అతిశయమగు స్నేహము మధుస్నేహము. శర్కరాదులవంటి ద్రవ్యములతో కలిసి ఘృతము ఆస్వాదయోగ్యమగునట్లు గర్వానూయాది భావములతో కలిసి ఘృత స్నేహము పరమాస్వాదయోగ్యమగును. మధుస్నేహమితర భావముల నపేక్షించదు. స్వయముగా మాధుర్యమయము. తాను ప్రియునకు సంబంధించిన దాననను భావన కలిగియుండునది ఘృతస్నేహము.²¹⁴ వారు తనవారను భావన కలిగియుండునది మధుస్నేహము. చంద్రావళియందు ఘృతస్నేహము, రాధికయందు మధుస్నేహము కాననగును.

మానమనగా ఉత్కృష్టతా వాప్త్యా మాధుర్య స్నేహమని చెప్పబడినది. మానమును 1. ఉదాత్తమని 2. లలితమని రెండు విధములుగా పేర్కొనిరి. ప్రియుని గూర్చిన అభేద మనన రూప విస్రంభ యుక్తమైనమానమే ప్రణయ మనిరి. ప్రణయ స్వరూపమే విస్రంభము. 1. మిత్ర 2. సఖ్య భేదములచే విస్రంభము రెండు విధములు. వినయముతో కూడినది మిత్రవిస్రంభమని సాధ్యసము వలన ఉన్ముక్తమై స్వవశము చేసికొనునది విస్రంభ సఖ్యమని రూపగోస్వామి పేర్కొనెను.

స్నేహమువలన ప్రణయము జనించి మానస్థితిని బొందును. ఒక్కొక్కమారు స్నేహమునుండి మానము, మానమువలన ప్రణయము కలుగును. మానప్రణయముల యన్యోన్యకారణత్వమువలన విస్రంభము భిన్నవిధములుగా అభివర్ణింపబడినది. ప్రణయోత్కర్షావస్థయందు అత్యధికమైన దుఃఖముకూడ సుఖమువలె ప్రతీయమానమైనచో దానిని రాగమందురు. రాగము 1. సీలిమరాగమని 2. రక్తిమరాగమని రెండు విధములు. సీలిమరాగము 1. సీలిరాగమని 2. శ్యామరాగమని రెండు విధములు. రక్తిమరాగము 1. కుసుంభరాగమనియు 2. మాంజిష్ఠరాగమనియు రెండు విధములు. ఆధార విశేషమునుబట్టి స్థిరమగునది కుసుంభరాగము. ఎల్లప్పుడు స్థిరముగానుండునట మాంజిష్ఠరాగము. రాధా మాధవులయందిది ద్యోతకమగును.

చంద్రావళిలో, రుక్మిణిలో- మృతస్నేహము, ఉదాత్తము, మైత్రి, సుమైత్రి. నీలిమ, అను పూర్వోక్తభావములు.

సత్యభామలో- మదుస్నేహము, లలితము, సఖ్యము, రక్తిమ యను ఉత్తరోత్తర భావములు లక్షితము లైనవి.

నిత్యనూతన భావములతో ప్రేయని ప్రతి క్షణము నవ్యానురాగునిగ చేయుటను అనురాగమందురు. పరస్పర వశీభావము, ప్రేమ వైచిత్ర్యము, ఒకరిపై నొకరికి జనింపవలెననెడి లాలసతో కూడినది అనురాగము. శ్రీకృష్ణుడు అనురాగమునకు విషయముగను, శృంగార విషయ తత్త్వమునకు పరమసీమ గను, రాధిక అనురాగాశ్రయ తత్త్వమునకు అవధిగను చెప్పబడినది.²¹⁵ రాధా కృష్ణుల యనురాగమే స్థాయిభావము. అష్టమహిమలందును నిట్టిభావ మతి దుర్లభము. ఇట్టి మహాభావము గోపికలలో మాత్రమే అనుభూతమైనది.²¹⁶ మహానుభావము 1. రూఢమని 2. అధి రూఢమని రెండు విధములు. సాత్త్విక భావము లుద్ధీప్తములగుటను రూఢ మహాభావమందురు. అనుభావములు దృఢ మహారూపమున వ్యక్తమగుచున్నను వానికంటె అధికాశ్చర్య, విశిష్టతను బొందుటను ఆధిమహారూఢమని యందురు.²¹⁷ అధిరూఢము 1. మోదనమని 2. మాదనమని రెండు విధములు. సాత్త్వికభావము లధిక రూపమున నుద్ధీప్త మగుటను మోదనమని, ఉల్లాసముతోకూడిన పరాత్పరభావము మాదనమనియు అందురు. అనిర్వచనీయమైన మోహభావముయొక్క వైచిత్రీ దివ్యోన్మాదము.²¹⁸ ఉద్ఘాటము, చిత్రజల్పము వంటి భేదములనేకములు దివ్యోన్మాదమునందు కలవు. నానావిధములగు వివశత్వముతో కూడిన చేష్టలు దివ్యోన్మాదమున ప్రకటితమగును. దానినే ఉద్ఘాట మందురు.

చిత్ర జల్పమందలి దశంగములు- ప్రజల్పము, పరిజల్పితము, విజల్పము, ఉజ్జల్పము, సంజల్పము, అవజల్పము, అభిజల్పితము, ఆజల్పము, ప్రతిజల్పము, సుజల్పము అనునవి. భాగవతమందలి దశమ స్కంధమున బ్రతురగీతములందిట్టివి వర్ణింపబడినవి.²¹⁹ శ్రీకృష్ణునిగూర్చి తెలిసికొనుటవలె మాదనగతినిగూర్చి తెలిసికొనుటకూడ మునులకు దుర్గమమైనదియని రూప గోస్వామి తెలిపెను. గోపికలలో కలుగు భావములు అలౌకికములగు వాని కంటెను, తర్కముకంటెను పరముగానుండును.²²⁰

శృంగార రస భేదములు: పదునేనవ ప్రకరణమునందు రూపగోస్వామి శృంగార రస భేదములను లక్ష్యలక్షణ సమన్వితముగా నిరూపించెను శృంగారము విప్రలంభ సంభోగ భేదముచే రెండు విధములని ప్రధాన విభాగముగావించెను. శృంగారాది కావ్యములందు కానబడు సంభోగ విప్రలంభాదులకంటె రూపగోస్వామి ప్రతిపాదించిన ఈ భేదములు విశిష్టములు. శ్రీకృష్ణ దేవుని లీలలు 1. ప్రకటములనియు 2. అప్రకటములనియు రెండు విధములు. శ్రీ కృష్ణునకును, గోపికలను వస్తుతః వియోగమన్నది కలుగదు. బృందావనమునందు కాని గోలోకమునందు కాని వివిధ లీలారస వినోదమున సంతతము విహరించు శ్రీహరితో వ్రజవనితలకు దూర ప్రవాసగత విరహాత్వము లేదు. అవట సంభోగమే నిత్యము. ఇది అప్రకటిత లీల. విప్రలంభరసమున వర్జితమైన విరహావస్థాదులు ప్రకట లీలలకు సంబంధించినవి. ఇట్టి మౌలికమైన తత్త్వమును ఉజ్జ్వల నీలమణి యందలి శృంగార రస సమన్వయ విషయమున సమన్వయించుకొనవలెను. శృంగార రస భేదములు కావ్య నాయికా నాయకులకు సంబంధించినవైన్నట్లు కనబడినను నివి మధుర రవమూర్తియైన శ్రీహరి ప్రేయులకును, శ్రీకృష్ణునకును వర్తించునవగుటచేత ఉదాత్తములు ఉజ్జ్వలములు నగుచున్నవి.

సంభోగము నాయికానాయకులకు పరస్పర దర్శన స్పర్శాదుల వలన కలుగు సుఖ విశేషమూలమైన ఉల్లాస భావమే. అట్టి సంభోగము 1. ముఖ్యమనియు 2. అముఖ్య (గౌణ) మనియు రెండు విధములు. జాగృత దశలో కలుగు సంభోగము ముఖ్యమనియు, స్వప్నాదులయందు పొందెడిది గౌణమనియు రూపగోస్వామి విశ్లేషించెను. ముఖ్య సంభోగమునకు నాలుగు అవాంతర భేదములను పేర్కొనెను. 1. సంక్షిప్త సంభోగము (పూర్వ రాగానంతరము కలుగునది) 2. సంకీర్ణ సంభోగము (మానానంతరము కలుగునది) 3. సంపన్న సంభోగము (కించిద్దూర ప్రవాసానంతరము కలుగునది) 4. సమృద్ధిమత్ సంభోగము (సుదూర ప్రవాసానంతరము కలుగునది). రూపగోస్వామి వీనిని గౌణ సంభోగమునకు కూడ వర్తింపజేసెను. స్వప్నములు జాగరాయమాన స్వప్నములని స్వప్నా యమాన జాగరములని రెండు విధములుగా నుండునని వివరించెను.

‘న వి నా విప్రలంభేన సంభోగః పుష్టిమఘ్నతే

కషాయితేహి వస్త్వాదౌ భూయాన్ రాగోవిపర్యతే॥ (ఉ.నీ. 15.3)

రంగుబట్టలకు ఆదేరంగు మరల వేసినచో వాని యజ్జ్వలత్వము అభివృద్ధి చెందును. అట్లే విప్రలంభమువలన సంభోగమునకు పుష్టి కలుగును. విప్రలంభము లేకుండ సంభోగము పుష్టిచెందదను అభిప్రాయము శ్రీ రూపగోస్వామి పేర్కొనెను. విప్రలంభము పూర్వరూప విప్రలంభమనియు, మానవ విప్రలంభమనియు, ప్రేమ వైచిత్ర్య విప్రలంభమనియు, ప్రవాస విప్రలంభమనియు నాలుగు విధములు. పూర్వరూప దర్శన శ్రవణాదుల వలన కలుగు రతిచే పోషింపబడును. శ్రీకృష్ణుని సాక్షాత్తుగాకాని, చిత్ర పటమునందు కాని, స్వప్నమునందుకాని దర్శించుట దర్శనము. వందిమాగదులు, దూతలు, సఖులు చేసెడి స్తుతుల వలన కాని, పాడెడి గీతముల వలనకాని శ్రీకృష్ణ చరితము విని శ్రవణానందము పొంది తద్రతిని భజించుట శ్రవణము. శృంగారమునందు నాయిక పూర్వానురాగ విప్రలంభము భజించినటులే భక్తుడు భగవద్రూపమైన రతిని భజించుచు పూర్వరూపము భజించును.

పూర్వరూపమును ప్రౌఢమనియు, సమంజసమనియు, సాధారణమనియు రూపగోస్వామి మరల మూడు విధములుగా విభజించెను. సమర్థ రతికి పూర్వ రూపమైనదే ప్రౌఢ పూర్వరూపము. ఇందు లాలసాది దశవిధావస్థలు భాసించును. లాలస, ఉద్వేగము, జాగరము, తానవము, జడత్వము, వ్యగ్రత, వ్యాధి, ఉన్మాదము, మోహము, మృత్యువు అనునవి దశవిధావస్థలు. సమంజసరతికి పూర్వమున నుండునది సమంజస పూర్వరూపము. అందులో అభిలాష, చింత, స్మృతి, గుణకీర్తనము, ఉద్వేగము, విలాపము, ఉన్మాదము, వ్యాధి, జడత్వము, మరణము - అను పది దశలు క్రమముగా ప్రకటమగును. సాధారణ పూర్వరూపమునందు విలాపాంత దశలు ఆరు (కోమలములైనవి) చెప్పబడినవి.

వరస్పరానురాగ బద్ధులగు నాయికనాయకు లొకే చోటయున్నను వారి కభీష్టములగు ఆలింగన దర్శనాదులకు ప్రతిబంధకమయ్యెడి భావము మానమని పేర్కొనెను. మానవిప్రలంభము సహేతువనియు, నిర్వైతవనియు రెండు విధములు. నాయకుడు విపక్షనాయికయందుకాని, తటస్థనాయికయందుగాని ప్రీతిని ప్రకటించినట్లు నాయిక చూచినను, వినినను, నాయిక హృదయమున కలుగు ప్రణయమూలమైన ఈర్ష్య సహేతుమాన విప్రలంభము. పారిజాతా పహరణ కావ్యకథార్థములందు సత్యభామ ప్రకటించెడి మానవిప్రలంభము దీనికి

చక్కని యుదాహరణము. నాయికానాయకుల నడుమ చెప్పదగిన కారణమేమి లేకపోయినను ప్రణయలీలలో భాగమైన ఒక కారణాభాసము నాశ్రయించి యుద్భవించు ప్రణయము నిర్దేశితక మానవిప్రలంభము. దీనినే ప్రణయమాన విప్రలంభమనియు కొందరందురు. సర్పగతివలె ప్రేమగతికూడ వక్రమైనది. అందువలన హేతువున్నను లేకపోయినను నాయికానాయకులయందు గోచరించు నది మానవిప్రలంభము. నిర్దేశితకమానము తనంతటతానే శాంతించును. సహేతుకమానము ఉపాయాంతరములచే శాంతించును.

మానదశలో గోపికలు శ్రీకృష్ణుని నుపాలంబించుచు సంబోధించుటలో ముఖ్యముగా కాననగునవి వామ, దుర్గ్గిలశేఖర, కితవేంద్ర, మహాదూర్త, నిర్లజ్జాడ, అతిదుర్గ్గలితుడ, గోపీభుజంగ, శ్రీచోరుడ, గోపధర్మ విధ్వంసక, గోవసతీవిడంబక, కాముకేశ, ప్రగాఢాంధ కారశ్యామాత్మ, గోపీవస్త్రచోర ఇత్యాదులు.

విప్రలంభ భేదములలో మూడవది ప్రేమవైచిత్ర్యము. నాయకుడు కట్టెదుటయున్నను ప్రేమోత్కర్ష భావముచే నొకవిధమగు విరహము కలుగు నేమోయను ఆర్తినే ప్రేమవైచిత్ర్య మందురు. గోపికలు శ్రీకృష్ణు డెవట నున్నను ప్రేమపారవశ్యముతో ననుభవించెడి చిత్రమైన వియోగావస్థ దీనికి చక్కటి యుదాహరణము.

నాలుగవది ప్రవాసవిప్రలంభము. సంబోగానంతరము నాయికానాయకుల నడుమ దేశాంతరాదుల వలన కలిగెడి వ్యవధానమే ప్రవాసము. ప్రవాసము బుద్ధిపూర్వక మనియు, అబుద్ధిపూర్వక మనియు రెండు విధములు. కార్య వశమున దూరదేశముల కేగిన దానిని బుద్ధిపూర్వక ప్రవాస మని పేర్కొందురు. పారతంత్ర్యము వలన కలుగు సుదూర ప్రవాసము అబుద్ధిపూర్వక ప్రవాస మని పేర్కొందురు. బుద్ధిపూర్వక ప్రవాసమును కించిద్దూర, సుదూర భేదములచేతను, భూత వర్తమాన భవిష్య భేదముల చేతను విభజించుట యైనది. అబుద్ధిపూర్వక ప్రవాస మందలి పారతంత్ర్యము దివ్యాదివ్య భేదములచే వలువిధములు. ఈ విప్రలంభమునందు దశవిధావస్థలు వర్ణింపబడినవి. ప్రవాస విప్రలంభము నందు శ్రీకృష్ణుని యందు కూడ నీదశలు భాసించునని శ్రీరూపగోస్వామి పేర్కొనెను.

ఈ విధముగా రతిస్థాయియైన శృంగారమే భగవద్రతిస్థాయి యైన భక్తిరసము నందు ముత్యము నందలి నీరువలె భాసించుచు, అంతర్విలాపము అంతశ్శక్తిని పోషించుచుండును. శృంగారాదుల యందలి రతికంటె భక్తి యందలి రతి ఉజ్జ్వలమని శ్రీ రూపగోస్వామి ఉజ్జ్వలనీలమణి యందు నిరూపించెను.

భక్తిరసాయనము

భక్తి నిర్వచనము:-

శ్రీ మదునూదన సరస్వతి రచించిన భక్తిరసాయనము మూడు ఉల్లాసముల లక్షణగ్రంథము. దానినారంభించుచు మానవులు సాధించు పురుషార్థములవలన కలుగు సుఖమే పరమ పురుషార్థమనియు, అదియే భక్తిసుఖమనియు, భక్తిసుఖము స్వతంత్ర పురుషార్థమనియు, బలీయములైన సంసారాగములచే పీడింపబడుచున్న జనులకు భక్తిరసాయనాస్వాదనచే కర్మబంధములు తొలగుననియు పేర్కొని భక్తి ప్రాముఖ్యమును ప్రవచించెను.

‘ద్రుతస్య భగవద్దర్మాద్ధారావాహికతాంగతా

సర్వేశే మనసోవృత్తి ర్భక్తిరిత్యభిధీయతే’ భ. ర. (1-3)

అని మదునూదన సరస్వతి భక్తిని నిర్వచించెను. చిత్తము ద్రవీభూతము కాగా అందు భగవదాకారతతో సర్వేశవిషయకమై ధారావాహికముగా అనుభూయమానమయ్యేడి మానసవృత్తియే భక్తియని పేర్కొనెను. చిత్తము ద్రవీభూతమగుటయనగానేమియో తదుపరి వివరించెను. చిత్తము సహజముగా ద్రవావస్థలో నుండదు. దాని నిజస్థితిని మదునూదన సరస్వతి లక్కతో పోల్చి చెప్పెను. లక్కను కరగించుటకు తాపకద్రవ్యము లెట్లుండునో యట్లే చిత్తము ద్రవీభావమగుటకు కామక్రోధ భయస్నేహ హర్షశోకాది భావములు సహజముగా నమరియున్నవని అన్వయసుందరముగా నిరూపించెను.²²¹ భగవద్గుణ శ్రవణాదులవలన సామాజికుని హృదయమున కామక్రోధాది భావము లుద్ధీపితమగుననియు అట్లుద్ధీపితములైన భావములచే చిత్తము కరుగుననియు, అట్టికామాది భావములు తిరోభావము చెందినపుడు మరల చిత్తము తన స్వభావమైన కౌంత్యమును భజించుననియు లక్షణకర్త వివరించెను ద్రవీభావమనగా విషయముతో నత్యంత సన్నిహిత సంబంధము కలిగియుండుట యనియు దానివలన ననన్య

చిత్తవృత్తి జనించుననియు అది వస్తువుల యొక్క ఆకారమునే చాల్చుననియు మధుమాదన సరస్వతి పేర్కొనెను. అనుభవములన్నియు వాసనారూపమున పరిణమించుచు సంతత ధారా రూపమైన యనుభవ విశేషమగు చిత్తవృత్తి యందు భావనా మార్గమున వస్తువుయొక్క ఆకారమును నిరంతరాయముగా గ్రహించుచుండును. అనగా సర్వద్రవ్యములందును సర్వభూతములయందును భగవద్భావన చేయు సంతత చిత్తవృత్తి సహృదయుడు సాధించినచో నతనిది సంపూర్ణ చిత్త ద్రవావస్థయనియు, అతడు త్రమ సంసారి యనియు మధు నూదన సరస్వతి పేర్కొనెను.²² చిత్త ద్రవావస్థను ప్రణయము, అనురాగము, స్నేహము మొదలగు శబ్దములతో పిలువవచ్చుననియు వివేచించెను. ద్రవావస్థలో మూడు విధములను పేర్కొనెను. అవి 1. ప్రాకృత ద్రవావస్థ 2. మధ్యమ ద్రవావస్థ 3. ఉత్తమ ద్రవావస్థ. ప్రపంచము సత్యమును భావముతో కూడిన ఆధ్యాత్మిక తత్త్వము చిత్తమునందు ప్రతీయమానమైనచో దానిని ప్రాకృత ద్రవావస్థయనియు, ప్రపంచము మిథ్యయను భావముతో కూడిన ఆధ్యాత్మిక తత్త్వ సహితమైన చిత్రావస్థ మధ్యమ ద్రవావస్థ యనియు, ప్రపంచము సత్యమనికాని మిథ్యయనికాని చిత్తమున భావింపక కేవలము తత్త్వమే ప్రతీయమానమైనచో దానిని ఉత్తమ ద్రవావస్థయనియు విశ్లేషించి వివరించెను.

స్థాయి భావమును పేరు వచ్చుటకు గల కారణములు పేర్కొనుచు మధు నూదన సరస్వతి యిట్లనెను:

స్థాయి భావము :

‘స్థాయిభావ గిరాఽతోఽసౌ వస్త్రాకారోఽభిధీయతే

వ్యక్తశ్చరసతామేతి పరానంద తయా పునః (1-9)

భగవాన్ పరమానంద స్వరూపః స్వయమేవహి

మనోగతస్తదాకర రసతామేతి పుష్కలమ్’ (1-10)

చిత్తము ద్రవావస్థలో నున్నప్పుడు దానియందు ప్రవేశించిన వస్తువు యొక్క ఆకారము స్థిరముగా నుండిపోవును కావున దానిని స్థాయియని పిలుచుట సార్థకము. ద్రవించిన చిత్తమునందు స్థాయిగా నిలుచునది భగవదాకారమే. అట్టి భగవంతుడు స్వయముగా పరమానంద స్వరూపుడు. అద్భుతమునందు బింబము ప్రతిబింబముగా భాసించి బింబలక్షణములనన్నింటిని కలిగియుండు

నట్లు ద్రుతచిత్తమునందు ప్రతిబింబితమైన పరమానంద రూపమైన భగవదాకారముకూడ పరమానంద సాక్షాత్కార రూపముగానుండి స్థాయిభావముగా నిలిచి రసముగా పరిణమించును. అనగా పరమానంద స్వరూపమే భక్తిరసమని స్పష్టమగుచున్నది. అలంబన విభావముగానుండు భగవంతుడు బింబము వంటివాడు. సహృదయ ద్రవీభూత చిత్తమునందు ప్రతిబింబించెడి భగవంతుడు స్థాయివంటివాడని మధుసూదన సరస్వతి గాఢవివేచనము గావించెను.

ఈ యంశమునుగూర్చి డా॥ ధూళిపాళ శ్రీరామమూర్తిగారు శ్రీమదాంధ్రభాగవతానుశీలనమను సిద్ధాంత గ్రంథమున నీక్రింది విధముగా సమాలోచన చేసి సమన్వయించెను :

- a. 1. 'మధుసూదనుని సిద్ధాంతమునుబట్టి భక్తిరసమునందొక వైచిత్రికలదు. అది "భక్తిరసమునకు భగవంతుడే స్థాయిభావ" మన్నది. అనగా భగవద్విషయకమైన రతి భగవద్రూపమేయని యర్థము. ఇందుచేత నాలంబన విభావమే భక్తి రసమునందు స్థాయిత్వము నొందుచున్నది. శృంగారాది రసములందు జన్మాంతరీయక వాసనా రూపములగు రత్యాదుల కాలంబనములైన కాంతాది విభావముల కిట్టియోగ్యతలేదు. భగవంతుడు పరమానంద స్వరూపుడగుట వలన నాయనకు స్థాయిత్వము కుదురుచున్నదని మధుసూదనుని భావన.
- b. 2. మధుసూదనుని యీ సిద్ధాంత ప్రతిపాదన వైఖరి పరమ గంభీరమై దురవగాహమైనట్టిది. ఇందు దురవగాహనమైన యంశములు మూడు. ఒకటి-స్థాయిభావములు (రత్యాదులు). మనః ప్రవిష్టములైన విషయములకు శాస్త్రము విభావానుభావ సంజ్ఞ చేయుచున్నది. విభావరూపమైన భగవదాకారమునకుఁ దదాలంబనమైన రతికిని నభేదమెట్లు కుదురునని. మూడు-రత్యాదులకు రసత్వము చెప్పవలసియుండగా భగవద్రూపమునకే రసత్వము చెప్పట యెట్లని.
- c. 3. అలంకారికులు చెప్పిన రత్యాది భావములు మధుసూదనుఁడు చిత్త తాపకములుగా గ్రహించినాఁడు చిత్తతాపకములుగా గ్రహించినాఁడు. స్థాయి భావమనఁగాఁ జిత్తమందుఁ బ్రతిబింబించిన వస్త్రాకారమన్నాఁడు. అందు చేతనే మనోగతమైన భగవదాకారము భక్తిరసమునకు స్థాయిభావ

మన్నాడు. ఈ సరణి యాలంకారికుల వద్దతికంటె విలక్షణమైనది. ఆలంకారికులు జన్మాంతరీయకములైన వాసనలు చిత్తమునందు స్థిరములై యుండి యుచితమైన వ్యంజక సామగ్రినిఁ బొందినపుడు వ్యక్తములగు చుండునని చెప్పినారు. కాని, యీ వాసనలు వస్త్రాకారముగా నుండునని చెప్పలేదు.

d. 4. భగవద్రతి యాత్మరతియే. భగవద్రతి భగవద్రూపమే యని చెప్పుటచేఁ దత్త్వావగతినిఁ జెప్పినట్లేయైనది. ఆత్మరతి యన్నట్లు భగవద్రతి వైరాగ్యమునకు విరోధి కాదు. భక్తిజ్ఞాన వైరాగ్యములు పరస్పర సహాయకములు. ఒకదాని వలన నొకటి పరిపుష్టమగునట్టివి. భక్తి రసమునందాత్మమీశ్వర స్వరూపముగను, శాంతమునందు స్వస్వరూపముగను బ్రతీయమానమగుట తప్ప మఱియొక భేదమీ రెంటికిని లేదు. ఈ భేదమును బురస్కరించుకొని యిది పదవ రసముగా మధుసూదనుఁడు చెప్పినాడు.²²³

ఈ వివరణము మధుసూదన సరస్వతి భక్తిరస స్వరూపమును తత్ స్థాయిని ప్రతిపాదించుటలోని కొన్ని గాఢమైన యంశములను వెలికితీయు చున్నవి. భక్తిరసాయనము నందలి ప్రథమోల్లాసముమంతయు భక్తిస్వరూప వివరణమునకు వెచ్చింపబడినది.

ద్వితీయోల్లాసము భక్తి విశేష నిరూపణమున కంకితమైనది.

“ద్రుతచిత్తే ప్రవిష్టాయా గోవిందాకారత్థాస్థిరా
సాభక్తిరిత్యభిహితా; విశేష స్త్వదునోచ్యతే” (2-1)

అని యారంభించుటలో నా విషయము స్పష్టము కాగలదు. ద్రుత చిత్తమునందు ప్రవేశించిన గోవిందాకారత యనెడి స్థాయినే భక్తియందురు అని ప్రథమోల్లాసమునందు ప్రతిపాదించిన విషయమును మొదట ద్రువీకరించి ఆపై విశేషాంశములను పేర్కొనుట యైనది. చిత్తద్రుతికి మూలములైన కారణములననుసరించి భక్తి కూడ బహురూపములుగా భాసించునని మధుసూదన సరస్వతి యిందు ప్రతిపాదించెను.

చిత్తద్రుతికి కారణములు :

చిత్తద్రవీ భావమునకు కారణములైన వానిలో మొదటిది కామము. 'కామః శరీర సంబంధ విశేష స్పృహయానుతా'యని కామమును నిర్వచించెను. అది సన్నిధాన అసన్నిధాన భేదములచే రెండు విధములని నిర్దేశించెను. శ్రీకృష్ణ నిష్ఠమైన కామముచే చిత్తము ద్రవీభూతమైనపుడు శ్రీకృష్ణ సాన్నిధ్యమున సంభోగముగను, శ్రీకృష్ణుని యొక్క అసాన్నిధ్యమున విప్రలంభముగను వరుసగా నేర్పడునని విశ్లేషించెను.²²⁴ ఇక రెండవ కారణము క్రోధము. ఈర్ష్యవలన జనించు క్రోధము చిత్తమును జ్వలింప జేయును. క్రోధము వలన కలుగు చిత్తద్రుతియందు భగవదాకారత భాసించినచో దానిని ద్వేషమందురు.²²⁵ ద్వేషము వలన చిత్త విక్షేపము కలుగును. ద్వేషమునందు శ్రీకృష్ణాది దర్శనము ఉపద్రావక దర్శనమగును. ద్వేషము నశింపవలెననిచో ఆ ఉపద్రావక విషయము కూడ నశింపవలయును. తత్ విషయ నాశనముచే మనఃప్రీతి కలుగును. క్రోధమునకును రతికినిగల భేదమును మధుసూదన సరస్వతి యిచట నిపుణముగా నిరూపించెను. ఉపద్రావక నాశమును లక్షించి వెలువడు క్రోధమును ద్వేషమనవచ్చుననియు, ప్రీత్యర్థకమైన క్రోధమును రతియనవలయుననియు వివేచించెను.²²⁶ ఇట్టి రతిని విప్రలంభముగా గ్రహింపవలెనని పేర్కొనెను. మూడవ కారణము భయము. ద్వేషము హేతువుగా కలిగినది. నిజావరాధముచే స్వయముగా నుద్ధితమైన చిత్త వైక్లబ్య రూపమైనదియైన కారణముచే చిత్తద్రుతి కలిగినచో దానిని భయమందురని మధుసూదన సరస్వతి పేర్కొనెను.²²⁷ నాలుగవది స్నేహము. ఇది మూడు విధములు. 1. పుత్రాది విషయకము 2. పాల్వపాలక లక్షణ విశిష్టము. 3. సేవ్యసేవక భావసమన్వితము.²²⁸ భగవంతుని దాస్యబుద్ధితోడను సఖ్యబుద్ధితోడను భజింపవచ్చును. దాస్యము సఖ్యము కలిసినచో సేవ్యసేవక భావము కాగలదు. ప్రీతి స్థాయి భావముగా కలిగినది సఖ్యరూపమగు ప్రేయోరసమని పూర్వులు పేర్కొనినారు. మధుసూదన సరస్వతి పాల్వపాలక భావము వలన వత్సలరతి యేర్పడుననియు సేవ్యసేవక భావము వలన ప్రేయోరతి కలుగుననియు ప్రతిపాదించెను.²²⁹

ఐదవకారణము హర్షము. 'హర్షశ్చిత్తసముల్లాసః కథ్యతే'-చిత్తసముల్లాసమే హర్షము. అది నాలుగు విధములు. మొదటిది పరమానందమయము. నిరతిశయానందరూపమైన ఈ హర్షము విష్ణుమాహాత్మ్యానుభవ జన్యమైనదిగా నుండును. ఇట్టి హర్షమువలన జనించు భగవద్విషయకమైన చిత్తద్రుతి శుద్ధమని మధుసూదన విశేషించి పేర్కొనెను.²³⁰ 'తజ్జన్యాయాం ద్రుతో శుద్ధా రతిర్గోవింద గోచరా' యని పేర్కొనుట గమనింపదగినది. మిగిలిన మూడు హర్షములకంటే యిదియే ఉత్తమమైనది. ప్రీడావికృత వాగ్వేషచేష్టాది జనితమైన హర్షము రెండవ విధము. ఇట్టి హర్షము వలన కలుగు చిత్తద్రుతి యందు వికాసరూపమైన హాసము భాసించును.²³¹ లోకోత్తర చమత్కారి వస్తుదర్శనము వలన జనించు హర్షము మూడవది. దీని వలన కలుగు చిత్తద్రుతి యందు చేతోవికాసరూపమైన విస్మయము భాసించును.²³² యుద్ధాదితాప భావములచేత వీరులయందు ప్రజ్వలన రూపముగా జనించు హర్షము నాలుగవది. యుద్ధమునందు జనించువాని చిత్తము ద్రవీభూతమైనపుడు గోచరించు చిత్తవిస్తారరూపమగు ఉత్సాహముగా నిది భాసించును.²³³

ఆరవ కారణము శోకము. ఇష్టవిచ్ఛేద జనితమైన చిత్తవ్యాకులత్వము శోకము. ఇట్టి శోకమువలన ద్రవీభవించిన చిత్తమునందు ప్రవేశించిన రతి భావమే శోకముగా మధుసూదన సరస్వతి నిర్దేశించెను.²³⁴ శోకము తరువాత గణింపదగిన చిత్తద్రావకము దయ.²³⁵ విషయములన్నియు ఘద్రములనెడి జ్ఞానము కలిగినయెడ దయ యుదయించునని మధుసూదన సరస్వతి పేర్కొనుచు దానినుండి జనించునది జుగుప్సయనెను. ద్రుతచిత్తమున జనించు జుగుప్సను గురించి తెలుపునదియు మూడు విధములుగా నుండుననెను. అది ఉద్వేజకత్వ, షోభకత్వ, వివేకానాస్పదత్వ రూపములతో నొప్పురునని పేర్కొనెను. మొదటిది ఉద్వేగినియైన జుగుప్స. ఇది దుర్గంధములు, వ్రణములు మొదలైన విషయములు చూచుటవలన కలుగునది. రెండవది షోభిణీరూపమైన జుగుప్స. శ్మశానములో పిశాచములు మొదలగువానిని గాంచుటవలన నది సంభవించును. దేహేంద్రియాది దుఃఖమువలన కలిగిన జుగుప్స అవిచారమూలము కావున నది వివేకానాస్పదత్వరూపమైన జుగుప్స యనబడును. దీనికి బాహ్యోపాధి సంస్కరము లేకపోవుటచే శుద్ధమైన దయ యని మధుసూదన సరస్వతి నిర్దేశించెను.²³⁶

ఆతరువాత భక్తి రసాయనకర్త దయా, దాన, ధర్మోత్సాహములను వివేచించెను. దయ నీయములైన విషయములను రక్షించుటకొఱకై పూనుకొను వానియందు జనించు అనుకంపాసమేతమైన ప్రవృత్తివలన చిత్తముద్రవీభూతముకాగా నందుండి దయోత్సాహ ముద్భవించును.²³⁷ అర్థులు స్వయాభీష్ట వస్తువుల నర్థించగా దాతయగు వీరునియందు అర్థికొఱకు తన సర్వస్వమును దానము చేయవలెనను మహోత్సాహము కలిగినపుడు ద్రుతచిత్తము నుండి సముద్భవించునది దానోత్సాహమనబడును.²³⁸ స్వీయ ధర్మరక్షణార్థమై ప్రయత్న పూర్వకముగా నొనరించు నుద్యమమందు బాసించు ప్రవృత్తి వలన చిత్తము ద్రవీభూతమైనపుడు జనించునది ధర్మోత్సాహము.²³⁹

ఉత్సాహ భావ భేదములను చెప్పి లక్షణకర్త శమభావమును నిర్వచించెను. కామనాస్పృహలేని వశీకారనామకమైన వైరాగ్యము మూలముగా ద్రవీభూతమైన చిత్తమునందు ప్రకాశించునది శమభావము.²⁴⁰ ఇట్లు కామ క్రోధ భయ స్నేహ హర్ష శోక దయా శమములను భావములు మాత్రమే చిత్తద్రుతికి కారణములగు చున్నవి. వీనికంటె భిన్నములైనవానికి చిత్త ద్రవీకరణ మొనరించు శక్తి లేదు. వీనినే స్థాయి భావములుగా నెంచవలెను. విభావాదులను సమాశ్రయించి యీ స్థాయి భావములు రసత్వమును బొందును.²⁴¹

పైస్థాయి భావములతో నొప్పారు నాయారసములలో భక్తి రసమును బొందనివాని నారింటిని శ్రీమదుసూదన సరస్వతి పేర్కొనెను

“ధర్మపీరో దయాపీరో బీభత్సః శాంత ఇత్యపి

అతోన భక్తి రసతాం యాతి భిన్నాస్పదత్వతః” (2.28)

అని సరస్వతి నిర్దేశము. అనగా ఉత్సాహము స్థాయికములైన ధర్మ దయాపీరములు, జుగుప్సాస్థాయికమైన త్రివిధ బీభత్సరసము, శమస్థాయికమైన శాంతమనునవి భగవద్విషయకమైన ఆలంబన విభావముల నాశ్రయించి యుండమిచే నవి భక్తిరసత్వము బొందుశక్తిని కలిగియుండవని భావము. ఇంటియేకాక ఈర్ష్యవలన భయమువలన జనించు ద్వేషభావములకు ఆలంబన మగునది భగవంతుడేయైనను, అవి చిత్తద్రుతికి సాక్షాద్విరోధులగుటచేత భక్తి రసమునందు పర్యవసించలేవని మదుసూదన సరస్వతి నిర్దేశించెను. అట్లే

శుద్ధ రౌద్రరసముగాని, సంక్లిష్టమైన రౌద్ర భయానక రసముగాని భక్తిరసము నందు వర్ణవసంపదాలవు. భగవద్విషయక ప్రీతి యారసమునందు లేక పోవుటయే దానికి కారణమని లక్షణకర్త పేర్కొనెను. ఇక భగవద్విషయ కములైన స్థాయి భావముల నిట్లు పేర్కొనెను :

‘కామ జేద్వేరతీశోకః ప్రీతి భయ విస్మయస్తథా

ఉత్సాహోయది దానేచ భగవద్విషయా ఆమీ’ (2-31)

కామమువలన జనించు సంభోగ విప్రలంభాత్మకమైన రతియు, శోకము, ప్రీతి, భయము, విస్మయము, దానము, ఉత్సాహము అను భావములు మాత్రమే భగవద్విషయకములని నిర్దేశించెను. ఆ భావములు నీరక్షిర సంయోగమువలె విభావానుభావ సంచారులతో వ్యామిశ్రభావము చెంది భగవద్విషయకములై భక్తిరసములని పిలువబడును.²⁴²

మధునూదన సరస్వతి రతిభావమును మూడువిధములుగా వింగడించెను.

1. శుద్ధరతి 2. వత్సలరతి 3. ప్రేయోరతి యని వానిని పేర్కొనెను. ఈ మూడువిధములైన రతిభావములు నితర భావములతో వ్యామిశ్రితములు కావనియు, అందువలన నట్టి రతిభావములను ‘అమిశ్రితరతు’లని పిలువవలెనని పేర్కొనెను.²⁴³ రతిభేదత్రయము ననుసరించి భక్తియు మూడు విధములుగా నొప్పురును. శుద్ధరతిస్థాయి యైనది విశుద్ధరసము. వత్సల రతిస్థాయిగా వెలయునది వత్సలరసము. ప్రేయోరతిస్థాయి యైనది ప్రేయోరసము. ఇవి భక్తిరస భేదములు. పై మూడు స్థాయి భావములను అన్యభావములతో మిశ్రితములు కానట్లే, పై మూడు విధములైన రసములును అన్యరసములతో మిశ్రితములు కావు. అట్టి వైలక్షణ్యము ననుసరించి వానిని పరపుష్కల రసములని పేర్కొనదగి యున్నవి.²⁴⁴

రసములు:

భక్తిరసాయన కర్త రసములను చతుర్విధములుగా విభజించి పేర్కొనెను. అవి 1. కేవలసంక్లిష్టములు, 2. సంక్లిష్టమిశ్రితములు, 3. కేవలమిశ్రితములు, 4. శుద్ధములు. క్రోధభయోత్సాహజగుస్పానిర్వేదము లన్యభావములతో సంక్లిష్టములైనపుడు రౌద్రము, రౌద్రభయానకము, ధర్మదానపీరములు, బీభత్సము. శాంతమునను రసములు విషమములుగను కానన నీ రసములును

కేవలసంకీర్ణము లనవచ్చును. ఇవి భగవద్భిన్నమైన ఆలంబనముల నాశ్రయించినపుడు సంకీర్ణమిశ్రితరసము లనబడును. భగవదాలంబనమును గూడ గ్రహించినప్పుడు కేవలమిశ్రితములగును. అవియే భావాంతర సంకీర్ణమును పొందక భగవదాలంబనత్వమును గ్రహించినచో శుద్ధము లనబడును.²⁴⁵

భక్తి :

ఇట్లు సంకీర్ణాది భేదములను పేర్కొనిన తరువాత మధుసూదన సరస్వతి గుణభేదము ననుసరించి భక్తిని నాలుగు విధములుగా విభజించెను. అవి 1. రాజసీభక్తి, 2. తామసీభక్తి, 3. శుద్ధసాత్వికభక్తి, 4. మిశ్రభక్తి. ఈర్ష్య నుండి జనించెడి ద్వేషము మూలమైనది రాజసీభక్తి. భయమునుండి పుట్టెడి ద్వేషమువలన కలుగునది తామసీభక్తి. హర్షభావజనితమైనది శుద్ధసాత్వికీభక్తి కామశోకాది భావజనితమైనది మిశ్రభక్తి ²⁴⁶ ఈ నాలుగు రకములైన భక్తులను సుఖత్వదృష్టితో భక్తిరసాయనకర్త రెండు వర్గములుగా చేసెను. రాజసీ తామసీభక్తులు ద్వేషాదులచే కూడియుండుట వలన సుఖవిరోధులనియు మిగిలిన రెండును సత్త్వప్రధానములగుటచే సుఖమయములనియు సంభావించెను.²⁴⁷

అపై ఫలము ననుసరించి భక్తిని మూడువిధములుగా లక్షణకర్త నిర్దేశించెను. 1. దృష్టాదృష్టోభయఫలా 2. దృష్టైకఫలా 3. అదృష్టైకఫలాయని వానిని పేర్కొనెను. రాజసీ తామసీభక్తులు అదృష్టైక ఫలములనియు, మిశ్ర భక్తి దృష్టాదృష్టోభయఫలయనియు, శుద్ధసత్త్వభక్తి దృష్టైకఫలయనియు వర్గీకరించెను. భక్తివలన సుఖాభివ్యక్తి ప్రత్యక్షముగా ననుభవించబడినచో నది దృష్టఫలరూపమగు భక్తియనబడును. ఇందలి సుఖము నిదామతాపముచే బాధ పడుదేహమునకు గంగాస్నానము విధముగా సుఖశాంతులనిచ్చునని మధుసూదన సరస్వతి పేర్కొనుట గమనింపదగినది.²⁴⁸ దృష్టాదృష్టోభయ ఫలరూపమైన భక్తియు దృష్టమాత్రఫలరూపముగా పరిణమించుటకు వీలుకలదనికూడ లక్షణకర్త పేర్కొనియున్నాడు. రజస్తమోభక్తులయందు సుఖాభివ్యక్తి వాయుతాడితమైన దీపశిఖివోలే కొట్టుమిట్టాడునని పేర్కొనెను.²⁴⁹ రజస్తమోరహితమైన భగవిద్విషయకమైన మతి సుఖాభివ్యంజకమగుననియు అదియే రతి యనబడునని నిర్దారించెను.

‘రజస్తమోవిహీనాతు భగవద్విషయామతిః

సుఖాభివ్యంజకత్వేనరతి రిత్యభిదీయతే॥’ (2 58)

రతి భావ లక్షణము నిర్దేశించునది విరహాసహిష్టుతాత్మక ప్రీతి విశేషముని పేర్కొనెను. విరహమెంత తీవ్రముగా నుండునో రతియు నంత గాఢముగా నుండునని పేర్కొనుచు విరహ తీవ్రతను మూడు రకములుగా నిరూపించెను. 1 మృదు తీవ్ర విరహము 2. మధ్య తీవ్ర విరహము 3. తీవ్ర తీవ్ర విరహమునని. వైకుంఠమునందు మృదు తీవ్ర విరహము, ద్వారకయందు మధ్య తీవ్ర విరహము శ్రీమత్ బృందావనమునందు తీవ్ర తీవ్ర విరహము భాసించునని పేర్కొనెను.²⁵⁰

భక్తిరసము పరిపూర్ణ రసము

ద్వితీయోల్లాసమున భక్తిరసమును నిర్వచించుచు కాంతాది విషయకములైన షుద్ధరసములకంటె నది పరిపూర్ణమని వక్కాణించుచు,

‘రతిర్దేవాది విషయా వ్యభిచారీతదోర్జితః

భావః ప్రోక్తా రసోనేతి యదుక్తం రస కోవిదైః’ (2-75)

“పరిపూర్ణ రసాషుద్ధ రసేభ్యో భగవద్రితిః

భద్యోతేభ్య కవాదిత్య ప్రభేద బలవత్తరా’ (2-78)

అన్యరసములు మిణుగురు పురుగుల వెలుగుల వంటివి. భక్తిరసము సూర్యునివంటిది అని భక్తిరస ప్రాముఖ్యమును శ్రీ మదుసూదన సరస్వతి ప్రతిపాదించెను.

తృతీయోల్లాసమున మదుసూదన సరస్వతి భక్తిరసత్వమును స్థాపించెను. ఈ ఉల్లాసము నారంభించుచు నాలుగు ప్రశ్నలు వేసికొని వానికి సమాధానములు చెప్పట ద్వారా భక్తిరసత్వ స్థితిని నిరూపించెను.

‘ననుకేయం రసోనామ? కిం నిష్ఠోవాభవేదసౌ

అస్య ప్రత్యాయకః కోవా? వతీతి రపికి దృశీ?’ (3-1)

అనునవి ఆ ప్రశ్నలు. రసమనగానేమి? ఆ రసము యన్నిష్ఠము? ఆ రసమెట్లు ప్రతీయమానమగును? అసలు రస ప్రతీతియనగానేమి? ఈ ప్రశ్న

చతుష్టయము బ్రక్తి రసస్థితికి నాలుగు పాదముల వంటివి. ఈ నాలుగింటికి సమాధాన రూపములైన శ్లోకములివి.

1. రసమనగానేమి?

‘విభావై రనుభావైశ్చ వ్యభిచారిభి రప్యత
స్థాయి భావః సుఖత్వేన వ్యజ్యమానోరసః స్మృతః’ (3-2)

2. రసము కిన్నిష్ఠము?

‘బోధ్యనిష్ఠాయథాస్వంతే సుఖదుఃఖాది హేతవః
బోద్ధునిష్ఠాస్తు సర్వేఽపి సుఖమ త్రైక హేతవః’ (3-5)

3. రసమెట్లు ప్రతీయమానమగును?

‘గుణాలంకార రీతీనాంభావానాంచనివేదకః
తస్య ప్రత్యాయకః శబ్దోవృత్త్యా వ్యంజనరూపయా’ (3-20)

4. రసప్రతీతియనగానేమి?

నిత్యం సుఖమభివ్యక్తం ‘రసోవై స’ ఇతిశ్రుతేః
ప్రతీతిః స్వప్రకాశస్య నిర్వికల్ప సుఖాత్మికా’ (3-22)

విభావానుభావ వ్యభిచారి భావముల సంయోగమువలన నేర్పడు స్థాయి భావము సుఖరూపముగా వ్యజ్యమానమైనచో రసము నిష్పన్నమగును. మధుసూదన సరస్వతి స్థాయిభావము సుఖరూపముగా నున్నపుడు మాత్రమే రసముగా నభివ్యక్తమగునని పేర్కొనుట గమనింపదగినది. పూర్వ ప్రకరణములో సుఖ రూపములగు రసములను సుఖవిరోధులగు రసములను పేర్కొని సుఖాభివ్యంజకమగు రతియే రసముగా పరిణమించునని నిరూపించుట ఈ రస నిర్వచనమునకు అనుగుణమైన విధానమే. రసము సామాజిక కనిష్ఠమని మధుసూదన సరస్వతియు ప్రతిపాదించెను. అతని మాటలలో రసము బోద్ధునిష్ఠము.²⁵¹ బోజ్యమైన విషయమును గ్రహించువాడు బోద్ధ. కావున నిచట బోద్ధునిష్ఠమనగా సామాజిక నిష్ఠమనియే భావము. సుఖదుఃఖాలను కలిగించు భావములన్నియు రసాస్వాదన సమయమునందు సామాజికులకు కేవలసుఖమునే కలుగజేయునని మధుసూదన సరస్వతి సహృదయ నిష్ఠమైన రసానుభవము సుఖాత్మకమని పేర్కొనెను.

కావ్యమునందు రసమెట్లు ప్రతీయమానమగునో వివరించుచు మధుసూదన సరస్వతి గుణాలంకార రీతులకును భావములకును నివేదకమైన శబ్దము

వ్యంజనా వ్యాపారముననుసరించి రసమును ప్రతీయమాన మొనర్చునని పేర్కొనెను. ఇంతవరకు ఆనందవర్ధనాదులు ప్రతిపాదించునట్లు భక్తిరసాయనకర్తయు వ్యంజనావృత్తివలన రసము ఆభివ్యక్తమగునని పేర్కొనెను.²⁵² అంతటితో నాగక.

‘వృత్తిః కార్యాఽవరోక్షాఽస్సశబ్దస్య సుఖగర్భిణీ
దశమస్త్య మసీత్యాది వాక్యోత్త మతివృత్తివత్’ (3.21)

ఇందు రసప్రతీతిని అవరోక్షానుభూతియని చెప్పెను. అవరోక్షానుభూతి యనగా పరోక్షము గాని ప్రత్యక్షమైన యనుభూతియని భావము రసమును ప్రతీయమానమొనర్చు శబ్దమునకు అవరోక్షవృత్తిని ఆంగీకరింపవలయుననియు అది సుఖగర్భిణీయనియు నిర్దేశించుచు దాని కుపాహరముగా ‘దశమస్త్యమ్’ అను వాక్యము నుటంకించెను. ఇది పరమానందయ్య శిష్యుని వంటి వాడొకడనిన వాక్యము వంటిది. ఉన్న పదిమందిని లెక్కింపుమనగా తనను లెక్కించుకొనక పదియవవాడు తప్పిపోయెనని వాపోవు శిష్యునిగాంచి దారిన బోవువాడొకడు పదియవ వాడవు నీవేయని చెప్పిన వాక్యము వంటిది యీ వాక్యము. ఆ మాట విని యాశిష్యుడు పదియవ వానినిగా తనను తాను సాక్షాత్కరింప జేసికొని ప్రత్యక్షానుభవమును బొందును. ఆ అర్థమును స్ఫురింపజేసినది శబ్దమేయైనను అనుభవము మాత్రము ప్రత్యక్షమే. ఇట్లు శబ్దవ్యంజితమైన రసము సాక్షాత్తుగా ననుభవించునట్లు గ్రహించుటయే రసప్రతీతికి ముఖ్య లక్షణమని మధుసూదన సరస్వతి పేర్కొనుట విశిష్టము. భక్తిరసమందు భగవదాకార రూపమైన రతి అవరోక్షానుభవ శక్తివలననే సుఖరూపమైన అనుభవ స్థితి నందించునని మధుసూదనుని మతము. రసప్రతీతియననేమియో తెలుపుచు ‘రసోవైసః’ అను తెత్తిరియోపనిషత్తు వాక్యము నుటంకించుచు ఆనందరూపుడైన బ్రహ్మయే రసమను ఉపనిషత్ తాత్పర్యమును గ్రహించుచు లోకోత్తర సుఖానుభవము నందించు రసము నిత్యమనియు, స్వయం ప్రకాశమనియు, నిర్వికల్పమనియు, సుఖాత్మకమనియు పేర్కొని, రసప్రతీతిని నిరూపించెను.

‘కార్యజ్ఞాప్యాదివైధర్యం యత్తుకై శ్చిన్నిరూపితమ్
తదప్యే తేన మార్గేణ యోజ్యం శాస్త్ర విరోధతః’ (3.23)

అని తన సమన్వయమును ప్రతిపాదించుట భక్తి రసాయనకర్త ప్రత్యేకత. ఈ శ్లోకార్థమును వివరించుచు శ్రీ పోతుకూచి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి గారి మాటలు గమనించదగినవి:

‘మట్టినుండి కుమ్మరికుండలు చేయునట్లు విభావాదులనుండి జన్మించు నది రసమను ఛాధ మొకటి కలదు. చీకటిలోనున్న వస్తువును దీపము

ఐహిగ్గతము చేయునట్లు విభావాదులచే జ్ఞాప్యమగునది రసముని మరియొక వాదము కలదు. విభావాదులను రసకారణములుగా గ్రహించవీలులేదు. కారణమే కార్యరూపమున పరిణమించుటచే కారణత్వ స్వభావము. కారణమున కన్పించుటయే గాక కార్యముత్పన్నముకాగా కారణరూప ముతో కారణముండజాలదు. పాలనుండి పెరుగు రాగా, పాలయొక్క స్వభావము పెరుగున కలదు. పాలు పాలుగా నిలుచుట లేదు. కాని రస ప్రతీతిలో విభావములు నశించుటలేదు. రసమునాత్మగా నంగీకరించవలె నని సిద్ధాంతీకరించితిమి. ఈ ఆత్మ కారణ జన్యము కాదని స్పష్టము. రసమును జ్ఞాప్యముగా కూడ నెంచవీలులేదు. దీపమునకు తదభివ్యక్త వస్తువునకు విషయసత్తాకస్థితి లేనిదే ఇచట జ్ఞాప్యత్వము సిద్ధించదు. జ్ఞాప్యమగు వస్తువు వేరు. జ్ఞాపకమగు దీపము వేరు. ఇట్లు స్థాయిభావము వేరు, స్థాయి భావముతో సంయోగమందని విభావాదులు వేరు అని చెప్ప జాలము. విభావాదులకు స్థాయితో సమసత్తాకత్వము కలదు.²⁵³

ఇట్లుగటచే పరమానందరూపమగు ఆత్మయే రసముగా అనుభూయమగు చున్నపుడు విభావాదులన్నియు అందు లయమైపోవును. భగవద్రూపరతి స్థాయికమైన భక్తిరసమునందు భగవద్రూపత్వము తదభివ్యక్తము, ఆత్మత్వము అను కారణకార్య విరహితమైన అవరోజానుభవస్థితి భాసించునని మదుసూదన సరస్వతి భక్తి రసాయనమున భక్తిని రసముగా స్థాపించెను.

భారతీయ భక్తిరస ప్రస్థానమునందు భక్తిరసామృత సింధువు, ఉజ్జ్వల సిలమణి, భక్తి రసాయనము అను నీ మూడు గ్రంథములును భక్తిరసస్థితిని ప్రతిపాదించు ప్రామాణిక లక్షణగ్రంథముగా ప్రసిద్ధిగాంచినవి. భక్తిని రసముగా నంగీకరించినచో నీ గ్రంథములలోని సమన్వయమును గూడ నంగీకరింపవలసి యుండును. శ్రీరూపగోస్వామి రచన భక్తి దీపమునే ప్రతిపాదించినది. భక్తి రసాయనము దానిని అద్వైత సాంఖ్యముల కనుగుణముగా సమన్వయించినది. రూపగోస్వామి భక్తి రస తత్త్వముతోపాటు విశ్లేషణము కూడ విస్తారముగా చేసెను మదుసూదన సరస్వతి భక్తిరస చర్చను విశ్లేషణము నుండి వివే చనమువైపు మరలించెను. ఆంధ్ర సాహిత్యమునందలి భక్తిరసమును గూర్చి విశేషించి మదుర ముగ్ధ భక్తులను గురించి పరిశీలింప వలయునన్నచో ఈ లక్షణకర్తల వివేచనములు పరమ ప్రమాణములు కాగలవని భావించుటతో విప్రవతివత్తి యుండబోదు

మధుర ముగ్ధ భక్తులు అనుశీలన విధానము

‘ఆనంద చిన్మయ రస ప్రతిభావిశాఖ

స్తాభిర్య ఏవ నిజరూపతయా కలాభిః

గోలోక ఏవ నివసత్యభిలాత్మభూతో

గోవిందమాదిపుషం తమహం భజామి’ (ఉ. సీ. 3-53)

పూర్వాధ్యాయములలో చేసిన భక్తిరస సమాలోచనము దృష్టియందుంచు కొనిచో ఈ క్రింది విషయములు స్పష్టము కాగలవు:

1. భక్తిరసవిచారమున భరతాదుల సంప్రదాయ మొకటి, రూపగో స్వామి, మదుసూదన సరస్వతి మొదలగువారు ప్రవర్తింపజేసిన వైష్ణవభక్తి సంప్రదాయము మరొకటి. వీరశైవాది భక్తి సంప్రదాయములు మరికొన్నియు కలవు. వీనిలో భరత సంప్రదాయవాదులు భక్తి అలౌకిక రసము కాదని భావించుదురు. వంగదేశ లాక్షణికులు భక్తిరసమనియు, అందును మధురభక్తి పరిపూర్ణరసమనియు ప్రతిపాదించిరి. వీరశైవాది మతస్థులు మధురభక్తికంటె విశిష్టములైన స్నేహవత్సలాదులను వీరోత్సాహముతో ప్రకటించెడి ప్రవృత్తిని సమాదరించిరి.

2 సంస్కృత భాగవత సంప్రదాయమునందు నవవిధ భక్తుల ప్రసక్తి కలదుకాని మధురభక్తి ప్రసక్తిలేదు. మధురభక్తి లాక్షణికులు ప్రతిపాదించిన విశిష్టభక్తిమార్గము. కాని, అది భాగవతములోని గోపికా తత్త్వమును రాదా మాధవ తత్త్వముగా వ్యాఖ్యానించిన వై ఖరి. దానికి ప్రాతిపదిక భాగవతమే. అనగా భాగవత కాలమునాటికి లేని పారిభాషిక పదమైన మధురభక్తి రూపగో స్వామ్యాదులు విశ్లేషించి కల్పించినారని భావము. అనగా మధురభక్తి వివేచనము భాగవతముకంటె ఆధునాతనమయినను అనుశీలనమునందు సమాధి ధణీయమే.

3. భక్తిరస భేదములన్నింటిని పరిగణించినచో వాని స్వభావమునుబట్టి భక్తిరసమును మూడు విధములుగా భావించుటకు వీలున్నది. భగవద్రతియందు మాధురీ భావమనదగు ఉదాత్తరతి భావమునకు ప్రాధాన్యము కలిగినది మధురభక్తి, ఉత్సాహ రౌద్రాది భావములకు ప్రాధాన్యము కలిగినది ముగ్ధభక్తి, శమమునకు ఆత్మజ్ఞానమునకు ప్రాధాన్యము కలిగినది జ్ఞానభక్తియని సంభావించుటకు వీలగుచున్నది. ఈ మూడింటిలో భక్తిరస పరిపూర్ణతను ప్రతిపాదించినది మధురభక్తియే. ముగ్ధభక్తి భేదములన్నియు దైవరతి ప్రాధాన్యములయ్యు ఆసక్తిప్రేమ, అనురాగము మొదలైన మధుర భావములకంటె ప్రీతి, సేవాభావము, వత్సలాది భావములతో విశేషముగా ప్రకాశించుచుండును. జ్ఞానభక్తి శాంతరస సాధనముగా రాణించినంతగా భగవద్రతిరూపమైన మధురరసముగా రాణించదు. దానికి కారణము ఈ భక్తి శాఖలో ఉపాస్మ్యుడైన భగవంతుడు సాకారుడుకాడు; తత్త్వరూపుడు లేదా ఆత్మానందరూపుడు. ఇట్లు గుటచే మధురభక్తి భక్తిరసము యొక్క పరిపూర్ణ స్వరూపమును వ్యక్తీకరించునదిగను, ఈ మూడింటిలో శిఖరప్రాయమైనట్టిదిగను నిర్ణయింపదగియున్నది.

అనుశీలన మార్గము : భక్తిరస సిద్ధాంతములను గురించియు వానిని కావ్యాదుల కన్వయించి అనుశీలించెడి విధానములను గురించియు ఆధునికులు కొన్ని ప్రమాణములను ముందుగ నిశ్చయించుకొని అనువర్తిత విమర్శను వెలయింపవలసిన అవసరము కలదు అందుకు ఈ సిద్ధాంత వ్యాసమును నిర్వహించుటకు అట్టి ప్రజాశీక మున్నుండుగా నేర్పరచుకొనవలసియున్నది. దానిని సంప్రదాయమునకు విరుద్ధముగాకుండ అనుశీలనమునకు అనువుగా నుండునట్లు మలచుకొనుటలో ఒక సూతన సమన్వయదృక్పథమును ప్రతిపాదించుట ప్రధానమగుచున్నది. ఇది కొంత సాహసముతో కూడిన పనియే కావచ్చును. కాని, ప్రపాహరూపముగా ముందుకు సాగుచున్న భక్తిరస వివేచనానుశీలనములను అభినవ దృక్పథముతో సమాలోచించుటను సహృదయులు మన్నించెదరని భావించుచున్నాను.

ఈ సిద్ధాంత వ్యాసమున అనుశీలనమునకు గ్రహించిన యంశములు మధురభక్తి-ముగ్ధభక్తి. వీనిని ప్రధానముగా శ్రీమదాంధ్ర మహాభాగవతమును, బసవపురాణమును ఆలంబనముగా చేసికొని వివేచించుట ఈ వ్యాసతాత్పర్యము.

భాగవతమనగానే సవధభక్తులు సహృదయమనోలోకమునందు స్ఫురించును. సవధభక్తులను భాగవతమునందనుశీలించినచో భాగవత భక్తి తాత్పర్యము సమీక్షింపబడినట్లు భావింప వీలగుచున్నది. కాని ఉత్తర భారతమున చైతన్య వల్లభాచార్యాదులు మధురభక్తి మార్గమును ప్రవందించి భాగవతమునందలి దశమస్కంధమునగల శ్రీకృష్ణలీలా వైభవమునకు ప్రాధాన్యము కల్పించిరి. దానితో మధురభక్తి సంప్రదాయమునకు సంబంధించిన సమాలోచనలు శాస్త్ర గ్రంథ రచనలు అనుశీలన విధానము ప్రారంభమయ్యెను.

ముందుగా నిచ్చట నొక విషయమును స్పష్టము చేయవలసి యున్నది. ఆచార్య నిడదవోలు వెంకట్రావుగారు ఆంధ్రభాగవత వైశిష్ట్యమును ఉగ్గడించుచు పంగదేశమున చైతన్యుడు ప్రవర్తిల్ల చేసిన రాధావల్లభ మతమునకు వల్లభాచార్యులు ప్రచారమునకు తెచ్చిన శుద్ధాద్వైత మార్గమునకు మార్గము చూపినది ఆంధ్ర భాగవతమే¹యని ప్రతిపాదించి యుండిరి. కాని, చారిత్రక దృష్టి కలిగిన విమర్శకులు దీనినంగీకరించుటలేదు. కాగా మధురభక్తి సంప్రదాయమునకు తమిళ సాహిత్యమునందు క్రీ.శ. రెండు, ఏడు శతాబ్దముల మధ్యనున్న ఆళ్వారుల దివ్య ప్రబంధములే ప్రాతిపదికలని భావించుచున్నారు. ఆళ్వారుల భక్తి రచనలను గురించి వ్రాయుచు శ్రీ ఎ. శ్రీనివాస రాఘవగారు.

'There are in the works of the Alwars a number of exquisite lyrics in the madhura - bhava of the nayikafayaka - bhava, that is to say, lyrics that all illustrate the path of bridal mysticism.'²

అని పేర్కొనుట గమనింపదగినది. ఆళ్వారులలో పెరియాళ్వారు వాత్సల్య భావమును, కులశేఖరాళ్వారులు దాస్యభావమును, అండాళ్ మధురభక్తి భావమును విశేషముగా తమ రచనలలో వ్యక్తీకరించిరని వారు వివరించిరి.

ఆళ్వారులు స్వయముగా మధురభక్తియందు తాదాత్మ్యము ననుభవించుచు తాము నాయకలుగా భావించుకొని కీర్తించిన వారి భక్తి రచనలలో ప్రధానముగా మూడవస్థలు కానవచ్చుచున్నవని విమర్శకులు భావించుచున్నారు. అవి :

1. తోటిమార్ (సఖి) అవస్థ. 2. తాయ్మార్ (జనని) అవస్థ. 3. మకళై (నాయక) అవస్థ.³ ఈ మూడింటిలో మూడవది మధురభక్తికి మణిదీపమువంటిది.

ఆళ్వారుల సాహిత్యమునందు సమ్మాళ్వారుల (తిరువాయ్మొళి) రచనలలోను, గోదాదేవి (తిరుప్పావై) పాశురములలో మధురభక్తి దివ్య దీప్తులలో భాసించుచున్నది. ఈ భక్తి మార్గమునకు వీరిరువురు రెండు కన్నులవంటివారు. ఆళ్వారుల సంప్రదాయము ఆ తరువాత వచ్చిన శ్రీ సంప్రదాయమునకు, హంస సంప్రదాయమునకు, బ్రహ్మ సంప్రదాయమును, రుద్ర సంప్రదాయమునకు పునాదులు వేసినది. శ్రీ సంప్రదాయమునకు ప్రవక్త శ్రీరామానుజులు, హంస సంప్రదాయమునకు నింబార్కులు. వీరు రాధాకృష్ణ ఆరాధనమునకు బృందావన పావిత్ర్యమును చాటినారు. వీరి మార్గము ద్వైతాద్వైతము. కృష్ణభక్తికి వీరి సంప్రదాయము అధికబలమును చేకూర్చినది బ్రహ్మ సంప్రదాయమునకు ప్రవర్తకులు మాధవాచార్యులు. రుద్ర సంప్రదాయమునకు వల్లభుడు ప్రవర్తకుడు. దీనిని స్థాపించినది విష్ణుస్వామి యైనను పుష్టిని చేకూర్చినది మాత్రము వల్లభుడే. వాది శుద్ధాద్వైతము. వీనిలో ఉత్తర భారతమున బహుళ ప్రాచుర్యము చెందినవి చైతన్య వల్లభ సంప్రదాయములేయని చెప్పవచ్చును. చైతన్యుల సంప్రదాయమే గౌడియుల సంప్రదాయము. చైతన్యుడు కర్మలాండలను బండించినాడు. హరిస్మరణ కీర్తనలను భక్తిగా భావించినాడు. శ్రీకృష్ణుని వరమ తత్త్వముగా భావించి రసరూపునిగా ప్రపంచించెను. ఆయనది రాగానురాగభక్తి. చైతన్యుని శిష్యులు ఆ భక్తి మార్గమును బహుళ ప్రచారము చేసినారు. ఈ మార్గమునకు చెందినవే భక్తి రసామృతసింధువు, ఉజ్జ్వల నీలమణి యనెడి లక్షణ గ్రంథములు. చైతన్యమతము మధురభక్తిని మహోన్నతమైనదిగా ప్రతిపాదించినది. మధురభక్తి భావనకు మూడుస్థాయిలు కలవని పేర్కొనినది. అవి 1. కుబ్జ ప్రేమను పోలిన సాధారణ రతి. 2. రుక్మిణ్యాదుల ప్రేమను పోలిన సమంజస రతి 3. పరకియలైన రాధాగోపికలను పోలిన సమర్థ రతి.

సమర్థ రతియందును రాధ ప్రేమయే ఉత్తమమైనదిగా చైతన్యుడు భావించినాడు. తానే స్వయముగా రాధగా భావించుకొని కృష్ణ ప్రేమానుభూతి ననుభవించినాడు ఆందులకే ఆయనను రాధావతారముగా చైతన్య సంప్రదాయజ్ఞులు నమ్మెదరు.

చైతన్య సంప్రదాయము ననుసరించువారే హరేకృష్ణ సంప్రదాయము నకు సంబంధించినవారు. 'రసోవైసః' అను వాక్యమునందలి 'సః' శ్రీకృష్ణుడే

ఆ రస జగత్తుకు ఈశ్వరి రాధాదేవి ఆనంద స్వరూపుడైన పరమాత్ముని పొంద వలయునన్నచో ప్లాదిసీశక్తియైన రాధ ననుకరించవలయునని మధురభక్తి వాదులు భావింతురు. ఈ మధురభక్తి సంప్రదాయము నాశ్రయించి రచింప బడిన లక్షణ గ్రంథములను అందలి వివేచనను ఆధారముగా చేసికొని భాగవతమునందుగల మధుర భక్తి భావ విశేషముల ననుశీలించుటయే ఈ పరిశోధన మార్గమునకు ఉపాదేయమగుచున్నది.

సంస్కృతాంధ్ర భాగవతములను గురించి పర్యాలోచించిన విమర్శకులు కొందరు మధురభక్తి సంప్రదాయము నాశ్రయించి వివేచించుటయు కలదు. కాని, వారి విమర్శలయందు మధురభక్తి లక్షణ సంప్రదాయము సలక్షణముగా సంవదించినట్లు కానరాదు. ఒండు రెండు ఉదాహరణముల నిచ్చుట నిచ్చుట సమంజసము కాగలదు.

1. ఆంధ్రమహా భాగవతముపై పరిశోధనచేసిన డా॥ ప్రసాదరాయ కులపతి భక్తిరస భేదములన్నింటిలో మధురభక్తి సర్వోత్తమమైనదని భావించి యిట్లు వివేచించినారు:

‘తల్లిగా తండ్రిగా బిడ్డగా ప్రభువుగా అనేక భావములతో భగవంతుని భావించినట్లే ప్రియునిగా కూడ భావించి ఆరాధింపవచ్చును. శ్రీయైనను పురుషుడైనను తనను శ్రీగానే భావించుకొని భగవంతుని పురుషునిగా భావించి తత్సాధనతో ముక్తిసందవచ్చును. ఇతర విధములగు భక్తి మార్గము లన్నింటిలోను లభించుట కష్టమగు సాయుజ్యముక్తి దీనిచే సులభముగా లభించును. జీవీగల సర్వభావములలోను రతిభావ మత్యుత్కృటమైనది. సాధ్యసీద్ధికై దానిలో కలిగెడు నంత వాంఛాతీవ్రత ప్రాణికోటికి మరిదేనియందును కలుగదు. తానారాధించెడి వ్యక్తిలో సంపూర్ణ సంయోగము శ్మంగార భావములోనే సంభవింపగలదు. తల్లి దండ్రులు పుత్రీపుత్రులతోగాని మిత్రులు పరస్పరముగాని సన్నిహిత భావస్సందులగుట లోకమున సహజమే. ఐనను ఆ సాన్నిహిత్యము ప్రేయసీప్రియులకువలె ఐక్యము కలిగింపజాలదు. దాస్యవాత్సల్యాదు లన్నింటిలోను పరమాత్మ జీవాత్మల మధ్య కొంత ఎడమొసగుచునే యుండును. ప్రేయభావముతో ఈశ్వరు నారాధించిన జీవి ప్రేయుని పరిష్కంగములో ఆత్మార్పణ చేసికొను ప్రేయసీ వలె భగవదైక్యము

నొందగలడు. దీనినే మధుర భక్తియందురు. భాగవతమున గోపికలది ఇట్టి మధుర భావమున నిద్దిపొందిన భక్తియగుటచే సర్వోత్తమమైనది. 4

డా॥ ప్రసాదరాయ కులపతి భాగవతముకంటె ఆర్యాదీనమైన మధుర భక్తి వివేచనమును దశమ స్కంధమునకు వర్తింపజేసి అనుశీలించినారు. అయినను ఉజ్జ్వల సీలమణి మొదలైన లక్షణ గ్రంథములలోని సూక్ష్మాంశములను తమ అనుశీలనము నందంతగా పాటించినవారుకారు. వారిది తాత్పర్య దృష్టి మాత్రమే.

ఆంధ్ర మహాభాగవతముపై పరిశోధన చేసిన డా॥ దూశిపాళ శ్రీరామ మూర్తిగారు, డా॥ ప్రసాదరాయ కులపతి కంటె విశిష్టముగా భాగవతము నందు పోషింపబడిన భక్తిరసమును సమన్వయించినారు. వారి మాటలివి:

భాగవతమునందు భక్తిరసము ప్రధానమైనను దానితోఁబాటు తక్కిన రసములనుఁ జక్కగాఁ బోషింపబడినవి. భాగవతమునందుఁ బ్రతిపాదితమైనది భక్తి వియోగము. నిర్గుణ భక్తియే భక్తియోగమని భక్తియోగమును గురించి చర్చించు సందర్భమున నిరూపించితిని. ఇదియే భక్తిరసము. ఈ భక్తిరసము భాగవతమున మొదటినుండి తుదివరకు నత్యుత్కృటముగా వ్యక్తమగుచుండును. ప్రథమ స్కంధమున నారద కథ, కుంతీస్తుతీ, బీష్మస్తుతి, సప్తమస్కంధమునఁ బ్రహ్లాద చరిత్రను; అష్టమ స్కంధమున గజేంద్రమోక్షణము, నవమస్కంధమున నంబరీషోపాఖ్యానము, దశమస్కంధమున నక్రూరస్తుతి, ఇత్యాదులయందు నిర్గుణభక్తి ప్రతీయమాన మగుచున్నది. చతుర్థ స్కంధమునందు ద్రువోపాఖ్యానము; దశమస్కంధమునందలి గోపికావృత్తాంతము, కుబ్జా వృత్తాంతము, రుక్మిణీ కళ్యాణము ఇత్యాదులు సగుణభక్తి కుదాహరణములు. ఇందు గోపికాదులభక్తి కామమిశితము; చైద్యాదులభక్తి క్రోధమిశితము, యశోదానంద, దేవకి వసుదేవాదుల భక్తి వాత్సల్య మిశితము. గోపాలాదుల భక్తి ప్రేయోమిశితము అర్జునాదుల భక్తి మైత్రీమిశితము, కంసాదుల భక్తి భయమిశితము. ఇట్లన్యభావ మిశితమైన భక్తికి దశమ స్కంధమునఁ బ్రపంచితమైన శ్రీకృష్ణ చరిత్రము మానవ జీవితమునందెంత భావవైవిధ్యముండునో, ఎన్ని సంబంధములుండునో, యన్ని భావముల ముఖమున నన్ని సంబంధములనుబట్టి

భక్తి ప్రతీయమానమగుచుండును. సర్వసంబంధములును, సర్వభావములును బరమేశ్వర విషయములగునపుడు మోక్ష హేతువులగునని నిరూపించుటయే శ్రీకృష్ణ చరిత్రమునందలి రహస్యము. వివిధ ప్రదేశములందుఁ గురిసిన పద్మము బహుమార్గములఁ బ్రవహించి సముద్రములోఁ జేరినట్లు సర్వసంబంధములు సర్వభావములును వివిధ మార్గములను బ్రసరించుచున్న జీవునివేదన పరమేశ్వరముఖమై ప్రవహించుట దశమ స్కంధమునందలి రసనీయతా లక్షణము. అది యే భావమైనను గానిండు, అది భక్తియందుఁ బర్యవసన్నమగును. ఆ భావమునకు భక్తి స్వరూపమై యనుభూయమానమగును. ఈ విషయమే సప్తమ స్కంధమున—

కామాద్వేషాద్భయాత్సే హాద్యథా భక్త్యేశ్వరేమనః

ఆవేశ్యతదఘం హిత్వా మహవస్తద్గతిం గతాః॥

గోప్యః కామాద్భయాత్కంసోద్వేషా చ్చైద్యాదయోన్యపాః

సంబన్ధాద్వృష్టయః స్నేహాద్యాయం భక్త్యావయం విభో॥

(8-1-29,30)

అలకనై నఁజెలిమినై నఁగామంబున

నై న బాంధవముననై న భీతి

నై నఁదవిలి దలవనఖిలాత్ముఁడగు హరిఁ

జేర వచ్చువేటుసేయఁడతడు.

కా॥ కామోత్కంఠత గోపికల్ భయనన్ గంసుండు వైరక్రియా సామగ్రిన్ శిశుపాలముఖ్య నృపతుల్ సంబంధులై వృష్ణులున్ బ్రేమస్మీరలు భక్తినేము నిటు చక్రింగంటి మైదైనను ద్వామధ్యానగరిష్ఠుఁడైన హరిఁజెందన్ వచ్చు ధాత్రీశ్వరా! (7-17)

అనిచెప్పబడినది. కావున నే భావముచేతనైనను బరమేశ్వరధ్యానము సేయుట భక్తియని తేలుచున్నది. ఏ భావోద్రేకము చేతనైనను బరమేశ్వర భావమునందు మునిగిపోవుట భక్తిరసమని తేలుచున్నది. కామ క్రోధాది సంప్లష్టమైన భగవద్భావము సంసారులమగు మనకందుఁబాటులో నుండునట్టిది. ప్రహ్లాదనారదాదుల కనుభూయమానమగు నిర్గుణభక్తి యందు మనకుఁ గ్రమముగాఁగాని తన్మయత్వము కుదరదు అందుచేత

మనకు శ్రీకృష్ణ చరితమునందు, ముఖ్యముగా గోపికాభక్తియందుఁ దన్మయతాధిక్యము, రస్యమానతాధిక్యము; పరమేశ్వరభావము మానవ లక్షణము లనుసరించి రస్యమానవతావస్థకు వచ్చుటచేత దశమస్కంధమున కంతటి బహుళప్రచారము లభించినది.⁵

డా॥ ధూళిపాళ శ్రీరామమూర్తిగారి సమన్వయము ననుసరించి భక్తి యోగమే భాగవతమునందలి భక్తిరసముగా అనుభూయమానమగునని స్పష్టమగుచున్నది. కామక్రోధాది భావములన్నియు భగవత్ భావమునందు యోగరూపమును బ్రజించి భక్తిరసముగా పరిణమించునని వారియభిప్రాయము. కామభావ సంప్రతమైన భగవద్భావమే గోపికల నాశ్రయించి భాగవతమునందు రస్యమానమగు చున్నదని శ్రీరామమూర్తిగారి సమన్వయము. ఒకవేళ మధురభక్తి అనవలసి వచ్చినచో గోపికలభక్తియోగమే ఆ పేరుకు తగియున్నది. కాని, నవవిధభక్తులలో మధురభక్తియను వివేచనము లేకపోవుటచేత శ్రీరామమూర్తిగారు అట్టి సమన్వయమును తన సిద్ధాంత గ్రంథమునందు సూచించలేదు భాగవతమునందలి నవవిధ భక్తి సంప్రదాయములను పేర్కొను విమర్శకులు కూడ గోపికాభక్తిని ఆతొమ్మిది విధములలో సూచింపకుండుటయు కాననగుచున్నది. దీనికి ప్రసిద్ధ సంప్రదాయ శ్లోకమునుకూడ విమర్శకులు ఉదాహరించుచున్నారు:

“శ్రీవిష్ణోః శ్రవణే పరీక్షితభవద్వైయాసకిః కీర్తనే
ప్రహ్లాదః స్మరణే తదంఘ్రిభజనే లక్ష్మీః పృథుః ఘాటనే
అక్రూర స్త్రవభివందనే కపిపతిర్దాస్యేచ సభ్యేఽర్జునః
సర్వస్వాత్మ సమర్పణే బలిరభూత్ కృష్ణాప్తిరేవం విదా॥”⁶

ఈ శ్లోకము నాధారముగా గొనినచో గోపికలభక్తి నవవిధ భక్తులలో నేయొక్క దానికి మాత్రమే పరిమితమైనదని చెప్పుటకు వీలులేనట్లున్నది. ఒక విధముగా గోపికలయందు నవవిధ భక్తులన్నియు ఏకోన్ముఖమై సమగ్రతను సాధించుచున్నవని భావించుటకు వీలున్నది. కాని, శ్రీకృష్ణుని నాథునిగా భావించి ప్రసరించు కామభావ సంభూతమైన భక్తియోగ రూపమైన గోపికాభక్తిని పై నవవిధ భక్తులలో నొక్క పేరుతో విడిగా పిలుచుటకు వీలులేకపోగా అట్టి భక్తికి పేరు పెట్టవలయునన్నచో మధురభక్తి యనుటకంటె సార్థక్యముండబోదని భావించుటకు వీలున్నది. ఏమయినను అత్మసమర్పణ భక్తి అనెడి భక్తి శాఖలో గోపికాభక్తిని చేర్చి చెప్పెదమన్నను బలిచక్రవర్తి

గజేంద్రాదుల భక్తులను గోపికలవలె పరిగణించుటకు వీలులేకపోవును. కావున “నవవిధ భక్తులు పరిచ్ఛిన్నములు. గోపికాభక్తి యనదగు మధురభక్తి పరిపూర్ణము” అని తలంచుటయే మహాభాగవతా భక్తిరస సమన్వయమునకు ఒక సౌలభ్యమగు మార్గమని స్పష్టమగుచున్నది.

నారద భక్తి సూత్రములు భక్తి పదునొకండు విధములుగా విభజించుటయు, ప్రేమరూపమైన భక్తి తాత్పర్యమున నొక్కటే యయును అనక్తి భేదములనెడి ఉపాదుల నాశ్రయించి పదునొకండు విధములుగా నేర్పడునని వివరించుటయందు గోపికాగతమైన భక్తికి ఒక ప్రత్యేక శాఖను ఏర్పరుపవలెననెడి విశిష్ట ప్రయత్నము కానబడుచున్నది. నారదభక్తి సూత్రములలో పేర్కొనబడిన పదునొకండవ భక్తి పరమ విరహాసక్తి భక్తి. ఆ మార్గమున గోపికలు ఉద్ధవుడు మొదలగువారు పరమాత్మను బొందినట్లు చెప్పబడుచున్నది. ఉపనిషత్తులు కూడ ‘హృత్పుండరీక మధ్యస్థం పరమ ప్రేమగోచరం’⁷ అని నప్పుడు ‘భక్తిః స్యాత్ ప్రేమలక్షణా’⁸ అని అధ్యాత్మరామాయణము నుడివినప్పుడు భక్తి యందలి మాదుర్య స్ఫూర్తిని వారు సంభావించినట్లు స్పష్టమగుచున్నది. ఆధునికులు కూడ ఈ ప్రేమ తత్త్వమునే గ్రహించినట్లు ‘నిజమునకు భక్తి ప్రేమ యొక్క సారాంశము’⁹ అను వివేకానందుని సందేశము, ‘భక్తి యనగా ఉపాసనకాదు ప్రేమయే’¹⁰ అను డా॥ సర్వేపల్లి రాధాకృష్ణ గారి వాక్కులు తార్కాణము.

పై సమాలోచనము ననుసరించి ఉపనిషత్ సంప్రదాయమునందును, రామాయణ సంప్రదాయము నందును, భాగవత సంప్రదాయమునందును మధురభక్తి భావనకలదు కాని, దానినొక భక్తి భేదముగా పరిగణించలేదని స్పష్టమగుచున్నది. భక్తి భేదము కానంత మాత్రమున అది భక్తి కాజాలక పోలేదు. నారదభక్తి సూత్రములు దానినొక భేదముగా పాటించినను స్వభావము చేతను, తత్త్వముచేతను గోపికాభక్తి పరిపూర్ణతను వ్యంజింప జేయుచున్నదని ప్రాచీన సంప్రదాయము వలన తెలియుచున్నది.

శ్రీ రూపగోస్వామి భక్తి రస వివేచనమునందు ఒక క్రొత్త మార్గము ననుసరించినారు. ఆయన భక్తిని ముఖ్య గౌణ రసవిభాగములచే విశ్లేషించినారు. అందు ముఖ్య రసములు శాంత ప్రీతి ప్రేయోవత్సల మాదుర్యాదులని వివేచించి, అందు మధురభక్తియే ఉజ్జ్వలమైనదని ప్రతిపాదించినారు.

ఈలాక్షణికుని విభజనము ననుసరించి భాగవతమునందుగాని మరియుతర భక్తి గ్రంథమునందుగాని రసవిచారము చేయవలెనన్నచో పై పంచవిధ ముఖ్యరస సమన్వయము గావింపవలయు నన్నమాట. అట్లయ్యు భాగవతమునందు ప్రత్యేకించి దశమస్కంధమునందు గోపికల నాలంబనముగా జేసికొని పోషించిన మధురభక్తి 'రసరాట్' అని ఆయన నిర్దేశించెను. అనగా ముఖ్య రసములలో మధురరసము మూర్ధన్యమన్నమాట.

భక్తి రసానుశీలనమునకు రూపగోస్వామి లక్షణచర్చ ఒక ఉజ్జ్వల మార్గమును ప్రతిపాదించినది. నవ విధ భక్తులయొక్క సారభూతములయిన ప్రవృత్తులను రూపగోస్వామి నాలుగు విభాగముల క్రింద నంపదించి, సంగ్రహీకరించి, సంపుటీకరించెను. ఆ నాలుగింటికంటే మిన్నయై ఉజ్జ్వల సీలమణి వలె భాసించు మధురభక్తిని రసరాజముగా నిర్దేశించెను. నవరస భావ మిశ్రితములైన భక్తిభేదములను గౌణ రసములుగా సంభావించెను. ఇతని ఉజ్జ్వల సీలమణి మధుర భక్తికి పట్టము కట్టినది. ఆ గ్రంథ తాత్పర్యమును గ్రహించినచో మధుర భక్తియే రస రాజమనెడి తాత్పర్యము లేటపడుచున్నది.

రూపగోస్వామి సిద్ధాంతము ననుసరించి శ్రీకృష్ణానుశీలన ప్రధానమైన చిత్తవృత్తి విశేషమే భక్తి. ఆ చిత్తవృత్తికి అభిలాష స్థాయి. అట్టి స్థాయితో కూడిన శ్రీకృష్ణరతియే ఉత్తమభక్తి. దీనికి శృంగారాది రసములలో శృంగార శాకుంతలములు ప్రధాన పోషకములు. మిగిలినవి గౌణముగా నుండెడివి. ఈ విభాగము నాశ్రయించి రూపగోస్వామి పంచవిధ ముఖ్యభక్తిరస భేదములను వివేచించెను. స్థాయిభావ విచారమునందుకూడ ముఖ్య గౌణభేదముచే రతిని రెండు విధములుగా భావించవచ్చును. శుద్ధసత్త్వ విశేషరూపమైన రతియే ముఖ్యస్థాయి భావమని పేర్కొనెను. ముఖ్యరతి శుద్ధప్రీతి సఖ్యవాత్సల్య ప్రయిత భేదములచే నైరువిధములని వర్గీకరించి ముఖ్యభక్తి భేద పంచకము సాధించెను. ఆ తరువాత మధుసూదనుడు మధుర రసమూర్తియనియు అతనికి సంబంధించిన రసము మధుర రసమనియు అదియే ఉజ్జ్వల రసమని పిలువ దగినదనియు రూపగోస్వామి మధురరసమునకు అగ్రతాంబూలమందించెను.

ఉజ్జ్వలనీలమణియందలి మధుర రసము సాత్త్విక శృంగార రసాను ప్రాణితముగా రాణించుచుండును. నాయక నాయికా భేదములనుగాని అలంబ నౌద్ధీపన విభావములనుగాని అనుభావ సాత్త్విక భావములనుగాని వ్యభిచార్యాది భావములనుగాని నిరూపించునెడ శృంగారరస వివేచనమువట్ల పాటించు విధాన మునే అనుసరించియుండుట గమనింపదగినది. ముఖ్యభక్తి భేదములలోకూడ మధురభక్తి శృంగార పరిపుష్టమైనట్టిదిగను తదితర భక్తిభేదములు శాంత పరిపుష్టమైనట్టివిగను రూపగోస్వామి సంభావించెను. మధురభక్తికిని శృంగారమునకును అవినాభావ సంబంధముండుట నిర్వివాదాంశము భక్తియందలి భగవద్రతిని శృంగారస్థాయియైన రతిభావము నాధారముగా చేసికొనియే రూపగోస్వామి వివేచించినాడు. రాగానురూపమైన భక్తికామప్రాయమై సంభోగేచ్ఛామయముగను ప్రసరింపవచ్చుననియు, ఆ రెండును మధురభక్తి యన బడుననియు అతడు వివేచించెను. శ్రీకృష్ణుడు గోపికలతో జరిపిన అప్రాకృత క్రిడ సంభోగేచ్ఛామయమనియు, ప్రజాంగనలకు శ్రీకృష్ణనియందుగల మధుర భావము భావేచ్ఛామయమనియు వివేచించినారు. సంభోగేచ్ఛకంటె భావేచ్ఛ సాత్త్వికమైనది, ఉత్తమమైనది. కామరూపమైన రాగానుగభక్తికంటె భిన్నమైనది. సంబంధరూపభక్తి పితృపుత్ర మిత్రాది సంబంధములచే శ్రీకృష్ణని యందు గలిగెడి యనుబంధముతో కూడిన కృష్ణభక్తి ముఖ్య భక్తి భేదములలో చెప్పబడినను మధురభక్తియంత ఉత్తమమైనదికానట్లు రూపగోస్వామి వివేచనమువలన స్పష్టమగుచున్నది. ఈ భావము 'భక్తిరసామృత సింధువు' రచనాకాలముకంటె 'ఉజ్జ్వలనీలమణి' గ్రంథ రచనాకాలమున రూపగోస్వామి యందు స్థిరపడినట్లు ఆ గ్రంథతాత్పర్యములే చెప్పక చెప్పుచున్నవి. ఉజ్జ్వల నీలమణి రూపగోస్వామి ఉత్తర రచనయేకాక ఉత్తమ రచనకూడ. అతని సిద్ధాంతఘన ననుసరించి ఉజ్జ్వలరసములైన మధురభక్తి ప్రధాన రసములలో ప్రముఖమైనది, తురీయమైనది. మోక్షభావముకంటె మధురభావమే భక్తి రసనీధికి ప్రధాన మార్గమని ఆయన నిర్దేశము. దీనిని స్వీకరించినచో భక్తిరస వివేచనమునందు మన మొక వినూత్నమైన అనుశీలన మార్గమును ఏర్పరచు కొనవచ్చును.

1. భక్తిరసము.

2. భక్తిరసము శృంగారాది రసములకంటె విశిష్టము.

3. శృంగారాదులు అలౌకిక రసములు. శాంతము అత్మరసము లేక అధ్యాత్మికరసము. భక్తి అలౌకిక అధ్యాత్మిక రసములయొక్క మిశ్ర స్థితిగల రసము.
4. భక్తికి స్థాయియైన భగవద్రతి అలౌకికములైన రతిశోకాదులచే పోషింపబడినచో దానిని ముగ్ధభక్తి యనవచ్చును. ఇందు వత్సలాదులు (భావములైనను, రసములైనను) కూడ భగవద్రతిని పోషించినచో ముగ్ధభక్తిగనే గ్రహింపవచ్చును.
5. భగవద్రతి అలౌకిక ప్రవృత్తికంటె విలక్షణమైనది. అధ్యాత్మిక ప్రవృత్తిని ఆశ్రయించి శృంగార స్థాయియైన రతిచేత పోషింపబడినచో అది మదురభక్తి యనవచ్చును.
6. భగవద్రతి అలౌకికమైన శమముచేతగాని అధ్యాత్మికమైన శమముచేతగాని పరిపోషింపబడినచో దానిని జ్ఞానభక్తి యనవచ్చును. ఇందు శమమునకు భక్తి పోషకమైనచో భక్తిశాంతముగా పరిణమించును శాంతమే భక్తికి పోషకమైనచో జ్ఞానభక్తి అనుభూయమానమగును. ప్రహ్లాదులవంటి జ్ఞానులయందు శమముచేత పోషింపబడిన భక్తి జ్ఞాన భక్తిరూపమున భాసించుచుండును.
7. రూపగోస్వామి విభాగముననుసరించి రాగానువిభాగమునకు సంబంధించిన సంబంధమయమైన భక్తి విశేషములన్నియు తాత్పర్యమున శృంగార కరుణ వత్సలాది రసభావ సంప్లతములై కనబడుచుండును. వీనియందు అలౌకిక రసస్ఫూర్తి యున్నంతగా అధ్యాత్మిక భావముండదు. సంబంధమయమైన శ్రీకృష్ణ భక్తిలో సాత్త్విక ప్రవృత్తి యున్నను అది మోహావృతమై యుండుటచేత ముగ్ధభక్తియని యనుటయే సార్థకమగుచున్నది.
8. గోపికలుగాని, ప్రజాంగనలుగాని, రాధాదులు గాని, అష్టమహిషులుగాని, శ్రీకృష్ణనివట్ల పచరించు ఆసక్తిరూపమైన సాత్త్విక రతిభావ ప్రవృత్తిలో శృంగార నాయికాభావము ఉన్నను అది ఇంద్రియానుభోగ పరిమితముకాక దివ్య రాగాత్మకమైన శ్రీకృష్ణ ప్రేమాస్వాదముగా పరిణమించుటచే అధ్యాత్మిక స్థితిని బొంది అలౌకికరసముకంటె అతీతమైన మానసిక స్థితిని సహృదయమునకు కలిగించి చిద్రూపమునమైన

ఆనంద స్థితిని అనుభవింపజేయును. ఇట్టి భక్తిరస స్థితి శాంతరసస్థితి వలె ఆత్మరతి కాదు. శృంగారాదులందువలె అలౌకిక రతికాదు. ఈ రెండింటికి భిన్నమైన భగవద్రతి. ఇట్టి భగవద్రతియొక్క పరిపూర్ణానుభవస్థితియే మధురభక్తి కావున భక్తి యన్నచో ముఖ్యముగా గ్రహించదగిన మధురభక్తియని తాత్పర్యము.

9. ఉజ్జ్వలనీలమణిలోని శృంగార భక్తిరస సమన్వయమంతయు భక్తిని శృంగారముగా నిరూపించుటకు కాదు. శృంగారము భగవద్రతి రూపమైన భక్తియందు ఉజ్జ్వలముగా భాసించెడి విధమును నిరూపించుటకొరకే.

10. రూపగోస్వామి మతమున భగవంతుడన శ్రీ కృష్ణుడు. అతడు మధుర రస స్వరూపుడు. తచ్చింతన స్మరణాది సంతత ప్రేమ భావముచే గోపిక లనుభవించెడు స్థాయి భగవద్రతి లేక ప్రేమరతి. దానిని తన్మయీభవన యోగ్యతతో సహృదయుడు చర్యణరూపమున గ్రహించినచో దానిని మధురభక్తి యనవలెను. ఒక విధముగా గోపిక లనుభవించెడి గోవిందరూప తత్వానుభవమే సహృదయులందు స్థాయిమై చర్యమాణమగుచున్నది. మధుసూదన సరస్వతి యీ తత్త్వమునే గ్రహించి భక్తిరసాయనమునందు భగవద్రూపరతి యని పేర్కొని అద్వైత పరముగా వ్యాఖ్యానించెను.

11. మధుసూదన సరస్వతి భక్తి రసస్థాయి భావమును నిరూపించిన విధమును గమనించినచో రూపగోస్వామి భక్తి తత్త్వమును నిర్దుష్టముగా లక్షణీకరించినట్లు స్పష్టము కాగలదు.

‘స్థాయి భావగిరాఁతోఁసౌ వస్తాకారోఁబిడియతే

వ్యక్తశ్చ రసతా మేతి పరానందతయా పునః ॥

భగవాన్ పరమానంద స్వరూపః స్వయమేవహి

మవోగతస్త దాకార రసతామేతి పుష్కలమ్॥’¹¹

12. మధుసూదనసరస్వతి సిద్ధాంతము ననుసరించి భాగవతమునందు సహృదయుడు పొందెడి రసానుభూతిని గురించి డా. జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యం గారు వివేచించిన ఈ క్రింది విషయము లిచట ప్రస్తావింపదగినవి.

- i. సహృదయు డిందులో అలౌకికార్థాల వెనుక ఆధ్యాత్మిక భావనం చేస్తున్నాడు.
- ii. పాత్రల్లో తాదాత్మ్యాన్ని భజించి రసానందాన్ని పొందుతున్నా ప్రాతి భాసితమైన ఆస్థితికంటె అతీతమైన ఆత్మానంద స్థితిని అందుకోవాలని అవ్యక్తంగా ప్రయత్నిస్తున్నాడు.
- iii. గోపికల రతిభావం సాధారణీకరణాన్ని పొందుతున్నా భగవద్విభావాలకు సంబంధించిన భావాలు సహృదయునికి అసాధారణాలై ఆశ్చర్య జనకాలై ఆలోచనాన్ని రేకెత్తిస్తున్నవే కాని తాదాత్మ్యాన్ని కలిగించుటలేదు. అంటే సహృదయుడు భక్తి పాత్రల్లో తాదాత్మ్యాన్ని పొందగలడు. కాని, భగవంతుని పాత్రలో పొందలేడు. అందువల్ల భాగవతంలోని ప్రధాన పాత్రయైన భగవంతుడు అలౌకిక విభావ స్ఫూర్తితో వెలుగొందినా ఆధ్యాత్మిక విభావంగానే అనుగమ్య మాను డౌతున్నాడు.
- iv. దీనికితోడు భాగవతంలో భగవత్త్వం సగుణ నిరుణ మార్గాల ననుసరించి నిరూపితం కావటంచేత సహృదయుడు సగుణరూపంతో సహానుభూతి పొందలేకపోతున్నాడు. నిర్గుణతత్వాన్ని హృదయంలో సాధించలేకపోతున్నాడు. అందువల్ల భగవద్విషయంలో బుద్ధి నాశ్రయించవలసి వస్తున్నది. అలౌకికం హృదయ గమ్యం, ఆధ్యాత్మికం బుద్ధి గమ్యం కావటంచేత భాగవతంలో సహృదయుడు పొందే రసానుభూతి సగం అలౌకికం సగం ఆధ్యాత్మికం.
- v. భాగవత పాత్రల్లో భగవద్రూపభావనం చేసేవికొన్ని, భగవత్త్వ భావనం చేసేవి కొన్ని ఉన్నాయి. అందులో భగవద్రూపభావనం భగవద్రుతి. తత్త్వభావనం చేయటం తత్త్వజ్ఞానం. లాక్షణిక మతాస్పనుసరించి భగవద్రుతి స్థాయిగా కలిగింది భక్తి. తత్త్వజ్ఞానం స్థాయిభావంగా నిలచేది శాంతం. అయితే ఈ రెండు అలౌకికాదులైన శృంగారాదులకంటె పిశిష్టములైనవనే చెప్పాలి. భక్తి శాంతరసాలు రసనామవాచ్యాలైనా రసాతీతాలని సంభావించాలి. భక్తి రసమని అంగీకరించిన వారందరు దాని స్థితి నంగీకరించారు, అంగీకరించనివారే భక్తిని భావమని భావించినారు.

- vi సహృదయుడు భగవద్రూప భావనం చేసే పాత్రలతో సహానుభూతిని పొంది భగవద్రతిని చర్వణం చేయటం వల్ల కలిగే రసమే భక్తి. తదానందమే భక్తిరసానుభూతి.
- vii భగవతత్వభావనం చేసే భాగవత పాత్రలు జ్ఞానులై ఉంటారు. వారి కా తత్త్వం ఆత్మజ్ఞానరూపమైన మోక్ష స్థితికి సాధనమౌతుంది. స్వస్వరూపాను సందానరూపమైన ఆత్మరతియే అప్పటి స్థాయి. అభినవ గుప్తుడన్నట్లు అది స్థాయితమము. దాన్ని రసమని పిలవటం ఔపచారికమే. సహృదయుడు భాగవతంలోని భగవత్తత్వాన్ని స్థాయిగా గ్రహించి సగుణ తత్త్వం వెనుకనున్న సచ్చితానందాత్మక పరబ్రహ్మతత్త్వమే నిత్యమని తెలిపి అదైత స్థితిని సాధించి ఆత్మానందం పొందుటయే రసానుభూతి.
- viii దీనినిబట్టి విచారినై భాగవత పఠితయైన సహృదయుడు ఆస్తీకుడై ఉండాలి. ఆపైన ఆధ్యాత్మిక చింతనావరుడై యుండాలి. భాగవతంలో రమణీయార్థం కోసమేకాక పరమార్థంకోసంకూడ వెదకాలి. ఇటు వంటి చిత్తపరిపాకం ఉంచేనే భగవద్రతి ప్రకాశిస్తుంది. లేకపోతే ఆభాస యెదురౌతుంది.
- భాగవతంలోని అవతారకథా బాహుళ్యం భగవద్భక్తుల గాదాప్రపంచం. ఆ గ్రంథములోని భగవద్రతికి ప్రాచుర్యాన్ని కల్పిస్తున్నాయి నిర్గుణ బ్రహ్మాన్ని సగుణోపాసన ద్వారా సాధించే సాత్త్విక భక్తియోగం భాగవత ప్రతిపాదిత పరమ తాత్పర్యం. భక్తి ఎన్ని బావాలతో మిళితమై మెలగడానికి వీలుందో ఎన్ని విధాల ప్రవృత్తుల్లో ఎన్నెన్ని అవస్థలను పొందడానికి అవకాశముందో భాగవత కథా ప్రపంచం విశ్వరూపంగా ప్రదర్శించినది. నవ విధ భక్తులు పెద్ద నామాలు పెట్టుకొన్న పెరుమాళ్ళు మాత్రమే. వాటిలో అవాంతర భేదాలు శతసంఖ్యల మీద విశ్లేషించవచ్చు. భాగవతం చదివిన సహృదయులు శృంగారాది వికృతి రసాలుగాని ప్రకృతిరసంగా పరిగణింపబడిన శాంతంగాని భక్తి బావోద్ధీప్తాలై ఎలా భగవద్రతిగా పరిధవిల్లుతాయో అనుభవించి చూడవచ్చు. తత్త్వజ్ఞాన స్థాయియైన శాంతం యోగిజన గమ్యమైతే భగవద్రతి స్థాయియైన భక్తి సంస్కార

వంతులైన సహృదయులందరికి సాధ్యమన్నట్లు భాగవతం నిరూపించింది. 'భక్తిః ఏవ ఏకోరసః' అన్నమాట అనలేదు కాని 'భక్తి ఏవ పరిపూర్ణోరసః' అని మధుసూదన సరస్వతి దర్శనాన్ననుసరించి ప్రవచించిన వచ్చునని భాగవత రసానుభూతి సహృదయులకు ప్రేరణ కలిగిస్తుంది. పోతన భక్తికి ఆవేశాన్నీ ఆలోచననూ రెండు రెక్కలుగా తీర్చిదిద్ది భక్త్యానందాన్ని ఆత్మానందాన్ని అందించే సవ్యసాచిత్వాన్ని సుసంపన్నం చేశాడు.¹²

పై విషయాల వివేచనములను గమనించినచో భక్తిరసమును గురించి అనుశీలనమార్గమున విశ్లేషించుకొనుటకు కొన్ని సూత్రములు నిర్మించుకొనవచ్చును. వానిని స్థూలముగా నీ క్రింది విధముగా పేర్కొనవచ్చును:

1. భగవద్రతికి ఆలంబనములైన భక్తుల పాత్రలే భక్తిరస సమాలోచనమునందు ఉపాదేయములు. భక్తులలో స్థాయిగా పోషింపబడు రతి అవిచ్ఛిన్న ప్రవాహరూపమైనది.

మద్గుణ శ్రుతి మాత్రేణమయి గుణాశ్రయే
మనోగతి రవిచ్ఛిన్నాయథాగంగాంభసోఽబుధా॥¹³

గంగాప్రవాహము సముద్రమునందు కలియునట్లు భగవద్రతి రూపమైన మనోగతి అవిచ్ఛిన్నమైన ప్రవాహరూపముగా ప్రసరించి ఆ దేవదేవునియందు లీనమగుటయే భక్తి స్వభావము. భక్తజనులయందలి యిటువంటి రతి సంచారిగా నుండదని స్పష్టపరచినాడు. స్వకీయమైన ఆధారముతో స్వస్వరూపముతో అవ్యభిచారముగా భక్తులలో స్థాయిత్వమును బొందునని స్పటికరించినాడు. కావున, భక్తిరస గ్రంథములలో సహజ భగవద్రతిని ప్రవాహరూపమున చిత్రవృత్తి యందు పండించుకొనిన పాత్రలకే ప్రాముఖ్యముండుననియు, ఆ పాత్రల నాశ్రయించియే స్థాయి ప్రతీయమానమగుననియు మొదట స్పష్టముగా నెఱుగవలయును

2. అయినచో భక్తులలోకూడ సాధకులు సిద్ధులు అని రెండు తెగలుండెదరు కదా! వారిలోనేమైన బేదముండునా? యను శంక కలుగవచ్చును. వీరిలో సిద్ధులైన భక్తుల చిత్రములయందు మాత్రమే భగవద్రతి స్థాయికత్వమును భజించును సాధకులయందు అవిచ్ఛిన్నత కొరవడినచో స్థాయి సంచారిగా

వరిణమించును వారిలో భక్తి స్థిరముగా నేర్పడిన తరువాత స్థాయిత్వమును పొందును. సాధనలో ఆ పాత్రలయందు కలిగెడు విశేషములు సంచారులై స్థాయిని పోషింపవచ్చును కూడ. 'కలఁడు కలండనెఁడువాఁడు కలఁడోలేఁడో' అనెడి శంకాది భావములు గజేంద్రునిలో శరణాగతభక్తి చిత్తవృత్తిని క్రమముగా పోషించి 'నీవేతప్ప నితఃపరంబెఱుగ' యను స్థాయిని పోషించుట భాగవతమునందు ప్రసిద్ధమే.

3. భక్తిరసము భక్తుల చిత్తములలో ప్రవాహ రూపమైన భగవద్రతిగా ప్రతీయమాన మగుటకు వాహికలను గ్రహించుట అవసరము. ఈ వాహికలను నిర్దేశించు ప్రయత్నము చేయుటలోనే రూపగోస్వామి ముఖ్యగౌణ రతిభేద విచారము కావించినాడు. భక్తిరసాను శీలనమునందు వీనిని సమన్వయించుకొనినచో కొన్ని సౌలభ్యము లేర్పడగలవు. దాస్య, సఖ్య, వత్సలాదులు రతికి వాహికలు. ప్రియత లేదా మధుర భావముకూడ రతికి వాహికమే. మధుర భావమునందు శృంగార శాంత రసభావచ్ఛాయలు భాసించును. ఆ రెండింటి యొక్క స్పర్శ దాస్యాదులలో లేదు. అందువలన దాస్యాదుల కంటే మధురభక్తి మిన్నయని భక్తిరసవాదుల మతము. దీనినే మరియొక విధముగా చెప్పినచో మధురభావ వాహికనాశ్రయించి శృంగార శాంతాదులతో పరిపుష్టమైన భక్తిరసము మధుర భక్తిరసమనియు, దాస్య సఖ్యవత్సలాది భావములు ఉత్సాహాది రసభావములచే పరిపుష్టములై నచో ముగ్ధ భక్తి రసమనియు, శుద్ధరతి శాంతరస భావములచే పరిపోషింపబడినచో జ్ఞానభక్తియనియు నిర్దేశింపవచ్చును. ఇక గౌణ భావములైన హాస్య విస్మయాదులు సంచారులవలె మధురముగ్ధ జ్ఞానభక్తులను పోషించుచుండునని గ్రహింపదగును. ఇట్లు గ్రహింపనిచో భక్తిరసానుశీలనమునందు కొంత సాంకర్యమో లేదా సంశ్లిష్టతయో ఏర్పడక తప్పటలేదు.

4. ఈ వివేచనము ప్రకారము నిరంతర స్థాయిత్వమును భజించు భగవద్రతి భావము మధురభక్తియందు ఉజ్వలముగా భాసించునట్లు తదితర భక్తి భేదములయందు ప్రకాశింపదు. దానికి కారణము భగవంతునిలో లీల మయ్యెడి ఉదాత్తస్థితి మధుర భక్తికి సహజముగా నుండుటయే. వత్సలాదులు సామీప్యము నందించినంతగా సాయుజ్యమును అనుభవమునకు తేలేవు. శమాదులు ఆత్మస్థితిని కలిగించినంతగా భగవద్రూపరతిని ఆందింపలేవు. అందువలన సగుణ భావనలో మధుర్యముతోపాటు ఇంద్రియాతీత భావస్థితిలోని ఆనంద చిన్మయాస్థను మధురభక్తిలోనే భక్తుడు సాధింపగలడు.

5. మధురభక్తిలో మరొక లక్షణము విశేషముగా కానవచ్చును. ఇందు కావ్యార్థములలోని రమణీయార్థ శక్తికి ఎంతటి ప్రాధాన్యముండునో పరమార్థస్ఫూర్తికి అంతటి ప్రాముఖ్యముండును. వ్యంజనాశక్తి నాశ్రయించి రమణీయార్థములనేకాక తాత్త్వికార్థములను కూడ పఠితలు గ్రహించినప్పుడు మధురభక్తి రసస్థితిని పొందగలదు. గోపికాకృష్ణుల తత్త్వమునందుగాని రాధామాధవ తత్త్వమునందుగాని లేదా అట్టి సజాతీయ సన్నివేశములందుగాని యీ లక్షణమును తప్పక పాటించవలసి యుండును.

ఇట్టి తత్త్వమును 'అంతరార్థ భాగవతం'లో డాక్టరు వేదుల సత్యనారాయణ శర్మగారు వ్యక్తీకరించినారు. ఉదాహరణకు దశమ స్కంధములోని రాసక్రీడా ఘట్టమునందలి యొక శ్లోకమును గ్రహింప వచ్చును.

‘ప్రణత దేహినాం పాపకర్మణం
తృణ చ రానురాగం శ్రీనికేతనం
పణి ఫణార్పితం తేవదాంబుజం
కృణు కుచే ఘనః కృంధిహృచ్చయమ్’

ఈ శ్లోకములో గోపికలు శ్రీ కృష్ణుని పాదపద్మమును తమ స్తనములపై నుంచి మన్మథ తాపమును పోగొట్టుమని ప్రార్థించుట కలదు. ఇది మధుర భావమునకు సంబంధించినదని వేరుగా చెప్పవసరము లేదు. ఇందలి రమణీయార్థము శృంగార సంబంధియైన రతిపలే స్ఫురించును. కాని దాని యందలి తాత్త్వికార్థము అంతకంటె విశిష్టమైనది. దానిని వాఖ్యానించుచు శ్రీ శర్మగారు-

నః=మా యొక్క, కుచేషు = ‘కుంచతి ఇతి కుచః’ అనగా అణచి వుంచేవి అనగా ద్వంద్వ గుణములు సాధకుని ముక్తి కాంక్షను అణచి వేస్తూంటాయి కాన కుచేషు = ద్వంద్వములయందు, కృణు = చేయుమా లేక ఉంచుమా, నీ శక్తి నొసగి మాద్వంద్వతాపం చల్లార్చుమా! అని ఆర్థం. హృచ్చయం = హృదయమందున్న మాయను కృంధి = అణచి వేయుమా. 14

అని వివరించారు. మధుర భక్తిలోని భగవద్రతిని శృంగారశాంతములు పోషించుచుండుననుటలోని తాత్పర్యమిదియే. గోపికా మధురభావము తాత్త్వికార్థమునందు యోగి భావముగా మారినను, అది గోపికా భావపోషణమేకాని

తన్నిరాకరణముకాదు. రతికి ఆలంబనము గోపిక, గోపిక వాక్కులలో ధ్వన్యంతరము తాత్త్వికార్థము. ఈ రెండును కలిసి విశ్వజనీనమైన జీవానుభవముగా పరిణమించుట మధురస వైశిష్ట్యము.

6. ముగ్ధభక్తిలో మధురభక్తి యందలి తాత్త్వికార్థ స్ఫూర్తికున్న ప్రాముఖ్యము కానరాదు. లౌకికభావ సలవలితములైన భగవద్రతియే యిందు ఉపాదేయము. అందువలన ముగ్ధభక్తికంటె మధురభక్తి అర్థస్ఫూర్తిలోను, భావశక్తిలోను సమగ్రమైనది, పరిపూర్ణమైనది.

7. మధురభక్తిలో భక్తిరస లక్షణమైన అలౌకిక ఆధ్యాత్మిక రసస్థితి భాసించినంతగా తదితర భక్తిభేదములందు భాసింపదు. అందువలన మధురభక్తికి తదితర భక్తిరసములు గౌణములనుటయే సమంజసము. వాత్సల్యాదులను వత్సలాది రసములకు స్థాయి భావములుగా గ్రహించుటయు ఈ సమన్వయమును బలపరచుచున్నది.

8. ముఖ్య రతి భేదములలో సఖ్యాదులు కలవు కదా! వానిని గౌణములుగా భావించుట సమంజసమా యను శంక యొకటి కలుగవచ్చును. దాని నిట్లు సమన్వయించుకొనవలెను. మధురభక్తియందు దాత్సల్యాదులు పోషకములు కావచ్చును.

‘చలనీయత్ ప్రజాచ్ఛారయన్ పశూన్

నలినసుందరం నాథతే పదం

శిలత్పణాం కురైః సేదతీతి, నః

కలిలతాం మనః కాంచగచ్ఛతి.’¹⁵

అనుశ్లోకము నందు మధురభక్తికి వాత్సల్యము పోషకము.

‘మధురయాగిరా వల్గు వాక్యయా

బుధ మనోజ్ఞయా పుష్కరేక్షణ

విధి కరీరి మావీర! ముహ్యతీః

అధర సేధువాఽఽ ప్యాయ యస్యనః.’¹⁶

ఇందు మధురభక్తికి దాస్యము పోషకమగుచున్నది.

‘ప్రవాసితం ప్రియప్రేమ వీక్షణం

విహరణం చ తే ధ్యానమంగళం

రహసి సంపదోయా హృది స్ఫుశః

కుహక । నోమనః క్షోభయంతి హి’¹⁷

ఇందు మధుర భక్తికి స్నేహము పోషణమైనది. ఇట్లు దాస్యసఖ్య వాత్సల్యాదులు మధురతరములైనప్పడే వానికి పరిపూర్ణత సంభవించెడిది. మాధుర్య భావములేని దాస్య సఖ్య వత్సలాదులు భగవద్రతి పోషకములయ్యు ఉజ్జ్వలములు సమగ్రములు కావు.

9. శుద్ధ సాత్త్విక చిత్తవృత్తి మధుర భక్తియందు ప్రతిబింబించినట్లు మిగిలిన వానియందు కానరాదు. మధుర భక్తియందు అహంకార వర్జనము ఆయువుపట్టు. గోపికలకు దేహస్మృతి కోల్పోయి గోవిందుని అనుగమించుట రాసక్రీడలోని రమణీయ భావము; తాత్త్విక సంభావనము. అట్టి చిత్తవృత్తి మిగిలిన వానియందు పరిపూర్ణముగా ప్రదర్శింపబడుటకు అవకాశములేదు.

ఈ విధముగా సమాలోచించినచో తాత్పర్యమిట్లు తేలును. భక్తిరస సమగ్రానుభవము మధుర భక్తియందు లభించును. వాహికలనుబట్టి భక్తిరసము దాస్య సఖ్య వాత్సల్య మధురమార్గములలో ప్రధానముగా ప్రవహించినను మధుర భక్తికున్న సమగ్రత వానికిలేదు. కావున భక్తి రసానుశీలనమునందు మధుర భక్తి వివేచనము సమగ్రరసానుశీలనము దాస్యాదులు తత్పోషకముగా నిలిచినచో నవియు పూర్ణములోని పూర్ణమువలె భాసింపగలవు. మధుర భావము నకు పోషకములుగాక పరిపోషింపబడెడి తదితర భక్తి భావములన్నింటిని కలిపి ముగ్ధభక్తి రసములని పేర్కొనవచ్చును. ముగ్ధభక్తి మధుర భక్తివలె మిశ్రానుభవస్థితిని చేర్చలేవు. జ్ఞానభక్తి రమణీయార్థము కంటె పరమార్థ చింతనమునకు పెద్దపీట వేయునది.

మధుర భక్తి — పూర్ణరసము, అలౌకికాధ్యాత్మికమిశ్రస్థితి

ముగ్ధభక్తి — అలౌకికరసము

జ్ఞానభక్తి — ఆధ్యాత్మిక స్థితి ప్రధానము శాంతరసపోషకము

ఈ మున్విధములైన భక్తులతో మధుర ముగ్ధభక్తి భేదముల నధికరించి భాగవత బసవపురాణాదులయందలి కావ్యార్థముల ననుశీలించుటయే యిక ఘ్నంధు జరుగవలసిన విభేదనము.

మధురభక్తి-భాగవతము

శ్రీమద్భాగవతము భక్తిరససుధార్ణవము :

ఉ. ఇంచుక మాయలేక మది నెప్పుడుఁ బాయని భక్తితోడ వ
ర్తించుచు నెవ్వఁడేని హఃదివ్య పదాంబుజగంధరాశి నే
వించు నతం డెఱుంగు నరవింద భవాదులకైన దుర్లభో
దంచితమైన యాహరియుదార మహాద్భుత కర్మమార్గముల్.

(భాగ. 1-69)

శ్రీమద్భాగవతము భక్తిరస సుధార్ణవము. అందు ప్రతిపాదించబడిన విష్ణుత్వము 'రసోవైసః' అను సూక్తికి ఉజ్జ్వల ఉదాహరణము. భాగవత వ్రతసమువలన భక్తునకు లభించునది మోక్షఫలసిద్ధి. భాగవత ప్రాశస్త్యము సుగ్గడించుచు కులపతి ఎక్కిరాల కృష్ణమాచార్యుల వాక్యములివి :

'భాగవతమనగా భగవంతునిగూర్చి చెప్పునది. భగవద్భక్తులను భాగవతములందురు. భగవంతుడు భాగవతులలో వ్యక్తమగునన్నది ఈ వచిత్ర గ్రంథమునకు పురాది. కనుక భక్తుల గుణకీర్తనము వలన అనుభూతి కలిగినట్లు సాధనవలనను, శాస్త్రాభ్యాసమువలనను కలుగదు. ఈ సత్యమునుగూడ భాగవతముదాహరణ పూర్వకముగా తెలుపును. జీవులలో దేవుడండను గనుక భూతదయవలన జీవులరూపమున దేవుడు మెచ్చుకొనును. తత్ఫలితముగా దేవుని పాదముల సాన్నిధ్యమెఱిగిన గురువులతో పొత్తు కుదురును. దానివలన దేవుని అనుభూతి కలుగును. దేవుని పాదము లెఱిగిన వారి జీవిత చరిత్రములను చదువుచున్నప్పుడు మనసు దేవునిపైకి ఆకర్షింపబడును. ఈ ఆకర్షణ సమయమున సమస్యలతోనున్న మనస్సుస్థితినుండి సమస్యలులేని "తన" స్థితికి జీవుడు మారును దీనినే సమద్ధరణమనియు, సంసారమును తరించుట యనియు, మోక్షమనియు చెప్పుదురు. ఈ అనుభవము నిరంతరము దుఃఖాదులు లేని స్థితిని ప్రసాదించును. దేహమునకు సంబంధించిన

జీవన మరణములుకూడ తనకులేని స్థితిని ప్రసాదించును. దీని ననుభవమునకు తెచ్చుటకు రచింపబడిన గ్రంథమే భాగవతము¹

పండ్లెండు స్కంధముల భాగవతమునందు ఉజ్జ్వలనీలమణి వంటిది దశమస్కంధము. “ముఖారవిందమ్ దశమమ్ ప్రపుల్లమ్” అని ప్రసిద్ధియు కలది. దానికంతటి ప్రఖ్యాతి కలుగుటకు కారణము అందు శ్రీకృష్ణలీలలు, రాసలీలలు అభివర్ణింపబడియుండుట. భాగవత తత్త్వజ్ఞులు రాసశబ్దమునకు మూలముగా రసశబ్దమును బావింతురు. రసము స్వయముగా శ్రీకృష్ణ భగవానుడే యని ప్రతిపాదించును. శ్రీ జన్నాభట్ల వాసుదేవశాస్త్రిగారి మాటలలో,

‘రాస శబ్దమునకు మూలము రసము. రసము స్వయముగా శ్రీకృష్ణ భగవానుడే “రసోవై సః”. ఏ దివ్యక్రీడలో అనేక రసములు ఒకే రసముగ మారి అనంతానంతర సములను ఆస్వాదించునో, ఒకే రసము రససమాహరూపమున ప్రకటమై ఆస్వాద్య ఆస్వాదక లీలాధామముల రూపమున విభిన్నములైన అలంబనోద్ధీపనముల రూపమున క్రీడించునో అదియే రసము.....ఈ రహస్యమును తెలిసికొనుచు దీనిలో ప్రవృత్తు డగు వాడే దీనిలోని నిజమైన ఆనందమును అనుభవింపగలడు. భగవానుడు తన మధురమైన ఆహ్వానముతో ప్రతి వ్యక్తిని రాసమునకు ఆహ్వానించుచున్నాడు. అహంభావమును విడిచి ఈ వైపు వెడలువాడే ఈ ఆనందమును పొందగలడు.’²

మధుర భక్తి సంప్రదాయమున శ్రీకృష్ణలీల నిరోధలీల యని పేర్కొనబడినది. మనస్సును నిరోధించుట జగత్తును విస్మరించుట భగవంతుని యందు ఆసక్తిని కలిగియుండుట నిరోధమని పేర్కొందురు.³ సంసార సంబంధములైన బంధములను త్రెంచుకొనుటవలన భగవత్సంబంధము లేర్పడుననియు అప్పుడే నిజమైన ఆనందము వెల్లడియగుననియు, అదియే కృష్ణ కథలోనున్న మహిమయనియు, మధురభక్తి సంప్రదాయజ్ఞులు పేర్కొందురు. భాగవత కథలో విష్ణుమాహాత్య ప్రతిపాదకములైన వానియందు వీర శృంగార కరుణ హాస్యాదిరసములు అనేకములు అనుభవమునకు రావచ్చును కాని రసస్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణునియందే అవి లయించి తన్మధురానుభూతియే పరిత చిత్తమునందు నిలుచుట భాగవత రస రహస్యము. భాగవత రసము భక్తియనుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. అది భగవద్రసమనుట ఈ పురాణ విశేషము. అనగా సర్వరస

ములకు మూలమైనది గమ్యమైనది భక్తి యనియే భాగవత తాత్పర్యము. భాగవత పురాణ నిర్మాణము ఈ మౌలికమైన తత్వముపై ఆధారపడియున్నది. అష్టాదశ పురాణములలో శ్రీమద్భాగవతము ఉత్తమమని ఘోషింపబడినది.

‘ఈ పదునెనిమిది పురాణంబుల మధ్యంబున నదులయందు భాగీరథి విధంబున, దేవతలయందుఁ బద్మ గర్భునిమాడ్కిఁ, దారకలందుఁ గళానిధిగరిమ, సాగరంబులందు దుగ్ధార్ణవంబు చందంబున. నగంబులను హేమనగంబు భాతి, గ్రహంబుల విభావనుకరణీ, దైత్యులందుఁ బ్రహ్లాదుని భంగి. మణులయందు, బద్మరాగంబురేఖ, వృక్షంబులందు హరిచందన తరువురీతి, ఋషులందు నారదుమాడ్కి, దేనువులందు గామధేనువు పోల్కి, సూక్ష్మంబులందు జీవుని తెఱంగున, దుర్జయంబులందు మనంబు చొప్పన, వసువులందు హవ్యవాహనుని పోడిమి, నాదిత్యులందు విష్ణువు కరణి, రుద్రులయందు సీలలోహతుని రీతిని, బ్రహ్మలందు భృగువు సౌభగున, నీధులయందుఁ గపిలుని లీల, నశ్వంబులందు నుచ్చైశ్రవంబులాగున, దర్శికరంబులందు వాసుకి రూపమున, మృగములందు గేసరిచెలువున, నాశ్రమంబులందు గృహస్థాశ్రమంబుక్రియ, వర్ణంబులలో నోంకారంబునిరవున, నాయుధంబుల గార్ముకంబు సోయగంబున, యజ్ఞంబుల జపయజ్ఞంబు చాడ్చున ప్రతంబులం దహింస కరణి, యోగంబులం చాత్మ యోగంబురమణ, నోషదులయందు యవనసౌభగున, భాషణంబులందు సత్యంబుతేవ, ఋతువులందు వసంతంబు ప్రౌఢి, మాసంబులందు మార్గ శీర్షంబు మహిమ, యుగంబులందు గృతయుగంబు నోజఁ దేజరిల్లు; నిట్టిభాగవత పురాణంబు పఠియించి విష్ణుసాయుజ్యంబు జెందుదురు.’

(భాగ. ద్వాదశ. స్కం. 48)

పురాణములన్నియు పంచలక్షణములతో కూడి యుండగ భాగవతము మహా పురాణమునకు దశ లక్షణములుండ వలయుననియు, పంచ లక్షణములు కలిగినవి ఉప పురాణములు మాత్రమేయనియు పేర్కొనెను.

పురాణ లక్షణం ప్రహ్లాన్ బ్రహ్మర్షి భిర్నిరూపితమ్
శ్రుణుష్య బుద్ధి మాశ్రిత్య వేదశాస్త్రానుసారతః.

సర్గోఽస్యాథ విసర్గశ్చ వృత్తి రక్షాంత రాణిచ
 వంశో వంశాను చరితం సంస్థా హేతుర పాశ్రయః॥
 దశభిర్లక్షణైర్యుక్తం పురాణం తద్విదోవిదుః
 కేచిత్పంచవిధం బ్రహ్మన్ మహదల్ప వ్యవస్థయా॥

(భాగ. XII 7.8-10)

సర్గము, విసర్గము, వృత్తి, రక్ష, మన్వంతరములు, వంశము, వంశాను చరితము, అపాశ్రయము, సంస్థలు, హేతువు - అనునవి భాగవతమునందు చెప్పబడిన పురాణ దశ లక్షణములు. వీని వైశిష్ట్యమును పేర్కొనుచు ప్రథమాంధ్ర మహా పురాణ కర్త యిట్లు పేర్కొనెను :

‘భాగవత పురాణము పంచలక్షణములతోపాటు వృత్తి, రక్ష, సంస్థ, హేతువు, అపాశ్రయము, అను నైదు లక్షణములు క్రొత్తగా - బ్రతిపాదించెను. భగవత్తత్త్వ ప్రతిపాదకమైన యీ పురాణము దశలక్షణ సూత్రమును, పరబ్రహ్మనుసంధాన దృష్టితో నిర్మించినది. ఘటాది పదార్థములందు మృదాది ద్రవ్యమెట్లు బాసించునో యట్లే పరమాత్మ రూపనామములందును ఆజన్మమరణాంతములైన యవస్థలయందును అన్వితానన్వితమై యొప్పుచుండుననియుఁ జిత్తము తనంతట తానుగాని యనిష్ఠిత యోగమువలనఁగాని వృత్తిత్రయమును బరిహరించి విరతినొందునప్పుడు సంసార ప్రవృత్తి నివృత్తుడై యతఁ డాత్మ సాక్షాత్కారము గాంచునను పరమ తాత్పర్యము పురాణము బోధింపవలెనని భాగవత మతము. తదనుగుణముగాఁబై పది లక్షణముల నాపురాణము నిర్దేశించినది. మన్వంతర వంశ వంశాను చరితములు కూడ తత్పర మార్థమును బ్రబోధించు చుండవలెనని యాపురాణ తాత్పర్యము కానోపును. ఇతర పురాణములందీ యాధ్యాత్మిక సమన్వయమంతగాఁ గానరాదు. భాగవతమునందలి ప్రధాన ప్రతిపాద్య వస్తువు ఇతర పురాణములందు కొన్ని యెడలఁ బ్రాసంగికవస్తు వగుచున్నది. అట్లగుటచే భాగవత దశలక్షణ సూత్రము తదితర మహాపురాణములకు సర్వత్ర వర్తించుటలేదు ’4

భాగవత పురాణమున రసస్వరూపుడే శ్రీకృష్ణుడు. నిర్గుణమైన పరబ్రహ్మమైనచో తాత్త్వికులకు తదుపాసనవలన బ్రహ్మనంద మనుభూయ మాన

మగును. సగుణమైన విష్ణుతత్త్వభావనమే మధురభక్తి రసానుభవసారము అట్టి భక్తి రసమును ఆస్వాదించుట కనువైన ప్రణాళిక భాగవతముతో నేర్పరచుకొనుటకై ఆ పురాణము దశ లక్షణములను ప్రపంచినది. భాగవత పంచ లక్షణములను ప్రపంచించినది. భాగవత పంచలక్షణములు కూడ మిగిలిన పురాణములలోని పంచలక్షణముల వంటివికావు భాగవత తత్త్వ ప్రతిపాదనకు తోడ్పడు నట్టివి.

భాగవత తత్త్వమును వదమునకు మూడు విధములైన ఆర్థములను పేర్కొనవచ్చును.

1. 'భాగవతోత్తమానాం రూపగుణ ప్రవర్తనాదిభిః ప్రకటితం తత్త్వం' భాగవతోత్తముల స్వరూప స్వభావములచేతను ప్రవర్తనచేతను ప్రకటింపబడు తత్త్వము.
2. 'భాగవతోత్తమైః ప్రబోధితం తత్త్వం' - భాగవతులచే ప్రబోధింపబడిన అనగా భాగవతులచే స్వయముగా చెప్పబడిన తత్త్వము.
3. 'భాగవత నామ సామ్యేన శ్రీమహాభాగవతే ప్రపంచితం తత్త్వం', శ్రీమద్భాగవతమునందు ప్రపంచింపబడిన తత్త్వము.
భాగవతమునందలి భక్తులు ప్రధానముగా నాలుగు రకములు:
వారు 1. సాధకులు 2. భక్తులు 3. తాత్త్వికులు 4. ముక్తులు.

చతుర్విధభక్తులు :

1. సాధకులు - గజేంద్రాదులు
- భక్తులు - గోపికలు
- తాత్త్వికులు - ప్రహ్లాదులు
- ముక్తులు - శుకాదులు.

వీరిలో సాధకులు, భక్తులు వారి స్వరూప స్వభావములచేతను ప్రవర్తనలచేతను భాగవత తత్త్వమును ప్రకటించుచుందురు. తాత్త్వికులు ముక్తులు, స్వయముగా భాగవత తత్త్వమునుభవించి లోకమునకు ప్రకటించుచుందురు. భాగవతము వీరందరి తత్త్వములను రసరూపమైన విష్ణుతత్త్వమునందు లయింపజేయుచు తాత్పర్యమున రసోవైసః యను అనుభూతినందించుచుండును.

అనగా భాగవతము భక్తిరసనీధికొఱకై ప్రభవించిన మహాపురాణము. భాగవతము నందలి భక్తులనగా భాగవతులే. భాగవతుల లక్షణములను స్థూలముగా నీ క్రింది విధముగా పేర్కొనవచ్చును :

‘నచలతి నిజ ధర్మ వర్ణతోయ
స్స మమతిరాత్మ సుహృద్విపక్ష పక్షే
న హరతి నచహంతి కించిదుచ్చై
స్సిత మనసంత మవేహి విష్ణుభక్తమ్’.

తనకుల ధర్మములను విడువక జనులందరియందును సమబుద్ధితో ప్రవర్తించుచు పరద్రవ్యాపహరణమును గాని, పరహింసనుగాని చేయక నిర్మలమైన మనసుకలిగి యుండువాడు విష్ణుభక్తుడు లేదా భాగవతుడు. అనగా ధర్మనిరతి, సమబుద్ధి, అహింస, ఆశారాహిత్యము, మొదలగు గుణములు భాగవత లక్షణములని పై శ్లోకము వలన స్పష్టమగుచున్నది.

‘కలికలుషమలేన యస్యనాత్మా
విమల మతేర్మలిసీకృతస్తమేనమ్
మనసి కృత జనార్దనం మనుష్యం
సతత మవేహి హరేరతీవ భక్తిమ్’.

కలికాల ప్రభావముచే మోహితుడుకాక, కల్మషబుద్ధిలేక, (స్వచ్ఛమైన) నిర్మలమైన మనసునందు భగవద్భావన కలిగినవాడే హరిభక్తుడని భావించ నగును. అనగా మోహరాహిత్యము, చిత్తనైర్మల్యము, భగవద్భావన యనువవి హరిభక్తుడైన భాగవతుని లక్షణములని స్పష్టము.

‘కనక మపి రహస్యవేఙ్మబుద్ధ్యా
తృణమివయస్య మవైతి వై పరస్వమ్
భగవతిచ భగవత్య నన్యచేతాః
పురుషవరం తమనేహి విష్ణుభక్తమ్’.

పరుల ధనమును, రహస్య స్థలమునందున్న బంగారమునైనను గడ్డి పోచగా భావించుచు భగవదాసక్త మనస్కుడైనట్టివాడే భగవద్భక్తుడు. అనగా నిరీహయు, సమలోష్ఠకాంచన దృష్టియు, భగవద్రతియు భాగవతుని గుణములు.

వైష్ణవ సంప్రదాయమునందు భాగవతులను పది విధములుగా వర్గీకరింతురు. ప్రపన్న ధర్మసారసముచ్చయమునందు దశవిధవైష్ణవులను లేదా భాగవతుల నీక్రింది విధముగా పేర్కొనుటయైనది:

దశవిధ వైష్ణవులు

‘అద్యేషశ్చాను కూలశ్చ దివ్యనామధరస్తదా
చక్రాంకి మంత్ర పాఠీచ పరంతప
శ్రీవైష్ణవః ప్రసన్నశ్చ ఏకాంతీ పరంతప
పంచైకాంతి విఖ్యాతోదశై వైష్ణవాస్మృతాః.’

ద్యేషము లేనివాడు, అనకూలుడు, దివ్యనామధరుడు, చక్రాంకితుడు, మంత్రపాఠకుడు, వైష్ణవుడు, శ్రీవైష్ణవుడు, ప్రసన్నుడు, ఏకాంతి, పరమైకాంతి, అని వైష్ణవులు లేదా భాగవతులు పది విధములు. వీరి లక్షణము లీక్రింది విధముగా నుండును:

అద్యేషః:-

‘విష్ణుం లోకనియంతారం వైష్ణవం లోకపావనం
దృష్ట్వానద్యేష్టి యోమర్త్యః సోఽద్యేషః పరికిరీతః’

లోకనియంతయైన విష్ణువును, అతని భక్తులగు వైష్ణవులను చూచి యెవడు ద్వేషింపడో అత డద్యేషి. శ్రీమద్భాగవతమునందు అంబరీషుడు, అక్రూరుడు, విదురుడు మొదలైనవారు అద్యేషులుగా పరిగణింపదగినవారు. అందు పోతన అంబరీషుని చిత్రించిన విధము ఈ భాగవత ధర్మమునకు సరిపోలు చున్నది.

సీ. చిత్తంబు మధురివు శ్రీపాదములయంద

పలుకులు హరిగుణ పఠనమంద

కరములు విష్ణుమందిర మార్జనములంద

శ్రవములు హరికథా శ్రవణమంద

చూపులు గోవిందరూప వీక్షణమంద

శిరము గేశవ నమస్కృతుల యంద

పదము లీశ్వర గేహ పరిసర్పణములంద

కామంబు చక్రి కైంకర్యమంద

తే.గీ. సంగ మచ్యుతజన తను సంగమంద

ప్రమాణ మనురారి భక్తాంఘ్రి కమలమంద

రసన దులసీదళములంద రతులు పుణ్య

సంగతులయందు యా రాజచంద్రమునకు.

—భాగ. నవమ. 82.

భాగవతులకుండదగిన భాగవదాసక్తియు ఈ పద్యమునందు వర్ణింపబడినది. ఇంద్రియములన్నియు విష్ణు సంస్కరణమునందే నిమగ్నమైయుండుటచే నతనియందు భాగవతత్వము భక్తిరస స్థితిని పొందినది. పోతన అంబరీషుని మహాభాగవతునిగా పేర్కొనినాడు. దానిని సమర్థించుచు,

సీ. ఘనవై భవంబునఁ గల్మషదూరుడై యజ్ఞేశు సీశు నజ్ఞాఘఁగూర్చి

మొనసి వసిష్ఠాదిముని వల్లభుల తోడఁ దగిలి సరస్వతీ తటమునందు

మేధతో బహువాజి మేధంబు లొనరించె గణుతింపరాని దక్షణలు వెట్టి

సమలోష్ఠ హేముడై సర్వకర్మంబులు హరిపరంబులుగాఁగ నవనియేలె

ఆ. విష్ణుభక్తులందు విష్ణువునందుఁ గలంక మెడల మనసు లంకెపెట్టి

విహిత రాజ్యవృత్తి విడువనివాఁడునై యతఁడు రాచతపసి యనఁగ

నొప్పె -భాగ. న. 84.

అని విష్ణువునందును, విష్ణు భక్తులందును నిర్మలమైన మనసుతో అద్వైషియై మెలంగెనని యభివర్ణించెను. తనపై కృత్యను ప్రయోగించి రౌద్రమును ప్రకటించిన దుర్వాసునియందు సహితము ద్వేషబుద్ధి వూనక యతని యందును హరినే స్మరించి నిఖిలాత్మమయుడైన హరిని స్మరించి సేవించి ప్రేమించు భక్తునిగా చూపట్టినాడు.

కం 'అఖిల గుణాశ్రయుఁడగు హరి

సుఖియై నాకొలుపు వలనఁజొక్కెడినేనిన్

నిఖిలాత్మమయందగుటకు

సుఖమందుంగాక భూమిసురుఁడివ్వేశన్.'

—భాగ. 9-138.

సర్వజీవులయందును హరిని దర్శించినప్పుడే భాగవతు డద్వైషియై యలరాలగండు.

అనుకూలుడు :-

‘వాసుదేవోత్సవాంశ్చైవ మహాభాగవతాంస్తదా
అనువర్తేత యోనిత్యం అనుకూలి ఉదాహృతః’

వాసుదేవుని ఉత్సవములకును భగవద్భక్తులకును అనుకూలముగా ప్రవర్తించువాడు అనుకూలుడు. అనుకూలుడైన భాగవతోత్తముని లక్షణములు స్మరించినంత మాత్రముననే మన స్మృతిపథమునందు నిలిచెడివాడు నారద మహర్షి. మహాభారత ప్రథమస్కంధమునందు చింతాక్రాంతుడైన వ్యాసమహర్షి చెంతకు నారదుడరుదెంచి బహుపురాణకర్తయైన వ్యాసుడు విష్ణుకథ లేర్పడ చెప్పక పోవుటవలననే అతనికి మనశ్శాంతి లేదని ప్రబోధించెను.

ఉ. అచితమైన ధర్మచయ మంతయుఁజెప్పితి, వందులోన నిం
చించుక గాని విష్ణుకథ లేర్పడఁజెప్పవు; ధర్మముల్ ప్రపం
చించిన మెచ్చునే గుణవిశేషము లెన్నినఁగాక నీకు నీ
కొంచెము వచ్చుటెల్ల హరిఁగోరి నుతింపమి నార్యపూజితా —భా. 1-95

మ. ‘హరినామస్తుతి నేయుకావ్యము సువర్ణాంబోజ హంసావళి
సురుచిత్రాజితమైన మానససరస్సుస్ఫుర్తిన్ వెలుగొందు, శ్రీ
హరినామస్తుతి లేనికావ్యము విచిత్రాద్ధాన్వితం బయ్యుశ్రీ
కరమైయుండ; దయోగ్యదుర్మలినవ త్కాకోలగర్తకృతిన్.’

(భాగ. 1.96)

భాగవత రచనకంటె ఉత్తమమైన వాసుదేవుని ఉత్సవముగాని భగవద్భక్తులకు అనుకూల్యముగాని మరొండు కానరాదు. భగవన్నామ స్మరణము నకును భగవదుత్సవ ప్రేరణమునకును భగవద్భక్తుల హితము నభిలషించి వారికి భగవదానుకూల్యము కలుగునట్లు బోధించుటకును నారద మహర్షి పాత్ర పెట్టినది పేరు. భాగవతమునందు ప్రతి స్కంధమునందును దాదాపు ఈ మహర్షి ప్రశంస వచ్చుచునేయున్నది. ద్వితీయ స్కంధమునందు శ్రీమన్నారాయణుని లీలావతారముల యభివర్ణనమునకు ప్రేరకమైన ప్రపంచ ప్రకారమును గురించి నారదుడు బ్రహ్మనడిగిన యంశము కలదు. చతుర్థస్కంధమున ద్రువునకు నారదుడు భక్తియోగము నాశ్రయించి మోక్షమును పొందెడి మార్గము నుపదేశించి భాగవత మార్గదర్శిగా గోచరించెను. షష్ఠ స్కంధము

నందు నారదుడు శబళాస్యులకు నివృత్తి మార్గము నుపదేశించెను. సప్తమ స్కంధమున గర్భస్థుడైన ప్రహ్లాదునకు తత్త్వోపదేశము చేసిన గురుడు నారదుడే. ధర్మజునకు వర్ణాశ్రమ ధర్మములు తెలిపిన మహర్షియు నారదుడే. దశమ స్కంధమునందు శ్రీకృష్ణుడు అష్టమహిషులను వివాహమాడిన తరువాత నారదాది మహర్షులు అతనిని దర్శించి వసుదేవునిచేత క్రతువు సేయించిన వృత్తాంతము కలదు. వాసుదేవుని ఉత్సవములకును భగవద్భక్తులకును అనుకూలముగా వర్తించుటకిది చక్కని యుదాహరణము. ఏకాదశ స్కంధమున నారదమహర్షి వసుదేవునకు పురాతనమైన విదేహర్షభ సంవాదమును తెలుపుట యాతని భాగవతానుకూల్యమునకు మరియొక చక్కని యుదాహరణము. ఇట్లు స్వయముగా భాగవతోత్తముడై విష్ణు భక్తులలో మిన్నయైనవాడై వైష్ణవలీలా వైభవమునకు పతాకవండివాడై భాగవతోత్తములను సదా ప్రోత్సహించెడి యనుకూలుడై సదా మసలిన నారద మహర్షి అనుకూలుడైన భాగవతోత్తముడు.

దివ్యనామధరుడు :-

‘స్మృత్యుచ్చారణ మాత్రేణ సర్వపాప ప్రణాశనమ్

విష్ణునామధరః పుణ్యో నామధారి సఉచ్యతే’,

ఎవని నామము స్మరించుట మాత్రముచేతనే, ఉచ్చరించుట మాత్రముననే సర్వపాపములు నశించునో యట్టి పుణ్యుడు విష్ణునామమును ధరించువాడు ఊర్ధ్వపుండ్రములను దాల్చువాడు దివ్యనామధరుడైన భాగవతుడని చెప్పబడుచున్నది. ద్రువ, అంబరీష, ప్రహ్లాద, నారదాది మహాభక్తుల నామస్మరణమున మాత్రముననే జనులకు పుణ్యము కలుగునని సంప్రదాయము చెప్పుచున్నది.

ప్రపన్నుడు :-

‘శబ్దాదీన్ విషయాంశ్చైవ దేహోపాదిక బాంధవాన్

త్యక్త్య హరౌన్యస్త భరస్స ప్రసన్న ఉదాహృతః’,

శబ్ద స్పర్శ రూపరస గంధాదులయందు ప్రీతియు, బంధువులయందు ప్రేమయు, వారు తనను రక్షింతురను విశ్వాసము వీనినన్నింటిని వదలి పరమాత్మయందే తన యోగ క్షేమ భారమును వైచియుండువాడే ప్రపన్నుడు. ఇందులకు చక్కని యుదాహరణము ప్రహ్లాదుడు.

కా. 'పానీయంబులు ద్రావుచుం గుడుచుచున్ బాషించుచున్ హాసలీ
లానిద్రాదులు సేయుచుం దిరుగుచున్ లక్షించుచున్ సంతత
శ్రీనారాయణ పాదపద్మ యుగళి చింతామృతాస్వాదనం
దానుండై మఱచెన్ సురారిసుతుఁ డేతద్విశ్వమున్ భూవరా'

-భాగ. 7-123.

అను ప్రహ్లాద వర్ణనము శబ్ద స్పర్శ రూప రస గంధాదులయందు ప్రీతి
లేని లక్షణమును వ్యక్తము చేయుచున్నది.

సీ. 'శ్రీవల్లభుఁడు దన్నుఁ జేరిన యదై న
జెలికాండ నెవ్వరిఁ జేరమఱచు
నసురారి దనమౌల నాడినయదై న
నసుర బాలుర తోడ నాడ మఱచు
భక్తవత్సలుండు సంభాషించినదై నఁ
బరభాషలకు మాటువలుక మఱచు
సురవంధ్యుఁ దనలోనఁ జూచినయదై న
జొక్కి సమస్తంబుఁ జూడ మఱచు

తే. హరిపదాంభోజయుగ చింతనామృతమున
సంతరంగంబు నిండినదై న నతఁడు
నిత్యపరిపూర్ణుఁడగుచు నన్నియును మఱచి
జడతలేకయుండు జడునిభంగి

-(భాగ. 7-122)

అను వర్ణమునందు ప్రహ్లాదుడు బంధుప్రీతిని వీడి భగవంతునియందే
లగ్నమనస్కుడై తన యోగక్షేమ భారములనన్నింటిని యాతనియందే నిలిపి
నిర్లిప్తుడై తన్మయతను భజించిన లక్షణము గోచరమగుచున్నది.

ఏకాంతి :-

'హరే రాజ్ఞాను రూపేణ కర్మజ్ఞానాది యోనరః
స ఏకాంతీ భవేద్విప్రః సహి భాగవత స్మృతః॥'

కర్మ జ్ఞానాది యోగములు భగవదాజ్ఞా రూపములు కావున ఆ యోగ
ములను యథావిధిగా నిష్కామముగా నిర్వృత్తించువాడు ఏకాంతియనియు,
భాగవతుడనియు చెప్పబడును.

కర్దమ ప్రజాపతి కథ యిట్టి భాగవత లక్షణములకు చక్కని యుదాహరణము. ఈ యంశము తృతీయ స్కంధమునందు వివరింపబడినది. ఈ పంచవిధ భాగవతోత్తములు విశిష్టా ద్వైతమునందేకాక అద్వైతమునందుకూడ గోచరింపదగినవారు. ఇక చక్రాంకుడు, మంత్రపాఠకుడు, వైష్ణవుడు మొదలైనవారు విశిష్టాద్వైతమునకు మాత్రమే వర్తించినవారగుచున్నారు. కావున పైన పేర్కొన్న భాగవత లక్షణములు సర్వభాగవత సామాన్య లక్షణములుగా భావించుటకు వీలగుచున్నది భాగవతమునందలి భాగవతులు విష్ణుభక్తులై కాని ద్వైత విశిష్టాద్వైత మార్గానుయాయులని నిర్దిష్టముగా చెప్పలేము. శివకేశవాభేదము పాటించెడి అద్వైతవిష్ణుభక్తులుకూడ నిందున్నారు. పై లక్షణములు రామానుజ మతానుకూలములు. వానిని భాగవతమున కనుకూలముగా మనము భావింపవలెను. ఆ దృష్టితోడనే పై యుదాహరణములు గ్రహింపబడినవి.

భాగవతము భక్తిరసప్రధానమైన పురాణము. సామాన్యముగా కావ్యములు రసప్రధానములనియు, పురాణములు అర్థ ప్రధానములనియు భావింపబడుచున్నవి. కాని, భాగవతము భక్తి ప్రధానమునటుకు విప్రతిపత్తి యుండదు. కావ్యపురాణములందు రసవివేచనము చేయువిధమును పేర్కొనుచు డా. జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం గారు ఈ విధముగా వివేచించిరి :

“ఒక మహాకావ్యము నంతటి రసమును గూర్చి విచారించు పద్ధతికిని, పురాణమునందలి రస విమర్శ మెనర్చు విధమునకును దప్పక భేదము కలదు. కావ్యములందును వస్తు రసప్రౌఢాన్య వివక్షచే రెండు విధములు ప్రధానముగాఁ గనవచ్చు చున్నవి. కావ్యశరీర మితివృత్తము; అది నాయక చరితము. కొన్ని యెడల నది పంచసంధియుతము. సర్వత్ర కార్యారంభ ఫలాగమపర్యంత పరివ్యాప్తము. కావ్యమున నంగి నాయకుఁ డొకడే. ఫలసాధనమున నాతనికి సహాయులనేకు లుండవచ్చును. ప్రతి నాయకులు సంతియ. ఇట్టిది రసవత్తరముగా నిర్వహింపఁబడినచో నది రసవత్కావ్య మనఁబడును. దీనికి భిన్నములైనవి వస్తుకావ్యములు. వస్తు నిర్మాణ వైవిధ్యమును బట్టి వీనియందును అనేక భేదములు పొడగట్టుచున్నవి. పురాణము లట్టి భేదములలో నెన్నఁదగినవి. వేద ప్రతిపాదిత నిగూఢార్థములను ఉపాఖ్యానముల ద్వారమున వివరించుచు మిత్రునివలెఁ బురాణములు సామాజికునకు ధర్మ ప్రబోధ

మొనర్చును. అందేక నాయక నియమము లేదు. ఒకని గాథయే చెప్పబడదు. వ్యంగ్యప్రధానములగు రస భావములకన్న విజ్ఞాన దాయకములగు ధర్మార్థములకే అందు ప్రాధాన్యము హెచ్చు. వస్తువెల్లను ఉపాఖ్యనముల కూర్పు. అవియన్నియుఁ గలసి యేదైననొక మహా ధర్మమునుగాని మహోత్తత్వమునుగాని, మహాసత్యమునుగాని, మహా ప్రయోజనమునుగాని, వ్యంగ్యముగా బోధింప వచ్చును. కావ్యమున వస్త్రైక్యము బాసించుచుండగా పురాణమున నొకయేకవాక్యతయో లేక సమన్వయమో సంతరింపబడి యుండవచ్చును. పురాణములలో కొన్ని విష్ణోద్వి దైవప్రాధాన్య ప్రతిపాదనార్థము జన్మించినవి కలవు. అందలి కథలన్నియు నాదైవ మాహాత్మ్య ప్రతిపాదనకై సూత్రబద్ధములై యొక యేకవాక్యత నందగించుకొనియుండును కొన్ని చతుర్వర్గవ్యుత్పత్తి ప్రతిపాదన ప్రధానములు కలవు. తదర్థ ప్రతిపాదకాంశములు గల కథల నాదృష్టితో సమన్వయించుకొనవలెను. వరమ పురుషార్థబోధ వాని ధ్యేయమగుచో త్రివర్గవ్యుత్పత్తిని చతుర్వర్గవ్యుత్పత్తి కుపాంగముగను పోషకముగను గ్రహించి యన్వయించుకొనవలెను....
.....పురాణ కథార్థముల సమన్వయము సాధింపవలెనన్న తత్కథాస్వభావములను బరిశీలింపవలెను. కథాస్వభావము పృచ్ఛకుని యొక్కయు, కథకుని యొక్కయు స్వభావము మీద కొంత ఆధారపడి యుండును. పృచ్ఛకుని నంశయ నివారణము చేయుట కథకుని కర్తవ్యము. శ్రోత చిత్తవృత్తి నెఱింగి కథలను ప్రవంచించుట యతని నైపుణ్యము.'⁶

మహాభాగవత శ్రోత పరీక్షిత్తు, కథకుడు శుకమహర్షి. పరీక్షిత్తు 'చెప్పవే తండ్రి ముక్తికిఁ జేరు తెరువు' (1. 525) అని ప్రశ్నింపగా శుక యోగింద్రుడు ద్వితీయ స్కంధమునందు ముక్తిమార్గములలో భక్తి సులభతరమని పేర్కొనెను. 'సంసార ప్రవిప్లందయిన వానికిఁ దపోయోగాదులైన మోక్షమార్గంబులు పెక్కులు గలవందు భక్తిమార్గంబుకంటె సులభంబులేదు' అని భక్తి ప్రాధాన్యమును గూర్చి వివరించెను. తృతీయ స్కంధమునందు కపిలుడు దేవహూతికి భక్తియోగమును గురించి వివరించిన ఘట్టము ప్రత్యేకముగా పేర్కొనదగినది. ఇందు భక్తి 'తామస రాజస సాత్త్విక భేదంబులం ద్రివిధంబై యుండునని' ప్రతిపాదించి వానిని వివరించెను.

చ. మనుసుత మద్గుణ శ్రవణమాత్ర లభించిన యట్టి భక్తిచే
ననఘండ సర్వశోభన గుణాశ్రయఁడం బరమేశ్వరుండనై
తనరిన నన్నుఁజెందిన యుదాత్తమనోగతు లవ్యయంబులై
వననిధి గామియైన సురవాహినిఁ బోలె ఫలించు నిమ్మలన్.'

(భాగ. 3.956)

అని భగవంతుడే పేర్కొనెను. మరియు,

'నిష్కాములయిన మదీయ భక్తులకు నట్టి భక్తియోగంబు సాలోక్య
స్వాస్థి సామీప్య సారూప్య సాయుజ్యంబులకు సాధనంబు; కావున మహాత్ము
లగు వారు నిజమనోరథ ఫలదాయకంబు లయినను మదీయ సేవావిరహితంబు
లయిన యితర కర్మంబు లాచరింప నొల్లరు; దీని నాత్యంతిక భక్తి యోగంబని
చెప్పుదురు; సత్త్వరజస్తమోగుణ హీనుండయిన జనుండు మత్స్యమానాకారంబుఁ
బొందునని' (భాగ. 3.958) వివరించెను. త్రిగుణ రహితుడైన భక్తుడే
భగవత్సమానుడని భాగవతమిందు ప్రతిపాదించుచున్నది.

తామస భక్తియోగము :-

తే. సతత హింసాతి దంభమాత్సర్యరోష
తమములను జేయుచును భేదదర్శి యగుచుఁ
బరఁగ నాయందుఁ గావించుభక్తిదలఁపఁ
దామసంబనఁదగు; వాఁడు తామసుండు.' (భాగ 3.953)

ఎల్లప్పుడు హింసను గావించుచు దంభము, మాత్సర్యము, రోషము
మొదలైన గుణములను అతిశయముగా ప్రకటించుచు భేదదృష్టి కలవాడై భగ
వంతునియందు భక్తిని ప్రసరించినచో నతడు తామస భక్తుడనియు నతనిభక్తి
తామస భక్తి యోగమని భాగవతము నిర్దేశించినది.

రాజస భక్తియోగము :-

కం. 'మనవిషయ ప్రాపీణ్యము
లను సుమహేశ్వర్య యశములను బూజాద్య
ర్హుని నను నర్థి భజించుట
చన్దు రాజసయోగ మనఁగ సౌఁన్యనిధి!'

(భాగ 3.954)

గొప్పవైన విషయ ప్రావీణ్యములచేతను ఐశ్వర్య యశములచేతను పూజార్హుడైన భగవంతుని నేవైన కోరికల నర్థించి భజించుట రాజస యోగమనబడును.

సాత్త్విక భక్తి యోగము :-

చ. 'అనుపమ పాపకర్మ పరిహారముకై భజనీయుడైన శో
భన చరితుం డితండనుచు భావమునం దలపోసి భక్తివే
ననితరయోగ్యతన్ భగవదర్పణ బుద్ధి నొనర్చి కర్మముల్
జనహితకారియై నెగడ సాత్త్వికయోగ మనంగఁ జొప్పడున్.'

(భాగ 3-955)

పాపకర్మ పరిహారమునకై పూజనీయుడైన భగవంతుడే శరణని
నమ్మి భగవదర్పణబుద్ధితో అనితరభక్తితో లోకహితము నాశించి కర్మలు
చేయుట సాత్త్వికయోగ మనబడును.

తామస యోగమునకు హిరణ్యకశిపాదులను, రాజసయోగమునకు పాండ
వాదులను, సాత్త్విక యోగమునకు ద్రువాంబరీషాదులను పేర్కొనవచ్చును.
మూలమునందు ఈ భాగమున కపిలుడు దేవహూతికి భక్తి లక్షణములను విశ
దము గావించుచు తామస రాజస సాత్త్విక భక్తులు ఒక్కొక్కటియు మూడు
విధములుగా నుండునని పేర్కొనబడినది.

'భక్తియోగో బహువిధోమార్గైర్భామిని భావ్యతే,

స్వభావ గుణమార్గేణ పుంసాంభావోవిభిద్యతే.

అభినందాయ యద్ధిం సాం దంభం మాత్సర్యమేవచ,

సంఘీ భిన్న దృగ్భావం మయి కుర్వాత్సతామసః.

విషయానభినందాయయశ ఐశ్వర్యమేవచ,

అర్చ్యాదావర్చయే ద్యోమాం పృథగ్భావః సరాజసః.

కర్మనిర్హార ముద్దిశ్య పరస్మిన్వా తదర్పణం,

యజే ద్యష్టవ్య మితివా పృథగ్భావః ససాత్త్వికః.

మద్గుణ శ్రుతి మాత్రేణమయి సర్వగుణాశ్రయే,

సనోగతి రవిచ్ఛిన్నా యథాగంగాంభసోఽంబుధా.

లక్షణం భక్తియోగస్య నిర్గుణస్యమ్యాదాహృతం,
అహైతుక్యవ్యవహితా యాభక్తిః పురుషోత్తమే.
సాలోక్య సార్థి సామీప్య సారూప్యైకత్వమిత్యుత,
దీయమానం నగృహ్లాంతి జనామత్సేవనం వినా.
సవప భక్తియోగాఖ్య ఆత్యంతిక ఉదాహృత,
యేనాతి వ్రజ్యత్రిగుణాన్ మద్భావాయోపపద్యతే.'7

భక్తుని ఆశించెడి ఫలసంకల్పములను బట్టి ఈ భేదము లేర్పడుచున్నది. తామసభక్తియందు భక్తుడు క్రోధస్వభావుడై హింసాఫలమును గాని, దంభ ఫలమునుగాని, మాత్సర్యఫలమునుగాని అభిసందించి భేదదృష్టితో భగవంతునికి అర్పదులను చేయుచుండును.

రాజసభక్తుడు విషయములనుద్దేశించియు, ఐశ్వర్యమునుద్దేశించియు, యశమునుద్దేశించియు భేదదృష్టితో భగవంతు నర్పించుచుండును.

సాత్త్వికభక్తుడు పాపక్షయమునుద్దేశించియు, పరమేశ్వరార్పణ భావము తోను, విధియగుటచేతను భేదదృష్టియై భగవంతుని నర్పించుచుండును.

ఈ తొమ్మిది విధములైన భక్తులు సగుణభక్తులు. వీనిలో ఉత్తరోత్తరములు బలీయములు. ఈ నవవిధభేదములను -

‘శ్రవణం కీర్తనం విష్ణోః స్మరణం పాదసేవనం
అర్చనం వందనం దాస్యం సఖ్యమాత్మ నివేదనమ్.’8

నవ విధ భక్తి భేదములను ఒక్కొక్కదానియందు పరిగణించినచో మొత్తము సగుణ భక్తి ఎనుబది యొక్క విధము కాగలదు. నిర్గుణ భక్తి మాత్రమొక్కటియే. దీనినే (3-956 భాగ.) ఆత్యంతిక భక్తి యోగముగా భాగవతకర్త పేర్కొనియుండెను.

ఇట్టి భక్తి యోగమే మోక్షమనియు గంగా ప్రవాహము సముద్రము నందు కలిసినట్లు భగవంతునియందు భక్తుని చిత్తవృత్తి అవిచ్ఛిన్న ప్రవాహముగా ప్రవహించి లీనమగుటయే భక్తియోగము. అదియే ముక్తి.

ఇట్టి తత్త్వమును ప్రతిపాదించునదే భాగవతము. భక్తియోగము భక్తుల ఆధ్యాత్మిక జీవితమునకు సంబంధించినది. అనగా భక్తుల లౌకిక జీవితము

నందు ఆధ్యాత్మిక మార్గము ననుసరించి పొందెడి లౌకిక భావములకు రసములకును సంబంధించిన అవస్థలుగా పేర్కొనవచ్చును. భక్తియోగముకంటె భక్తిరసము భిన్నముగా భావింపబడుచున్నది. రస స్వరూపుడైన భగవంతుని వర్ణించినపుడును భగవద్భక్తుల యొక్క భక్తిసాధనలను సహృదయ హృదయ వేద్యములుగా వివరింపబడినపుడును వానియందు తాదాత్మ్యతను భజించియు సామాజికులనుభవించెడి అలౌకికానుభవమే భక్తిరసము రూపగోస్వామ్యాదులు భక్తిరసమును నిరూపించుచు తదనుగుణములైన రసభావములను వివేచించుచు వానిని గూడ సాత్త్విక రాజస తామస భేదములచే మూడు విధములుగా సంభావించిరి. రూపగోస్వామి మతము ననుసరించి లజ్జాబోధోత్సాహాదులు సాత్త్విక ప్రధానములైన శ్రీకృష్ణ సంబంధి భావములు. గర్వము, హర్షము, సుప్తి, హాసము మొదలైనవి రాజసప్రధానమైన భావములు. విషాదము, దైన్యము, మోహము, శోకము మొదలైనవి తామస ప్రధానమైన భావములు.

ఆంధ్రమహాభాగవతము - మధురభక్తి

భాగవతము భక్తిరసమునకు విశ్వరూపము. అందు నవవిధభక్తులు ప్రధానముగా చెప్పబడియున్నను భక్తిరస ప్రవృత్తులు ఆర్ద్రముగా ప్రసరించుట కెన్ని మార్గములు కలవో అన్నింటిని భాగవతము తనయందు ప్రపంచించి యున్నది. భక్తిభేదములలో ప్రవృత్తుల నాశ్రయించిన భేదములు కొన్నియు, ప్రక్రియల నాశ్రయించిన భేదములు కొన్నియు వివేచించుటకు వీలగుచున్నది.

శ్రవణము, కీర్తనము, స్మరణము, పాదసేవనము, అర్చనము, వందనము, దాస్యము, సఖ్యము మొదలగునవి ప్రక్రియలకు సంబంధించినవి. జ్ఞానముగ్ధ, మధుర భక్తిమార్గములు ప్రధానముగా భక్తుల ప్రవృత్తులకు సంబంధించినవి. ప్రక్రియలు సర్వభక్తులకు సామాన్యములయ్యును ప్రవృత్తి భేదములచేత వానిని విశేషముగా భావించుటకు వీలగుచున్నది. ఉదాహరణమునకు కీర్తన రూపమైన భక్తిప్రక్రియా భేదమును భావించినచో జ్ఞానియైన ప్రహ్లాదుడు స్మరించు విధమునకును, మధురభక్తి సమేతలైన గోపికలు గోవింద గుణ కీర్తనము చేయు విధానమునకును, తామస ప్రవృత్తులైన వైరభక్తులు భగవంతుని స్మరించు విధానమునకును సహృదయులు భేదమును కనిపెట్టుట అత్యంత సులభము. జ్ఞానభక్తులు చేసెడి నామస్మరణము జిజ్ఞాసాప్రవృత్తి ముదితమై

తాత్త్వికానుభవ వ్యాఖ్యానరూముగ సాగుచుండును. మధుర భక్తులు చేసెడి భగవన్నామస్మరణము బాహిరముగా శృంగార రసానుగుణమైన విప్రలంభ విన్సూర్తిని వెలార్చుచు నాయక సమాగమోన్ముఖమైన ఆర్తితో నాలపించుచు నామరూపగుణ కీర్తనముగ బాసించినను అది ఆధ్యాత్మిక భావముద్రిత మగుటచే దేహ స్పృహలేచి జీవుని వేదనగా బాసించును. నాయికా నాయక భావగతమైన రతిభావ మాదుర్యము ఆధ్యాత్మిక భావనాబంధురమై జీవాత్మ పరమాత్మ సంయోగాకాంక్షగా ఆ నామస్మరణమునందు రతి దీపించును. భక్తికి శృంగారము పోషకమై శృంగారమునకులేని పరిపూర్ణత్వము సంతరించి పెట్టును. అందువలన మధురభక్తి సర్వజీవ సామాన్యమైనది. దైవభక్తి విరోధమూలమై వైరభక్తునిచేత అహంకార ముద్రితమైన చిత్తవృత్తితో భగవంతుని స్మరించు ప్రవృత్తిని ప్రకటింపజేయుచున్నది. వైరుడైనను, మధురభక్తియుక్తుడైనను, జ్ఞానభక్తుడైనను స్మరణరూప భక్తి ప్రక్రియద్వారా పరమేశ్వరుని సౌందర్యగలదని భాగవతము ప్రతిపాదించుచున్నది.

భాగవతమునందు గోపికలు మధురభక్తికి ఆలవాలములు. దశమ స్కంధమునందు గోపికలు శ్రీకృష్ణుని శరదాద్రులయందు అన్వేషించు ఘట్టమునందు గోపికాగీతములయందును, రాసక్రీడ, జలక్రీడాభి వర్ణనము లందును మధురభక్తి మహనీయముగా దర్శింప పీలగుచున్నది. శ్రీకృష్ణుడు అవతారపురుషుడయిన సగుణ బ్రహ్మముగ గోపికలు భావించిరి. పరమాత్మాంశ పురుషాకారమును భజించి భూతలమునందు విహరించుచు తన దైవ విభూతిని ప్రకటించుటయే శ్రీకృష్ణావతార తత్త్వము. పరమాత్మ తేజస్సు అవతార మూర్తియందు తేజోమయముగా వెలుగుచుండుటచే ఆ రూపము చూపరులకు హృదయాకర్షకముగ నుండుట సహజము శ్రీకృష్ణుని రూపము భౌతికముగా మోహనము. ఆధ్యాత్మికముగా ఆత్మానంద సందాయకము. లోకమున అందమైన ఆకృతులుండవచ్చును. అవి చూపరుల హృదయములకు ఆహ్లాదము కలిగింపవచ్చును. ఆ ఆహ్లాదము ఇంద్రియముల కొక ఉత్తేజమును కలిగించి ఆనుభవముకొఱకై వానిని అగ్రులు సాచునట్లుగా చేయవచ్చును. అందమును భౌతికముగా ననుభవించెడి కోర్కె చూపరుల హృదయము లందు రేకెత్తింపజేయునది మోహన సౌందర్యము. సౌందర్యము నందలి భగవదంశము భావించిన పారవశ్యముతో భజించునట్లు చేయునది కళాసౌందర్యము. సౌందర్య

మునే భగద్విభూతిగ భావించి అత్యైన్నత్యమునకు అనువైన సోపానముగా మలచుకొనునట్లు చేయునది ఆధ్యాత్మిక సౌందర్యము ఇట్లు సౌందర్యము మూడు విధములై క్రమముగా ఇంద్రియానందము, రసానందము, బ్రహ్మానందము కలిగించునట్టివి యగుచున్నది. శ్రీకృష్ణావతారమునందు గోపికలు సౌందర్యమునే సాక్షాత్ బ్రహ్మముగ భావించు నాధ్యాత్మిక రతిని ప్రపంచించుట భాగవతమునందు సహృదయ హృదయైకవేద్యము.

భాగవతమున జ్ఞానులైన యోగులు భగవంతునియందు పవరించు రతి భావమునకును, గోపికలు శ్రీకృష్ణనిపట్ల పవరించెడి భక్తిభావమునకును తత్త్వ పరమైన తాత్పర్య మొక్కటియే యైనను ఆయా పాత్రల యవస్థలనుబట్టి భేదము కానవచ్చును. గోపికలు స్త్రీలు. అందును గృహిణులు. కృష్ణుడు పురుషుడు, భగవదవతారమూర్తి. గోపికలు శ్రీకృష్ణని యందు పవరించునది భౌతిక రతిభావమైనచో దానివలన కలుగునది శృంగార రసము కాకపోగా రసభంగమగును. అధర్మ శృంగారమందలి అనౌచిత్యమే యట్టి రసభంగము నకు హేతువు. కాని, భాగవతమందట్టి రసభంగ ప్రసక్తి లేదు.

ఉ. 'అంగజునైనఁజూడ హృదయంగముఁడై కరఁగించువాఁడు శ్రీ
రంగదురంబువాఁడు మధురంబగు వేణురవంబువాఁడును
మృంగజుపువ్వుఁదూపులకు నగ్గము సేసీ లవంగలుంగ నా
రంగములార! మీకడకురాఁగదా! కృపనున్న జూపరే!'

(భాగ.ద. పూ. 112)

ఈ పద్యమునందు ఒక వనిత గోపికలను శ్రీకృష్ణుడు మన్మథ పుష్ప బాణముల కగ్గము చేసెనని లవంగలుంగాది వృక్షములతో మొరపెట్టుకొనినది. మన్మథబాణ ప్రేరితమైనది భౌతిక రతియే కావలెను. అట్టి రతిభావముతో తనను సమీపించిన గోపికలను శ్రీకృష్ణుడు అది ధర్మము కాదని వారించును. అప్పుడు గోపికలిచ్చిన సమాధానము కూడ గమనింపదగినది:

మ. 'పతులన్ బిడ్డల బంధులన్ సతులకుం బాటించుటే ధర్మవ
ద్ధతి యౌనంటివి; దేహధారిణులకున్ ధర్మజ్ఞ! చింతింపుమా
వతి పుత్రాదిక నామమూర్తి వగుచున్ బానిల్లు నీ యందుఁద
త్పతి పుత్రాదిక వాంఛలన్ సలిపి సంభావించుటన్యాయమే'

(భాగ.ద.పూ. 988)

త్రకోకిలము. 'సీవయిన్ రతి సేయుచుందురు నేర్పరుల్; సతతప్రియో
ద్దీపకుండవు; గాన నెవ్వగఁదెచ్చ నాథసుతాదులం
జూప నేటికి: మన్మహాశలు సుట్టి నీకడనుండఁగాఁ
భావనేల? మదీయ తాపముఁ బాపఁబోలుఁ గృపానిధీ! (భాగ. పూ. 989)

ఈ పద్యములలో గోపికల రతి స్వభావము వ్యాఖ్యానింపబడుచున్నది.
పుత్ర బంధు సత్తులను వారికుచితమైన ధర్మము ననుసరించి సేవించుట
క ధర్మము. వారిపట్ల పచరించు రతి భావము లౌకికము, హృద్దికము.
రందరి యందును జీవతేజముగ వెలుగొందు పరమాత్మ భౌతికాకారముతో
వతరించి యున్నపుడు అతనియందు పచరించు రతి వత్సల ప్రేయో భావా
లు భౌతికములయ్యు భౌతిక స్వభావములేని ఆధ్యాత్మికతను భజించుచున్నవి.
తారతమ్యమును సూచించుచు రెండవ పద్యమునందు గోపికలు భౌతికము
గు రత్యాదిభావములు సుఖ దుఃఖాత్మకములైన అనుభవముల నందించి
వమును పెంచునని శ్రీకృష్ణ గతమైన ఆధ్యాత్మిక రతి ఆనందవర్షిణియై
త తాపోపశాంతిని కలిగించుననియు నిర్దేశించిరి. ఈ భేదము తెలియనిచో
పికలు అభిసారికల వలెను శ్రీకృష్ణుడు విటుని వలెను భాసించు నవకాశము
లదు. గోపికలకు సంసారము ఇంద్రియానుభవ కేంద్రము. సుఖదుఃఖములు
నికి ఫలములు. తాపము కలిగించుట దాని స్వభావము. తాపము దేహ
క్షణము కాదు. ఆత్మవేదనము విషయ సుఖాన్నిచే కరిగి ద్రవించిన హృదయ
భావము తాపము. ఈ తాపమును చల్లార్చు కరుణా వర్షమును కురిపింపగల
వ్యసీలాభ్రము శ్రీకృష్ణుడు. మానవాకృతిలోనున్న మాధవుని గూర్చి ఆత్మా
ందము నర్థించుచున్న మానవతులయిన గోపికలు యోగులవలె తపము చేసిన
రు కారు. ఆర్తితో భగవంతు నన్వేషించినవారు గోపికలు. వారి హృదయ
పతియే ఆర్తి, గృహిణులైన గోపికలు తనువును మనమును పతికర్పించెడి
తి భావమును గార్హస్థ్య జీవితమునందు సాధించినవారు. ధర్మనిష్ఠమైన
ంపతి ప్రణయము వారి ఆధ్యాత్మిక రతికి అడ్డము రాదు; రాలేదు. గార్హస్థ్య
ర్మమునందు సతీపతులు ధర్మార్థకామములను కలసి నిర్వహింతురు. కాని,
క్షప్రాప్తియందు ఎవరితోవ వారిదే. గోపికలు శ్రీ కృష్ణునినుండి అర్థించి
ది ధర్మార్థకామములు కావు. మోక్షమే వారి చిరవాంఛితము. సంసారసంగ
రిత్యాగమే మోక్షమునకు హేతువు. అనవరత భగవత్ చింతనమే మోక్ష

సాధన ప్రవృత్తి. సగుణ బ్రహ్మమునందు నిర్గుణబ్రహ్మమును తెలిసికొనుటయే జ్ఞానరూపమైన మోక్షనీధి. గోపికలు శ్రీ కృష్ణుని వేణుగానము వినినపుడు వారిలో జాగృతమైన భగవద్రతి మోక్షోన్ముఖమైన పుణ్యవాసనల ప్రకృష్టస్థితి. శ్రీకృష్ణుని కొరకై అన్వేషించుచు యమునానదీతీర వనవాటికలయందు హరించుట ప్రకృతియందు ప్రకృతికంటే భిన్నుడైన పరమాత్మను గురించిన సంతత చింతనము. శ్రీకృష్ణుని గురించిన ఆర్తి మోక్షమును గురించిన నిర్వేదము వంటిది. ఇట్టి నిర్వేదము సగుణబ్రాహ్మము నాశ్రయించుటచే శ్రీకృష్ణుని యొక్క రూపనామ గుణవైభవములను రమించినది. నిర్గుణ బ్రహ్మమునందు కొనబోవు జీవాత్మ సగుణబ్రహ్మమును జూచి రమించుటయందే మాదుర్యముట్టిపడుచున్నది. తత్త్వజ్ఞానముకంటే క్రిందిమెట్టు రూపారాధనము. గోపికలు శ్రీకృష్ణుని రూపమునందలి భౌతికత్వమును వరించుటలేదు. కాని, భౌతికమైన ఆకృతిని భజించిన భగవత్త్వము నారాధించుచున్నారు. చూచెడిది, కీర్తించెడిది, అర్పించెడిది, క్రీడించెడిది శ్రీకృష్ణుని భౌతికమైన ఆకృతివలె భాసించినను గోపికలకు శరీర సృహలేదు. మమత్వములేని మమకారము యొక్క స్వరూపమటువంటిది. శరీరములతో తిరుగుచున్నను శరీరాభిమానము లేనివారు గోపికలు. ఇంద్రియములతో అన్వేషించుచున్నను అంతఃకరణ చైతన్యమే ప్రధానముగా గలవారు గోపికలు. కోర్కెతో శ్రీకృష్ణుని వేడుచున్నను కోర్కెలననన్నింటిని పోగొట్టు కోర్కెకలవారు. శ్రీకృష్ణుని ఉనికిగూర్చి చెట్లను గుట్టలను అడిగిన గోపికలు ప్రకృతిలో లీనమైయున్న పరమాత్మ తేజమును అన్వేషించు అంతరాత్మలు. శ్రీకృష్ణునితో జలక్రీడలాడిన గోపికలు భక్తిరసానుభవమును భగవద్రూప ముద్రితముగ పొందిన భక్త చిత్తములు. శ్రీకృష్ణునితో క్రీడించిన గోపికలు విషయాతీతముగ పరమాత్మతో మధురాద్వైతమును బొందిన యోగ సిద్ధులు. ఈ భక్తిలోని మాదుర్యము జీవాత్మ పరమాత్మల అద్వైతనీధి. స్త్రీ పుంసయోగ రూపమైన లౌకిక రతికి ప్రతిబింబముగనే భావించుచు ఇంద్రియాతీతమైన ఆధ్యాత్మిక రతి యనుభవించుట యని చెప్పవచ్చును. ఒక్కమాటలో చెప్పవలసినచో భగవద్రతిలోని రతియే మధురము. దానియందలి శృంగార స్పర్శ దివ్యానుభూతికి సోపానము. ఇట్లు చిత్రించెడి యీ విచిత్రమైన మార్గము వనితలైన గోపికలకే కాదు వారి చిత్తవృత్తులందు సంవదించెడి భక్తులెల్లరికి స్త్రీ పురుషభేదములేకయే మధురభక్తి రసానుభూతి విశ్వజనీనముగా అనుభవైక వేద్య మగుచున్నది.

శ్రవణాది భక్తిభేదములన్నియు మధారభక్తియందు ప్రవర్తిల్లును :

మధురభక్తి ప్రవృత్తినిబట్టి పెట్టిన పేరంటిమి. శ్రవణాది ప్రక్రియ లన్నియు దీనియందు ప్రవర్తిల్లుచు భగవద్రతిభావస్థాయికి పోషకములగు చున్నవి.

భాగవత కథారంభమునందు శ్రోతలైన శౌనకాది మహామునులు విష్ణు కథాకర్ణనము సేయుటయందాసక్తులై శ్రవణమహాత్మ్యము నుగ్గడించినారు. శ్రోతృ చిత్తవృత్తి యందలి శ్రవణాసక్తి భాగవత కథాశ్రవణమందంతటను వ్యాపించియుండుటచే పురాణశ్రవణమంతయు శ్రవణభక్తి కుదాహరణమగు చున్నది. శ్రవణభక్తియందు మాధుర్యమంతఃసూత్రముగా ప్రవహించు ననుటకీ క్రింది పద్యము సాక్ష్యము.

ఆ. 'అనఘ విను రసజ్ఞులై వినువారికి

మాటమాట కధిక మధురమైన

యట్టి కృష్ణకథన మా కర్ణనముసేయఁ

దలఁపుగలదు మాకుఁ దనివిలేదు.'

(భాగ 1-48.)

ఇందు 'రసజ్ఞులై వినువారికి' యని యనుట గమనింపదగినది. భాగవతము వినెడి శ్రోతలు రసజ్ఞులై యుండవలయుననియు వినువారికి రసము ఫలమనియు పై మాటల తాత్పర్యము. అనగా భాగవతశ్రవణఫలము భక్తి రసానుభవమేయనియు ఆ భక్తిరసమును గుర్తించెడి విధమును శ్రోతలు తెలిసి యుండవలయుననియు పై పదముల భావము. కృష్ణగాథాప్రపంచము మాట మాటకును అధిక మధురమైనదని పైపద్యమున మరియొక వాక్యము కలదు. సూక్ష్మముగా నాలోచించినచో శ్రవణమునకు ఫలము కృష్ణవృత్తాంతమునందలి మాధుర్యము. అనగా శ్రవణభక్తి శాఖ మాధుర్యమునందు లయించునన్న మాట. ఇట్లు లయించుటకు కృష్ణకథాశ్రవణాసక్తియే స్థాయి. 'ఆకర్ణనముసేయ తలపుగలదు మాకుఁ దనివిలేదు' అను వాక్యమునందు భాగవత శ్రోతృచిత్తము నందలి ఆసక్తిమూలమైన చిత్తరతి తనివిత్తిరని ఉత్కటావస్థను వహించి స్థాయియై మధుర రసానుభవమును కలిగించునని తేటపడుచున్నది. శ్రవణ ప్రక్రియ నాశ్రయించి మధురప్రవృత్తి రసత్వమును భజించుట శ్రవణభక్తి రసానుభూతి.

శ్రవణ భక్తితత్త్వమునిట్లు ప్రవచించి దాని మాహాత్మ్యమును మరిరెండు పద్యములలో విస్తరించుట శ్రవణ భక్త్యంకురమును నాటి పల్లవింపజేయుట.

మ. 'వరగోవింద కథా సుధారస మహా వర్షోరు ధారావరం
పరలం గాక బుడేంద్ర చంద్ర! యితరోపాయానురక్తిం బ్రవి
స్తర దుర్దాంత దురంత దుస్సహజ సుస్సంభావితానేకదు
స్తర గంభీర కఠోర కల్మషకన ద్దావానలం బాటునే?' (భాగ 1.49)

సీ. 'హరినామకథన దావానల జ్వాలచేఁ
గాలవే హైరాఘ కాననములు
వైకుంఠ దర్శనవాయు సంఘంబుచేఁ
దొలగవే భవ దుఃఖ తోయదములు
కమలనాభ ధ్యాన కంఠీరవంబుచేఁ
గాలవే సంతాపకుంజరములు
నారాయణ స్మరణ ప్రభాకర దీప్తిఁ
దీఱవే షడ్వర్గతిమిరతతులు

ఆ. నలిన నయన భక్తి నావచేఁగాక సం
సార జలధి దాటి చనఁగ రాదు
వేయునేల మాకు విష్ణు ప్రభావంబు
దెలువవయ్య నూత! ధీసమేత!' (భాగ 1.50)

అలంకారికమైన యభివ్యక్తియందు రచింపబడిన పై రెండు పద్యములలో కథాసుధారసము మహావర్షధారావరంపరలుగా రూపించుట యొక విశేషము. భాగవతమునందు భక్తిరసవర్ష ప్రసక్తి ప్రేరూపకాలంకార ముదాహరణము. రసరూపమైన భక్తి అనురక్తిచే ప్రవృద్ధమై కల్మష దావానలము నార్చి, పుణ్యమును, శాంతిని కలిగించునని పై మత్రేభవిక్రీడితము వ్యాఖ్యానించుచున్నది. సీస పద్యమునందు నామశ్రవణము, దర్శనము, ధ్యానము, స్మరణము అనునవి భవసాగర జలధిని దాటించు విష్ణుభక్తి విశేషములని వ్యాఖ్యానించు చున్నది. శ్రవణమునుండి దర్శనము, ఆపై ధ్యానము, ఆపై నిత్యస్మరణము కలిగి, శ్రవణము అవస్థాంతరాత్మకమై రసస్థితి నందుననియు పై పద్యమువలన స్ఫుటమగుచున్నది. వీనియందు ప్రవచింపబడిన భక్తిమాహాత్మ్యము రూపగోస్వామి నిర్వహించిన భక్తిస్వరూపమును తలపింపజేయుచున్నది.

‘క్షేపి శుభదా మోక్షలఘుతాకృత్ సుదుర్లభా
సాంద్రానంద విశేషాత్మా శ్రీకృష్ణాకర్షణీచసా॥’

(భ. ర. సిం. 1.1.13)

ద్వితీయ స్కంధమున శుకుడు పరీక్షిత్తునకు భక్తిమార్గ ప్రాముఖ్యము తెలుపుచు మోక్షమార్గములన్నిటికంటె భక్తి మార్గము సులభతరమనియు అందును శ్రవణము మోక్షానుకూలమైన మృదు మార్గమనియు పేర్కొనుట భాగవత కథాశ్రవణ ఫలమును వ్యంజింప జేయుచున్నది.

సీ. ‘అఖిల భూతములందు నాత్మరూపంబున
సీశుండు హరియుండు నెల్లప్రాద్దు
బుద్ధ్యాది లక్షణంబులఁగానఁబడును
మహత్సేవనీయుఁ డహర్నిశంబు
వందనీయుఁడు భక్తవత్సలుం డత్యంత
నియతుఁడై సతతంబు నియతబుద్ధి
నాత్మరూపకుఁడగు హరికథామృతమును
గర్భపుటంబులఁ గాంక్ష దీరఁ

తే. గ్రోలుచుండెడు ధన్యులు కుటిలబహుశ
విషయ మలినీకృతాంగముల్ వేగవిడిచి
విష్టుడేవుని చరణారవింద యుగము
కడకుఁజనుదురు సిద్ధంబు కౌరవేంద్ర!’

(భాగ 2-36)

హరికథా శ్రవణ సమయమునందు శ్రోతలు సాకారుడైన శ్రీకృష్ణ బ్రహ్మమును అతని లీలలను విని, భావించి, అనుభవించుట భక్తిరసమగును. అందు మాదుర్యదీప్తికి అవకాశ వఃధికముగా నుండును. అఖిల భూతములందు ఆత్మరూపమున వ్యాపించియున్న విష్ణువు నిర్గుణుడయ్యును తద్విభూతిచే వివిధా కృతులయందు భాసించును. రూపవిభూతిని భావించి హరికథామృతమును సేవించుట జ్ఞానగమ్యమైన విషయము. నూతుడు చెప్పిన శ్రవణము సగుణ భక్తికి నిదర్శనము. శుకుడు పేర్కొనిన శ్రవణము నిర్గుణభక్తికి ఉపాదేయము. శ్రవణభక్తి యీ రెండు మార్గముల నాశ్రయించి హరిని పొందుచున్నది. హరిని పొందుటయందలి భక్తచిత్రప్రవృత్తి మదురమై భాసించుచున్నది. ఇట్లు శ్రవణము మధురానుభూతికి సాధనమనుట నిర్వివాదాంశము.

శ్రవణమునందు సాక్షాత్ భగవత్ దివ్యకథా శ్రవణమువలన కలిగెడి యనుభవము మరియుక యెత్తు. భాగవత తృతీయ స్కంధమునందు 'వనజో దర పాదభక్తివశ మానసుడై' విదురుడు మైత్రేయునితో స్వాయంభువ మను వృత్తాంతము వినిపింప వేడుకొనెను. అతని మతము వలన 'ముకుందుని పద కమల మరంద పానవరవశులై పెంపొందవిను వారి చరిత్రము నదమలమతి వినిన భవము సఫలముకాదే' (భాగ 3.392) యనియు.

— 'శ్రుతిశాస్త్ర పాఠకలితాత్మకుడైన నరుండు పద్మలో
చనచరణారవిందయుగసంగము గల్గిన సజ్జనుండు వౌం
దిన ఫలమొందు భాగవత దివ్యకథాశ్రవణానురక్తిచేన్'

(భాగ 3.393)

అని వివరింపబడినది. విదురుని మాటలకు మైత్రేయుడు పులకాంకిత గాఢుడును, ఆనందభాష్యనమేతుడునునై సాత్త్వికభావసంపదను వెలార్చెను.

కం. 'అనిచెప్పి మునికులాగ్రణి
దనుజారి కథానుధాప్తతస్వాంతుండై
తనువునఁబులకాంకురములు

మొనయఁగ నానంద భాష్యములు జడి గురియన్' (భాగ 3.394)

వినిపింప దొడగెనట!

ఈ ఘట్టమునందు ఒక విశేషము కలదు. విష్ణుకథలు చెప్పువానికిని, వినువానికిని అనుభవము సమానమగుట సామాన్యము. కాని, కథకునియందు స్మరణరూపమున మనోవీధియందు మొదట శ్రుతమగును. తత్కథా భావభావ నమునందు అతడు తన్మయత్వమును బ్రజించును. కథకుడా తన్మయముతో శ్రోత కనురక్తిని క్రమముగా ఆసక్తిని ఆపైన తాదాత్మ్యమును కలుగునట్లు కథలు చెప్పును. ఈ ఘట్టమున విదురునియందు భాగవత కథాశ్రవణానురక్తి పొటమరించినది. దానిని వర్ణించి చెప్పినాడు. దానిని వినిన కథకునకు సాత్త్విక భావోదయమైనది. ఇదియుక విధముగా శ్రవణానురక్తి కలిగిన శ్రోతను గాంచిన కథకునికి విభావానుజన్యమైన సాత్త్విక భావముగా పరిగణింప వచ్చును. శ్రీ రూపగోస్వామి సాత్త్వికభావములను వివరించుచు రోమాంచాధులను రూక్షసాత్త్విక భావములుగా పేర్కొనెను. మైత్రేయుని తనువున మొల

చిన పులికాంకురములు కన్నులయందు జాలువారిక అనందబాష్పములు అట్టి రూక్ష సాత్త్వికభావములకు ఉదాహరణము. శ్రీకృష్ణుని గూర్చి శుభురములయినవియును ఆశ్చర్యకరములయినవియును మాటలు వినగానే భక్తుని హృదయమున కలుగు అనందమే రూక్షసాత్త్విక భావమని రూపగోస్వామి వివరించి యున్నాడు. అది భగవత్ కథాశ్రవణము నందెంత సత్యమో భాగవత కథాశ్రవణముగందును అంత సత్యమే యగునని ఈ సన్నివేశము వ్యంజింపజేయుచున్నది.

రుక్మిణీ కల్యాణము :- శ్రీమద్భాగవతమునందు శ్రీకృష్ణ గుణ శ్రవణమువలన నతనియందు అనన్యాభిలాష జనించి అతనినే పతిగా పొందవలయుననెడి రతిభావమును భుజించి తద్రతిని భక్తిని పోషకముగా ననుసందించుకొని రాక్షస వివాహ ధర్మము నాశ్రయించి శ్రీకృష్ణుని పొందిన రుక్మిణీదేవియొక్క చరిత్రము శ్రవణభక్తితో మొదలై మధురభక్తిగా పరిణమించిన మహనీయగాథ. రూపగోస్వామి 'అన్యాభిలాషితా భూన్యం' అని భక్తికి మొదటి లక్షణమును పేర్కొనెను. శ్రీకృష్ణునియందు తప్ప అన్య విషయములందు దేనియందును అభిలాషలేకుండుట భక్తికి ప్రథమ లక్షణము. దీనిని పోతన రుక్మిణి శ్రీకృష్ణున కంపిన సందేశమునందలి మొదటి పద్యము నందు మధురభక్తి దీపకముగా వర్ణించెను.

సీ. వీనీగుణములు కర్తేంద్రియంబులు సోక

దేహతాపంబులు దీజిపోవు

నేనీశుభాకార మీక్షింపఁ గన్నుల

కఖిలార్థలాభంబు గలుగుచుండు

నే నీచరణ సేవలేప్రొద్దుచేసిన

భువనోన్నతత్వంబుఁబొందగలుగు

నే నీలసన్నామమేప్రొద్దు భక్తితోఁ

దడవిన బంధసంతతులువాయు

తే. నట్టి నీయందునా చిత్త మనవరతము

నచ్చియున్నది నీయాన నానలేదు

కరుణఁజూడుము కంసాఁ! ఖలవిదారి!

శ్రీయుతాకార! మానినీ చిత్త చోర! (భాగ. ద. పూ. 1703)

పద్యమునందు 'నీయందు నా చిత్తమనవరతము నచ్చియున్నది' క్యము రుక్మిణీహృదయగత అభిలాషను వ్యంజింపజేయుచున్నది. లాష శ్రీకృష్ణరతికి ఆయుస్సూత్రము. ఇది 'అతిథి జనులవలనఁ హవబలగుణాదులు' వినుటవలన నేర్పడినది. 'కృష్ణుడు దనకుఁ దగిన తలచుటచే న్నిరవడినది. అనగా అభిలాషా మూలకమైన శ్రీకృష్ణరతి క్యాణ వృత్తాంతమునందు స్థాయిభావమని స్పష్టమగుచున్నది. సీసందలి నాలుగుచరణములందు క్రమముగా శ్రవణము, పీక్షణము, స, నామస్మరణము-అనునవి పేర్కొనబడుటయేగాక యవి భక్తిరసము పవర్తిల్లునపుడు ప్రసాదించెడి పుణ్యఫలములను కూడ నిర్దేశించు ఇట్టి వర్ణనము శ్రీకృష్ణాయత్యమైన రతి మధురస్వభావమును సంత శ్రవణాది భక్తిప్రపృత్తులలో అంతర్లీనముగా ప్రవహించి రసస్థితిని కెడి తత్త్వమును వ్యాఖ్యానించుచున్నది.

దుతచిత్రేప్రవిష్టాయా గోవిందాకారతాస్థిరా
భక్తిరిత్యభిహితా⁹

సనూదన సరస్వతి నిర్వచనము ప్రకారము రుక్మిణీదేవి మునందు ప్రవేశించిన శ్రీకృష్ణాకారతయే స్థాయిగా రుక్మిణీ కల్యాణండు భావించుట సుకరమము. చిత్త ద్రవీభావమునకు అనేక కారణము పేర్కొనుచు భక్తి రసాయనకర్త కామము ప్రధానమైనదిగా పేర్కొ

కామః శరీర సంబంధ విశేష స్పృహయాలుతా¹⁰ యని నిర్వచించెను ధాన, అసన్నిధాన భేదములచే రెండు విధములనియు-

తజ్ఞ న్యాయాం ద్రుతౌ చిత్రే యాస్యా చ్ఛ్రీ కృష్ణనిష్ఠతా
సంభోగ విప్రయోగాఖ్య రతిఃసాసాక్రమాదభవేత్¹¹

సర్కొనుట వలన శ్రీకృష్ణనిష్ఠమైన కామముచే చిత్తము ద్రవీ పుడు శ్రీకృష్ణ సాన్నిధ్యమే సంభోగముగను, శ్రీకృష్ణని అసాన్ని వలంబముగను వివేచింప వీలగుచున్నది.

కా. 'ధన్యున్ లోకమనోభిరాము, గులవిద్యారూప తారుణ్యసౌ
జన్యశ్రీ బలదాన శౌర్య కరుణా సంశోభితున్ నిన్నునే
కన్యల్ గోరరు కోరేదేమును రమాకాంతాలలామంబురా
జన్యానేకపసింహ! నావలననే జన్మించెనే మోహముల్'

(భాగ. ద. పూ. 1704)

శ్రీ కృష్ణ గుణరూప విభావాదులను విని యాతనిని విభునిగా నిశ్చయించుకొని అతని యందలి రతిచే అనగా మధుసూదనాది లాక్షణికుల పరిభాషలో కామముచే ఆమె చిత్తము ద్రుతస్థితిని భజించినది. అట్టి ద్రవస్థితికి కారణమైన కామమును 'నా వలననే జన్మించెనే మోహముల్' అను వాక్యమున పోతన పతాకగా నిల్పినాడు. రూపగోస్వామి పూర్వరాగమునకు సంబంధించిన వివేచనము రుక్మిణీ కథార్థములందు అనువుగా అన్వయించుచున్నది. వందులు దూతలు, సఖులు చేసెడి స్తుతులవలనగాని, పాడెడి గీతముల వలనగాని శ్రీ కృష్ణుని గుణగణములను విని శ్రవణానందము పొంది తద్రతిని భజించుట శ్రవణము. శృంగారము నందు నాయిక పూర్వానురాగ విప్రలంభము భజించి నట్లే భక్తుడు భగవద్దూపమైన రతిని భజించునని రూపగోస్వామి వివరించెను. ఈ వివేచనము భాగవతము నందలి రుక్మిణీ వెలువరచిన పూర్వరాగావస్థకు సమన్వయింపవచ్చును.

సీ. 'ప్రాణేశ! నీ మంజుభాషలు పినలేని
కర్ణరంధ్రంబుల కలిమియేల
పురుషరత్నమ! నీవు భోగింపగాలేని
తనులతవలని సౌందర్యమేల
భువనమోహన! నిన్ను బొడగానఁగాలేని
చక్షురింద్రియముల సత్త్వమేల
దయిత! నీ యధరామృతం బానఁగాలేని
జిహ్వాకు పలరసనీడ్డి యేల

ఆ. సీరజాతనయ! నీ వనమాలికా
గంధ మబ్బలేని ప్రాణమేల
ధన్యచరిత! నీకు దాస్యంబు సేయని
జన్మమేల? యెన్ని జన్మములకు?

(భాగ. ద. పూ. 1710)

అను సీసపద్యమునందు.. రుక్మిణీదేవి కాయకుని తనూభాగ్యమును వాంఛించుచుండుట స్పష్టము. జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియాదుల తృప్తి శ్రీకృష్ణ సంయోగము వలననే కలుగునని యెంచుట ఈ పద్యములోని తాత్పర్యము. అనగా కామము వలన ద్రవించిన చిత్తమునందు భగవద్రూపమైన రతిసంయోగాకాంక్షియై ప్రవర్తిల్లుటచేత రూపగోస్వామి చెప్పిన శ్రవణ జన్యమైన పూర్వరాగమునకు మధునూదన సరస్వతి చెప్పిన కామజన్యమైన చిత్తద్రుతికి ఉదాహరణముగా నిలుచున్నది. ఇందు శ్రవణము పూర్వరాగమును ఉదయింపించి పెంపొందింపజేయునను లాక్షణికవచనము రుక్మిణీపాత్రయందు అనువర్తత మగుచున్నది. మరికొంత విశ్లేషించి చూచినచో రుక్మిణీ పూర్వరాగము ఉజ్జ్వల నీలమణి కర్తచెప్పినట్లు సమంజస పూర్వరాగముగా సమన్వయించుటకు వీలుగా నున్నది.

పై సీసపద్యమునందు మరియొక విశేషము గమనింపదగియున్నది. శ్రవణము, కీర్తనము, సేవనము, అర్చనము, దాస్యము మొదలైన భక్తి చిత్త వృత్తులు వైవాక్యములలో ధ్వన్యమానములగుచున్నవి. అనగా శ్రవణాది భేదములన్నియు శ్రీకృష్ణ దివ్యరూప రతియందు మాదుర్యమును సంతరించుకొని మాదుర్యమును సంతరించుకొని మధురభక్తిని పోషించుచున్నవన్నమాట. రుక్మిణీ కల్యాణమునందు శ్రవణము రతికి ప్రేరణము. తదితరములైన భక్తులు రతికి పోషకములు. మధురభక్తి రసము.

రూపగోస్వామి 'స్థాయి భావోఽత్ర శృంగారే కథ్యతే మధురారతి' శృంగారమునందలి మధుర రతియే మధుర రసమునకు స్థాయియని పేర్కొనుచు మధురరతి అభియోగము, విషయము, సంబంధము, అభిమానము, ఉపమ, స్వభావము మున్నగువానివలన కలుగుననియు వానిలో ఉత్తరోత్తరములు శ్రేష్ఠములనియు స్వభావమువలన కలుగు రతి ఉత్తమోత్తమమని పేర్కొనిన యంశములు గమనించినచో రుక్మిణీ పాత్రయందలి మధురరతియే మధురభక్తికి స్థాయిభావము ఆమెయందలి మధురరతి స్వభావమువలన కలిగినది కావున ఉత్తమోత్తమము. ఇతర కారణముల నపేక్షింపక స్వయముగా ప్రకాశించు ఆత్మ ధర్మము స్వభావమని రూపగోస్వామి నిర్వచించెను. రుక్మిణీయందు ఇట్టి స్వభావము ఉజ్జ్వలనీలమణివలె సహజముగా ప్రకాశించినది. రుక్మిణీకల్యాణ కథయందు మధుర రతి నాయికానిష్ఠమేకాక నాయకుని యందును పరిపోషింపబడుట విశేషము.

ఉ. 'కన్నియమీద నాతలపు గాఢము; కూరుకురాదురేయినా
కెన్నడు; నా వివాహము సహింపక రుక్మిదలంచుకీడు; నే
మున్నె యెఱుంగుదుం; బరులమూఁక వధించికుమారిఁదెత్తువి
ద్వన్నుత! మానుద్రచ్చినవహ్నిశిఖన్ వడిఁదెచ్చుకై వడిన్'
(భాగ.ద.పూ. 1715)

యస్యాయా దృశజాతీయః కృష్ణే ప్రేమాభ్యుదం చతి
తస్యాం తాదృశ జాతీయః సకృష్ణ స్యాప్యదీయతే॥ (ఉ.నీ. 14.56)

అని రూపగోస్వామి నిర్దేశించిన ఉభయనిష్ఠమైన యనురాగము రుక్మిణీ
శ్రీకృష్ణులకు అన్వర్థము. రుక్మిణిది మధునూదన సరస్వతి పేర్కొనిన ప్రౌఢ
ప్రేమ, ఉత్తమ స్నేహప్రేమ. వియోగమును సహించలేనిది ప్రౌఢప్రేమ.
శ్రవణమాత్రముననే మనసు ద్రవించునని ఉత్తమ స్నేహప్రవృత్తి.

రూపగోస్వామి సమంజస పూర్వరాగమునందు నాయక దశావస్థలను
పొందినట్లు వర్ణింప వచ్చునని పేర్కొనెను. అభిలాష, చింత, స్మృతి, గుణ
కీర్తనము, ఉద్వేగము, విలాపము, ఉన్మాదము, వ్యాధి, జడత్వము, మరణము
అనునవి దశవిధావస్థలుగా పేర్కొనెను. పూర్వరాగమునందు దశవిధావస్థల
ప్రవృత్తికి ఒక విశేషము కలదు. నాయక నాయకుని చూడకపూర్వమే యామె
పొందెడు విరహావస్థ పూర్వరాగమందు వర్ణితమగుచుండును. ఇది సమాగమా
నంతర విప్రలంభముకంటె విశిష్టమైనది. శ్రీకృష్ణుని వివాహమాడగోరిన
రుక్మిణి ఆమె అన్నచే శిశుపాలునికి దత్తమైనది. వివాహయత్నములు సాగు
చుండినవి. రుక్మిణి తన మనోగత భావములను అగ్నిద్యోతనుడను బ్రాహ్మ
ణుని ద్వారమున శ్రీకృష్ణునకు రాయబార మంపెను. లగ్నము సమీపించు
చుండెను. బ్రాహ్మణుడింకను తిరిగిరాడాయెను. ఇట్టి తరుణమున రుక్మిణి
యందు శ్రీకృష్ణుని చూడవలయుననియు, అతనిని పొందవలెననియు అభిలాష
మిక్కుటమై అట్టి యదృష్టము కలుగునో కలుగదోయను చింతాక్రాంతచిత్త
మయ్యెను. పూర్వరాగ విప్రలంభమునకు తగిన సన్నివేశమంతయు సన్నద్ధ
మైన ఈ తరుణమున రుక్మిణియందు యథావకాశముగా పోతన యీ యవస్థ
లను వర్ణించుట పూర్వరాగవిప్రలంభ పోషణార్థమే. ఇప్పట్లున పోతనగారి
రచన వ్యంగ్యబంధురముగను, భావమదురముగను అత్యంత రమణీయముగా
సాగినది.

రుక్మిణి యందు మొదట యంకురించినది శంక. దానికి యభిలాష మూలము.

‘ఆలోకలోచనుఁడు హరియాలోకము చేసి కదియఁడని శంకితయై’

(ద. 1724)

అని పోతన యీ ఘట్టము నారంభించెను. అనగా హరి యామెను ఆలోకించుననియు, కదియుననియు నామె యభిలాషపడినదని భావము. ఆ యభిలాష వమ్మగునేమోయని యామె శంక. శంకవలన యభిలాష చింతగా మారినది.

‘లగ్నంబెల్లి వివాహముం గదిసె నేలారాఁడు గోవిందుడు’

(భాగ. ద. పూ. 1025)

ఈ పద్యము చింతకు చక్కని యుదాహరణము. శంకించిన ఆమె హృదయము చింతాముద్రితమయ్యు శంకాసంకులితమైనట్లు చిత్రించుట ఈ పద్యములోని విశేషము. ‘వినెనో వృత్తాంతమున్,’ ‘ఏటికిందడనె,’ ‘నా యత్నంబు సిద్ధించునో’ భగ్నంబై చనునో’ మొదలగు వాక్యములన్నియు శంకానుప్రాణితమైన చింతను చెప్పక చెప్పుచున్నవి. ‘విరించికృత మెబ్బంగిన్ బ్రవర్తించునో?’ అను వాక్యము చింతావస్థకు పతాకగా నిలిచినది. ‘ఉద్విగ్నంబయ్యెడి మానసంబు’¹² అనుటచే రుక్మిణియందు ఉద్వేగము వ్యంగ్యముగా సూచింపబడుచున్నది.

‘ఘనుఁడా భూసురుఁడేగెనో’¹³ యను ప్రసిద్ధ పద్యము శంకా ముద్రితమైన చింతలో స్మృతి చివురు దొడిగినట్లున్నది. ఈ స్మృతికి పోషకము గాఢమైన అభిలాష. ఈ పద్యమునందు బ్రాహ్మణుడేగి శ్రీకృష్ణునికి తన మనవి వినిపించి ఆతడనుకూలుడగునట్లుగ సంధింపవలయు ననియు, ఆ ప్రయత్నమునకు ఆర్యా మహాదేవి యనుగ్రహ ముండవలయులనియు, ఆమె యభిలాష. ఆ ఘట్టమునంతయు స్మృతి రూపమున శంకాముద్రితముగా తలపోయుట యీ పద్య వాక్యములోని భావశిల్పము. ‘అని విత్కరించుచు’ అను పదనము అభిలాష చింతాస్మృతులను ధ్వనింపజేయుచున్నది. ‘పోడను బ్రాహ్మణుండు’ అను పద్యము విలాపమును అవస్థకు విశిష్టమైన యుదాహరణము. శంకచే నేర్పడిన నిరాశవలన బ్రాహ్మణుడు యడుపిటికి పోదనియు,

వాసుదేవుడు ధాడనియు, ఇకపై శ్రీకృష్ణుని పిలుచు బంధువు లేడనియు, రుక్మిణి తగవు లేడనియు, గౌరికి కృప లేడనియు పల్కెడి వాక్యము లన్నియు విలాపముద్రితములైనవి. నిస్సహస్థితిని వ్యక్తము చేయుచున్నవి. “చెప్పుడు తల్లికిం .... తుడువదు కన్నులన్ వెడలు తోయ కణంబులు.... మృగనాభియలఁదదు....”¹⁴ అను పద్యములలో వరుసగా రుక్మిణి యొక్క జడత్వమును, పరిణామ సుందరముగా పోతన చిత్రించెను. ఈ పద్యములు ‘మలఁగున్ మెల్లనిగాలికిం’ అను పద్యమునందు వ్యక్తీకరించిన ఉన్మాద ఉద్యేగావస్థలకు శ్రేణికలుగా నమరినవి. ఉత్పలమాలకంటె చంపకమాల ద్రుతగతి గలది. సీసము దీర్ఘమగు మానసికావస్థను వ్యక్తము చేయుచున్నది. ఆమెయందలి విప్రలంభము ద్రుతగతిని దీర్ఘతరమైనదని ఛందశ్శిల్పముచే పోతన ధ్వనింపజేసినాడు. ఉన్మాదావస్థను వ్యజింపజేసి ‘కొమ్మ మనోభవానల శిఖాదోదూయమానాంగియై’¹⁵ యని వర్ణించి మరణావస్థను కడు సుకుమారముగా పోతన సూచించినాడు. ఇట్లు పూర్వరాగ విప్రలంభమునందు ప్రవర్తించెడి దశవిధములైన యవస్థలలో దాదాపు ఎనిమిదింటిని సందర్శించితముగా పోతన వర్ణించి శృంగారరసోన్నిద్రమైన మధురభక్తిని పతితల హృదయము లందు పాదుకొనునట్లు చేసినాడు. ‘నమ్మితి నా మనంబున సనాతనులైన’¹⁶ అను ప్రసిద్ధ పద్యము రుక్మిణీకల్యాణమృట్టమున నొక ఉజ్జ్వల నీలమణి. రుక్మిణియందలి శ్రీకృష్ణగతమైన రాగమంతయు గౌరీదేవియందలి పరమభక్తి యందు లయించుట ఆనురాగనీధికి భక్తియే మూలకందమని ధ్వనించుట ఈ పద్య సార్థక్యము. రుక్మిణియందలి రాగము భగవద్రూపరతిగాని భౌతిక సమాగమానులక్షితరతికాదనియు అందుచే నది ఉజ్జ్వలమైనదనియు, పతిని భక్తి ద్వారమున సాధించిన రుక్మిణి వృత్తాంతము చాటుచున్నది.

మధుర శృంగారమూర్తయైన శ్రీకృష్ణుని నాయకునిగా నిర్దేశించుచు రూపగోస్వామి ఆతని కష్టవిధ సద్గుణములుండుననియు, ఏకవిశంతి సామాన్య లక్షణములుండుననియు తన లక్షణ గ్రంథమున నిర్దేశించియుండెను. రుక్మిణీ కల్యాణ కథా మృట్టమునందు ఆ లక్షణములన్నియు సూచ్యములై శోభించుచున్నవి. రుక్మిణి శ్రీ కృష్ణునియందు లగ్నమనస్కురాలగుటకు కారణము ఆతని రూప బల గుణాదుల శ్రవణము. రూపగోస్వామి పేర్కొనిన సద్గుణము లన్నియు గుణాదులలోనే అంతర్భవించును.

శా. ధన్యున్ లోకమనోభిరాము, గులవిద్యారూపతారుణ్యసౌ
జన్యశ్రీబలదాన శౌర్యకరుణా సంశోభితున్ నిన్ను నే
కన్యల్ గోరదు' (భా గ. పూ. ద. ప 1704).

అని సందేశమునందు పేర్కొనిన వాక్యములనుబట్టి శ్రీకృష్ణునియందు నాయకోచిత సాధారణ గుణములనియు ప్రకాశించుచుండుటవలన అతడు నారీమోహనునివలె రాణించుచున్నాడని స్పష్టమగుచున్నది. లోకమనోభిరాము డనుటచే మాధుర్యమును, ధన్యున్ అనుటచే అతనియందలి మాంగల్యలక్షణమును, రూపతారుణ్యసౌజన్యశ్రీలచే విలాస తేజోలాలిత్యములను, విద్యాదులచే శోభయు, బలదాలచే స్తైర్యము, కరుణాసంశోభితుడనుటచే బౌదార్యము శ్రీకృష్ణునియందు సహజగుణములుగా నొప్పారుచున్నవని స్పష్టమగుచున్నది. పై మాటలవలన నాయక సామాన్య గుణములలో శ్రీకృష్ణుడు సురముఖ్యుడనియు, నవయోవనుడనియు, దీరుడనియు, నారీమోహనుడనియు, అతుల కేశీసౌందర్య రాశియనియు, ప్రీతి పాత్రుడనియు సూచింపబడుచున్నది.

‘ఆ యధమాధముండెఱుగఁ డద్యుతమైన భవత్ప్రతాపమున్’¹⁷

అను మాటలచే శ్రేష్ఠుడని స్పష్టమగుచున్నది. ‘కన్నియ మీఁద నా తలఁపుగాధము’¹⁸ అను పద్యమునందు శ్రీకృష్ణుని మధుర సంభాషణా చాతుర్యము, ప్రీయంవదత్వము, ప్రేమద్యశ వ్యజ్యమానములగు చున్నవి. ‘వచ్చెద విదర్భ భూమికి’ (భాగ. 1716) అను పద్యభావము శ్రీకృష్ణుని దీరగుణము తెలుపు చున్నది. ‘మెచ్చె భవద్గుణోన్నతికి’¹⁹ అను పద్యభావము ననుసరించి శ్రీకృష్ణుని చాతుర్యమును, కృతజ్ఞతా భావమును, సాగర గంభీరత్వమును పోతన వ్యక్తీకరించినాడు. కనియెన్ రుక్మిణి’²⁰ అను పద్యము నాశ్రయించి శ్రీకృష్ణుని రూప వైభవము జగన్మోహనమని వర్ణితమైనది. ఇందు నిత్య సూతనత్వము వ్యంగ్యము. రుక్మి గర్వభంగ సన్నివేశమునందు అతని వైదగ్ధ్యము, అవలీలగా శత్రువులను జయించి రాక్షసవిధిచే రుక్మిణిని గైకొని వివాహమాడి సుఖంబున్న యెడ నాతని సుఖిత్యము, అతులకేశీ సౌందర్య శాలిత్యము, ప్రీతిపాత్రత్వము మొదలగు గుణములు వెలుగొందు చున్నవి. మొత్తమునకు రూపగోస్వామి చెప్పిన నాయక లక్షణము లన్నియు శ్రీకృష్ణునియందు వ్యంగ్య సుందరముగా ననున్వయించుట పోతన కవితా శిల్పమునకు ప్రతాకయని పేర్కొనవచ్చును.

కం. 'ప్రియరాలివలని వార్తలు

ప్రియజనులకు నెల్ల ప్రౌద్ధఁ బ్రియమగుభంగిం

ప్రియుఁడగు హరిచరితంబులు

ప్రియభక్తుల కెల్ల యెడలఁ బ్రియములుగావే' 21

మధురభక్తి మహానీయోదాహరణ దశమస్కంధము. అందును గోపికల వృత్తాంతము. రూపగోస్వామియు మధుసూదన సరస్వతియు లాక్షణికముగా నిరూపించిన యంశములన్నియు దశమస్కంధమునందు లక్ష్యరూపముగా జారు వారినట్లు కన్పట్టును. ప్రత్యేకించి రూపగోస్వామి లక్షణ గ్రంథములకు ఆధార మైనది. గోపికావృత్తాంతమేకాక రాధామాధవ వృత్తాంతము కూడ ననియు స్పష్టము కాగలదు. ఆంధ్ర భాగవతమునందు రాధ ప్రసక్తి లేదు కావున గోపికాపరముగా మధురభక్తిని ఆనుశీలించుటయే యీ వ్యాస లక్ష్యమగు చున్నది.

రసము సామాజిక నిష్ఠము. పాత్రాశ్రితము గోపికలచే ననుభవింపబడు మధుర రతి సామాజికలచే ఆస్వాదింపబడి మధురభక్తిగ పరిణమించును. కావున, పోతన భాగవతమునందలి గోపికల నాశ్రయించిన మధుర భగవ ద్రతిని ఆనుశీలించినచో తత్స్థాయియే రసమగునను న్యాయమున భగవద్రతిని నిరూపించినట్లు కాగలదు.

మధుసూదన సరస్వతి 'దుతేనిత్రే ప్రతిష్ఠాయా గోవిందాకార స్థిరసాభక్తి రిత్సభితః' 22 అని పేర్కొనబడిన భక్తి నిర్వచనము సుప్రసిద్ధము. మొదట భక్తుని చిత్తము ద్రుతము కావలయును. అట్టి చిత్తము ద్రుతికి కామ క్రోధ భయ స్నేహ హర్ష శోక భయ శమములు కారణములని యా లాక్షణికుడు నిరూపించెను. పై కారణములచే ద్రుతత్వమును భజించిన చిత్తమునందు ప్రవేశించిన గోవిందాకారత యనెడి స్థాయినే భక్తి యనవలెనని యాతని మతము. అనగా భక్తి రసస్థితి నొందుటకు ముఖ్యముగా మూడు దశ లవసరము. 1. చిత్తముద్రుతమగుట. 2. ద్రుత చిత్తమునందు గోవిందాకారము ప్రవేశించుట. 3. తత్ భగవద్రూపరతి స్థాయిగా పోషింపబడుట.

ఆంధ్ర మహాభాగవతమునందలి దశమస్కంధ పూర్వార్థమంతయు పై మూడు దశలను భక్తుల హృదయమునందు కలిగింపజేయుటకు అపూర్వముగా నమర్చిన కథా సంవిధానమువలె భాసించుచున్నది. స్థూలముగా గమనించి నచో శ్రీకృష్ణుని బాల్య క్రిడలు గోపికల చిత్తములు ద్రుతిపొందుటకు కారణములని గ్రహించుటకు పీలగుచున్నది. గోపికలు కాత్యాయని వ్రతము ఆచరించు ఘట్టము మొదలుకొని వస్త్రాప్రహరణ ఘట్టము ముగియువరకు గోవిందాకారము గోపికల ద్రుత చిత్తముతో ప్రవేశించిన దశగా భావింపవచ్చును. రాసక్రిడా ఘట్టమంతయు భగవద్రూపరతి స్థాయిత్యమును భజించిన సరస ఘట్టముగా నిస్సంశయముగా పేర్కొనవచ్చును. ఈ మూడు ఘట్టములను క్రమముగా పఠించు సామాజికునికి మధునూదన సరస్వతి పేర్కొనిన భక్తి రసానుభవనీతి వదిలముగా నందగలదు. ఈ యంశమును కొంత వివరముగా పరిశీలించుట యవసరము.

భక్తిరసరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడు సకల నాయక శిఖామణిగా పేర్కొనుచు రూపగోస్వామి యతనిని పూర్ణుడనియు, పూర్ణతరుడనియు, పూర్ణతముడనియు పేర్కొనెను. గోకులమందు గోపాలుర నడుమ నడయాడుచు స్వయముగా పరిపూర్ణుడయ్యును, పరిమిత గుణములను మాత్రమే ప్రదర్శించువాడు పూర్ణుడైన గోవిందుడు. మధురానగరమునందు వర్తిల్లుచున్న కొన్ని గుణములను మాత్రమే ప్రదర్శించు మాధవుడు పూర్ణతరుడు. ద్వారకయందలి శ్రీ కృష్ణుడు సకలగుణ పూర్ణుడనియు కావున పూర్ణతముడనియు రూపగోస్వామి వివేచన. దీనిని భాగవత పూర్వార్థమును అన్వయించుకొనినచో నిట్లు భావింపవచ్చును: బాల్యక్రిడలు పఠించు శ్రీ కృష్ణుడు పూర్ణుడు. వస్త్రాప్రహరణ ఘట్టమున పూర్ణతరుడు. రాసలీలా ఘట్టమున పూర్ణతముడు.

దశమస్కంధ కథాక్రమము - మధురభక్తి రసావిష్కారము

శ్రీకృష్ణావతార ఘట్టమునకు పూర్వరంగము బహువిధ రసభావములతో సంకీర్ణమైయున్నది. దేవకి యష్టమ గర్భము తనకు మృత్యు సంకేతమని యెఱిగిన కంసుని చిత్తము వైరానుబంధమున అన్యాయసంధానము - మరచి - హరినే యెల్లప్పుడు స్మరించుచుండెను. దానవ వైరి పుట్టుకకు పూర్వము కంసుని

యందు. వైరభక్తిని పెంచి తత్కథా శ్రవణానకుల యందు క్రోధ కారణమున కలిగెడి చిత్తద్రుతిని సంపదించినాడు.

కం 'తిరుగుచుఁ గుడుచుచుఁ ద్రాగుచు
నరుగుచుఁ గూర్చుండిలేచు చనవరతంబున్
హరిఁదలఁచి తలఁచి జగమా
హరిమయమని చూచెఁ గంసుండాఱనియలుకన్ '

(భాగ. ద. పూ. 85)

అను పద్యము వైరభక్తిచేత ద్రుతమగు చిత్తస్థితిని వ్యంజించుచున్నది. బ్రహ్మాది దేవతలు దేవకి గర్భస్థ శిశువును కీర్తించునపుడు జ్ఞానభక్తి వెలుగొందుచున్నది.

శ్రీకృష్ణావతారము - బాల్య లీలలు :-

ఉ. పుట్టువులేని నీకభవ! పుట్టుట క్రిడయకాక, పుట్టుచే?
యెట్టునుడున్ భవాది దశలెల్లను జీవులయం దవిద్య దాఁ
జుట్టుచునుండుఁ; గాని నినుఁ జుట్టునదింబలెఁ బొంతనుండియుం
జుట్టఁగ లేమిఁ దత్త్రియలఁ జొక్కని యొక్కటి వాడువీశ్వరా!
(భాగ. ద. పూ. 99.)

శ్రీకృష్ణావతార సమయమందు కలిగిన శుభశకునములు వసుదేవుడు దేవకిదేవి విష్ణువును స్తుతించిన పద్యములు సహృదయుల హృదయములను వత్సలార్ద్రము నొనర్చును. విశేషించి యీ క్రింది పద్యము దేవకిదేవి కొడుకుగా పుట్టిన దేవదేవునకు కడుపుకోతను చెప్పకొని ఆర్తిని వెలార్చునది.

తరల. 'నలినలోచన! నీవు నిక్కము నాకుఁ బుట్టెదవంచు నీ
ఖలుఁడు గంసుఁడు పెద్దకాలము కారయింట నడంచె; దు
ర్మలిన చిత్తుని నాజ్ఞసేయుము; మమ్ముఁగావుము భీతులన్;
నులుసు లేక పలించె నోఁచిన నోములెల్లను నీవయ్యె.'

(భాగ. ద. పూ. 130)

అడుబిడ్డను సంహరించుటకు వచ్చిన కంసునితో దేవకి మొరపెట్టుకొనిన మాటలు శోక భావోన్నిద్రములు. కరుణము, రౌద్రము, జన్యజన్యకరసములుగా పరితల హృదయములను సంక్షుభిత మొనర్చు ఘట్టము.

ఉ. అన్న! శమింపుమన్న! తగదల్లుడుగాఁ; డిదిమేనగోడతా;
మన్నననేయుమన్న! విను; మానినిజంపుట రాచపాడిగా
దన్న! నుకిరివైమనఁగదన్న! మహాత్ములు వోవుత్రోవఁ బో
వన్న! భవత్సహోదరిఁగదన్న! నినున్ శరణంబు వేఁడెదన్'

(భాగ. ద. పూ. 150)

కం. 'కట్టా! యాధురు గొడుకులఁ
బట్టి వధించితివి యాఁడుఁబడుచిది; గోడల్
నెట్టన చంపఁగ వలెనే ?

కట్టెడివి గదన్న! యన్న! కరుణింపఁగదే!' (భాగ. ద. పూ. 151)

మొదలగు పద్యములు సహృదయుల కన్నులలో అశ్రుధారలను
కురిపించగలిగిన శక్తిమంతములైన పద్యములు. ఇక రేపల్లెలో శ్రీకృష్ణుని
చూడవచ్చిన గొల్లల చిత్తములు హర్షభావ పరిపూర్ణములు.

ఆ. 'ఏమి నోము ఫలమొ యింత ప్రొద్దొకవార
ఏంటిమబలలార! వీనులలర;
మన యశోద చిన్న మగవానిఁగనెనట!
చూచి వత్తముమ్మ నుదతులార!' (భాగ. ద. పూ. 184)

ఉ. 'వేడుక తోడఁగ్రొమ్ముడులువీడఁ గుహాపరిహారేఖల
ల్లాడఁగపొలపాలికల హాటకపత్రరుచుల్ వినోదనం
బాడఁ బటాంచలంబు లనియాడఁగఁజేరి యశోదయింటికిం
జేడియలేఁగి చూచిరొగి జిష్టుని పిష్టునిఁ జిన్నికృష్టునిన్.'

(భాగ. ద. పూ. 187)

పూతన, శకటాసురుడు, తృణావర్తుడు బాలకృష్ణుని వధించుటకు చేసిన
ప్రయత్నములు ఆ యవతారపురుషుడు వారిని సంహరించిన లీలలు అద్భుత
వీర కృత్యములుగా సాగి పరితలచిత్తద్రుతికి కారణములగుచున్నవి. ఇవి
యన్నియు నొకయెత్తు, శ్రీకృష్ణుని దుడుకు భేతలనుగూర్చి గోపికలు యశోదా
దేవికి విన్నవించుకొనిన ఘట్టముమరియొక యెత్తు.

‘బాలురకుఁబాలులేవని బాలెంతలు మొరలువెట్ట (బకవకనగి) మొదలగు (దశ. పూర్వ. 306.328 వరకుగల) పద్యములన్నియు శ్రీకృష్ణుని దుడుకు తనమును వ్యక్తికరించునట్టివే. అతని బాధలు పడలేక ‘పోయెద మెక్కడికై నను మాయన్నల సురభులూన మంజులవాణీ’ అని ఆక్రోశించినారు గోపికలు. గోపికల చిత్తములందు క్రోధ భయ శోకాదులను కల్పించి చిత్తద్రుతిని బొందు హేతువులను సృష్టించినాడు. ఇన్ని యాగడములు చెసిన యా బాలుడు తల్లికడ చీకుచింతలేనివానివలె, ఏమీ తెలియని అమాయకునివలె నుండుట అతని పూర్ణత్వము వ్యంజింప జేయుచున్నది.

ఉ. ‘కాంతలు దల్లితోఁ దన వికారములెల్ల గణింప భీతుఁడై
కాంతుని సొంపునం బరమసాదుని పెంపున గోలమాడ్కివి
ప్రకాంతునికై వడిన్ జడునిభంగిఁ గుమారకుఁ డూరకుండెనే
వంతయు లేక తల్లి కుచవేదికపైఁ దలమోపి యాడుచున్’

(భాగ.ద.పూ. 334)

శ్రీకృష్ణుడు గోపకుమారులతో కలిసి యాడిన ఘట్టములందు స్నేహ కారణము గా చిత్తము ద్రుతమయ్యెడి విధము లెన్నగా స్ఫురించుచున్నది.

సీ. ‘గోవల్లభుఁడ నేను గోవులు మీరని
వడి అంకెవైచుచు వంగియాడు
రాజనే భటులు మీరలురండు రండని
ప్రభవంబునఁ బెక్కువనులు వనుచు
నేదస్కరుండ; మీరింటివారని నిద్ర
పుచ్చి సొమ్ములు గొనిపోయి డాఁగు
నే నూత్రధారి మీరిందఱు బహురూపు
లని చెలంగుచు నాటలాడఁబెట్టు

తే. మూలలుఱుకును; డాఁగిల మూతలాడు; నుయ్యెలలనూఁగుఁ; జేబంతు
తొనరవైచు;
జొరచోరులజాడలఁ జాలనిగుడు; శౌరి బాలురతో నాడు సనుయమందు.’

(భాగ.ద.పూ. 305)

ఈ పద్యము తెలుగువారిలోట స్నేహభక్తిరుచులను నేటికిని పంచిపెట్టుచున్నది. బాలకృష్ణుడు నోటియందు విశ్వరూప ప్రదర్శనము తల్లియెదుట గావించినపుడు అద్భుత భావోన్నిదమైన భగవంతుని పరిపూర్ణత్వము ధ్వనింపబడుచున్నది. అద్భుత భావమును వ్యక్తము చేయుటకు ఈ క్రింది పద్యము ఒక నానుడిగా తెలుగువారు నిత్యజీవితమునందు నేటికిని పఠించుకొనుచున్నారు.

మ. 'కలయో, వైష్ణవమాయయో! యితర సంకల్పార్థమో, సత్యమో
తలవన్నేరక యున్నదాననో యశోదాదేవిగానో పర
స్థలమో బాలకుడెంత యీతని ముఖస్థంబై యజాండంబుప్ర
జ్వలమై యుండుట కేమి హేతువో మహాశ్చర్యంబు చింతింపఁగన్'.

(భాగ. ద. పూ 342)

యశోద శ్రీకృష్ణునియందు పఠించు వత్సలము భక్తికి పోషకముగా పోతన అభినివేశముతో వర్ణించెను.

కం. 'పిరెవ్వరు శ్రీకృష్ణులు, గారా! యెన్నఁడును వెన్నగానరఁట కదా
చోరత్వం బించుకయును, నేరరఁట, ధరితి నిట్టినియతులుగలరే'

కం. 'పట్టినబట్టువడని నినుఁబట్టెదమని చలము కొనినబట్టుట బెట్టే
పట్టువడవండు, పట్టి, పట్టుకొనన్ నాకుఁగాక పరులకు వశమే.'

కం. 'ఎక్కడనైనను దిరిగెద,
వొక్కయెడన్ గుణము గలిగియుండవు నియమం
బెక్కడిది నీకు మఱచినఁ జక్కనఁ
బోయెదవు పెక్కు జాడలఁ బుత్రా!'

(భాగ.ద.పూ. 374, 375, 376)

పై పద్యములు వాత్సల్య కారణముగా చిత్తద్రుతికలుగు భక్తిప్రవృత్తికి చక్కని యుదాహరణము.

శ్రీకృష్ణ బలరాములు పిన్నవయసునందే భయంకర రాక్షసులను వధించిన ఘట్టములన్నియు వారి మహిమలకు పతాకలవలె భాసించుచున్నను రాక్షస విజృంభణాదులవలన కలుగు భయాతిరేకమువలన చిత్తము ద్రవీకరింపబడుటకు వీలగుచున్నది. పూతన, శకటాసురడు, తృణావర్తుడు, వత్సాసుర, బకాసురులు, ధేనుకాసురుడు, కాశీయుడు మొదలగు రాక్షసులను మర్దించిన

ఘట్టములు వరితల హృదయములలో భయభావములను కలిగించి హృదయముల నార్ద్రపరచి భగవన్మహిమ వానియందు ప్రతిఫలించుటకు తోడ్పడుచున్నవి.

మ. 'అదరెన్ గొండలతోడభూమి గ్రహతారాసీకముల్ మింటిపై
బెదరెన్ దిక్కుల మాఱుమోఁత లెసఁగెన్ భీతిల్లి లోకంబులున్
గదలం బాఱెను వజ్రభిన్న గిరిరేఖం బూర్వదేహంబుతోఁ
ద్రదిదళ ధ్వంసీని గూలికుయ్యడఁగఁ దద్దీర్ఘోరు ఘోషంబునన్'
(భాగ.ద.పూ. 227)

కం. 'సుడియెఱుంగని హరి సుడివడ
సుడిగాలి తెఱంగు రక్కసుఁడు వినరెడియా
సుడిగాలి దూళి కన్నుల
సుడిసిన గోపకులు బెగడి సుడివడి రధిపా!'
(భాగ.ద.పూ. 265)

ఉ. 'చంచుపు దీటి పక్షములు జల్లున విచ్చి పదంబులై త్రికు
ప్పించి నభంబుపై కెగసి భీషణఘోషణ వక్రుడై విజృం
భించి గరుత్మసీరమున భిన్నములై తరులోలిఁగూలఁగా
మించి బకాసురుం డొడిసి మ్రింగె సహిష్ణునిఁ జిన్నికృష్ణునిన్.'
(భాగ.ద.పూ. 445)

శా. 'వేల్పుల్ చూచి భయంబునొంద గ్రసనావేశంబుతో నుజ్జ్వల
త్కల్పాం తోజ్జ్వలమాన జిహ్వ దహనాకారంబుతో మ్రింగెన
స్వల్పాహింద్రము మాధవార్చిత మనోవ్యాపార సంచారుల
న్నల్పాకారుల శిక్యభారులఁ గుమరాభీరులన్ దీరులన్.'
(భాగ.ద.పూ. 476)

మ. 'ఒక తాలాగ్రము తాఁకవై వనది కంపోద్రిక్తమైతెల్లినే
తొక తాళాగ్రముపైఁ బడన్నదియు నత్యుగ్రహతిన్ నిర్వృకొం
డొక తాళాగ్రముపైఁ బడన్ విఱిగి యిట్టొందొంటిపైఁ దాళపు
క్షకము ల్గాలెఁ బ్రచండమారుతము తాఁకన్ గూలు చందంబునన్'
(భాగ. ద. పూ. 620)

ఉ. 'భూరి మహాప్రతాప పరిపూర్ణ భయంకర గోపబాల కం
 తీరవ పాతవేగ వికటికృత దుర్విషభీషణోర్మి సం
 పూరితమై వడిం గలగి పొంగి ధనుశ్శతమాత్ర భాగవి
 స్తారము వొంగె నమ్మడుగు తప్త పయః కణ బుద్బుదోగ్రమై'
 (భాగ. ద. పూ. 638)

కం. 'అబ్రంకష దూమాయిత
 విభ్రాంత మహాస్ఫులింగవిసరోగశిఖా
 విభ్రష్ట దగ్ధలోకా
 దబ్రంబై వచ్చెఁ జూడు దవిశిఖి కృష్ణా!' (భాగ.ద.పూ. 744)

పై పద్యములన్నియు ఆయా ఘట్టములందు భయావహములైన సన్ని
 వేశములను కన్నులకు కట్టుకున్నట్లుగా, చిత్రములకు హత్తుకొనునట్లుగా రచింప
 బడినవి. రాక్షస విజృంభణమువలన కలిగెడి యీ భయము శ్రీకృష్ణుని లీలా
 ప్రకటనమువలన ఉపశమించి పోవునదియే. అనగా భయముచే చిత్రము ద్రవీక
 రింపబడి దానియందు భగవంతుని మహిమాన్వితమైన రూపము తద్గుణ కీర్త
 నమువలన ముద్రిత మగునట్లుగా భాగవత రచనా ప్రణాళిక సాగినదని స్పష్ట
 మగుచున్నది. పూర్వము పేర్కొనినట్లు భయశోకాది భావముల చేతనైన
 చిత్రద్రవీకరణము భక్తిరసానుభవ స్థితికి ప్రథమ సోపానము. శ్రీకృష్ణుడు
 దావాగ్ని మ్రింగి గోపసంఘమును కాపాడిన ఘట్టము వరకు ఈ ప్రథమ
 దశ వ్యాపించినది ఆపై దశమ స్కంధ నిర్మాణమునందు ఒక విరామము
 భాసించుచున్నది. వర్ష శరత్ హేమంత ఋతువర్ణనము తద్విరామమును రమ
 ణీయముగా వ్యంజింప జేయుచున్నది.

ఋతువర్ణనము : గోవిందరూపాకారత్వము మనసునందు స్థిరముగా
 నిలుచునట్లు భక్తిరసకథాకథనము చేయుట భక్తిరసపోషణలో ద్వితీయదశ.
 ఋతువర్ణనమునందు బమ్మెర పోతరాజు ఒక అపూర్వ శిల్పమును పాటించెను.
 దావాగ్ని మ్రింగి గోపికలను రక్షించిన తరువాత వారి హృదయములందు
 అనవరత శ్రీకృష్ణ సందర్శనాభిలాష జనించినట్లు పోతన స్పష్టము చేసెను.

కం. 'కమలాక్షు నొద్ద నుండని
నిమిషము యుగళతముగాఁగ నెగడిన గోవ
ప్రమదలు సంభ్రమున నా
కమలాక్షునిఁ జూచి ముదముఁగనిరి మహిళా!'

(భాగ. ద. పూ. 751)

శ్రీకృష్ణ దర్శనాకాంక్ష దర్శించిన తరువాత పొందెడి సంతోషాతి
శయము ఈ పద్యమునందు కొట్టవచ్చినట్లు కన్పించుచున్నది. ఆపై వర్ష
ఋతువు ఆసన్నమైనది. శ్రీకృష్ణరూప సందర్శనాభిలాషులైన గోపికలకు వర్ష
కాలమేఘము శ్రీకృష్ణమేఘముగా భాసించినది. ప్రకృతియందలి సర్వవదార్థ
ములయందును విశేషించి కాలస్వరూపమైన వర్షాది ఋతువులయందు
శ్రీకృష్ణనే సందర్శింపగలిగిన సంతత భగవద్రతి రూపభావన గోపికలయం
దేర్పడినదని పోతన ప్రబంధ ధ్వని నాశ్రయించి ప్రతీయమానమొనర్చెను.
వర్షకాలమునకును కృష్ణమేఘమునకును రూపకమునందు రూపసామ్యమతికినాడు
పోతన.

సీ. 'విశ్వమోహనమైన వేణు నినాదంబు
సరసగంభీర గర్జనముగాఁగ
మహనీయ నిర్మల మందహాసద్యుతి
లలితసౌదామినీ లతిక గాఁగఁ
దలచుట్టు బాగునఁ దనరు పింఛపుదండ
తైలభేదను శరాసనముగాఁగఁ
గరుణాకటాక్షవీక్షణ సుధావర్షంబు
సలిలధారా ప్రవర్షంబు గాఁగఁ

తే. జాడనేతెంచు గోపాలజన మునింద్ర
చాతకంబుల దురవస్థఁ జక్కఁజేసి
కృష్ణమేఘంబు బహుతర కీర్తి నొప్పె
విమల బృందావ నాకాశ వీధియందు.'

(భాగ.ద. పూ 761)

శరద్రుతు వర్ణనము వర్షఋతు వర్ణనముకంటె విశిష్టముగా సాగినది.
బృందావన విహారియైన శ్రీకృష్ణుడు చతురసటవర్తి గోపాలమూర్తిగా అభివర్ణింప

బడివాడు. 'హరివేణునాదంబు వూరించిన, మారవికార హేతువగు తద్గీతం బాలించి' (10.770) గోపికలు శ్రీకృష్ణుని గురించి చింతించిన పద్యములు దాదాపు ఇరువదియారు ఇందు రచింపబడినవి.

మ. 'శ్రవణోదంచిత కర్ణికారములతో స్వర్ణాభ చేలంబుతో
నవతంసాయిత కేకి పింఛకముతో నంభోజ దామంబుతో
స్వవశుండై మరాధరామృతముచే వంశంబుఁ బూరింపుచు
న్నువిదా! మాధవుఁడాలవెంట మనమందొప్పారెడిం జూచితే.'

(భాగ.ద. పూ 771)

అను పద్యముతో నారంభించిన యీ ఘట్టమంతయు గోవిందుని మంగళాకారము మనసునందు నిండించికొనెడి భక్తియోగ శ్రోతస్వీనిగా భాసించుచున్నది. హేమంత ఋతువర్ణనము గోపికలమానసికావస్థను మరియొక ఆడుగుముందుకు వేయించినది. ఈ ఋతువునందు కాత్యాయనీ వ్రతము నిర్వహించుట యాచారము. ఆ కాత్యాయనీని వూజించుట యెందులకో పోతన వివరించి మధుర భక్తి బీజమును మనోహరముగా నాటినాడు.

కం. ఓ కాత్యాయని! భగవతి!

నీకును మ్రొక్కెదము మేము నేడనుకంపన్

మాకిందఱకును వై శమ

శ్రీకృష్ణుఁడు మగఁడు గాఁగఁ జేయుము తల్లీ! (భాగ.ద.పూ. 808)

భగవంతుని పతిగా కోరెడి గోపికల చిత్తములు గోవిందరూపమును మనసునందు చిత్రించుకొని తద్గీతమైన రతిని అనవతరము భజించుచున్నవని స్పష్టమగుచున్నది.

గోపికావస్త్రోపహరణ ఘట్టము

ద్రుత చిత్తములందు గోవిందాకారతను గాఢముగా ముద్రించునది గోపికావస్త్రోపహరణ ఘట్టము.

కం. 'కొంటివి మా హృదయంబులు,

కొంటివి మా మనము లజ్జగొంటివి వలువల్

గొంటివిక నెట్లు చేసెదొ

కొండెవుగద నిన్ను నెఱిగికొంటిమి కృష్ణా! (భాగ. ద.పూ. 822)

ఈ వద్యమునందు గోపికలు కొంటివి మా హృదయములు అనియు నిను నెఱిగికొంటివి కృష్ణాయనియు చెప్పచు ఈ వద్యమును ముగించుట విశేషము. గోపికల హృదయములు శ్రీకృష్ణనియందు లగ్నమైనవనియు, వానియందు శ్రీకృష్ణుడు నిశ్చలముగా నిలచియుండెననియు స్పష్టమగుచున్నది. ఆర్ద్ర చిత్రమునందు గోవిందరూపము నిశ్చలముగా నిలుచుటకు దేహభిమానము తొలగవలెనని వేదాంత వ్యాఖ్యానము అనగా మాయావరణము నివారణము కావలెనన్నమాట. రసవరముగా దీనిని వ్యాఖ్యానించుకొనినచో ఆర్ద్రమైన చిత్రమునందు గోవిందుడు నిలిచినపుడు అనుభూతియందు విశ్వజనిత భావించుననియు లింగవివక్షకు తావలమైన దేహేంద్రియ స్పృహ ఉండదనియు వాసనాసంవలితమైన ఆత్మానంద చిత్తశతో సంయోగము కూడుననియు భావించవచ్చును. ఇంద్రియావరణమునకు ప్రతీకలుగా ఈ కథయందలి వస్త్రములు గోచరించుచున్నవి. వస్త్రావహరణము చేసినవాడు శ్రీకృష్ణుడు. శ్రీకృష్ణుడే రసరూపుడు. తద్రసము ననుభవించి కోరిన సహృదయ చిత్రములే గోపికలు.

కం. 'ఎవ్వనిగని మోహించితి

రెవ్వఁడు మీ మానధనము లెల్ల హరించెన్

నివ్వెటిలెను మీ కూరిమి

యెవ్వనిపైఁ బలుకరాదె యే నన్యుడనే?' (భాగ. ద. పూ. 833)

ఈ వద్యము పైకి చూచినచో వలపుగాని వాక్యమువలెనే కనిపించును. కాని, రసవరముగా భావించినచో ద్రుతచిత్రమునందు ప్రతిబింబించిన గోవిందుని ఆకారమునే అనన్యభావముతో స్థాయీరూపముగా సాధించుకొనుచున్న గోపికల భక్తిరససాధనము గోచరమగును. 'ఎ నన్యుడనే' అనుటలోని వ్యంగ్య మాదుర్యమును భావించినచో భక్తిరస దాతాత్మ్యస్థితి సహృదయులకు గోచరము కాగలదు.

వేదాంతపరమైన అంతర్థముకూడ సాధకుల వాసనా విరహితత్వమును వ్యంజింపజేయుచున్నది. డాక్టరు వేదుల సూర్యనారాయణశర్మ గారి ఘాటలలో,

‘గోపికలు నందగోప సుతుడైన కృష్ణుణి భర్తగా పొందాలని ప్రతం
 చేస్తున్నారంటే విషయ మనోవృత్తులు (గోపికలు) ఆనందవృత్తికి కల్గే
 (నంద గోపునికి కల్గిన) వాసనావిరహిత ముక్తి తత్త్వాన్ని (కృష్ణుణి)
 చేరడానికి సాధకులు చేసే సాధనాక్రమం సాగిస్తున్నారన్నమాట. నంద
 గోపుని కొడుకు కృష్ణుడు అంటే ఆనంద వృత్తి వల్ల కలిగే వాసనా
 రహిత తత్త్వం అన్నమాట. అందుకు మాయను ఒత్తిగించుకోవడమే
 వివస్త్రిలు కావడం అన్నదాని అంతరార్థం. మాయను ఒత్తిగించు
 కొన్నా తిరిగి అంతలోనే తమోగుణంతో మాయ ఆవరిస్తూనే వుంటుంది.
 అన్నదే కాళిందీ నదిలో కంతం వరకు గోపికలు దిగివున్నారన్న దాని
 ఆర్థం. కృష్ణుడు వచ్చి బట్టలు ఎత్తికొనిపోయి చెట్టెక్కి కూర్చున్నా
 డంటే వారు కోరిన వాసనా విరహిత ముక్తి తత్త్వం (కృష్ణ తత్త్వం)
 వారికి అందజేయడానికై వారు తిరిగి వాసనలను పొందకుండా చేయడం
 అనే అంతరార్థం కృష్ణుడు చేసిన వస్త్రోపహరణానికి అర్థంగా
 ఇందులో కన్పిస్తూంది. మీరు వివస్త్రిలై జలంలో దిగి ప్రతభంగం
 పొందే పని చేశారంటే మాయను విడిచి (వస్త్రాలు విడిచి) వాసనావిర
 హిత తత్త్వం (కృష్ణుని) తో చేరడానికి సాధనలు చేస్తూ కూడ తిరిగి
 మాయలోనే (కాళిందీ జలంలోనే) వడ్డారు. కాన వివస్త్రిలుగా పైకి
 గట్టెక్కి, నా వద్దనుండి బట్టలు గ్రహిస్తేనే మీకు ప్రతిఫలం దక్కు
 తుంది అని అన్నాడు. అంటే ఆ విధంగా సాధకులకు వాసనారహిత
 తత్త్వోపాసనమువల్ల (కృష్ణ తత్త్వోపాసనం వచ్చి) అంతఃప్రబోధం
 కల్గిందన్నమాట.²³

ఈ ఘట్టమునందలి తాత్త్వికబోధ జ్ఞానభక్తికి పోషకముకాగా గోపికల
 రసభావ వృత్తి మదుర భక్తికి ఉపబలకముగా సాగినది. చిత్రమునందు
 భగవంతుని ఆకారము ప్రతిబింబించుట ప్రాథమిక దశ. ప్రతిబింబించిన
 యాకారము ‘యద్భావమ్ తద్భవతి’ అను న్యాయమున సంతతము మననము
 చేయు గోవిందాకారమునందు హృదయము తన్మయమగుట రసావస్థకు ప్రాతి
 పదిక. ప్రతిఫలము నుండి తాదాత్మ్యము వరకు సాగెడి భగవద్రూపరతి
 స్థాయిభావావస్థలో వస్త్రోపహరణ ఘట్టమందలి గోపికల పాత్రలు తన్మయా
 వస్థకు అనుగుణమైన చిత్రమును వ్యక్తీకరింపజేయుచున్నారు. ఈ ఘట్టమును
 ముగించుచు పోతన .

కం. 'ఉల్లములు నొవ్వ నాడినఁ

గల్లలు చేసినను సగినఁ గలఁచిననైనన్

వల్లకులు సేయు కృత్యము.

వల్లభలకు నెగ్గుగాదు వల్లభ మధిపా!' (భాగ. ద. పూ. 846).

ఈ పద్యమునందు శ్రీకృష్ణుని వల్లకునిగ గోపికలను వల్లభలుగా పోతన వ్యాఖ్యానించుట యీ ఘట్టము మదురభక్తికి మహనీయమైన ఆలంబన మని మనకు జ్ఞాపకము చేయుట.

సజాతీయ విజాతీయ భావములచే సంఘటితమై పరిపోషింపబడు స్థాయి భావమును చిత్రించు సన్నివేశములు కొన్ని గలవు.

మునిభార్యలు అన్నము తీసికొనివచ్చి కృష్ణునికి ఆరగింపు చేయుట :

అట్టివానిలో మునిభార్యలు అన్నము తీసికొనివచ్చి శ్రీకృష్ణునకు ఆరగింపుజేయు ఘట్టము ఒకటి. ఇది చిన్నదయ్యును గుణమునందు మిన్నయై భాసించుచున్నది. ఆకలిగొనిన గోపాలురు బ్రహ్మాణులను అన్నము పెట్టుడని కోరగావారు తిరస్కరించిరి. గోపాలురు నిరాశులై తిరిగివచ్చి వారికి నాయుదంతమును పేర్కొనిరి. శ్రీకృష్ణుడు బ్రాహ్మణసతులకు తమరాకనెఱింగించినచో వారన్నము పెట్టెదరని నూచించెను. వారట్లు చేసిరి. ఆ బ్రాహ్మణవనితలు గోవింద సందర్శన కుతూహలలై భక్ష్యభోజ్యాదులను కుంభము లందుంచుకొని వేవేగముగా సముద్రమును చేరనేగు నదులవలె గోవిందునికడకు సంక్రమముగా నేగిరి.

కం. 'బిడ్డలు మగలును బ్రాతలు

నడ్డము చని వలదనంగ నటుదలఁడని మా

తొడ్డుచు జగదీశ్వరునకు

జడ్డన నన్నంబుఁ గొనుచుఁ జనిరాసుదతుల్' (భాగ.ద.పూ.859)

అటువెడలి యమునాసమీపమున అశోకవృక్షము క్రింద గోపబాలురతో కలిసి క్రిడించు గోపాలదేవుని కనులార గాంచిరి.

సీ. 'ఒక చెలికానిపై నొకచెయ్యిఁబాచి వేఱొకచేత లీలాబ్జ మూచువానిఁ

గొప్పన కందని కొన్ని కుంతలములు చెక్కుల నృత్యంబు సేయువానిఁ

గుఱుచ చుంగలు పుచ్చికొమరారఁ గట్టిన పనిఁడివన్నెలుగల పటమువాని

నౌధలఁదిరిగిరా నలవడఁ జుట్టిన దట్టంపుఁ బింఛపు దండవాని

తే. రాజితోత్పల కర్ణపూరములవాని
మహితవల్లవ పుష్పదామములవాని
భువనమోహన నటవేష భూతివాని

గనిరి కాంతలు కన్నుల కఱపుదీఱ' (భా.గ.ద.పూ.861)

కన్నులు కరువు తీర చూచుటయే కాదు తనువులపై స్పృహలను కూడ కోల్పోయి తన్మయత్వమును భజించెడి యీ ఘట్టమునందు బిడ్డలు, మగలు, బ్రాతలు నడ్డము వచ్చి పలదని వారించుట భక్తికి విరోధ భావము. వారి మాటలు మన్నింపక శ్రీకృష్ణుని జగదీశ్వరునిగా భావించి యతనికి భక్తి పుర స్కరముగా ఆరగింపుల నందించుట కొరకై వెడలిన బ్రాహ్మణ పనితలయందు గోపికా స్వభావము వ్యంజింపబడుచున్నది. అడ్డంకుల నధిరోపించి ప్రవహించు భగవద్రతి శ్రీకృష్ణుని భువన మోహన రూప దర్శనముచే తన్మయావస్థను కల్పించు సాత్త్విక స్థితిని సాధించెను. విజాతీయ భావముల నధిగమించి స్థాయి పోషింపబడు విధమనగా నిటువంటిది.

ఆపై శ్రీకృష్ణుడు వారితో ననిన మాటలు వారి భక్తి భావమునకు కావలయునని ఉంచిన అడ్డంకుల వంటివి. మొదట శ్రీకృష్ణుడు వారి యోగక్షేమములను విచారించి -

'... మమ్ము నిచటన్ వీక్షింప నేతెంచి నా
రెంతో వేడుకతో నెఱుంగుదుము నిర్జేతుస్థితిన్ నన్నుదీ
మంతుల్ మీక్రియఁ జేరికందురు గదా మత్సేవలన్ సర్వమున్'

(భా.గ.ద.పూ. 865)

అని వారి భక్తి ప్రపత్తిని మెచ్చుకొనియు 'మీ భర్తలు మిమ్ముగూడి క్రతువులను సమాప్తి చేయవలసియుండగా మీరిటువచ్చి ఆ నైవేద్యములను నాకు ముందుగా నొసంగుట న్యాయము కాదు; యాగవాటికకు తిరిగిపొందని' వారి ప్రయత్నములు మాన్ప ప్రయత్నించెను.

కర్మనిష్ఠులను పాటించినచో శ్రీకృష్ణుని మాటలు సత్యములే. కాని, భక్తి భావమునందు సాక్షాత్పరమేశ్వరుడే శ్రీకృష్ణుడై యుండగా కర్మ ఫలము లన్నియు నాతనియందే సమర్పింపవలసి యుండగా ప్రత్యక్షదైవారాధనకంటె పంచార్థము మరియొకండు లేదుకదాయని యా పనితలు గోవిందున కన్నము కుడువబెటిరి.

కం. 'పరమేశ్వరార్పణంబుగఁ

బరజనులకు భిక్షమిడినఁ బరమ పదమునన్

బరఁగెదరట తుది సాక్షా

త్పరమేశ్వరు భిక్షసేయు ఫలమెట్టిదియో.' (భాగ.ద.పూ. 870)

అన్న ఆ వనితల భావనము విరోధి భావముల నధిగమించి స్థిరత్వమును బొందిరి. స్థాయికి ఉదాహరణము. శ్రీకృష్ణుడు వాంకిచ్చిన వరము భక్తిరససిద్ధి వంటిది. 'మీరు మానసంబులు నాయందు మరగఁజేసి నన్ను జేరెద రిటమీద నమ్ము' డని²⁴ యభయహస్త మిచ్చెను. భగవంతునియందు మానసములను సంతతము మరగజేయుటయే భగవద్రూపరతియైన స్థాయి. వనితలు పొందిన అనన్యభక్తి ఫలమును బ్రాణులు భావించి తమ మౌఢ్యమునకు పరితపించి యిట్లు విచారించిరి:

కం. 'జప హోమాధ్యయనంబులు

తపములు ప్రతములును లేని తరుణులు హరిన

త్కృప వడసిరన్ని గలిగియుఁ

జవలతఁ బొందితిమి భక్తిసలుపమి నకటా!' (భాగ.ద.పూ. 873)

కర్మకలాపమంతయు విశేషమును ప్రసాదించునదియే. నిజమునకు కర్మఫలము సమాహిత భక్తిచిత్తము. భగవదర్పణముగాని కర్మము భగవంతుని చేర్చలేదు. భగవదర్పితమైన కర్మము భక్తిగా పరిణమించి ముక్తికి సోపానము నందించును. ఈ చిన్నియుదంతము భక్తిరస పరమార్థము నందించు రమణీయోదాహరణము. ఇందలి బ్రాహ్మణ వనితలు వైదిక నిష్ఠామయమైన వాతావరణమునందున్నను అందలి కర్మమౌఢ్యమునకు దాసులు కాక సాక్షాత్ భగవద్రూపరతిని మనములందు పోషించుకొని పరమేశ్వరార్పణ బుద్ధితో భక్తి ఫలమునందుకొనిన పరమ సాధ్వ్యులు. ఒకవిధముగా గోపకాంత లకు పెద్దక్కలు.

శ్రీకృష్ణుడు గోవర్ధన పర్వతము నెత్తుట

స్వభావముచేత భిన్నమైనను శ్రీకృష్ణుడు గోవర్ధన పర్వతము నెత్తు ఘట్టము సజాతీయ విజాతీయ సంచారి భావములచేత తాడితమయ్య పోషింప

బడు స్థాయిని సాధించెడి మరియొక రసవత్తర ఘట్టము. ఇందు నందాదులు ఇంద్రయాగము చేయుటకు తలపెట్టెదరు. వీరు బ్రాహ్మణులవలె నిష్కాగరిష్టలు కాకపోయినను యాగకర్మలందు సంగబుద్ధి కలవారు.

కర్మతులైన యాదవులు ఇంద్రయాగమును జేయ తలపెట్టిరి. ఆ యాగమువలన ఇంద్రుడు సంతసించుననియు, దానివలన వాన కురియుననియు, దానివలన కనవు పెరుగుననియు, ఆ కనవు మేనీ ఆవులు బ్రతుకుననియు, వానివలన పాడియు సంపదలు లభించుననియు, వానివలన మానవులు దేవతలను సంతోషపెట్టుదురనియు నందుడు శ్రీ కృష్ణునకు తెల్సెను.

ఈ కథాసన్నివేశమునందు రసపోషణమునకు సంబంధించిన ఒక రహస్యము కలదు. యాదవుల హృదయములందలి భక్తికి ఆలంబనమైనవాడు శ్రీకృష్ణుడు. అతని రూపము, రూపభావనము, గుణ చింతనము, నామకీర్తనము, కథాశ్రవణము మొదలగునవి భగవద్రూపరతిని స్థాయిగా పరిపోషించుటకు తోడుపడుచుండును. ఈ కథలోని చిత్రమేమనగా, యాదవుల దైవభావనము శ్రీ కృష్ణునినుండి ఇంద్రునివైపు మరల్చబడుచున్నది. రసరూపుడైన కృష్ణుడు యాదవుల హృదయములనుండి మరలుటచేత స్థాయి భంజింపబడెడి ప్రమాద మేర్పడుచున్నది. దానికితోడు ఇంద్రయాగమునందు యాదవులకు లౌకికాభ్యుదయ రూపమైన కామనముండుటచే అది శుద్ధరతికి పోషకముకాని విరుద్ధభావ మగుచున్నది. విరుద్ధభావము స్థాయికి పోషకము కానిచో దానిని తత్పోషకముగా పరివర్తనము చేయవలసి యుండును. ఆ పనిని శ్రీకృష్ణుడే చేపట్టుట ఈ కథార్థమునందలి విశేషము.

‘కర్మాను యాతంబులైన భూతంబులకుఁ బురుషాతునివలన బీతియేటికి? పురాతనజన్మ సంస్కారంబులు కుప్పలుగొని కప్పినఁ గర్మంబుల దప్పించి, పెంపు పడయ నవ్వరమేశ్వరుండును నేరఁడు. ఇతరుల జెప్పనేల సురాసుర నరాసీకంబులతోడి లోకంబు నిజసంస్కారవశంబై యంద డిందియున్నది సందేహంబు లేదు. దేహి కర్మవశంబున గురుతను దేహంబులఁ జొచ్చి వెడలు ఒజ్జ, వేలుపు, నెచ్చెలి, వగలు, చుట్టంబులు, కర్మంబులు, జీవుండు కర్మంబుతోడ వర్తించు. అతనికిఁ గర్మంబుని దైవతంబు. కర్మంబునం బ్రతుకుచు నితరసేవ సేయుట, సతి పతి విడిచి జారుంజేరిన చందంబగు. విప్రుండు వైదికర్మంబున మెలంగు.

నృపతి ధరణీపాలనంబుననంచరించు. వైశ్యుండు వాణిజ్య కృషికుసీద
గోరక్షణాదుల వర్తించు. శూద్రుం డగ్ర జన్ముల సేవించి బ్రతుకు.
సత్త్వరజస్తమో గుణంబు లత్పత్తి స్థితిలయ కారణంబులు. అందు
రజంబున జగంబు జన్మించు. రజోగుణ ప్రేరితంబులై మేఘంబులు
వర్షించు. వర్షంబునం బ్రజావృద్ధియగు. ఇంద్రుడేమి సేయంగల
వాడదియునుం గాక,

శా. 'కోపింపన్ బనిలేదు శక్రునికిఁ దాఁ గోపించుఁ గాకేమి సం
క్షేపం బయ్యెడిదేమి పట్టణములున్ గేహంబులున్ దేశముల్
వ్యాపారంబులు మీకు బోయెడినె? శైలారణ్యభాగంబులన్
గోపత్యంబున నుండుచున్ మనకు సంకోచింపఁగానేటికిన్?'

(భాగ. ద. పూ. 886, 887)

మొదలగు మాటలు ఇంద్రుని యందలి ప్రామాణ్యబుద్ధిని తొలగించుటకు
శ్రీకృష్ణుడు నిపుణముగా ప్రయోగించెను. గోవర్ధనగిరికే పూజలు సల్పవలెనని
నియమించెను. దానికి నందాదు లంగీకరించిరి. నిజమున కాకొండ కొండ కాదు.
ఆకృతిదాల్చిన శ్రీకృష్ణుడు. ఈ కల్పనము ఈ కథలోని ఆయువుపట్టు.

మ. 'నకలాభీరులు వీఁడె కృష్ణుడన నైజంబైన రూపంబుతో
నకలంకస్థితి నుండి శైలమిదె మీరర్చింప రండంచుఁ దా
నొకశైలాకృతిఁ దాల్చి గోపకులతో నొండొండఁ బూజించి గో
పక దత్తాన్నము లాహరించె విఘ్న డావ్రత్యక్ష శైలాకృతిన్.'

(భాగ.ద.పూ. 891)

ఈ పద్యము ఒక చిత్రమైన మలుపును సూచించుచున్నది. ఇంద్రునిపై
ప్రామాణ్యమును కోల్పోయిన నందాదులు శ్రీకృష్ణుని భగవంతునిగా పూజించు
టకు ఉన్ముఖులుకారు. రూపాంతరముచే రూపమును పొందింపజేసెడి విధానము
లేదా ప్రతిబింబమును చూపించి బింబమును దర్శింపజేసెడి విధానమును
గోవిందు డనుసరించెను. నందాదులు పూజించెడిది కొండ. వారి మనమునందు
కొండ కొండయే కాని పతితల మనసునందు మాత్రము ఆ కొండ గోపాలుడు.
నందాదుల దృష్టిలో చూచినచో ఆ రూపము ఆభాసము. సహృదయుల దృష్టితో
గమనించినచో గోవర్ధనము గోపాలకృష్ణుని మారురూపము. పాత్రలయం

దాఖాసము, ప్రేక్షకులయందు రసము సృజియించగలిగిన విశిష్టఘట్టమిది. దీని వలన రసభంగము తొలగి ఆఖాస మేర్పడినది. ఆఖాసమునుండి రసస్ఫూర్తి కలిగించునుపాయము సాధింపబడినది. గోవిందుని సర్వవ్యాపకత్వము ఇందు సమర్థింపబడినది. గిరియై నిల్చినవాడు, గోపకులతో కలిసి గిరిని పూజించిన వాడుహరియే. కర్తయు భోక్తయు నాతడే. స్థాయియు రసము నాతడే. ఇట్టి అద్వైత సిద్ధి నందుకొనుటకు అమరిన అమోఘ ఘట్టము గోవర్ధన పర్వతారా ధనము.

ఆపైకథ మరొక రమణీయమైన మార్గమున నడచినది అది మహేంద్రు నికి కోపము ప్రకటితమైన సన్నివేశము. ఇంద్రుడు సంవర్తకాది మేఘములను ప్రేరేపించి తాను స్వయముగా నైరావతమునెక్కి హైరమైన శిలావర్షమును కురిపించెను. గోపకులు గోకులము వికావికలయ్యెను. సర్వజ్ఞుడైన శ్రీకృష్ణుడు ఈ వృత్తాంతమెరిగి మహేంద్రుని గర్వమునకు కినుకవడి అతనికి మాన భంగము కావించుటకును కడంగెను. భీతులైన జనులనుద్దేశించి ఇట్లు పలికెను: శ్రీకృష్ణుడు దైర్యము చెప్పిన మాటలలో నీ క్రిందివి గమనింపదగినవి.

చ. 'కలంగకుండి వదూజనులు కంపము నొందకుండి ప్రజేశ్వరుల్
తలంగకుండి కుమారకులు తక్కినవారలు రాలవానచే
నలయకుండి పశుప్రజము నక్కడ నక్కడ నిల్వనీకుండి
మెలపున మీకు నీశ్వరుడు మేలొసంగుం గరుణార్ద్రచిత్తుడై.'
(భాగ.ద.పూ.912)

ఇచట కరుణార్ద్ర చిత్తుడైనవాడు ఈశ్వరుడు. అతై గోవర్ధము నెత్తిన వాడు శ్రీకృష్ణుడు. శ్రీకృష్ణునియందు ఈశ్వర భావనము చేయుట ఇందలి భక్తి రస స్థాయి భావ పరిపోషణ రహస్యము. అంతటితోనాగక పోతన మరి రెండు కంద పద్యములను పేర్కొని తద్భావ భావనము చేయించెను.

కం. 'కిరియై ధరయెత్తిన హరి
కరి సరసిజముకుశమెత్తుగతిఁ ద్రిభువనశం
కర కరుడై గోవర్ధన
గిరి యెత్తెం జక్కనొక్క కేలన్ లీలన్.'
(భాగ.ద.పూ. 914)

కం. 'దండిని బ్రహ్మాండంబులు
చెందులక్రియఁ బట్టియెగరఁ జిమ్మెడు హరికిన్
గొండఁ బెకలించి యెత్తుట
కొండొక పనిగాక యొక్క కొండా తలఁపన్'

(భాగ. ద. పూ. 915)

వరాహ మూర్తియైన విష్ణువును ఉపమాన స్థానమునందుంచి మొదట శ్రీకృష్ణుని విష్ణు సన్నిభునిగా భావింపజేసెడి (914) పద్యమున ఈశ్వర భావమునుండి విష్ణు భావమునకు అనగా నిరాకారమూర్తి భావమునుండి సాకార మూర్తి భావమునకు పరితలను పయనింపజేసెను. (915). శందమునందు హరి కిని శ్రీకృష్ణునకును అభేదము చెప్పుట విశేషము. బ్రహ్మాండమును చెండు క్రియ ఎదురజిమ్ము హరికిని శ్రీకృష్ణునకును అభేద వ్రతిపత్తిని సాధింపజేసి పరితల హృదయములందు భగవద్గుణ విశేషమును సంభావింపజేసెను. బ్రహ్మాండములతో చాడు హరి గోవర్ధనము గొడుగుగా నెత్తిన బాలునిగా రూపొందించుట.

శా. బాలుండాడుచు నాతపత్రమని సంభావించి వూగుత్తికెం
గేలన్ దాల్చినలీల లేనగవుతోఁగృష్టుండు దానమ్మహా
శైలంబున్ వలకేలఁదాల్చి విపులచ్చత్రంబుగాఁబడ్డెనా
భీలాభ్రచ్యుత దుశ్శీలాచకిత గోపీగోప గోపంక్తికిన్'

(భాగ. ద. పూ. 917)

ఈ పద్యమునందు కానబడుచున్నది భగవద్భావనమునకు పాత్రుడైన బాలుడు భక్తిభావనమునకు అలంబనమైనది తద్భావనము.

శా. బాలుండీతడు కొండదొడ్దది మహాభారంబు నైరింపఁగా
జాలండోయని దీనిక్రింద నిలువన్ శంకింపఁగాఁ బోలదీ
శైలాంబోనిది జంతు సంయుత ధరాచక్రంబుపైఁబడ్డ నా
కేలల్లాడదు బంధులార! నిలుఁడి క్రిందన్ బ్రహ్మాదంబునన్

(భాగ. ద. పూ. 920)

అను పద్యమునందలి భావములతో ప్రకృష్టమగుచున్నది. రతికి వంక విరోధభావము. శంకను తొలగించెడి యీ పద్యము శంకను స్థాయికి అనుకూలముగా అనుసందించుచున్నది. శంక తొలగిన భగవద్రతి భావముతో నందాదులందరు 'జనార్దన కరుణావిలోకనామృత వర్షంబున నాఁకలి నీరు దప్పుల చొప్పెఱుంగక కృష్ణకిథావినోదంబుల నుండి'రని పోతన పేర్కొని రసపోషణ సూచనము చేసెను. నందాదుల హృదయమునందు శ్రీకృష్ణభక్తి స్థిరమైనది. ఇంద్రప్రయోగము విఫలమైనది. విరోధభావము నధిగమించి స్థాయి రసత్వము నొందినపుడు విరోధభావమునందలి వైరుధ్యమునకు అస్తీత్వము లేదు. దీనిని సూచించునదియే ఇంద్రుడు శ్రీకృష్ణుని శరణు వేడుట.

స్థాయి, రసత్వమును బొందిన యీ తరుణమున స్థాయి రసపోషణ మర్మజ్ఞుడైన పోతన శ్రీకృష్ణుని చరిత్రమును గోపజనులు కీర్తించిన వైఖరిని విశేషించి వర్ణించెను. నందునిచేత 'కృష్ణుండు లోకరక్షకుండైన పుండరీకాక్షుని నిజాంశమనచు నంతరంగంబున జింతించు²⁵నట్లు చేసెను. ఇంద్రునిచేత శ్రీకృష్ణుని నుతింపజేసెను. దీనికితోడు శ్రీకృష్ణునిచేత అతని ఆదివిష్టతత్వము వెలువరింపజేసెను. చివరకు కామదేనువుచేతకూడ శ్రీహరి విశ్వేశ్వరత్వమును నుతింపజేసెను. పురందరునిచేత గోపగణపతిత్వమునకు గోవిందు నభిషిక్తుని చేయించెను. ఈ ఘట్టములన్నియు చదువు సహృదయులకు సజాతీయభావసంవిధానముచే పరిపుష్టమైన స్థాయి భక్తిరసానుభవముగా అనుభవమునకు అందుచున్నది. నందుని వరుణ నగరమునుండి కొనితెచ్చిన ఘట్టము శ్రీకృష్ణుని పరమాత్మ తత్వమును ప్రపంచించుచున్నది. ఈ ఘట్టము చివర 'నందాదులు పరమానందంబునుం బొంది, వెఱుగువడి హంసస్వరూపకుండైన కృష్ణునిం బొడగని పొగడి పూజించిరి.' భక్తి, మోక్షముకంటె గొప్పది అని నందాదుల పరమానందము వ్యంజింపజేయుచున్నది. ఊర్ధ్వలోకమును దర్శించిన గోపాలక శ్రేణికి ఆత్మానందము అనుభూతి కందినను వారు చూచినది కృష్ణుని; వారు పొగడినది కృష్ణుని; వారు పూజించినది కృష్ణుని! భగవద్రూపరతికి గోకుల పతియే గతి. ఈ ఘట్టము చదివినచో రూపగోస్వామి పేర్కొనిన లక్షణము సలక్షణముగా సాధింపబడినదని స్పష్టము కాగలదు.

మధురభక్తి-సంచారిభావముల పరిపోషణము

1 నిర్వేదము.

‘సీచపురుషేషు ఆక్రోశన, అధిక్షేప, వ్యాధితాడన
దారిద్ర్య, ఇష్టవిరహ, పరసంపద్ధర్మనాదిభిః
ఉత్తమేషుతు అవజ్ఞాదిభిః జనితావిషయ
దేషాభ్యారోదన, దీర్ఘశ్వాస, దీనముఖతాదికారిణి
చిత్తవృత్తిర్నిర్వేదః.’²⁶

నిర్వేదము పుట్టుటకు హేతువులుగా రసగంగాధరకర్త ఆక్రోశన
పేర్కొనెను. ఆక్రోశనము, అధిక్షేపము, వ్యాధి, తాడనము, దారి
ఇష్టవిరహము, ఇతరుల సంపత్తును దర్శించుట మొదలైనవానిచేత నీ
వరతిరస్కారాదులవలన కలిగెడి విషయద్వేషము ఉత్తములకును
ననియు, అట్టి నిర్వేదము కలిగినపుడు క్రోధనము, నిట్టూర్పు, దీనము
మొదలగునవి అనుభావములుగా భాసించుననియు రసగంగాధరాది లా
నిర్దేశము. మధురభక్తి ప్రవక్తయైన రూపగోస్వామి నిర్వేదమను
భావము ఆర్తి విప్రయోగము, ఈర్ష్య, విషాదము, వివత్తి, అపరాధవ
లగు వానివలన కలుగునని పేర్కొనెను. సామాన్యముగా లాక్షణికుల
మును శాంతరసానుకూలమైన భావముగా పేర్కొందురు. మరికొందర
మును శాంతమునకు స్థాయి భావమని తెల్పుదురు. దీనిని వివరించుచ
లంకార సంగ్రహ వ్యాఖ్యాన కర్త నుడివిన మాటలివి:

‘తత్త్వజ్ఞానజోనిర్వేదోఽస్యస్థాయీ’ పీఠ భరతుడు నిర్
స్థాయి భావముగా సూచించెదనందురు. ఎట్లన, స్థాయి భావము
దింటినిఁదెలిపి వ్యభిచారి భావముల గణించు బ్రహ్మధమునఁ
దమును’ పేర్కొనెను. నిర్వేద మమంగళ ప్రాయము. వ్యక్తి

బేర్కొనుచు మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాజ్ఞి ప్రవంతే" అను న్యాయానుసారముగాఁ దెలుపవలసిన భరతముని యమంగళ ప్రాయమగు నిర్వేదమును బ్రథమమున నేల పెర్కొనెను? ఇది యమంగళ ప్రాయమైనకు స్థాయి భావముల వెంటనే దీనినిఁ బరించుటఁ బట్టి స్థాయి భావముగను, వ్యభిచారి భావముగను గూడ దీని నుద్దేశించెను. అతనికి యుద్దేశమే లేనిచో భరతుఁడు దీనిని స్థాయి భావముల వెంటనే వ్యభిచారి భావముల కగ్రమునఁ బరించడు ఈ నిర్వేదము దారిద్ర్య, వ్యాధి, అవమాన, అధిశేష, క్రోధ, ఇష్టజనవియోగ, తత్త్వజ్ఞానాది విభావములవలనఁ గలుగును. కాని తత్త్వజ్ఞానము వలనఁ గలిగిన నిర్వేదమే శాంతమునకు స్థాయి భావము.'²⁷

మధుర రసమున నిర్వేదము తత్త్వజ్ఞాన జన్య నిర్వేదము కాదు దీని కాలంబనములుగా పెర్కొనిన ఆర్తి మొదలగునవి శృంగారాది రసముల పట్ల అన్వయించు వానికంటె విశిష్టమైనది. మధుర భక్తిరసమునందు నిర్వేదమునకు హేతువైన ఆర్తి చిత్రమైనది. శ్రీకృష్ణుని జేరబోవు గోపికలను బంధువులు వారించినారు. కాని, శ్రీకృష్ణుని మృదుగీతరవము వారి పీనులకు వెక్కనమై తోచుటనే మోహవేషమునందు శ్రీకృష్ణుని నాడునిగా భావించి చేరవచ్చిరి. కాని అచ్చట శ్రీకృష్ణుడు కానబడలేదు మోహవిష్టలైన గోపికలు తమ ఆశ వమ్మయినదని ఆర్తిగా భజించినారు. ఇది కేవలము మదనార్తికాదు. శ్రీకృష్ణుని పొందవలయునన్న బ్రీతితో కూడుకొనిన రతిని పోషించెడి ఆర్తి. అందుచే దీనియందు మధురస్పర్శ భాసించుచున్నది.

ఉ. 'అక్కట! బంధులున్ మగలు నన్నులుఁ దమ్ములుఁ బుత్రకాదులున్
నెక్కొని రాత్రి బోకుడన నీ మృదు గీతరవంబు పీనులన్
వెక్కనమైన వచ్చితిమి వేగమె మోహమునొంది నాథ! నీ
వెక్కడఁబోయితో యెఱుంగ మీక్రియ నిర్దయుఁ డెందుఁగల్గునే?'
(భాగ. ద. పూ. 1052)

ఈ పద్యము మొదలుకొని 1059 వరకు గల ఘట్టమునందు ఈ ఆర్తి ప్రస్ఫుటముగా కానవచ్చును. పోతన్నగారు ఈ యంశమును -

'అని యిట్లంగనలంచిత స్వరముతో నంకింపుచున్ బాడుచున్
దనురావేయని చీరియేడువ'
(భాగ. ద. పూ. 1059)

జగన్మోహనుడైన శ్రీకృష్ణుడు ప్రత్యక్షమయ్యెనని పేర్కొనెను. నిజమునకు ఏడ్చెడి ఆ గోపికల వైఖరిని వర్ణించుచు పోతన్నగారు అంచిత స్వరముతో నంకించినారనియు, పాడినారనియు, పిలిచినారనియు పేర్కొనెడి వర్ణనమునందు ఆర్తియందలి ప్రీతిచ్చాయ మధురముగా వ్యక్తకరింపబడుచున్నది. ఒక విధముగా బంధుజన మోహమునుండి విరక్తమై శ్రీకృష్ణుని యాకార రతియందు అనురక్తమై తద్దర్శనాదులకై ప్రకటించు అత్యంతవేదనా భావమే నిర్వేదమనవచ్చునని స్పష్టమగుచున్నది.

నిర్వేదమునకు మరియొక హేతువు విప్రయోగము. శృంగార రసమునందు విప్రయోగమనగా విప్రలంభ శృంగారముగా గ్రహింపబడినది. అది అభిలాష, ఈర్ష్య, విరహ, ప్రవాస భేదములచే నాలుగు విధములు. నాయికా నాయకుల సంయోగమునకు పూర్వమే కలుగు కోరికను అభిలాష యందురు. దీనినే పూర్వరాగమనియు అందురు. ఇది సంభోగ పర్యంతము వరకు వ్యాపించియుండును. అన్యకాంతానక్తుడైన నాయకునిపై నాయిక ఈర్ష్య వహించుటవలన కలిగిన విప్రలంభము ఈర్ష్యా విప్రలంభము సంభోగానంత రము కారణాంతరముచే నాయికా నాయకులు విడివిడి పునస్సమాగమాకాంక్ష చే విరహము ననుభవించినచో విరహ విప్రలంభమందురు. శాపకారణముగా గాని కార్య విశేషము వలనగాని నాయికానాయకులు భిన్న ప్రదేశములందుండుట తటస్థించినచో ఆ విరహమును ప్రవాస విప్రలంభమని పేర్కొనవచ్చును. శృంగార రసమునందు భాసించెడు ఈ విప్రయోగము మధురభక్తియందు భక్తులకు భగవంతునికి నడుమ ప్రవర్తిల్లును. ఈ యంశము మధురానగర పౌరకాంతలయందు మధురాతి మధురముగా పోతన చిత్రించెను.

సీ. 'వేణునాదములపై వెలసిన మాధవుం

డధరామృతము లిచ్చి యాదరించుఁ

బింభదామములమై పెరిగిన వెన్నుండు

మస్తకంబునఁదాల్చి మైత్రి నెఱపు

బీటాంబరములమై బెరసిన గోవిందుఁ

డంసభాగములఁ బాయక ధరించు

వైజయంతికలమై వ్రాలినఁ గమలాక్షుఁ

నతి కుతూహలమున నఱుఁతఁదాల్చుఁ

తే. దనరు బృందావనంబునఁ దరులమైన
గృష్టుఁ డానందమునఁజేరి క్రీడసల్పు
నెట్టి నోముల నయిన మున్నిట్టి విధము
లేల కామైతి మోయమ్మ! యింక నెట్లు? (భాగ. ద. పూ. 1353)

ఉ. 'పాపపుట్రహృ! గోపికల వల్లెలలోన సృజింపరాదె ము
న్నీ పురిలోపలన్ మనల నేల సృజించె నదైన నిచ్చలున్
జేవడుఁ గాదె యీ సుభగుఁ జెందెడి భాగ్యము సంతసంబునీ
గోవకుమారుఁ బొంద మును గోవకుమారిక లేమినోచిరో!' (ద. 1354)

పై సీస పద్యమునందు శ్రీకృష్ణుని పొందవలెనన్న గాఢమైన అభిలాష ప్రస్ఫుటముగా కానవచ్చుచున్నది. భౌతికముగా నాతని పొందజాలకపోయినను అతడువహించు ఉపకరణములుగానైన తామున్నచో నాతనిని బొందవచ్చునన్న అభిలాష పై సీస పద్యమున వ్యక్తమగుచున్నది. పాపపుట్రహృ అను పద్యమునందు ఈర్ష్యావిప్రలంభము చక్కగా నిరూపింపబడినది.

శ్రీకృష్ణుడు శంఖచూడుని చంపి శిరోరత్నము బలభద్రునకిచ్చి యొక నాడు వనమున కేగెను. ఆనాడు ఇండ్లకడ గోపికలు అతని లీలలు పాడుచు 'తద్విరహవేదనానలభరంబు సహింపక' తమలో నిట్లనుకొనిరని ఏదెనిమిది పద్యములు (1128 నుండి 1135 వరకు చశమస్కంధమున) పోతన కడు రమణీయముగా రచించెను.

ఉ. 'ఎప్పుడు ప్రొద్దుగ్రుంకు హరియెప్పుడు గోపులమేపి తెచ్చు మా
తెప్పుడు తన్నుభాంబుజ సమీక్షణమబ్బునతండువచ్చి న
నైప్పుడు గారవిండుఁ దుదియెప్పుడు మద్విరహగ్ని రాశికిన్
జెప్పగదమ్మ! బోఁటి! మరుసేతలనుల్లము దల్లడిల్లెడిన్.'
(భాగ.ద.పూ. 1131)

మ. 'చెలియా! కృష్ణుఁడు నన్నుఁ బాసి వనముంజేరంగ నయ్యాక్షణం
బులు నాకన్నియు నుండ నుండఁగఁ దగన్ బూర్ణంబులై సాఁగితో
వలఁదోఁదుంబ్రహరంబులై దినములై పక్షస్వరూపంబులై
నెలలై యబ్జములై మహాయుగములై నిండారు కల్పంబులై.' (ద. 1132)

విరహ విప్రలంభమునకు ఈ పద్యములు పతాకలవలె బాసించుచున్నవి. శ్రీకృష్ణుని పొందు పొందిన తరువాత కలిగిన విరహమునందలి వేదననిందు పోతన ఆత్యంత సహజముగా చిత్రించెను.

ప్రవాస విప్రలంభమునకు శ్రీకృష్ణుడు మధురానగరమున కేగిన తరువాత గోపికలు పొందిన విరహము సముచితమైన యుదాహరణ.

ఉ. 'బంధుల బిడ్డలన్ మగల బ్రాతలఁదల్లులఁ దండ్రులన్ మనో
జాంధరఁ జేసి డించి శరణందిన మమ్మువియోగ దుర్దశా
నిందువునందుఁ ద్రోసి యిటు చేరకపోవుట పాడిగాదు పు
ష్పంధయ! మీ యధీశునకుఁ బాదములంబడియ్యెత్తి చెప్పవే.' (ద. 1464)

ఈ పద్యము ప్రవాస విప్రలంభమునకు మచ్చునకుగైకొన్న ఉదాహరణము. భ్రమర గీతములన్నియు ఈ కోవకు చెందినవే యనవచ్చును. ఇందు శృంగార నాయికా నాయకుల నడుమనున్న రతిభావముకంటె విలక్షణమైన మధురభక్తి స్థాయియైన భగవద్రతి బాసించుచున్నది. ప్రవాస విప్రలంభము నందే భగవద్రతి పుష్టిమంతమగుటకు అవకాశము కలదు. అభిలాష విప్రలంభమునందు భగవద్రతి వాంఛాంకుర స్థితిని బ్రజించి ఈర్ష్యా విప్రలంభము నందు శాఖావిస్తృతినిదాల్చి విరహ విప్రలంభమునందు పుష్పసముదాయమును సంతరించుకొని ప్రవాస విప్రయోగమునందు పలయోగస్థితిని పొందుటకు వీలున్నదని గోపికల చరిత్రయే గొంతెత్తి చాటుచున్నది. భగవద్విరహము నిర్వేదమునకు హేతువైనట్లు చిత్రించుట భాగవత తాత్పర్యము. ఈ యంశమును శ్రీకృష్ణుని వాక్యములందు పోతన ధ్వనింపఁజేసెను.

మ. 'చెలువల్ దవుల నున్న వల్లభులపైఁ జిత్తంబులం గూర్తురు
త్కలికన్ జేరువ వారికంటె నదియుంగా కెప్పుడున్ నన్ను మీ
రలు చింతింపుచునుండఁ గోరి యిటు దూరస్థత్యమున్ బొందితిం
దలఁకం బోలదు నన్నుఁ బొందెదరు నిత్యధాంసపారిణలై.' (ద. 1473)

ఈ పద్యము శృంగారరసమునకెంత వర్తించునో మధుర భక్తికి కూడ సంత వర్తించును. కృష్ణుడు దూరస్థుడై యున్నప్పుడు విరహము, దానివలన ఆర్తి నిర్వేదము జనించును. దానికి భయపడక నిత్యధ్యానపారిణలై గోపికలు శ్రీకృష్ణుని పొందవలెనని భగవంతుని నిర్దేశము. శృంగార విప్రలంభము మధురభక్తి విప్రలంభముగా మారెడి విధమును నిర్వేదమున కది హేతువయ్యెడి వైసమును ఈ పద్యమునందు పోతన నిపుణముగా నిబంధించెను.

తరువాతి హేతువు ఈర్ష్య. విప్రలంభమునందు నాయక నాయకు డన్య కాంతాసక్తుడైన సూచనలు కానబడగా దానిని గాంచి ఈర్ష్యను ప్రకటించుటను ఈర్ష్యావిప్రలంభముగా పేర్కొందురు దానినేకాక ఉజ్జ్వల నీలమణికర్త ఈర్ష్యను నిర్వేదమునకు కారణముగా పేర్కొనుట యిందు గమనింపదగినది. దీనిని మధురభక్తికి అన్వయించుకొనినచో శ్రీకృష్ణుని జాడ కానని గోపికలు అత డన్యకాంతతో కలిసి తిరిగిన జాడలుగని ఈర్ష్యపొంది వేదన ననుభవించుచు నిర్వేదమున కనుకూలమైన చిత్తప్రవృత్తిని భజించెదరు. దీనిని నిర్వేదహేతు వైన ఈర్ష్యగా భాగవతమునందు గ్రహింపవచ్చును.

సీ. 'కొమ్మకుఁబువ్వులు కోసినాఁడిక్కడ
మొనసి పాదాగ్రంబు మోపినాడు
సతినెత్తుకొని వేడ్క జరిగినాఁ డిక్కడఁ
దృఢములోలే దిది తెఱవజాడ
ప్రియకు ధమ్మిల్లంబు పెట్టినాఁడిక్కడఁ
గూర్చున్న చొప్పిదె కొమరు మిగులు
నింతికిఁగెమ్మోవి యిచ్చినాఁడిక్కడ
వెలఁది నిక్కినగతి విశదమయ్యె

ఆ. సుదతితోడ నీరుఁ జొచ్చినాఁడిక్కడ
జొచ్చితా వెడలిన చోటలమరెఁ
దరుణిఁ గామకేశిఁ దనివినాఁడిక్కడ
ననఁగి పెనఁగి యున్న యందమొప్పె.'

(ద. 1027)

శృంగారమునందై నచో అన్యకాంతాసక్తియందు అంగజమైన రతి భావింప బడును. మధురభక్తియందు భాగవతమైన రతియే ఉపాదేయము. పై పద్యము నందు అట్టి రతి భావనయే పోతన ప్రవంచించినాడని భావింపవలెను. ఈ ఈర్ష్యా భావము శ్రీకృష్ణుడు అన్యకాంతను పొందినపుడేకాక అన్యనగరమందు వసించు చున్నందులకు కూడా గోపిక లీర్ష్య వడిన ఘట్టములు కలవు. త్రవర గీతల యందు గోపికలు శ్రీకృష్ణుని మధురా నగర నివాసమును భావించి అధిక్షేప రూపమున ఈర్ష్యను అత్యంత రతిని మధురముగా వ్యక్తము చేసిన ఘట్టములు కూడ దీనికి ఉదాహరణముగా గ్రహింపవచ్చును.

సీ. 'కాంచన రత్న సంఘటిత సౌధంబులే
మా కుటీరంబులు మాధవునకు
వివిధ నరేంద్ర నేవిత రాజధానియే
మా పల్లె యదువంశ మండనునకు
సురభి పాదప లతాశోభి తారామమే
మా యరణ్యము సింహ మధ్యమునకుఁ
గణనీయ లక్షణ గజతురంగంబులే
మా దేనుపులు కంస మర్దనునకు

తే. రూప నిత్రమ నైపుణ రూఢలైన
మగువలమె మేము మన్మథునకు
నేల చింతించు మముఁ గృష్ణఁడేలతలచుఁ
బృథివి నధిపులు నూతన ప్రేయులుగారె.'

(ద. 1465)

మధురా వైభవమును రేపల్లె పేదరికమును వద్యమునందు తులనాత్మకముగా వివేచించుటలో నిట్టి ఈర్ష్య ప్రస్ఫుటముగా ప్రతీయమానమగుచున్నది. శృంగారమునందుకంటె మధుర భక్తియందు ఇట్టి ఈర్ష్య నిర్వేదమునకు హేతువగుట విశేషము.

విషాదము - ఇష్టము సిద్ధింపకుండుట వలనను రాజగురు ప్రభృతులనెడ చేసిన అపరాధములు వలనను కలిగిన అనుతాపము విషాదముగా లక్షణ గ్రంథములందు చెప్పబడినది. భక్తులకు కూడ ఇష్టాసిద్ధివలన విషాదము కలుగును. భక్తుల కత్యంత ప్రేయమైనది భగవత్ సాన్నిధ్యము. భాగవతమునందు మధుర భక్తికి ప్రతీకలైన గోపికలు కృష్ణవిరహమును భరించలేక పొందెడి విషాదమును పోతన్న చక్కగా చిత్రించెను.

సీ. 'విరహాగ్ని శిఖలతో వెడలు నిట్టూర్పుల
ముమ్మరంబులఁ గంది మోవులెండ
గన్నుల వెడలెడి కజ్జల ధారలు
కుచకుంకుమంబుల గ్రొబ్బి పాఱఁ
జెక్కులఁ జేర్చిన చేతుల వేడిమి
మోముఁ దమ్ముల మేలి మురువుడిందఁ
బొరిఁ బొరిఁ బుంఖాను పుంఖంబులై తాఁకు
మదను కోలల దైర్యమహిమ లెడల

తే. దుఃఖ భరమున మాటలు తొట్రువడఁగఁ
బ్రియము లాడని ప్రియఁ జూచి బెగ్గడిల్లి
చరణములు నేల వ్రాయుచు సంభ్రమమునఁ
గాంత లెల్లను వగల నాకాంతలగుచు.' (భాగ. ద. పూ. 985)

తరువాతి హేతువు వివత్తి కలిగినపుడు తమ దైన్యమును ప్రకటించుచు శ్రీకృష్ణుని కయివెట్టి విలపించు ఘట్టములందు నిర్వేద హేతువైన వివత్తిని దర్శింప వచ్చును. వనమున దవాగ్ని ప్రజ్వలించినపుడును ఇంద్రుడు సంవర్త కాది మేఘములచే ప్రళయవృష్టి కురిపించినపుడును -

కా. 'నీ చుట్టాలకు నావదల్ గలుగునే నేమెల్ల నీవారము
న్యాయారంబు లెఱుంగ మీశుఁడవు మా కాబీలదావాగ్ని నేఁ
డేచందంబున నింక దాఁటుదుము మమ్మీక్షించి రక్షింపవ
న్నా! చంద్రాభ! విపన్నులన్ శిఖివితాన చ్చన్నులన్ భిన్నులన్
(ద. 745)

ఉ. 'అక్కట! వానఁదోఁగి ప్రజ మాకులమయ్యే గదయ్య! కృష్ణ నీ
విక్కడనుండి యింతతడవేల సహించితి నీవదాబ్జముల్
దిక్కుగనున్న గోపకులు దీనతనొంద భయాపహరివై
గ్రక్కునగావకిట్లునికి కారుణికోత్తమ! నీకుఁ బాడియే?' (ద.905)

నిర్వేదమునకు మరొక హేతువు అపరాధము. నాయకు డొనరించిన శృంగారపరమైన అపరాధము అనగా అన్యకాంతాశక్తిని ప్రకటించుటయే యపరాధమని లాక్షణికులు పేర్కొందురు. మధురభక్తియందు గోపికలు శ్రీకృష్ణుడన్యకాంతాసక్తుడైనట్లు బావించి ఆట్టి అపరాధమును పేర్కొనుచు విలపించిన ఘట్టములు భ్రమరగీతములందు ప్రసిద్ధములు.

మ. 'ఒక పువ్వందలి తేనెద్రావి మదుపా! యుత్సాహివై నీవు వే
తొకటిం బొందెడిభంగి మమ్మధర పీయూషంబునం దేల్చి మా
యకలంకోజ్జ్వల యౌవనంబుఁగొని యన్యాసక్తుఁడయ్యెన్ విభుం
ధకటా! యాతనికెట్లు ధక్కెసిరి మిథ్యాకీర్తి నమ్మెన్ జామి!
(ద.1457)

ఇది శృంగార రసమునందెంత ఉజ్జ్వలముగా బాసించునో మదురభక్తి యందును అంత సముజ్జ్వలముగా శోభించును. శృంగార స్థాయియైన రతియందు బాసించెడి అపరాధము విప్రలంభపోషకమగునుగాని నిర్వేద హేతువుకాదు. మదురభక్తియందు నిర్వేద హేతువై భగవద్రతిని పరిపోషించి సంచారి భావమునకు సంపుష్టిని చేకూర్చును. ఇట్లు ఆర్తి విప్రయోగము, ఈర్ష్య విషాదము, వివత్తి, అపరాధములు అనునవి హేతువులుగా నిర్వేదమును సంచారిభావము భగవద్రతి రూపమైన స్థాయి నెట్లు పోషించునో రేఖామాత్రముగా నిందు సమీక్షించుటయైనది.

దైన్యము :

‘దుఃఖ దారిద్ర్యపరాధాది జనితః స్వావకర్ష
భాషణాది హేతుశ్చిత్రవృత్తి విశేషోదైన్యం’²⁸

దైన్యము జనించుటకు హేతువులుగా దుఃఖమును, దారిద్ర్యమును, అపరాధము మొదలగు వానిని లాక్షణికులు పేర్కొందురు. ఉజ్జ్వలనీలమణి భయత్రాసములను కూడ హేతువులుగా పేర్కొనినది. స్వావకర్ష భాషణములవలన దైన్యము వ్యక్తమగుచున్నది. దశమ స్కంధమునందలి త్రమర గీతములలో దుఃఖ జనితమైన దైన్యభావమునకు ఈ క్రింది పద్య ముదాహరణము:

సీ. ‘తనుబాసి యొక్కింత తటవైన నిటమీద
నేలపై మేనులు నిలువ వనుము
నేలపై మేనులు నిలువక యటమున్న
దైర్యంబు లొక్కటఁ దలఁగు ననుము
దైర్యంబు లొక్కటఁ దలఁగిన పిమ్మటఁ
జిత్రంబు లిక్కడఁ జిక్క వనుము
చిత్రంబు లిక్కడఁ జిక్కక వచ్చినఁ
బ్రాణంబు లుండక పాయుననుము

తే. ప్రాణములు పోవ మఱి వచ్చి ప్రాణ విభుఁడు
ప్రాణి రక్షకుఁడగు తన్నుఁ బ్రాణు లెల్ల
జేరి దూఱంగ మఱి యేమి నేయువాఁడు
నేగ విన్నవమొసరింపవే మహాత్ము!’

(భాగ.ద.పూ. 1480)

దారిద్ర్య పాతుజమైన దైన్యము మధురభక్తియందు కానరాదు. కాని, భయ సంజనితమైన దైన్యము మధురభక్తియందు కానవచ్చును. అక్రూరుడు బలరామకృష్ణులను మధురకు కొనిపోవుచున్నాడను వార్త వినగానే భయాందోళిత హృదయలైన గోపికలు దైన్యమును వెలార్చిన పద్యములు భాగవతము నందు ప్రసిద్ధములు

ఉ. 'హరి నవ్యుల్ హరి మాటలున్ హరి మనోజ్ఞాలాపముల్ లీలలున్
హరి వేడ్కల్ హరి మన్ననల్ హరిరాజ్ఞాలంబు నాహ్వనముల్
హరిణీలోచను లందఱున్ దలంచుపాయంబెట్లా కోయంచులో
నెరియన్ ముచ్చటలాడిరంతగములై యేకాంత గేహంబులన్ (ద.1211)

ఉ. మేటి గృహస్థు బ్రహ్మయని మిక్కిలి నమ్మితి! మమ్మచూడనే
పాటియులేదు మాకుఁబరిపాలకుడైన సరోజ నేత్రుని
బోచట వనింపనీక నొకబోటకిఁ బోవిధించి పిన్నబి
డ్డాటలు చేసెనీ సుఖము లక్కట! భారతికైనఁ జెప్పరే' (ద. 1213).

అవరాధ జనితమైన దైన్యమునకు ఈ క్రింది పద్యములు ఉదాహరణములు:

ఉ. అత్తలు మామలున్ వగవ నాడిక కోడక నాథులన్ ద్రపా
యత్తలజేసి యిల్వరుస లాఱివోవఁగ నీదు నవ్యులన్
మెత్తని మాటలన్ మరుఁడు మేకొని యేచిన వచ్చినారమే
పొత్తులనొల్లమో పురుషభూషణ! దాన్యములిచ్చి కావవే!' (ద. 993)

ఉ. 'అక్కట! బంధులున్ మగలు నన్నుఁ దమ్ములుఁ బుత్రకాదులున్
నెక్కొనిరాత్రిఁబోకుఁడన నీ మృదుగీతరవంబు పీనులన్
వెక్కనమైన వచ్చితిమి వేగమె మోహమునొంది నాథ! నీ
వెక్కడఁబోయితో యెఱుఁగ మీక్రియ నిర్దయుఁ డెందుఁ గల్గునే'
(ద. 1052)

పై పద్యములందు గోపికలు బంధువులను వీడివచ్చిన అవరాధములను బేర్కొనుచు శ్రీకృష్ణుని దర్శనార్థమై దీనముగా విలపించుట కలదు కావున అవరాధ జనిత దైన్యమునకు పైపద్యములను ఉదాహరణముగా గ్రహింపవచ్చును.

గ్లాని :

‘ఆధివ్యాధిజన్యబలహాని ప్రభవోవై వర్జ్య శిథిలాంగత్య,
దృగ్రృమణాది హేతుః దుఃఖ విశేషోగ్లానిః’
అనియు ‘వ్యాధ్యాది ప్రభవ బలనాశఃగ్లానిః’

అనియు, ‘బలస్వావచయోగ్లాని రాధివ్యాధి సముద్భవః’²⁹ అనియు లాక్షణికులు పేర్కొనిరి. రూపగోస్వామి భ్రమవలనను, రత్తిశ్రమవలనను ఏర్పడునది గ్లానియని భావించెను. ఆధివ్యాధులవలన కలిగెడి గ్లాని మధుర భక్తికంతగా అన్వయించదు. శరద్భ్రాంతియందు శ్రీకృష్ణుడు కనుమొరగి చనిన సమయమున గోపికలు భ్రాంతచిత్తలై పున్నాగము మొదలైన లతలను వనితలుగా భావించి శ్రీకృష్ణునిగురించి ప్రశ్నించుచు వెదకుచు వేసారిస ఘట్టము నందలి ఈ పద్యము భ్రాంతివలన కలిగిన గ్లానికి ఉదాహరణముగా పేర్కొన వచ్చును.

సీ. ‘పున్నాగ! కానవే పున్నాగ వందితుఁ
దిలకంబ! కానవే తిలకనిటలు
ఘనసార! కానవే ఘనసార శోభితు
బందూక! కానవే బంధుమిత్రు
మన్మథ! కానవే మన్మథాకారుని
వంశంబ! కానవే వంశధరునిఁ
జందన! కానవే చందన శీతలుఁ
గుందంబ! కానవే కుందరదును

తే. నిండ్రభూజమ! కానవే యిండ్ర విభవుఁ
గువల వృక్షమ! కానవే కువలయేశుఁ
బ్రియక పాదప! కానవే ప్రియవిహారు
ననుచుఁ గృష్ణుని వెదకిరయ్యబ్జముఖులు.’

(ద. 1009)

ఇందు అచేతనములను చేతనములుగా భావించుటయందు భ్రాంతికలదు. తాము వెదకి వేసారుటచే సమీపములందలి లతలను సంబోధించుచు శ్రీకృష్ణుని జూడను తెలుపమని కోరుటయైనది. ఇందు భ్రాంతిజనిత గ్లాని అనుసంఛారి వ్యంగ్యముగా ప్రతీయమాన మగుచున్నది. రతమువలన కలిగిన గ్లానికి రాస క్రీడాఘట్టమునందలి ఈ క్రింది పద్యము చక్కని యుదాహరణము:

చెలువ యొక్కతె చెక్కు జెక్కుతో మోపిన

విభుడు తాంబూల చర్వితము వెట్టె

అడుచు నొకలేమ యలసిన బ్రాణేశు

దున్నత దోస్త్రంభ మూత సేసె

మరించి యొక బామ చేరిన గడగోర

జతురుడు కుచపుర్మజలము వాపె

లకంబు లొకయింతి కలిక చిత్రకరేఖ

నంటిన బ్రయుడు పాయంగ దువ్వె

డతియొకతె పాడిపాడి దస్సిన యద

మృతమున నాథు డాదరించె

అర మొక్కసతికి నంసావృతంబైన

అతు డురము జేర్చి కౌగిలించె.

(ద. 1095)

అగవతమునందు రతమువలన గలిగెడి గ్లానిని వర్ణించుట అరుదుగా

1. శ్రీకృష్ణ సాంగత్యమువలన రమణులు పారవశ్యము పొందినారన్న

2. భాగవతకర్త విస్తారముగా వర్ణించెను. కాని పై పద్యమునందు

రతమువలన కలుగు గ్లానిని గోపికలయందు వ్యంగ్యముగా సూచిం

పడుచున్నది అడుచు నొకలేమ అలసిన అనియు, పడతియొకతె పాడి

స అనియు ఇరువురు గోపికలపట్ల గ్లానిని వాచ్యము చేసినను మిగి

ల్ల దానిని వ్యంగ్యముగా సూచించెనని గ్రహించుటకు వీలుపడు

చెక్కును చెక్కుతో మోపుట యందును చెమరించి యొక బాల దరి

ందును పుర్మజలములచే నలకములు తిలకములపై నొరగుటయందును,

సతికి నంసావృతమగుట యందును ఆయా నాయికల గ్లాని వ్యంగ్య

ది. ఒక విధముగా రతమునకు పూర్వమే యేర్పడిన ఈ గ్లాని నాయి

క్ గా మౌగ్యమును, సాత్త్విక గుణమును వ్యక్తము చేయుచున్నవి.

శ్రమఃఖేదోఽధ్వరత్యాదేర్హతః స్వేదాతి భూమిక్పత్ '30

ని రసగంగాధరకర్త శ్రమమును నిర్దేశించెను. రూపగోస్వామి అతిగా

లనను, నృత్యము చేయుటవలనను, రతివలనను కలిగినది శ్రమ

యనియు అది స్వేదాతిశయముచే వ్యక్తమగునని పేర్కొనెను. యమునా నదీ తీరమందు అంతర్హితుడైన శ్రీకృష్ణుని కానక గోపికలు నైకత స్థలములందు ఆన్వేషించుచు తిరిగిన ఘట్టమునందు మార్గాయాసము వలన కలిగిన శ్రమము వ్యంగ్యముగా స్ఫురించుచున్నది.

మ. 'అని యిబ్బంగి లతాంగులందఱును బృందారణ్యమం దీశ్వరున్
వనజాక్షున్ బరికించి కానక విభున్ వర్ణింపుచున్ బాడుచున్
మనముల్ మాటలు చేష్టలున్ గ్రయలు నమ్మానాథుపైఁజేర్చి వే
చని రయ్యామున నైకతాగ్రమునకున్ సంత్యక్తగేహేచ్ఛమై'

(ద. 1035).

ఇందు విభుని వర్ణించుచు పాడుచు త్రికరణము లేకొన్ముఖములుకాగా యమునానదీ నైకతములందు వేచనిరి యని వర్ణించుటలో వారి త్రిప్పటలు స్పష్టమగుచున్నవి. భాగవతమునందు శృంగారనాయకలయందు కానబడు శ్రమము అంతగా వర్ణితము కాదు. మదురభ క్తిప్రేరితలైన గోపికలు ఋషుల వలె శ్రీకృష్ణుని నన్వేషించుట యోగముగా భావించబడుచున్నది. కావున శ్రమమును వర్ణించక శ్రమ కలుగుటకు హేతువులను మాత్రము వర్ణించి భాగవత కర్త ఔచిత్యము పాటించినాడని భావించవచ్చును. ఈ దృష్టితో పై పద్యము నిందుల కుదాహరణముగా పేర్కొనుటయైనది. సృత్యమువలన కలిగిన శ్రమమునకు ఈ క్రింది పద్యము సముచితోదాహరణము:

కం. 'అడుచుఁ బాడుచు సందోక
చేడియ మంజీరమంజు శింజిత మమరం
గూడి హరికరము చనుగవ
పైదాయం దిగిచె జఘన భారాలనయై'

(ద. 1093)

ఇందు సృత్యమువలన కలిగిన శ్రమము సర్వాంగముగా వ్యంజితమైనది. రతమువలన కలిగిన శ్రమమును భాగవత కర్త వాచ్యము చేయకపోయినను తన్మయత్వము నందు రంగరించి అభివర్ణించెను.

సీ. 'చెలువ యొక్కతె చెక్కుఁ జెక్కుతో మోపిన

విభుఁడు తాంబూల చర్వితము వెట్టె

నాడుచు నొకలేమ యలసినఁ బ్రాణేశుఁ

డున్నత దోస్త్రంభ మూత సేసెఁ

జెమరించి యొక బామ చేరినఁ గడగోరఁ

జతురుఁడు కుచఘర్మజలము వాపె

నలకంబు లొకయింతి కలిక చిత్రక రేఖ

నంటినఁ బ్రియుఁడు పాయంగ దువ్వెఁ

ఆ. బడఁతియొకతె పాడిపాడి డస్సిన యద

రామృతమున నాథుఁ డాదరించె

హార మొక్కసతికి నంసావృతంబైనఁ

గాంతుఁ డురముఁ జేర్చి తొగిలించె.'

(ద. 1095)

భాగవతమునందు రతమువలన గలిగెడి గ్లానిని వర్జించుట ఆరుదుగా కనపడును. శ్రీకృష్ణ సాంగత్యమువలన రమణులు పారవశ్యము పొందినారన్న అంశమును భాగవతకర్త విస్తారముగా వర్ణించెను. కాని పై పద్యమునందు మాత్రము రతమువలన కలుగు గ్లానిని గోపికలయందు వ్యంగ్యముగా సూచించుట కానపడుచున్నది. ఆడుచు నొకలేమ అలసిన అనియు, పడఁతియొకతె పాడి పాడి డస్సిన అనియు ఇరువురు గోపికలపట్ల గ్లానిని వాచ్యము చేసినను మిగిలినవారిపట్ల దానిని వ్యంగ్యముగా సూచించెనని గ్రహించుటకు వీలుపడుచున్నది. చెక్కును చెక్కుతో మోపుట యందును చెమరించి యొక బాల దరిచేరుటయందును ఘర్మజలములచే నలకములు తిలకములపై నొరగుటయందును, హారమొక సతికి నంసావృతమగుట యందును ఆయా నాయికల గ్లాని వ్యంగ్యమగుచున్నది. ఒక విధముగా రతమునకు పూర్వమే యేర్పడిన ఈ గ్లాని నాయికల యొక్క మౌగ్యమును, సాత్త్విక గుణమును వ్యక్తము చేయుచున్నది.

శ్రమము :

'శ్రమఃఖేదోఽధ్వరత్యాదేర్హతః స్వేదాతి భూమిక్పత్' 30

అని రసగంగాధరకర్త శ్రమమును నిర్దేశించెను. రూపగోస్వామి అతిగా ఓరుగుటవలనను, నృత్యము చేయుటవలనను, రతివలనను కలిగినది శ్రమ

యనియు అది స్వేదాతిశయముచే వ్యక్తమగునని పేర్కొనెను. యమునా నదీ తీరమందు అంతర్నితమైన శ్రీకృష్ణుని కానక గోపికలు నైకత స్థలములందు ఆన్వేషించుచు తిరిగిన ఘట్టమునందు మార్గాయానము వలన కలిగిన శ్రమము వ్యంగ్యముగా స్ఫురించుచున్నది.

మ. 'అని యిబ్బంగి లతాంగులందఱును బృందారణ్యమం దీశ్వరున్
వనజాక్షున్ బరికించి కానక విభున్ వర్ణింపుచున్ బాడుచున్
మనముల్ మాటలు చేష్టలున్ గ్రియలు నమ్మానాథుపైఁజేర్చి వే
చని రయ్యామున నైకతాగ్రమునకున్ సంత్యక్తగేహేచ్ఛమై'

(ద. 1035).

ఇందు విభుని వర్ణించుచు పాడుచు త్రికరణము లేకోన్ముఖములుకాగా యమునానదీ నైకతములందు వేచనిరి యని వర్ణించుటలో వారి త్రిప్పటలు స్పష్టమగుచున్నవి. భాగవతమునందు శృంగారనాయికలయందు కానబడు శ్రమము అంతగా వర్ణితము కాదు. మదురభ క్తిపేరితలైన గోపికలు ఋషుల వలె శ్రీకృష్ణునన్వేషించుట యోగముగా భావించబడుచున్నది. కావున శ్రమమును వర్ణించక శ్రమ కలుగుటకు హేతువులను మాత్రము వర్ణించి భాగవత కర్త భావిత్యము పాటించినాడని భావించవచ్చును. ఈ దృష్టితో పై పద్యము నిందుల కుదాహరణముగా పేర్కొనుటయైనది. నృత్యమువలన కలిగిన శ్రమమునకు ఈ క్రింది పద్యము సముచితోదాహరణము:

కం. 'ఆడుచు బాడుచు సందౌక
చేడియ మంజీరమంజు శింజిత మమరం
గూడి హరికరము చనుగవ
పైడాయం దిగిచె జఘన భారాలనయై'

(ద. 1093)

ఇందు నృత్యమువలన కలిగిన శ్రమము సర్వాంగముగా వ్యంజితమైనది. రతమువలన కలిగిన శ్రమమును భాగవత కర్త వాచ్యము చేయకపోయినను తన్మయత్వము నందు రంగరించి అభివర్ణించెను.

కం. 'హరి తనుసంగ సుఖంబునఁ
 బరవశలై వ్రేతలెల్లఁ బయ్యెదలు నిజాం
 బరములు నెఱుంగమి చోద్యమె
 సురనతు లోషించి కరఁగి చొక్కిరిమింటన్.' (ద. 1097)

మదము :

'మదాద్యవయోగ జన్మా ఉల్లాసాఖ్యః శయన హసితాది
 హేతుశ్చిత్రవృత్తి విశేషోమదః' 31

మద్యపానము వలన కలిగినట్టియు శయన హసితాదులను కలిగించు
 నట్టియు నుల్లాసమగు చిత్రవృత్తి మదము. దీనిని మరొక విధముగా —

'సమ్మోహనంద సందోహోమదో మద్యోపయోగజః'
 'మద్యోపయోగము వలనఁ బుట్టిన సమ్మోహనందముల కలయిక.' 32

రూపగోస్వామియు మధురపానమువలన జనించెడిది మదమని పేర్కొ
 నెను. కాని, ఆంధ్ర భాగవతమున గోపికలు మద్యపాన మొనర్చినట్లు వర్ణితము
 కాలేదు. అదియొక విధముగా బైచిత్య పోషకము. కాని మధువునకు బదులు
 అధరామృత పానమును భాగవత కర్త యెడనెడ పేర్కొనెను. ఉదాహరణ
 మునకు—

కం. 'బుధ రంజనియును సూక్తయు
 మధురయునగు నీదు వాణి మరఁగించెను నీ
 యధరామృత సంసేవన
 విధి నంగజ తాపమెల్ల విడిపింపఁగదే.' (ద. 1043)

ఆ. 'సుర తవర్ధనంబు శోకాపహరణంబు
 స్వరిత వంశనాళ సంగతంబు
 నన్యరాగజయమునయిన నీ మధురాధ
 రామృతలోనఁ దాపహర్షమీశ!' (భాగ.ద.పూ. 1050)

భగవద్రతియందు మదిరాజనిత మదముకంటె అధరామృతపాన సంజ
 నిత సమ్మోదమే సాత్త్వికము సార్థకము.

గర్వము:-

‘రూపధన విద్యాది ప్రయుక్తతోత్కర్ష జ్ఞానాదీన
వరావహేలనం గర్వః’¹⁰³²

రూపము ధనము విద్య మొదలగువానిచే జనించిన ఆత్మోత్కర్ష జ్ఞానము
వలన కలిగిన వరావహేళనము గర్వము-అని రసగంగాధరకర్త పేర్కొనెను.

రూపగోస్వామి సౌభాగ్యరూప గుణమువలనను సర్వ శ్రేష్ఠాశ్రయము
వలనను, ఇష్టవస్తు ప్రాప్తివలనను గర్వము దయించునని పేర్కొనెను. మధుర
భక్తియందు భగవంతుని సాన్నిధ్యమే సౌభాగ్యము. అతనిని పొందగలిగిన
రూపమే రూపము. అతని వాల్మభ్యమును పొందగలిగిన గుణమే గుణము. అతని
ఆశ్రయమే సర్వశ్రేష్ఠాశ్రయము. శ్రీ కృష్ణుడే ఇష్టవస్తువు. శ్రీ కృష్ణుడు ఇత
రులను లెక్కింపక తనతో విహరించినచో నా గోపికయొక్కొక్కసారి గర్విం
చును. ఆ గర్వముతో కన్నుమిన్నుకానక కమలాక్షునిపై యధికారము చూప
బోయి ఆ కల్యాణగుణదాముని కానలేక తల్లడిల్లిన ఘట్టములు కూడ భాగవత
మునందు కలవు.

సీ. ‘పతులదైన్యంబును భామల క్రౌర్యంబుఁ
జూపుచు విభుఁడొక్కసుదతి తోడ
విహరింప నదియెల్ల వెలఁదుల వర్జించి
నాయొద్దనున్నాఁడు నాథుఁడనుచు
గర్వించి రాజాలఁగమలాక్షుమూఁపున
నిడుకొను మనుడు నయ్యాశ్వరుండు
మొఱుగి పోయినఁ దావమును బొంది ‘యొక్కష్ట!
యొక్కడఁ జనితి ప్రాణేశ! రమణ!

తే. నీకు వరవుడ నయ్యెద నిలుపు’మనుచు
వగవఁ గొందఱు కాంతలావనితఁ జూచి
వరుఁడు మన్నింప గర్వించి వనజనేత్రి
చిక్కెనేడని వెఱగును జెందిరపుడు.’ (భాగ. ద. పూ 1032)

అను పద్యము దీనికి చక్కని తార్కాణము. సౌభాగ్యమనగా పతివాల్మ
భ్యము. అదిరూపగుణమువలన నీడ్చించినచో గర్వకారణమగును. నిజమునకీ

గర్వమునకు చెప్పదగిన అత్యుత్తమోదాహరణము సత్యభామ. శ్రీకృష్ణుని అష్టమ భార్యయగు లక్ష్మణ తన స్వయంవరోదంతమును ద్రౌపదికి ఎరిగించెడి సందర్భమున శ్రీకృష్ణలబ్ధియను ఇష్టలాభమును పొందినపుడు తనకు కలిగిన ఆనందమును వివరించెను. ఇందు ఇష్టలాభమువలన కలుగు గర్వాతిశయము కనిపించుచున్నది.

చ. 'సరవతులం గనుంగొని మనంబున వారిఁ దృణీకరించి మ
త్కరజలజాత దివ్యమణి కాంచన మాలిక నమ్మురారి కం
ధరమున లీలమైనిడి పదంపడి నవ్యమదూకదామమా
హరి కబరిం దగిల్చితి నయంబువఁ గన్నుల లజ్జదేఱగన్'
(భాగ. ద. ఉ. 1098)

శంక:

'కి మనిష్ఠం మమ భవిష్యత్తిత్యాకారాశ్చిత్తవృత్తి విశేషశృంకా"34

అని రసగంగాధరకర్త శంకకు నిర్వచనమిచ్చెను. తనకేమైన కీడు జరుగునేమోయని నాయక శంకించుట శంక. ఈ లక్షణము రూపగోస్వామి ఉజ్జ్వల నీలమణియందు కానరాదు. ఐనను ఇట్టిది రససంచారిగా భాగవతము నందు ప్రసీద్ధము. రుక్మిణీకల్యాణపుట్టమున శ్రీ కృష్ణుడు తనను కదియరాదని శంకించి రుక్మిణి పలికిన పలుకులు నాయక తనక నిష్ఠమగునేమోయను చింతతో కూడిన చిత్తవృత్తి రూపమైన శంకకుదాహరణము.

కా. 'లగ్నం బెల్లి వివాహముం గదిసె నేలా రాఁడు గోవిందుఁడు
ద్విగ్నం బయ్యెడి మానసంబు వినెనో వృత్తాంతమున్ బ్రాహ్మణుం
డగ్ని ద్యోతనుఁ డేటికిం దడసె నాయత్నంబు సిద్ధించునో
భగ్నం బై చనునో విరించి కృతమెబ్బంగిన్ బ్రవర్తించునో!'
(భాగ. ద. పూ. 1725)

రూపగోస్వామి యిచ్చిన లక్షణము ప్రకారము చౌర్యమువలనను, అప్రాధమువలనను, పరకౌర్యమువలనను కలిగెడిది శంక. శంక . నాయక చౌర్యాదులు తనకు వర్తించు నట్లుగాని, నాయకునకు వర్తించునట్లుగాని, లేక ఉభయులకు వర్తించునట్లుగాని భావించుట సంభావ్యము. ఇచట చౌర్యమనగా వస్తువులకు దొంగలించుట మాత్రమేయని గ్రహించుట పొసగదు. నాయక హృదయ చౌర్యమును కూడ భావించ వచ్చును.

౨. 'పురసతుల విలోకనములు

నరసాలాపములు నర్మసంభోగములున్

మరగి హరి మనలనొల్లఁడు

నరవరు లోయమ్మ! నూతన ప్రేయ్యులుగదే' (ద. 1218)

ఇందు పురసతులు శ్రీకృష్ణుని మనసు దొంగిలించినారను శంకతో
'పికలు బాధనొందిన భావము స్పష్టము. దీనినే మధుర భక్తియందు చొర్యము
న కలిగెడి శంకగా అన్వయింప వచ్చును. అపరాధమనగా నాయక నవజ్ఞ
, మరియొక నాయకపై ఆసక్తిని ప్రకటించుట.

మధురానగర వనితలపై వలపుకొని రేపల్లెలో వసించు గోపికలను
కృష్ణుడు విస్మరించెనని గోపికలు శంకించెడి యీ పద్యము అపరాధమూలక
న శంకకు అమూల్యమైన యుదాహరణము.

'పుల్లసరోజులోచనలు పూర్ణ సుధాంశు ముఖుల్ పురాంగనల్

మెల్లనెయెల్లి పట్టణము మేడలనుండి సువర్ణలాజముల్

చల్లఁగ వారిఁజూచి హరి సంగతి సేయఁదలంచుఁగాక వ్రే

పల్లె వసించు ముద్దియలపైఁబడ నేలతలంచు నక్కటా!' (ద. 1217)

పరకౌర్యమువలన శంకకు - అక్రూరుని యొక్క క్రూరత్వమును
కిందిన గోపికల చిత్తవృత్తియే చక్కని యుదాహరణము.

'అక్రూరుండని పేరు పెట్టుకొని నేఁడసృన్ననో వల్లభుం

జక్రిం మాకడఁ బాపికొంచు నరుగన్ జర్చించి యేతెంచి నా

డక్రూరుండఁట క్రూరుఁ డీతడు నిజం బక్రూరుఁడౌనేని ని

ర్వక్రత్వంబునఁ గృష్ణుఁడెట్టి తనత్రోవం బోవిచారింపఁడే.'

(భాగ.ద. 1216)

'సము :

'ఆకస్మికభయాచ్చి త్ర విఙ్గోభస్రాసః' 35

అని ప్రతాపరుద్రీయము. మెరుపు, దుష్టసత్వము, ఉగ్రనిస్వనము
దలగు వానిచేత జనించిన చిత్తముయొక్క తడబాటు ప్రాసము. ఉరుములు

మెరుపులవలన కలిగెడి త్రాసము గోవర్ధనోద్ధరణ ఘట్టమునందలి ఈ పద్య ముదాహరణము.

కం. 'ఈ యుటుములు నీ యెటుములు
నీ యశని విఘోషణములు నీ జలధారల్
నీ యాన తొల్లి యెటుగము
కూయాతింపం గదయ్య! నులురత్ననిధి!'

(ద. 906)

ఘోర సత్వము వలన కలిగెడి త్రాసమునకు రాశియమర్దన ఘట్టము నందలి ఈ పద్యము చక్కని యుదాహరణము.

చ. అదె మన రృష్టునింగణన సంతటబోత భుజంగమంబు దు
ర్మదమున మేనఁజుట్టుకొని మానక యున్నది యింకనేమి నే
యద మెటసొత్తమే పురుషులోపుమది యపానద్దపెట్టనే
య్యది సదుపాయమించుటది రార్తరవంబులఁదూలి గోపమిల్.

(ద. 646)

ఉ. గనిస్థనమువలన కలిగిన త్రాసమునకు పూతనారావమునకు భయ మందిన గోపికలను వర్ణించిన ఘట్ట ముదాహరణము.

మ. అదిరెన గొండలతోడ భూమ్మిగహతారానీకముల్ మింటిపై
జదిరెన దిక్కుల మాంబుడొఁత తనఁగెన్ పీతిల్లి లోరంబులున్
గడలంబాఁజెను వల్లవిన్న గెలిరేఖం బూర్వదేహంబుతో
బ్రదికఁ పల్లంసిన గూలి పయ్యునఁగొర వట్టిత్తోడు మాషంబునున్.

(భాగ.ద. 227)

కం. అప్పుడు దెప్పరమగు నా
చప్పుడు హృదయముఁ జొచ్చి నందిదిబట్ట
ముప్పిరిగొని వడిరెటుకలు
దప్పిదరం గొల్లలెల్లఁ దల్లవవడుచున్'

(భాగ.ద.సూ. 228)

అవేగము :

'అన్తర్దాశయ జనితా చిత్తస్య సంక్రమభ్యాః పృత్తి రావేగః'³⁶

అని రాక్షసుల మతము. రూపగోస్థమి బట్టిన లక్షణము దీనికి కొంత
మేనుగా ముగిసింది. మేనుగా మిను చగ సమువలన వియో పియ శవము

వలనను కలుగు తొట్రుపాటు ఆవేగము. ఈ లక్షణమే మధురభక్తికి అనుకూలముగా నున్నది. ప్రియదర్శనము వలన కలిగిన ఆ వేగమునకు ఉదాహరణము: శ్రీకృష్ణుడు మధురానగర ప్రవేశము చేయునెడ యాతని మంగళరూపము దర్శింపవలయుననెడి కుతూహలముతో ఆవేగవతులైన పౌర సుందరుల వర్ణనము కడు కమనీయము:

‘గోవింద సందర్శన కుతూహలంబులం బౌరసుందరులు పరస్పరా హూయ మానలై భుంజానలై భోజన భాజనంబులు దలగం ద్రోచియు, శయానలై లేచియు, నభ్యజ్యమానలై జలంబు లాడకయు, గురుజన శిష్యమాణలై యోడకయు, గృహకార్య ప్రవర్తమానలై పరిభ్రమింప కయు, రమణ రమమాణలై రమింపకయు, శిశుజన బిభ్రాణలై డించియు, నలంకుర్వాణలై యన్యోన్య వస్త్రాభరణ మాల్యాను లేప నంబులు వీడ్వడ ధరించియు నరిగి’ (భాగ.ద. 1248)

అప్రియ దర్శనమువలన కలిగెడు ఆవేగమున కుదాహరణము.

‘అంతలోన వారునుం గాంతార మార్గంబు వట్టిపోవుచు, నెడనెడ గోప గోష్పదంబుల సందుల నింత నంత నక్కడక్కడ యవాంకుశ హల కమల కులిశ చక్రచాపకేతనాది రేఖాలంకృతంబులయి మార్గా భరణంబులైన హరిచరణంబుల జాడగని, చొప్పు దప్పకచని, దుర్బటంబైన యమునాతటంబు చేరి, వారి మధ్యంబున నితరుల కసాధ్యం బైన సర్పంబుచేతఁగాటువడి, దర్పంబు చూపక, భోగిభోగ పరివృతుండైన శ్రీకృష్ణునిం గని, కృష్ణ కృష్ణేతి విలాపంబులఁ దాపంబులఁ బొందుచుఁ, దత్కాలంబునం బ్రతికూలంబయ్యె ననుచు దైవంబుఁదిట్టు గోపికలుం, గోపకులం గలసి, మేఁతలుడిగి, తెప్పలిడక, కృష్ణునిం దప్పక చూచుచు, నొరలుచున్న గోవులం గనిరి. అందుఁ గొందఱు యశోదం బట్టుకొని, విలపించుచుఁగృష్ణునుద్దేశించి యిట్లనిరి.”

(భాగ.ద.పూ. వచనము 651).

ప్రియ శ్రవణమువలన కలిగిన ఆవేగమున కుదాహరణము.

‘పుండరీకనయనుండు యమునాతట వనంబున జగన్మోహనంబుగ నొక్కగీతంబు వాడిన, విని, పరాయతచిత్తలై, తత్తరంబున ప్రేతలు

పనులకుం జేతులాడకయు, గోవులకుం గ్రేవుల విడువకయు, విడిచి
 విడిచి యీడకయు, నీడియాడి యీడినపాలు కావకయు, గాచి
 కాచియుఁగాఁగిన పాలు డింపకయు, డించిడించియు డించిన పాలు
 బాలురకుం బోయకయుఁబోసి పోసియుఁ బతులకుఁ బరివర్యలు
 సేయకయుఁజేసి చేసియు నశనంబులు గుడువకయుఁ గుడిచి కుడచియుఁ
 గుసుమంబులు ముడువకయు, ముడిచి ముడిచియుఁ, దొడవులు దొడుగ
 కయుఁ, దొడిగి తొడిగియు గోష్ఠంబుల వట్టులనుండకయుఁ, బాయ
 నంబుల నెఱయవండకయు, నయ్యయ్యెడల నిలువంబడకయుఁ,
 గాటుకలు నూటి నిడకయుఁ, గురులు చక్క నొత్తకయుఁ, గుచంబుల
 గంధంబులు కలయ మెత్తకయుఁ, బయ్యెడలు విప్పి కప్పకయు,
 నఖులకుం జెప్పకయుం సహోదరులు, మగలు, మామలు, మఱుదులు,
 బిడ్డలు, నడ్డంబుచని, నివారింపం, దలారింపకయు, సంచలించి, పంచ
 భల్లుని భల్లంబుల మొల్లంపు జల్లులపెల్లునం దల్లడిల్లి, డిల్లపడి,
 మొగుళ్ళగమి వెలువడి యుల్లన్దిల్లు తదెల్లతల పొందున మందగమన
 లమంద గమనంబున మందలు వెలువడి, గోవింద సందర్శనంబునకు
 జనిరి.' (భాగ.ద. 967)

సీ. తనుఁ బాసి యొక్కింత తడవైన నిటమీద
 నేలపై మేనులు నిలువవనుము
 నేలపై మేనులు నిలువక యటమున్న
 దైర్యంబు లొక్కటఁ దలఁగు ననుము
 దైర్యంబు లొక్కటఁ దలఁగిన పిమ్మటఁ
 జిత్రంబు లిక్కడఁ జిక్కవనుము
 చిత్రంబు లిక్కడఁ జిక్కక వచ్చినఁ
 బ్రాణంబు లుండక పాయననుము

తే. ప్రాణములు పోవ మఱి వచ్చి ప్రాణవిభుఁడు
 ప్రాణి రక్షకుఁడగు తన్నుఁ బ్రాణులెల్ల
 జేరి దూఱంగ మఱియేమి సేయువాడు
 వేగ విన్నవ మొనరింపవె మహాత్ము!

(భాగ.ద.పూ. 1480)

ఉన్నాదము :

‘విప్రలంభ మహా విపత్తి పరమానందాది జన్మా
అన్యస్మిన్నన్యవ భాసః ఉన్నాదః’³⁷

విప్రలంభము మహావిపత్తు పరమానందము మొదలగువానివలన పుట్టి
నట్టియు ఒకదానిని మరొకదానినిగా భ్రమింప జేయునట్టి చిత్తవృత్తి విశేష
మున్నాదమమని లాక్షణికుల యభిప్రాయము. ప్రౌఢానందమువలన విరహము
వలన కలుగునది ఉన్నాదమని రూపగోస్వామి పేర్కొనెను.

సీ. ఈ పొదరింటిలో నిందాఁకఁ గృష్ణుండు
నా తోడ మన్మథ నటనమాడె
నియ్యోల మగుచోట నిందాఁకఁ జెలుపుండు
గాఢంబుగా నన్నుఁ గొఁగిలిందె
నీ మహిజమునీడ నిందాఁక సుభగుండు
చిట్టింటు సేఁతల సిగ్గు గొనియె
నీ పుష్పలత పొంత నిందాఁక దయతుండు
ననుడాసి యధర పానంబు సేసె

అ. నీ ప్రసూనవేడి నిందాఁక రమణుండు
కుసుమ దామములనుఁ గొప్పదీర్చె
ననుచు గొంద అతివ లంభోజనయనుని
పూర్వలీలఁదలంచి పొగడరధివ!

(భాగ.ద.పూ. 1034)

విరహము వలన కలిగిన ఉన్నాదమునకీ క్రింది పద్యము చక్కని
యుదాహరణము.

సీ. పున్నాగ! కానవే పున్నాగవందితుఁ
దిలకంబు! కానవే తిలకనిటలు
ఘనసార! కానవే ఘనసారశోభితు
బంధూక! కానవే బంధుమిత్రు
మన్మథ! కానవే మన్మథాకారుని
వంశంబ! కానవే వంశధరునిఁ
జందన! కానవే చందన శీతలుఁ
గుండంబ! కానవే గుండరదను

తే. నింద్రభూజమ! కానవే యింద్రవిభవుఁ
గువలవృక్షమ! కానవే కువలయేశుఁ
బ్రయికపాదప! కానవే ప్రియవిహారు
ననుచుఁ గృష్ణుని వెదకి రయ్యబ్జముఖులు. (భాగ.ద.పూ. 1009)

వ్యాధి :

‘రోగ విరహాద్విప్రభవో మనస్తాపో వ్యాధిః’⁸⁸

రోగము విరహము మొదలగువానివలన పుట్టిన మనస్తాపరూపమగునట్టి చిత్తవృత్తి విశేషము వ్యాధి యని యాలంకారికుల మతము. కాని రూప గోస్వామి చింతా ఉద్వేగాదులవలన వ్యాధి కలుగుననినీ. రోగమువలనకంటె విరహమువలన కలిగిన మనస్తాపమే మధురభక్తియందు సమంజసము. విరహమునందు కలిగెడి చింతయు, ఉద్వేగాదులును వర్జింపబడినచో అది వ్యాధిగా పేర్కొనవచ్చునని రూపగోస్వామి భావము. దాని కనుగుణముగా నీ పద్యము నుదాహరణముగా గ్రహింపవచ్చును. ఇందు దర్శకజ్వర ప్రసక్తియు కలదు. కావున వ్యాధికి సార్థకమైన ఉదాహరణమని పేర్కొనవచ్చును.

సీ. ఈ పంచబాణాన్ని నేమిట నార్తుము
నీ మంజు వాగ్వృష్టి నెగడదేని
నీ మన్మథాంబోధి నేత్రోవఁ గడతుము
నీ దృష్టి నావయై నిలువదేని
నీ చిత్తజ్వరాంత మేజాడఁ జెలుతుము
నీ హాసచంద్రిక నిగుడదేని
నీ దర్శకజ్వర మేళంగి నణఁగు నీ
యధరామృతౌషధ మబ్బదేని

అ. నెట్లు నిర్వహింతు మేలాగు మాలాగు
కరుణ సేయవేనిఁ గదియవేని
మరుఁడు నిర్దయుండు మననిచ్చునే యశో
దాకుమార! యువతి ధైర్యవోర! (భాగ.ద.పూ. 999)

మోహము:

‘భయ వియోగాది ప్రయోజ్యా వస్తుతత్త్వానవధారిణీ
చిత్త వృత్తిర్మోహః’⁸⁹

భయ వియోగాదులవలన కలిగినట్టియు: వస్తుతత్త్వమును నిశ్చయింప జాలనట్టియు చిత్తవృత్తి మోహమని లాక్షణికుల మతము. రూపగోస్వామి ఉజ్జ్వల నీలమణియందు హర్ష విశ్లేష విషాదము వలన హృదయమున కలుగు మూఢత్వము మోహమని పేర్కొనెను.

హర్షమువలన కలిగిన మోహమున కుదాహరణము:

మ. అమరేంద్రాంగన లాకనంబున విమానారూఢలై పోవుచున్
గమలాక్షున్ శుభమూర్తిఁగాంచి మురళీగానంబు లందందక
ర్ణములన్ నిల్పుచు మేఖలల్ వదలఁగా నాథాంక మధ్యంబులన్
బ్రమదా! వ్రాలిరి చూచితే వివశలై పంచాశుగత్రాంతలై. (ద. 786)

విశ్లేషణమువలన కలుగు మోహమున కుదాహరణము:

మ. చెలియా! కృష్ణుఁడు నన్నుఁబాసి వనముంజేరంగ నయ్యాక్షణం
బులు నాకన్నియునుండ నుండఁదగన్ బూర్ణంబులై సాగిలో
పలఁదోఁమం బ్రహరంబులై దినములై పక్షస్వరూపంబులై
నెలలై యబ్దములై మహాయుగములై నిండారు కల్పంబులై.

ద. (1132).

విషాదమువలన కలుగు మోహమున కుదాహరణము :

ఉ. ఎవ్వుడు ప్రౌఢు గ్రుంకు హరియెప్పుడు గోవులమేపి తెచ్చుమా
కెప్పుడు తన్మృఖాంబుజ సమీక్షణ మబ్బు నతండు వచ్చిన
నెప్పుడు గారవిండు దుది యెప్పుడు మద్విరహగ్నిరాశికిన్
జెప్పఁగదమ్మ! బోఁటి! మరుసేతల నుల్లము దల్లడిల్లెడిన్.

(భాగ. ద. 1131)

మృతి :

‘రోగాదిజన్యా మూర్చారూపా మరణ ప్రాగవస్థా మరణం’⁴⁰

అని లాక్షణికులు చెప్పిరి కాని రోగమనగా దీర్ఘవ్యాధియని శృంగార మున భావించుటకు వీలులేదు. మదన తాపము వలన జాడ్యమే రోగము. దాని వలన మూర్ఛాదులు కలుగవచ్చును. కాని మూర్ఛాదులయందు చిత్తవృత్తు లై న భావములకు ఆస్కారము లేదు. మదనావసలలో కూడ మృతి పేర్కొన

బడినది. విరహోదులవలన మృత్యువున కున్నుఖమగునట్టి భావము పాత్రలచే ప్రదర్శితమైనచో దానిని మృత్యువునవచ్చును.

‘మృతేరధ్యవసాయోఽత్ర వర్జ్యః’ (ఉ. నీ. 13-49).

అని పేర్కొనుచు రూపగోస్వామి ‘మృత్యువునకున్నుఖమైన చిత్తవత్తినే పేర్కొనినాడు. అట్టిదానికి ఉదాహరణముగా నీ క్రింది పద్యమును పేర్కొన వచ్చును:

మ. మనులాత్మీయ తమో నివృత్తికొఱకై గౌరీశుమర్యాద నె
వ్వని పాదాంబుజ తోయమందుమునుఁగన్ వాంఛింతురేనట్టి నీ
యనుకంపన్ విలసింపనేని వ్రతచర్యన్ నూరుజన్మంబులన్
నినుఁజింతించుచుఁ బ్రాణముల్ విడిచెదన్ నిక్కంబు ప్రాణేన్ద్రరా!
(ద. 1709).

జాడ్యము :

‘చింతోత్కంఠా, భయవిరహేష్టా నిష్టదర్శన
శ్రవణాదిజన్యా, అవశ్యక ర్తవ్యా ప్రతినంధానకరీ
చిత్తవృత్తిర్జడతా’⁴¹

చింతవలన, ఉత్కంఠవలన, భయమువలన, విరహమువలన, ఇష్టానిష్ట
దర్శన శ్రవణాదులవలన పుట్టినట్టియు, అవశ్యక ర్తవ్యములగు కార్యములందును
నిత్యిక ర్తవ్యతా మూఢత్వమును గలిగించునట్టిదియునగు చిత్తవృత్తి విశేషము
జడతయని లాక్షణికులు నిర్దేశించిరి. కాని ఉజ్జ్వల సీలమణిక ర్త ఇష్టానిష్టదర్శన
శ్రవణ విరహోదులవలన కలిగెడిది జాడ్యమని పేర్కొనెను.

అనిష్ట దర్శనమువలన కలిగిన జాడ్యమునకుదాహరణము—

చ. అదె మన కృష్ణునిం గఱచె నంతటఁ బోక భుజంగమంబు దు
ర్మదమున మేనఁ జుట్టుకొని మానక యున్నది యింక నేమి నే
యుద మెట సొత్త మే పురుషులోపుదురీయహి నడ్డపెట్ట నె
య్యది సదుపాయమందుఁబడిరా ర్తరవంబులఁ దూలి గోపకుల్

(ద. 646)

అనిష్ట శ్రవణమువలన కలిగిన జాడ్యమున కుదాహరణము—

నీ పాదకమలంబు నెమ్మి డగ్గఱగాని
తరలిపోవంగఁ బాదములు రావు
నీ కరాజ్ఞంబులు నెఱినంటితివఁ గాని
తక్కిన పనికి హస్తములు చొరవు
నీ వాగమృతధార నిండఁగ్రోలఁగఁ గాని
చెవులన్యభాషలఁ జేరి వినవు
నీ సుందరాకృతి నియతిఁ జూడఁగఁగాని
చూడ వన్యంబులఁ జూడ్కి కవలు

నిన్నెకాని పలుకనేరవు మా జిహ్వ
లోల్ల ననుచుఁ బలుక నోడవీవు
మా మనంబులేల మఱపి దొంగిలితివి
యేమిసేయు వారమింకఁగృష్ట!

(భాగ.ద.పూ. 990)

విరహము వలన జాడ్యమున కుదాహరణము—

తుడువదు కన్నులన్ వెడలు తోయకణంబులు కొప్పుఁజక్కగా
ముడువదు నెచ్చెలిం గదిసి ముచ్చటకుం జన దన్న మేమియున్
గుడువదు నీరమున్ గొనదు కూరిమి కీరముఁజేరి వద్యమున్
నొడువదు వల్లకిగుణ వినోదము సేయదు డాయ దన్యులన్

(భాగ.ద.పూ. 1730)

‘శ్రీజాం పురుషముఖావలోకనాదేః పుంసాంచ
ప్రతిజ్ఞాభంగ, పరాభవాదే రుత్పన్నో వై వర్ణ్యాదో
ముఖత్వాది కారణీభూతశ్చిత్తవృత్తి విశేషస్త్రపా’⁴¹

శ్రీలకు పురుష ముఖావలోకమువలన కలుగునట్టియు, పురుషులకు
భంగము పరాభవమువలన కలిగినట్టియు వైవర్ణ్యము అదోముఖత్వము
గువానిని కలిగించు నట్టిదియునగు చిత్తవృత్తి విశేషము లజ్ఞ.

రూపగోస్వామి నూతన సాంగత్యమువలనను అవజ్ఞాదులవలనను కలుగు
జ్ఞ అని పేర్కొనెను. పై లక్షణము ననుసరించి మధురభక్తియందు
లయందు శ్రీలకు చిత్తమైన లజ్జను అనుశీలించుటయే సమంజసమగును.

నవీన సంగమమువలన నాయకకు కలుగు లజ్జను ఉషాకన్యయందు పోతన కడు రమణీయముగా పోషించినాడు. ఉషాకన్య నిద్దురలో కలగాంచి యందు గౌరీదేవి ప్రసాదించిన అనిరుద్ధుని చిత్రమునుగాంచి ఆతడు తనను గవసినట్లుగా అనుభవమునొంది ప్రకటించిన హావభావములు ఈ క్రింది పద్యము నందు దర్శనీయములై యున్నవి:

సీ. కలికి చేష్టలు భావగర్భంబు లయినను
 బియుమీది కూరిమి వెగ్గలింపఁ
 బిదపిదనై లజ్జమదిఁ బదనిచ్చినఁ
 జెలిమేనఁ బులకలు చెక్కులొత్త
 మదనాగ్ని సంతప్త మానస యగుటకు
 గురుకుచహారవల్లరులు కందఁ
 జిత్రంబు నాయకాయ త్రమైయుంటకు
 మణుమాట లాడంగ మఱపు గదుర

తే. సలివ మనమున నీగు మోహంబు భయముఁ
 బొదివె నునుమంచు నెత్తమ్మిఁ బొదువుమాడ్కిఁ
 బ్రథమ చింతాభరంబునఁ బద్మనయన
 కోరి తలచీర వాటింప నేరదయ్యె. (భాగ. ద. ఉ. 331)

అంతలో చెలిక తైలామెను సమీపించిరి. తన మనోజ వికారమును అజ్ఞచే నామె మరుగు పెట్టుకొనెను. గూఢరాగయైన ఉషాకన్య వ్యక్తము చేసిన అనుభావ సాత్త్విక భావములు లజ్జయను భావముయొక్క అభివ్యక్తిని కన్నులకు కట్టించ చేయుచున్నవి.

చ. పారిఁబొరి పచ్చ నూర్పుగమిఁ బుక్కిట నుంచి కుచాగ్రసీమపై
 బెరసిన సన్న లేజెమట బిందువులొయ్యన నార్పుఁ గన్నులన్
 దొరఁగెడు బాష్పపూరములు దొంగలి తెప్పల నాని చుక్కలన్
 దరుణులు రండు చూతమని తామెగమెత్తును గూఢరాగయై.
 (ద. ఉ. 333).

పై సీసపద్యమున శరీరముపై పులకలు నిలుచుట, మదనాగ్నికి గురు కుచహారవల్లరులు కందుటను మంచు నెత్తమ్మి పొదువుమాడ్కి తలచీర

వాటింప నేరకుండుట యను సాత్త్విక భావములు చేష్టయు లజ్జను రమణీయముగా ప్రదర్శించుచున్నవి. స్వప్నమునందు మనోహరునితో కలిగిన తొలి బిగి కౌగిలిని పొందుట వలన నుదయించిన సంచారి భావములలో సిగ్గు, మోహము, భయమనునవి ముప్పేటగా కానవచ్చినను అందు సిగ్గునకే ప్రథమ తాంబూలము. తలచీర వాటింపనేరని చేష్ట దాని వ్యంగ్యాభివ్యక్తి. సీస పద్యమునందలి భావాభివ్యక్తికి ఆమ్రేడితమో యనునట్లు చెలుల యెదుట సిగ్గుచే మన్మథ వికారమును మరుగుపెట్టు నాయక సాత్త్వికభావము లమరుచున్నవి. ఊర్పులను పుక్కిటలో దాచిపెట్టి ఊదుకొనుచు కుచాగ్రసీమపై వ్యాపించిన లేచెమట బిందువులను ఆర్పుకొనుట భాష్యములను తొంగలి రెప్పలతోనాని చుక్కలను చూతమని మిష పెట్టి చెలులకు చూపించక మొగమును పైకెత్తుట అనుచేష్టలు తొలి సమాగమ సుఖమును చెలులకు తెలియబరువకుండ లజ్జతో దాచుకొనెడి యవస్థ స్పష్టమగుచున్నది.

పురుషులకు పరులవలన కలిగిన పరాభవమువలన కలుగు భావము లజ్జయని లాక్షణిక మతము. ఇట్టిది శ్రీలయందును భాసించుటకు వీలు కలదు. గోపికావస్త్రావహరణ సందర్భమున శ్రీకృష్ణుడు చీరలను దొంగిలించి వారి నుడికించిన సందర్భమున నిట్టిలజ్జ గోపికల యందును కాననగును. దైన్య భావముతో కూడిన లజ్జ గోపికల హృదయములందు తాండవించినది. వస్త్రావహరణము వలన కలిగిన లజ్జను గోపికలు నిపుణముగా తెలియజెప్పిన ఈ మాటలు పోతన కవితామధురిమకు మధుబిందువులు :

కం. వచ్చెదము నీవు పిల్చిన

నిచ్చెదమేమైనఁగాని యెటు చొరుమనిసం

జొచ్చెదము నేడు పత్రము

లిచ్చి మముం గరుణతోడ నేలుము కృష్ణా! (భాగ. ద. పూ. 830)

‘మీ యంబరంబులిచ్చెదఁ దోయంబులు వెడలిరండు తొయ్యలులారా!’

అని శ్రీకృష్ణుడాదేశింపగా మడుగువెడలి వచ్చుటకు ఆ మగువలు మనసులో సిగ్గులు పోయిరి. ఆ సన్నివేశమును కథకుడు వర్ణించుచు -

కం. కొందఱు వెడలుద మందులు

కొందఱు వెడలుటయు సిగ్గుఁగొనువిందుం

డందురు కొందఱు దమలోఁ

గొందల మందుదురు వణఁకుగొని మనుజేంద్రా! (ద. 837)

సిగ్గుచే గోపికలు పొందిన తడబాటు ప్రేమాకృములతో పోతన చిత్రించి నాడు. వారి యందలి సిగ్గును శ్రీకృష్ణుని చేతనే సూచింప చేసినాడు.

‘శృంగారవతులార! సిగ్గేల మిముఁగూడి పిన్ననాటను గోలె బెరిగి నాఁడ’ (ద. 841)

పోతన యెడనెడ సంచారి భావములనిట్లు సూచించుటయు కలదు.

శ్రీకృష్ణునిచే నోడిన జరాసంధునియందు లజ్జ ఈ క్రింది వచనమువలన కన్పట్టుచున్నది:

‘విడివడి, చిడిముడికి నగ్గలంబయిన సిగ్గునఁమొగ్గి, నెమ్మొగంబు సూపక, కోప కపటభావంబులు మనంబునం బెనంగొనఁ దవంబు జేసియైన, వీరలం జయించెనని పలాయితలైన రాజులంగూడుకొనుచు, జరాసంధుండు విటిగి చనియె’

(భాగ.ద. 1578)

ఇట్టి యుదాహరణము మధురభక్తియందవసరము లేదు కావున లజ్జను గోపికలయందు చిత్రించిన వైఖరి వివరింపబడినది

అవహిత :

‘ప్రీడాదిభిర్నిమిత్తైః హర్షాద్యను భావానాం
గోపనాయ జనితో భావవిశేషోఽవహితం’⁴³

సిగ్గు మొదలగు వానివలన హర్షాదనుభావములను దాచునట్టి

చిత్తవృత్తి.

‘అనుభావపిదానార్థేఽవహితం భావఉచ్యతే
తద్విభావ్యం భయప్రీడాదార్ష్యకౌటిల్య గౌరవైః’⁴⁴

భయప్రీడా దార్ష్య, కౌటిల్య, గౌరవములవలన పుట్టినట్టియును అనుభావ పిదానార్థమగు భావమహిత్యయని మరొక లక్షణముకూడా చెప్పబడినది.

సిగ్గు మొదలగు వానివలన హర్షాదనుభావములను దాచునట్టి చిత్తవృత్తి అవహిత్యయని రూపగోస్వామి పేర్కొనెను. ఇది మూడు విధములు:

1. సిగ్గువలన 2. దాక్షిణ్యభావమువలన 3. సిగ్గుభయమువలన.

లజ్జవలన కలుగు అవహిత్య కుదాహరణము

కం. కొంటివి మా హృదయంబులు

కొంటివి మా మనము లజ్జ గొంటివి వలువల్

గొంటివిక నెట్లు చేసెదొ

కొంటెవు గద నిన్ను నెఱిగికొంటిమి కృష్ణా !

(భాగ. ద. పూ. 822)

దాక్షిణ్యభావము వలన కలుగు అవహిత్త కుదాహరణము—

మ. ఇంతల్ తోయము లాడుచుండ మగవారే తెంతురే వచ్చిరా

యింతల్ నేయుదురే కృపారహితులై యే లోకమందైన నీ

వితల్ నీ తలఁబుట్టె గాక మఱి యేపీ కృష్ణ! యో చెల్ల! నీ

చెంతన్ దాసులమై చరించెదము మా చేలంబు లిప్పింపవే. (ద. 829)

నీగు భయమువలన కలుగు అవహిత్త కుదాహరణము—

కం. మామా వలువలు ముట్టకు

మామా కొనిపోకు పోకు మన్నింపు తగన్

మా మానమేల కొనియెదు

మా మానన హరణమేల మానుము కృష్ణా!

(ద. 820)

స్మృతి :

‘సంస్కార జన్యం జ్ఞానం స్మృతిః’⁴⁵

సంస్కారమువలన కలుగు జ్ఞానము స్మృతియని యాలంకారికుల యభిప్రాయము. సాదృశ్యమైన దానిని చూచుటవలన దృఢాభ్యాసమువలన స్మృతి కలుగునని రూపగోస్వామి నిర్దేశించెను. సాదృశ్యమైన వానిని చూచుటవలన దృఢాభ్యాసమువలన కలుగు స్మృతికి భాగవతమునందు చక్కని ఉదాహరణములు కలవు.

సాదృశ్యంబువలన జనించెడి స్మృతి కుదాహరణము—

మ. అరవిందంబు లకంటె గోమలములై యందంబులైయున్ననీ

చరణంబుల్ కతినంబునై మొనయు మాచన్నంగవల్ మోవఁగా

నెరియం బోలు నటంచుఁ బొక్కుదుము నీయీకర్కశారణ్యభూ

వరిసంచారము కృష్ణ! నీ ప్రియులకున్ బ్రాణవ్యధం జేయదే.

(భాగ.ద. 1054)

శ్రీకృష్ణుడు కానరామిచే బాధచొందెడి గోపికలు అతడు కర్కశారణ్య భూములందు తిరుగునెడ ఆతనికోమలములైన పాదములు పడెడి బాధను గురించి వర్యాలోచనము చేయుచు స్మృతిరూపముగా గోవిందుని పాదారవిందములు వారి చన్నుగవలను స్మృశించిన సన్నివేశమును తలంచిరి. అరవింద సాదృశ్యముచే శ్రీకృష్ణుని పాదములు స్మృతిపథమున నిలుచుట యిందలి విశేషము. చన్నుగవ కర్కశత్యము కర్కశారణ్యభూమిని స్మరింపజేయుట ఇందు గమనింపదగిన విశేషము.

దృఢాభ్యాసమువలన కలుగు స్మృతికి భాగవతము నందలి చక్కని యుదాహరణము.

సీ. ఈ పొదరింటిలో నిందాకఁ గృష్ణుండు
నాతోడ మన్మథ నటన మాడె
నియ్యెల మగుచోట నిందాకఁ జెలుపుండు
గాఢంబుగా నన్నుఁ గొఁగిలించె
నీ మహిజము నీడ నిందాక సుభగుండు
చిట్టంటు సేతల సిగ్గు గొనియె
నీ పుష్పలత పొంత నిందాక దయితుండు
నను దాసి యథర పానంబు సేసె

ఆ. నీ ప్రసూనవేది నిందాక రమణుండు
కుసుమ దామములనుఁ గొప్పదీర్చె
ననుచు గొందఱతివ లంబోజనయనుని
పూర్వలీలఁ దలంచి పొగడి రథిప!

(భాగ.ద.1034)

శ్రీకృష్ణుని పొందు ననుభవించిన గోపికలు తత్సన్నివేశములను మరల మరల భావించుటవలన తద్భావము అభ్యాసముగా మారినది. తదభ్యాసమువలన పూర్వసన్నివేశ స్మృతియు తద్భావ చర్చణమును గోపికలకు లభించినది. స్మృతి గోపికల సామాన్యానుభూతి. మచ్చునకు కొందరి యనుభూతి ఈ సీన పద్యమునందు చిత్రింపబడినను ఆవి గోపికాసామాన్యమనుటలో విప్రతిపత్తిలేదు.

వితర్కము :

‘సందేహోద్యనంతరం జాయమాన ఉహోవితర్కః’ 46

—అని రసగంగాధరము.

సందేహము కలిగిన పిమ్మట కలిగెడి ఊహయే వితర్కమనబడును. రూపగోస్వామియు సంశయమువలన కలిగిన విమర్శను వితర్కముగా పేర్కొనెను. భాగవతమునుండి దీనికొక యుదాహరణము—

కం. 'కార్చిచ్చార్చు పటుత్వము

నేర్చునె నరుడొకఁడు శౌరినేడిది కార్చి

చ్చార్చి మనల రక్షింపగా

నేర్చెనితండఱుఁడొ హరియే నిటలాక్షుండో' (భాగ.ద.పూ 749)

శ్రీకృష్ణుడు కార్చిచ్చును మ్రింగి గోపసంఘమును కాపాడినపుడు వారు శ్రీకృష్ణుని మహాత్యమునకు ఆశ్చర్యపడి ఆతడట్టి పటుత్వము నేర్చునా? అని అనుమానపడి, అతడు బహుశః ఏ బ్రహ్మయో, ఏ విష్ణువో, ఏ శివుడో అయి యుండునని వితర్కించిరి. శ్రీకృష్ణునివట్ల పచరించు భక్తిభావమునందు గోపిక లెంతటి భక్తిప్రపత్తిని ప్రకటించగలరో గోపకులును అట్టి భావమునే ప్రకటింప గలరు.

చింత :

'ఇష్టాప్రాప్త్యనిష్ట ప్రాప్త్యాది జనితాఽధ్యానావరవర్యాయా

వైవర్త్య, భూలేఖన, అదోముఖత్వాది హేతుశ్చిత్త వృత్తి

విశేషణశ్చింతా.' 47

ఇష్టము లభింపక పోవుటవలన, అనిష్టమైనదానిని పొందుటవలన, వైవర్త్యము, భూలేఖనము, అదోముఖత్వము మొదలగువానిని కలిగించు చిత్త వృత్తివిశేషమే చింత. నిట్టూర్పులు, తలవాల్చుట, సంతాపము, స్మరణము, కృశించుట, దేహసంస్కారము లేకుండుట, అదైర్యమనునవి చింత కను భావములు. రూపగోస్వామి ఇష్టానావాప్తివలన, అనిష్టమైనదానిని పొందుటవలన చింత కలుగుననెను.

'శరద్రాత్రియందు పుండరీక నయనుండు యమునాతటమున జగన్మోహనంబుగా నొక్క గీతంబు వాడిన' (ద 967) తత్తీరంబున గోపికలు 'మొగుళ్ళగమి వెలువడి యల్లనీల్లు తటిల్లతల పొందున' (ద. 967) చెంతకు రాగా హృదయేశుల సిగ్గులుపుచ్చి ఆత్తమామల నెదిరించి సత్కులాంగనలట్లు వచ్చుట తగదని మానవతులను మరలి మందిరములకు చనుడని పలుక కునుమ

శరుని శరవరంపరుల కోపలేని గోపకాంతల చింత పోతన ఈ క్రింది పద్యము నందు చక్కగా పొందుపరచెను:

సీ. విరహాగ్ని శిఖలతో వెడలు నిట్టూర్పుల
ముమ్మరంబులఁ గంది మోపు లెండఁ
గన్నుల వెడలెడి కజ్జల ధారలు
కుచకుంకుమంబుల గ్రొబ్బిపాఱఁ
జెక్కులఁ జేర్చిన చేతుల వేడిమి
మోముఁదమ్ముల మేలి మురువు డిందఁ
బొరిఁబొరిఁ బుంఖాను పుంఖంబులై తాకు
మదను కోలల దైర్య మహిమ లెడల

తే. దుఃఖభరమున మాటలు తొట్రు వడఁగఁ
బ్రయము తాడని ప్రియుఁ జూచి బెగ్గడిల్లి
చరణములు నేల వ్రాయుచు సంభ్రమమునఁ
గాంత లెల్లను వగల నాక్రాంతలగుచు. (భాగ. ద. పూ. 985)

ముకుందుని పొందుకోరి వచ్చిన గోపకాంతలకు ఇష్టార్థము నీధింపక పోవుటవలన, విరహాగ్ని శిఖలతో వెడలు నిట్టూర్పులతో మోముతమ్మి సౌందర్యము కృశించగా, పొరలిపొరలి వచ్చు దుఃఖమున సంతాపము నొందుచు, దుఃఖభరమున మాటలు తొట్రువడగ, ప్రియములాడని ప్రియునిచూచి అదైర్య పడుచున్న వారి చింతను వ్యక్తము చేసిరి. చింతాభావమునకు లాక్షణికులు చెప్పిన అనుభావము లన్నియు నిందు అభివర్ణింపబడినవని తెలియుట స్పష్టము.

మతి :

‘శాస్త్రాది విచారజన్య మర్థ నిర్ధారణం మతిః’⁴⁸

శాస్త్రార్థములను విచారించుటచేత కలిగిన నిశ్చయమే మతి యని భావము. భక్తియందు వివిధ శాస్త్రాదులకంటె భాగవతత్వమును బోధించు తత్త్వ శాస్త్రార్థములే ప్రధానముగా కన్పట్టుచున్నవి. మతి మధుర భక్తియందు కంటె జ్ఞానభక్తియందెక్కువగా చోటు చేసుకొనినది. మధురభక్తికి అలవాల మైన రుక్మిణీదేవి—

మత్తకోకిల: నిన్ను నీశ్వర! దేవదేవు నిర్ణయింపంగ లేకయో
 నన్ను తామర! కీర్తిశోభిత! సర్వలోక శరణ్య! మా
 యన్న యీతఁడు నేఁడు చేసె మహాపరాధము నీయెడన్
 నన్ను మన్ననచేసి కావు మనాథనాథ! దయానిదీ! (భాగ.ద. 1767)

అని కీర్తించినపుడు శ్రీకృష్ణుని పరమేశ్వర తత్త్వమును వితర్కించి
 నిశ్చయించినట్లే కానబడును. ఇంతగా చెప్పిన రుక్మిణి సహోదరుని భంగ
 పాటుకు దుఃఖించినది. అప్పుడు బలభద్రుడామె నోదార్పుచు,

కం. అజ్ఞానజ మగు శోకము
 విజ్ఞాన విలోకనమున విడువుము నీకుం
 బ్రజ్ఞావతికిం దగునే
 యజ్ఞానుల భంగి వగవ నంభోజముఖీ (భాగ.ద.పూ 1779)

అనగా మధురభక్తికి ఆలవాలమైన నాయికలు సహితము మౌలికముగా
 జ్ఞానులయ్యుండవచ్చును. కాని రసభావములకు లోనైనప్పుడు శాస్త్ర విజ్ఞాన
 ముచే సత్త్వస్థితిని నిర్ణయించుకొనెడి సన్నివేశము లేర్పడవచ్చును. ఇట్టివి
 నాయికలయందేగాక గోపకులయందు, ఒక్కొక్కసారి దేవతలయందు కూడ
 పొడగట్టుచుండవచ్చును.

గోపజనులయందు కానవచ్చు మఱికి,

నీ. కన్నులు దెఱవని కడుఁ జిన్న పాపఁడై
 దానవిఁ జనుఁ బాలు ద్రావి చంపె
 మూఁడవ నెలనాఁడు ముద్దుల బాలుఁడై
 కోపించి శకటంబుఁ గూలఁదన్నె
 నేఁడాది కుఱ్ఱుడై యెగసి తృణావర్తు
 మెడఁ బట్టుకొని కూల్చి మృతునిఁజేసెఁ
 దల్లివెన్నలకునై తను తోలఁగట్టినఁ
 గొమరుఁడై మద్దులఁ గూల నీడె

తే. బసులఁగ్రేపులఁ గాచుచు బకునిఁజీరె
 వెలఁగతో వత్సదైత్యుని వ్రేసిచంపె
 సబలుడై ఖరదైత్యుని సంహరించె
 నితఁడు కేవల మనుజుఁడే యెంచిచూడ. (భాగ. ద. పూ. 930)

అను పద్యమును, దిక్పాలకశ్రేష్ఠుడైన ఇంద్రుడు ప్రకటించిన మతికి.

సీ. పరమ! నీ ధామంబు బాసుర సత్త్వంబు
 శాంతంబు హతరజస్తమము నిత్య
 మధిక తపోమయమట్లు గావున మాయ
 నెగడెడి గుణములు నీకులేవు
 గుణహీనుడవు గాన గుణముల నయ్యెడి
 లోభాదికములు నీలోనఁజేర
 వైన దుర్జన నిగ్రహము శిష్టరక్షయు
 దగిలి చేయఁగ దండధారివగుచు

తే. జగము భర్తవు గురుడవు జనకుడవును
 జగ దధీశుల మను మూఢజనులు తలఁక
 నిచ్చపుట్టిన రూపంబు లీవుదాల్చి
 హితము సేయుదుగాదె లోకేశ్వరేశ! (భాగ.ద.పూ. 938).

ఉదాహరణములుగా గ్రహింపవచ్చును. శాస్త్రార్థ వితర్కమైన తరు
 వాత నిశ్చయించెడిది మతియగుటచేత దైవతత్వార్థ నిశ్చయము చేసెడి
 భక్తులయందు ఇది సర్వసామాన్యమగుటచేత భక్తిభేదము లన్నింటియందు
 నిది పొడగట్టుట కవకాశమున్నది.

ధృతి :

‘లోభశోక భయాదిజనితోపప్లవ నివారణ కారణీభూత

శ్చిత్తవృత్తి విశేషోధృతిః’⁴⁹

అని రసగంగాధర కర్త పేర్కొనెను.

ఇట్టి ధృతి దుఃఖాభావము వలన ఉత్తమాప్తివలన కలుగునని రూప
 గోస్వామి పేర్కొనెను. దుఃఖాభావమునకు రుక్మిణి మనోగత ధృతిని పోతన
 వర్ణించిన తీరును గమనించదగినది:

మ. జలజాతేక్షణుఁ డోడి తెచ్చితివి నా సందేశముం జెప్పి నన్
 నిలువం బెట్టితి నీ కృపం బ్రతికితిన్ నీ యట్టి పుణ్యాత్మకుల్
 గలరే దీనికి నీకుఁ బ్రత్యుపకృతిన్ గావింపఁగానేర నం
 జలి గావించెద భూసురాన్వయమణీ! నద్బంధు చింతామణీ!

(భాగ.ద. 1737)

ఇందు శ్రీకృష్ణుని రాకను గూర్చి వర్తమానము తెలియక రుక్మిణి పడిన శోకభయాది భావములు నివారణమగుటకై ఏర్పడిన కారణము చిత్రింపబడినది. తత్కారణజనిత చిత్తవిశేషమగు ధృతి 'నీ కృపవ్ బ్రతికిలేన్' 50 అను కృతజ్ఞతాబద్ధమైన వాక్యమునందు మధురాతిమధురముగా వ్యక్తీకరించెను.

హర్షము :-

దీనినే కొందరు ముదమని వ్యవహరింతురు. ఇష్టము లభించుటవలన కలిగిన సంతోషమును చిత్తవృత్తి హర్షమని లాక్షణికుల యభిప్రాయము. అభీష్టమైన దానిని చూచుటవలన అభీష్టము లభించుటవలన కలుగు చిత్తవృత్తి హర్షమని రూపగోస్వామి పేర్కొనెను. మధురభక్తి యందు శ్రీకృష్ణునికంటె శ్రీకృష్ణదర్శనముకన్న అభీష్టమేముండును?

కం. వచ్చిన వల్లభుఁగనుఁగొని,

విచ్చేసెనటంచు సతులు వికసితముఖులై

యచ్చుగ నిలిచిరి ప్రాణము

వచ్చిన నిలుచుండు యవయవముల భంగిన్.

(భాగ.ద.పూ 1060)

అను పద్యము హర్షమునకు సజీవోదాహరణము. నాడుడు కానబడ నప్పుడు గోపికలు వచ్చిన యంగముల యట్లుండిరట. అనగా చైతన్యరహితలై యుండిరని భావము. శ్రీ కృష్ణుడు వచ్చినంతనే ప్రాణము వచ్చినతోడనే నిలుచుండు అవయవముల భంగి గోపికలు నిలువబడిరట. ఇందు హర్ష భావముతో పాటు మధురభక్తిలో భాసించు అంగాంగి రసతత్వమును గూడ పోతన్నగారు ధ్వనింపజేయుచున్నారు. శ్రీ కృష్ణుడే రస స్వరూపుడు. అతడు అంగి, ఆత్మ, ప్రాణము, స్థాయి. సంచారులు స్థాయిని పోషించునట్టివి. అనగా స్థాయికి అవయవములు. అంగి సాక్షాత్కారమైనపుడు అంగములు హర్ష వికసితములగునని ఈ పద్యము హృద్యమముగా వ్యక్తీకరించుచున్నది. శ్రీకృష్ణ దర్శనము పొందిన గోపికలయందు ఈ భావము సర్వసామాన్యము.

ఔత్సుక్యము :

'అనునై వాస్యలాభోమమా స్త్వీతిచ్చా ఔత్సుక్యం.' 51

కోరినది పొందుటలో నెట్టి కాలవిలంబము సహించలేక పోవుటయే ఔత్సుక్యమనబడును. ఇష్టదర్శన లాలస, ఇష్టాతిస్సృహ ఔత్సుక్యమునకు ముఖ్యకారణములుగా రూపగోస్వామి పేర్కొనెను.

ప్రజవనితలు కోరినది కోరదగినది నందనందనుని పొందు. ఆహర్నిశలు ఆతని సాన్నిధ్యముకొరకే తపించిరి. గోపికలకు శ్రీకృష్ణుని ఎడబాటు క్షణ కాలమైన కల్పకమువలె తోచెడిది. పగలు గోపాలురతో గోవిందు డడవికేగుట వలన రాత్రి విధాత కూరుడై కంటికి రెప్ప లడ్డము చేయుటవలన కృష్ణదర్శనకు నోచుకొనలేదను వగ గోవిందుని కన్నార చూడకున్నట్టి నిముషములు యుగములుగా తోచుచున్నవను గోపికల పలుకులతో గోవింద సందర్శన లాలసను గమనించవచ్చును.

ఉ. నీవడవిన్ బవల్ దిరుగ నీకుటిలాలక లాలితాశ్యమి
చ్చావిధిఁ జూడకున్న నిమిషంబులు మాకు యుగంబులై చనుం
గావున రాత్రులైన నినుఁ గన్నుల నెప్పుడుఁ జూడకుండ ల
క్ష్మీవర! తెప్ప లడ్డముగఁ జేసె నిదేల విధాత కూరుడై.
(భాగ. ద. 1051)

ఉగ్రత :

‘అధిక్షేపావమానాది ప్రభవా కిమన్య కరోమి త్యాద్యాకారా చి త్రవృత్తి రుగ్రతా.’⁵²

అధిక్షేపావమానములకు గురియై ప్రతీకారము చేయవలెననెడి తీవ్రమైన ప్రచండమైన చి త్రవృత్తి యోగ్యము. మధురభక్తిరసమునందిట్టి ఉగ్రతకు తావులేదుకాని పగతో అనవరతము భగవంతుని స్మరించే కంసాదులందిట్టి ఉగ్రత కానగును.

శ్రీకృష్ణబలరాములు చాణూర ముష్టికులను మల్లయుద్ధమున కూల్చగా నభాజనంబుల కలకలంబు నివారించి కంసుడు పలికిన పలుకులు ఉగ్రతకు చక్కని యుదాహరణము.

మ. వల్లవ బాలురన్ నగరి వాటికిన్ వెడలంగ ద్రొబ్బుఁడి
గొల్లల ముట్టికోల్గొనుఁడు కూరుని నందునిఁ గట్టుఁ డుర్వికిన్
దెల్లముగాఁగ నేఁడు వసుదేవునిఁ జంపుఁడు తండ్రిగాఁడు వీఁ
దెల్ల విధంబులన్ బరుల కిప్పుఁడు కావకుఁడుగ్రసేనునిన్.

(భాగ. ద. పూ. 1371)

ఆమర్షము :-

‘వరకృతావజ్ఞాది నానాపరాధజన్యః మౌనవాక్యాది
పారుష్యాదికారణీ భూతశ్చిత్తవృత్తి విశేషోఽమర్షః.’⁵³

పరకృతమగు నవజ్ఞారూప నానాపరాధములవలన కలిగినట్టిది, మౌన
వాక్యము వాక్పారుష్యము మొదలగువానిని కలిగించు చిత్తవృత్తి విశేషము
ఆమర్షము.

రూపగోస్వామి అధిక్షేప అవమానముల వలన కలుగు రోషమని
నిర్దేశించెను.

భాగవతమునందు గోపకాంతలు యదువంశనందనుడు తమను మరచి
పురకాంతాసక్తుడయ్యెనని రోషముతో అన్యౌపదేశముగా భ్రమరముతో పలికిన
రత్నములనదగిన భ్రమరగీతములు (భాగవతము దశమస్కంధము. పూర్వ
భాగము 1453 నుండి 1463 వరకు గల పద్యములు) ఈ ఆమర్షణమునకు
చక్కని యుదాహరణము. మచ్చన కొక పద్యము—

మ. ఒకపువ్వందలి తేనె ద్రావి మధుపా! యుత్సాహివై నీవు వే
తొకటిం బొందెడి భంగి మమ్మధరపీయూషంబునం దేల్చి మా,
యకలంకోజ్జ్వల యౌవనంబుఁగొని యన్యాసక్తుడయ్యెన్ విభుం
డకటా! యాతని కెట్లు దక్కెనీరి మిథ్యాకీర్తి నమ్మెన్ జుమీ.

(భాగ. ద. పూ. 1457)

ఈ పద్యమునందు నాయక కృతమైన అవజ్ఞారూపమగు నపరాధములు
స్పష్టముగా నిరూపింపబడినవి. నాయకు డొనరించిన అపరాధము వలన గోపిక
తానవమానింపబడినట్లు భావించి అధిక్షేపరూపమున రోషమును ప్రకటించు
చున్నది. ‘మధుప’ అనుటలో అన్యౌపదేశము భావించి ‘ఆమర్షము’నకు వన్నె
పెట్టుచున్నది.

అనూయ :

‘వరోత్కర్ష దర్శనాది జన్యః పరనిందాదికారణీభూత
శ్చిత్తవృత్తి విశేషః అనూయా.’⁵⁴

ఇతరుల ఉత్కృష్టమును చూచుటవలన కలుగు చిత్తవృత్తి విశేషమే
అనూయ. రూపగోస్వామి ఇతరుల సౌభాగ్యమందుండు విద్వేషమువలన
గుణమువలన అనూయ కలుగునని నిర్దేశించెను.

శ్రీకృష్ణుడు మధురానగరమున ప్రవేశించగనే గోవింద దర్శన కుతూహలై హర్యాగ్రముల చేర నిలిచిన పురంద్రీమణులు 'రక్కస విగత జీవగఃజన్నుబాలు ద్రావిన మేటి బాలకు'ని, 'నందుని వెలదికి జగమెల్ల ముఖమందుఁ జూపిన' ముద్దుమోమును, 'వ్రేతలమానంబు చూటలాడిన లోక సుందరు'ని⁵⁵ చూచి ఆ సుందరాంగుడు లేకున్న పురమటవీస్థలమని, వానిని బొందని జన్మంబు విగతఫలమని, ఆతనిని చూడని చూడ్కులు వృథలని తలచి అట్టివానితో నాడిపాడి ఆకర్షించిన ఆ గోపకాంతల (ఉత్కృష్టమునకు) సౌభాగ్యమునకు అనూయ చెందిరి.

ను. చెలియా! గోపిక లీకుమారతిలకున్ జింతింపుచున్ బాడుచున్
గలయం బల్కుచు నంటుచున్ నగుచు నాకర్షింపుచున్ హస్తగా
మలకక్రీడకుఁ దెచ్చి యిచ్చలును సమ్మానంబులన్ బొందఁగాఁ
దొలి జన్మంబుల నేమి నోచిరొగదే దుర్గప్రదేశంబులన్.

(భాగ. ద. పూ. 1251)

చాపల్యము :

'అమర్షాదిజన్యా వాక్పారుష్యాది కారణీభూతాచి త్రశ్చపలతా.'⁵⁶

'అమర్షప్రాతికూల్వేర్వ్యారాగద్వేషాశ్చమత్సరః

ఇతియత్ర విభావాస్సురనుభావస్తు భర్తృసం

వాక్పారుష్యం ప్రహరశ్చ తాడనం వధబంధనే

తచ్ఛాపలమనాలోచ్యకార్యకారిత్యమిష్యతే.'⁵⁷

అమర్షము, ప్రాతికూల్యము, ఈర్ష్య, రాగము, ద్వేషము, మాత్సర్యము, అనునవి విభాగములుగను, భర్తృసము, వాక్పారుష్యము, ప్రహరము, తాడనము, వధ, బంధకము, లెస్సగ ఆలోచించకయే పనులు చేయుట అనునవి యనుభావములుగా చాపల్యమును వంజింపజేయును.

మధురభక్తికి మారుపేరైన గోపికలలో అమర్షము, రాగము వంటి విభావముల వలన వాక్పారుష్యము, లెస్సగ ఆలోచించకయే పనులు చేయుట వంటి అనుభావముల వలన చాపల్యము వ్యక్తమగుచున్నది.

ఒక శరద్రాత్రియందు యమునాతటమున గోవిందుని గానమునకు పరవశలై పరుగెత్తిన గోపకాంతలు కృష్ణుని కృపను బొందియు అంతలోనే

హరి యదృశ్యమగుటతో పువ్వులను, తీవెలను, చెట్లను, పుట్టలను, వక్షలను, ప్రకృతిని కృష్ణునిజాడ తెలువమని బ్రతిమాలిరి. ఆ క్షణములో వృక్షాదులు సమాధానము చెప్పలేవన్న విచక్షణ జ్ఞానము కోల్పోయిరి. చిక్కిన ఈశుడు చిక్కక చిక్కులు పెట్టుచుండ ముకుంద సందర్శన లాలసులై వెదకి వెదకి కృష్ణునికొరకై తపించి తపించి తామే కృష్ణులమన్న భ్రమనుపొంది కృష్ణునివలె ఆడిపాడిన ఘట్టములను పోతన్న మన మనసులకు హత్తుకొనునట్లు చిత్రించెను.

కం. వెన్నలు దొంగిలి తినియెడి
వెన్నుడనని నొకతె నుడువ వేటొక్కతె చే
సన్నల యశోద నంచును
గ్రన్నన కుసుమములదండఁ గట్టునిలేళా!

కం. కాళియపణి యిది వీరలు
కాళియపణి సతులు మ్రొక్కఁగడఁగిరి నేగో
పాలకుమారుడ ననుచును
లీలాగతినాడు నొక్కలేమ నరేంద్రా!

కం. తరుణులు గోపకులందఱు
హరిహయఁడిదె వానఁగురినె హరినేనని బా
సుర చేలాంచల మొక్కతె
గిరి నెత్తెదననుచు నెత్తుఁగెంగేల నృపా!

కం. మీరలు గోపకులే నను
రారిని దావాగ్ని వచ్చెనటుఁ జూడకుడి
వారింబెదనని యొక్కతె
చేరి బయల్ కబళనంబు సేయు నరేంద్రా!

(భాగ. ద. పూ. 1022 నుండి 1025 వరకు)

తమలో కృష్ణత్వ మారోపించుకొని కృష్ణునివలె ఆడిపాడిన రసవత్తరమైన ఈ ఘట్టములో గోపికలకు కృష్ణునిపై రాగము వెల్లడియగుచున్నది.

నిద్ర, సుప్తి, బోధపంటి సంచారిభావములు గోపికలకన్న శృంగార నాయకలయందే ఎక్కువగా కాననగును. భాగవతమునందు దశమ స్కంధములో ఉషాకన్యపొందిన స్వప్నావస్థలయందు ఈ మూడు భావములు వరుసగా ఒక క్రమమున గోచరించుట ప్రసిద్ధము.

నిద్ర :

‘శ్రమాది ప్రయోజ్యం చేత స్సమ్మీలనం నిద్రా.’⁵⁸
 శ్రమాదులవలన కలిగిన మనస్సమ్మీలనమే నిద్ర.

సుప్తి :

‘నిద్రావిభావోత్థజ్ఞానం సుప్తం.’⁵⁹
 నిద్రవలన కలిగిన జ్ఞానమే స్వప్నము.

బోధ :

‘నిద్రానాశోత్తరం జాయమానో బోధోవిబోధః.’⁶⁰

నిద్రానంతరము కలుగు బోధయే విబోధ.

బాణాసురుని కుమార్తెయైన ఉష ఒకనాటి నిద్రలో ఆనిరుద్ధుని కలిసి నట్లు కలగన్నది.

సీ. ఆ దానవేశ్వరు ననుగూఢురునుషా
 కన్యసచ్చరిత సౌజన్య ధన్య
 రూపవిభ్రమ కళారుచిర కోమలదేహ
 యతను నాఱవ బాణమనగ నొప్పు
 సుందరీరత్నంబు నిందుని బాసన
 యలిసీలవేణి పద్మాయతాషి
 యొకనాఁడు రుచిర సౌదోపరివేదికా
 స్థలమున మృదుశయ్య నెలమిఁ గూర్చి

తే. మున్ను తన చౌల నెన్నఁడు విన్నయతఁడుఁ
 గన్నులారంగఁ దాఁ బొడగన్నయతఁడుఁ
 గాని యసమాన రూపరేఖా విలాస
 కలితు ననిరుద్ధు నర్చిలిఁ గవసినటులు (భాగ. ద. ఉ. 327)

చ. కలఁగని యంత మేలుకని కన్నులఁ బాష్పకణంబు లొల్కుఁగాఁ
 గలవలెఁగాక నిశ్చయముగాఁ గమనీయ విలాస విభ్రమా
 కలిత తదీయ రూపము ముఖంబున వ్రేలినయట్ల దోచినన్
 గళవళ మండుచున్ బిగియఁ గొఁగిటిచే బయలవృశించుచున్.
 (భాగ. ద. ఉ. 328).

అలసట వలన కలుగు నిద్రను సంచారిగా లాక్షణికులు పేర్కొనినారు. తాకికమైన కార్యకారణ సంబంధమును కల్పించుట ఈ లక్షణములోని తాత్పర్యము కావచ్చును. ఉపాకన్య రాక్షసరాజు కుమార్తె ఆమెయందు నిద్ర సంచారిగా వర్ణింపబడుచున్నది. ఆ నిద్ర అలసటవలన కాకపోవచ్చును కాని అది సుప్తికి లేదా స్వప్నావస్థకు నాంది. ఒకవిధముగా చూచినచో ఆమె నిద్రకును, సుప్తికిని దైవేచ్ఛ వెనుక కలదు. అది ఆ కథా నిర్మాణ రహస్యము. దైవేచ్ఛయైనను నిద్రయందు స్వప్నము కలుగుట, అందు అనిరుద్ధుని కూడుట యనునవి కలుగుచున్నవి. అపూర్వమైన అస్వాప్నిక యనుభవము వలన ఆమె కన్నులయందు బాష్పకణములు నిలిచినవి. తదితర సాత్త్విక భావములును విలాస విభ్రమాదులను పొడగట్టినవి. ఆమె బయలప్పుళించుచు బోధను భజించినది. ఈ మూడును ఒకదానివెంట నొకటిగా నేర్పడు గొలుసుకట్టు భావములు. వానిని పై ఘట్టమునందు పోతన సహజ సుందరముగా నభివర్ణించి యున్నాడు. ఉపానిరుద్ధుల ఘట్టము శృంగార రస ఘట్టము. ప్రాతిభాసీకము లేదా అతాకిక శృంగారము స్నాప్నిక వాస్తవ జగత్తుల సంగమభూమి. ఉపానిరుద్ధుల సంగమముకూడ నట్టిదే. ఇందు ఆధ్యాత్మికము లేదు. గోపికాకృష్ణుల సంగమము ఆధ్యాత్మికము. కావున దానిని నిద్రా సుప్తి బోధలవంటి సంచారి భావములచే వ్యక్తము చేయుట సమంజసము కాదని భాగవతమున నట్టి సన్నివేశములు చిత్రింపబడియుండక పోవచ్చును. స్వప్న సంజాతమైనను భౌతిక రతి మధుర భక్తిలో పరిత్యాజ్యము. కావున పై సంచారి భావత్రయము శృంగార రసమున రాణించునేకాని మధురభక్తియందు కాదని నిశ్చయించుటకు వీలగుచున్నది.

గోపికలు - మధురభక్తి

భాగవతమునందు గోపికాశ్రీకృష్ణుల ఘట్టము మధురభక్తి రసార్థవసుని అనుభజ్జులైన కోవిదులు పేర్కొనియుండుట స్పష్టము. లాక్షణికులు పేర్కొనిన సంచారి భావములను మధురభక్తి కనువుగా వివేచించుటయైనది. విభానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాత్ రసనిష్పత్తి; అని కదా ప్రసిద్ధ భరతరస సూత్రము! రసము సామాజిక నిష్ఠము. భాగవతమును పఠించు సహృదయుడు అనుభవించునది భక్తి. అందును గోపికా ఘట్టమున మధురభక్తి, సహృదయులకు విభావములు గోపికాకృష్ణులు. తద్విభావముల వలన సామాజికుల హృదయము నందు ఛాసనారూపముగానున్న రత్యాదులు అస్వాదయోగ్యములుగా నగును.

శ్రీకృష్ణుడు మధురానగరమున ప్రవేశించగనే గోవింద దర్శన కుతూహలై హర్యాగ్రముల చేర నిలిచిన పురంధీమణులు 'రక్కస విగత జీవగజన్నుబాలు ద్రావిన మేటి బాలకు'ని, 'నందుని వెలదికి జగమెల్ల ముఖమందుఁ జూపిన' ముద్దుమోమును, 'వ్రేతలమానంబు చూఱలాడిన లోక సుందరు'ని⁵⁵ చూచి ఆ సుందరాంగుడు లేకున్న పురమటవిస్థలమని, వానిని బొందని జన్మంబు విగతఫలమని, ఆతనిని చూడని చూడ్కులు వృథలని తలచి అడ్టివానితో నాడిపాడి ఆకర్షించిన ఆ గోపకాంతల (ఉత్కృష్టమునకు) సౌభాగ్యమునకు అసూయ చెందిరి.

మ. చెలియా! గోపిక లీకుమారతిలకున్ జింతింపుచున్ బాడుచున్
గలయం బల్కుచు నంటుచున్ నగుచు నాకర్షింపుచున్ హస్తగా
మలకక్రీడకుఁ దెచ్చి యిచ్చలును సమ్మానంబులన్ బొందఁగాఁ
దొలి జన్మంబుల నేమి నోచిరొగదే దుర్గప్రదేశంబులన్.

(భాగ. ద. పూ. 1251)

చాపల్యము :

'అమర్నాదిజన్యా వాక్పారుష్యాది కారణీభూతాచిత్రశ్చపలతా.'⁵⁶

'అమర్నప్రాతికూల్వేర్వారాగద్వేషాశ్చమత్సరః

ఇతియత్ర విభావాస్సురనుభావస్తు భర్తృసం

వాక్పారుష్యం ప్రహారశ్చ తాడనం వధబంధనే

తచ్ఛాపలమనాలోచ్యకార్యకారిత్వమిష్యతే.'⁵⁷

అమర్నము, ప్రాతికూల్యము, ఈర్ష్య, రాగము, ద్వేషము, మాత్సర్యము, అనునవి విభాగములుగను, భర్తృసము, వాక్పారుష్యము, ప్రహారము, తాడనము, వధ, బంధకము, లెస్సగ ఆలోచించకయే పనులు చేయుట అనునవి యనుభావములుగా చాపల్యమును వంజింపజేయును.

మధురభక్తికి మారుపేరైన గోపికలలో అమర్నము, రాగము వంటి విభావముల వలన వాక్పారుష్యము, లెస్సగ ఆలోచించకయే పనులు చేయుట వంటి అనుభావముల వలన చాపల్యము వ్యక్తమగుచున్నది.

ఒక శరద్రాత్రియందు యమునాతటమున గోవిందుని గానమునకు పరవశలై పరుగెత్తిన గోపకాంతలు కృష్ణుని కృపను బొందియు అంతలోనే

భక్తి స్థాయి భగవద్రతి యన్నచో భగవంతుడు సగుణుడు కావచ్చును; నిర్గుణుడు కావచ్చును. నిర్గుణుడైనచో పరబ్రహ్మము సగుణుడైనచో శ్రీకృష్ణుడు. నిర్గుణ పరబ్రహ్మ తత్త్వమును సదాచింతించుట వలన కలిగెడి అనుభవము జ్ఞానానందరూపమైనది. అది శాంత రసస్థితిని కలిగించు సామర్థ్యము కలిగినది. మదురభక్తియందు పరమాత్మచింతనమువలన కలిగిన బ్రహ్మనందమే లక్ష్యమైనను దానిని సగుణమైన బ్రహ్మమును అలంబనముగా చేసికొని సాధించెడి విశేషమార్గము గోచరించుచుండును. అనగా ఆధ్యాత్మిక అనుభవమును పొందుటకు భక్తులు భగవదాకారమును లింగముగా భావించి రమించెదరన్నమాట. అనగా గోపికలు తాము దర్శించెడి శ్రీకృష్ణుని మంగళ విగ్రహము తాము పొందదలచుకొనిన భగవద్రతిరూప రసానందమునకు జ్ఞాప్యముగా, స్ఫూరకముగా, అభివ్యక్తి కారకముగా, తలంచుచున్నారని స్పష్టము. అందువలననే శ్రీకృష్ణుడు గమ్యము, గమకము రెండును అగు చున్నాడు. భగవద్రతి సుఖమునకు గమకము సగుణబ్రహ్మము. సగుణబ్రహ్మ రతియే రసరూపమని భావించు భక్తులకు తద్రూపమే అపరోక్షానుభూతిగా తోచు రసప్రీతి. అట్లగుటచే దశమస్కంధమునందు రాస పంచాధ్యాయ మదుర భక్తిరస పంచకోశముగా భాసించుచున్నది. యమునా నదీ తీరము నందలి వేణుగానలోలుని దర్శింపబోయెడి ముగ్ధ గోపికల హృదయముల యందు 'రసోవై సః' అను ఉపనిషత్ వాక్కులచే నిర్దేశింపబడెడి పరిపూర్ణ రసాస్వాదనకై ఆరూలు సాచెడి ఆసక్తిరూపమైన స్థాయి స్పష్టమగుచున్నది. శ్రీకృష్ణ దర్శనము వలన వేణుగాన సుధా రసపానము వలన భగవద్రూపరతి స్థాయిత్యమునుబొంది శ్రీకృష్ణ భావనము వలన భగవద్భావనము చేయు శక్తిని తదనుగుణములైన అనుభావములను బొందు రక్తిని గోపికా హృదయములు పొందగలిగినవి. శ్రీకృష్ణ డంతరార్థమైన ఘట్టము విభావ భావనాభ్యాసము గోపికలకు కలిగినది. శ్రీకృష్ణుని విరహరూపమున వ్యక్తమైన మదుర రతి భగవద్రూప రతిస్థాయి చరణరూపమైన సహృదయ రసానుభావ స్థితి మరల శ్రీకృష్ణుడు ప్రత్యక్షమగుట భగవద్రూపరతివలన కలుగు రసానుభవము యొక్క అభివ్యక్తస్థితి శ్రీకృష్ణుడు గోపికలతో సలిపిన రాసక్రీడ విశ్వజనీన మైన రసానుభవస్థితిని పొందిన భగవద్రూప రతియొక్క పరిపూర్ణస్థితి. అట్లగుటచే రాసపంచాధ్యాయ భగవద్రసానుభూతి పరిపూర్ణత్యమును సాధించుట యుంధలి పంచదశాకోశముగా, పంచదశావస్థలుగా భావింపవచ్చును.

అలౌకిక రసములైన శృంగారాదులకును భక్తికిని భేదము స్పష్టముగా కననగును. బహువనితలు ఏక పురుషునియందు రతిని భజించినను ఒకడు బహువనితలయందు రాగము ప్రసరించినను రతికి రసస్థితి కలుగుట కష్టము. పైపెచ్చు శ్రీకృష్ణునివలె పెక్కు రూపములను దాల్చి, పెక్కురు గోపికలతో క్రిడించిన ఘట్టము శృంగార రస సూత్రములచే వివరించుటకు వీలుకానిది. అచట శృంగారమనుటకంటె అద్భుతమనుట మేలు. భక్తియందు శ్రీకృష్ణుడు రసానుభవజ్ఞాపకమైన లింగము. అందుచే అతనికి నిజమునకు స్త్రీ పురుష వివక్షలేదు. పురుషునివలె భావించుట స్త్రీ సహజము. సహృదయునకు తద్భావనము మిథ్యగా భాసించును. అట్లు భాసించుటకు గోపికల వాక్యములు కూడ తోడ్పడుచున్నవి. లౌకికార్థమున వారు స్త్రీలు. పరమార్థమున వారు జీవులు లౌకికార్థమున కృష్ణుడు పురుషుడు. పరమార్థమున పురుషోత్తముడు. లింగరూపుడు. లౌకికభావమునుండి ఆధిగమించి పరమార్థ భావమునకు విభావమైన లింగముగా శ్రీకృష్ణుని రమించి తరించుట భగవద్రూప రతియొక్క పరమ తాత్పర్యము. భౌతికార్థ జ్ఞానము పారమార్థిక భావనము మధురభక్తికి జీవనము. ఈ దృష్టితో దశమస్కంధము భగవద్రూపరతి స్థాయికమైన మధుర భక్తికి మణిదీపముగా భాసించుచున్నది.

మధురభక్తియొక్క అనుభవమునకు పరాకాష్ఠ రాసక్రిడ. అందు రస రూపుడు కృష్ణుడు. అందు రమించు జీవులు గోపికలు. తద్విభావములను అలంబనముగా చేసికొని రసానుభూతిని సాధించువారు సహృదయులు. భక్తి పరిపూర్ణ రసము. తద్రసరూపుడు శ్రీకృష్ణుడు. శ్రీకృష్ణుని రూపము తత్పరి పూర్ణ రసానుభావ జ్ఞాపకమైన లింగము. గోపిక తల్లింగము నాశ్రయించి భక్తి రసమును సాధించు సహృదయ హృదయ స్థితికి ప్రతీక లేక జీవ సంస్కారమునకు ప్రతీక. సహృదయుడు తత్ప్రతీకను తాదాత్మ్య స్థితిలో భజించి పరిపూర్ణ రసానుభవమును సాధించును. అనుభవస్థితియందు గోవిందుడే రస రూపుడైన ఆనందుడు. ఇట్టి మధుర భక్తి రసఫలము నందించు కల్పతరువే భాగవతము.

ముగ్ధభక్తి - బసవపురాణము

‘పరమేశుభక్తియన్ సురతరువుండ
హరుభక్తియన్ కనకాచలంబుండఁ
గామారి భక్తిచింతామణియుండ
సోమార్దధరు భక్తిసురదేసువుండఁ
బగతుఁడానించునే పరధనంబునకు
మృగపతి యెద్దెస మేయునే పుల్లు?
క్షీరాబ్ధిలోవలఁ గ్రీడించు హంస
గోరునే పడియల నీరు ద్రావంగఁ ?
జూత ఫలంబులు చుంబించు చిలుక
భాతి బురుగుమానిపండ్లు గన్గొనునె?
రాకామలజ్యోత్స్నఁ ద్రావుచకోర
మాకాంక్ష సేయునే చీకటిఁ ద్రావ?
వితిదమ్మివాసన విహరించు తేటి
పరిగొని సుడియునే బబ్బిలివిరుల’

బ. పు. 54

పరమేశ్వరుని దైవమని నమ్మి ఆచంచల చిత్తముతో భక్తులు భగవంతు
నారాధించు భక్తిమార్గము వీరశైవము. ఈ మతమునకు ప్రవక్త బసవేశ్వరుడు.
ఆతడు మూర్తిభవించిన భక్తియని పాల్కురికి సోమనాథుడు కీర్తించినాడు.

‘వడిఃబాటు జలమున కొడలెల్లఁగాళ్ళు
వడిఁగాలుచిచ్చునకొడలెల్ల నోళ్ళు
వడివీలుగాడ్చున కొడలెల్లఁ దలలు
వడిఁజేయు బసవన కొడలెల్ల భక్తి.’

బ. పు. 38

బసవనికి ఒడలెల్ల భక్తి యని ప్రతిపాదించు వాక్యమునకు దృష్టాంత
ములుగా గైకొనిన మూడు వాక్యములు వీరశైవభక్తికి సహజముగా భాసించు

ప్రసారము, ప్రచారము, ప్రయోగము అను మూడు గుణములను వ్యక్తీకరించి నట్లయినది. నీరు పారినట్లే వీరశైవమునకు వేగ మధికము. కార్చిచ్చు అడవులను కాల్చినట్లే వీరశైవమునకు తీవ్ర మధికము. వడిపీచు గాడ్చునకు పర్వతములను సహితము పెకలించు గుణమెట్లు సహజమో వీరశైవమునకును అన్య మతములతో ఢీకొను స్వభావము సహజము. బసవని చరిత్రలో నిట్టి వీరశైవ మత లక్షణములు విరివిగా కాననగును.

వీరశైవము - భక్తి

బసవని మతము ననుసరించువారు మాహేశ్వరులనియు, వీరమాహేశ్వరులనియు పిలువబడుదురు.

ఈశ్వర స్వర్వభూతానాం బ్రహ్మాదీనాం మహానితి
బుద్ధియోగా తదానక్తో భక్తో మాహేశ్వర స్మృతః॥

బ్రహ్మాది దేవతాజాలం మోహితం మాయయాసదా
ఆశక్తం ముక్తిదానేతు క్షయాతిశయ సంయుతమ్॥

అనాది ముక్తో భగవానేక ఏవమహేశ్వరః
ముక్తిదశ్చేతి యోవేసవై మాహేశ్వర స్మృతః॥

క్షయాతిశయ సంయుక్తా బ్రహ్మవిష్ణ్వాది సంపదః
తృణవన్మన్యతే బుద్ధ్యా వీరమహేశ్వర స్సదా॥

శబ్దస్పర్శాది సంపన్నేసుఖలేశేతు నిస్సృహః
శివానందే సముత్క్రంతో వీరమహేశ్వర స్మృతః॥¹

బ్రహ్మ మొదలుకొని సర్వ భూతములకును ఈశ్వరుడే స్వామియని నిశ్చయజ్ఞానము కలిగి బ్రహ్మాదులకంటె మోక్షమీయకలిగిన శక్తిమంతుడు, భగవంతుడు మహేశ్వరుడేయని తెలిసికొని బ్రహ్మవిష్ణ్వాదుల విభవములు వినాశము చెందెడివనియు, శివ విభవము నాశము లేదనియు గ్రహించి, అన్య దేవతలను గడ్డిపోచలవలె తలంచుచు నిత్యమైన శివానందమునందే ఆసక్తి కలవాడు వీరమహేశ్వరుడనబడునని శైవశాస్త్రములు హెచ్చించుచున్నవి.

పాల్కురికి సోమనాథుడు వీరమామేశ్వరుడు. అతని ముఖమునందు భక్తి కవితావేశముతో చందోవాహికల నాశ్రయించి ప్రవహించినది. ఆ వీరమామేశ్వరుని శివభక్తి అతని 'అనుభవసార' గ్రంథము నందలి వద్యములలో వ్యక్తీకరింపబడినది. ఈ క్రింది వద్యములు వీరశైవ భక్తి ప్రవృత్తిని ప్రత్యక్షీకరింపగల్గినవి.

చ. హరుడను కల్పవృక్ష, మమృతాంశుధరుండను కామధేను, వీ
శ్వరుడను పెన్నిధాన, మహివల్లభకుండలుడన్ సుధాబ్ధి శం
కరుడను మేరువుండఁ దమ కన్నులఁగానక వాంచితార్థముల్
సురపతిఁగొల్పినన్ దమకుఁజోప్పడునే శివభక్త శేఖరా!

శా. వ్రాలున్ వ్రాలు శివార్చనాపరవశవ్యాప్తిన్ బ్రమోదంబునన్
గ్రాలున్ గ్రాలు నహర్నిశంబు శివలింగధ్యానసంపన్నుడై
సోలున్ సోలు నపారసార వివిధ స్తోత్రప్రలాపంబులన్
దేలున్ దేలు మహానుభావ సుఖవార్ధిం భక్తుఁడుద్యద్ధుఁడా!

చ. హరు మది నిల్చి నిల్చి యనయంబును బూజలు సల్చి సల్చి శం
కరు మును జూచి చూచి తమకంబు దలిర్చుగ నేచియేచి యీ
శ్వరు నుతిఁజేసి చేసి స్వవశస్థితిఁ జేష్టలఁబాసి పాసిత
త్పర వశభావమంది చను భక్తుఁడు లింగమునొందు సన్మతిన్!²

భక్తికి బమ్మెర పోతన్న పెట్టినది పేరు. కాని పోతన్నకు పూర్వమే వెలసిన వద్యములివి. భక్తి పారవశ్యమునందు పోతన్నకు బాటలు చూపిన వద్యములాయని యనిపించుచున్నవి. పైన పేర్కొనిన ద్విపదలు సహితము 'మందార మకరంద మాదుర్యమునదేలు' అను పోతన్నగారి ప్రసిద్ధసీసవద్యమునకు దారిచూపినవనుటలో అనుమానము లేదు. సోమనాథుని బసవపురాణము ముఖ్యముగా ముగ్ధభక్తికిని ఆవేశ ప్రవృత్తికిని ఆలవాలమైనది. పోతనగారి ఆంధ్రమహా భాగవతము మధుర భక్తికిని, పారవశ్య ప్రవృత్తికిని ఆలంబనమైనది. ఆంధ్ర సాహిత్యమునందు ముగ్ధభక్తికిని, మధుర భక్తికిని పై రెండు పురాణములు పరమాదర్శములుగా భాసించుచున్నవనుటలో విప్రతిపత్తి లేదు.

భగవద్భక్తిని బోధించని మతముకాని, భక్తిని మోక్షమార్గముగా సంగీకరింపని భక్తుడుగాని లోకమునందుండుట అరుదు. భక్తిరస ప్రధానములైన కావ్యములు, రచనలు ఆయా మతములందు వెలువడుట సర్వసామాన్యము. భగవద్రతి స్థాయిగా భాసించెడి భక్తి సర్వ మతములయందును సామాన్యమయ్యును ఆయామత సంప్రదాయముల ననుసరించి ఆయా భక్తిమార్గములలో కొన్ని పద్ధతులకు ప్రాధాన్యమేర్పడుచుండ వచ్చును. ఉదాహరణమునకు విష్ణుభక్తి లేదా వైష్ణవ భక్తి సంప్రదాయములో నవవిధ భక్తులు ప్రసిద్ధములు. కృష్ణభక్తి లేదా రాధామాధవభక్తి సంప్రదాయమునందు మధుర భక్తికి ప్రాముఖ్యము కలదు. అట్లే వీరశైవ సంప్రదాయమునందు వెలసిన భక్తి పద్ధతులన్నింటిలో ముగ్ధభక్తికి ఒక ప్రత్యేక ప్రతిపత్తి కలదు. పరమేశ్వరునిపై అచంచల విశ్వాసముంచి లింగదీక్షాదులను గైకొనుట వీరశైవచార నిరతిని భజించుట మొదలైనవానితోపాటు శివశరణ భావమునుబొంది పరమేశ్వరుని ప్రభువుగా, నెచ్చెలిగా, తల్లిగా, తండ్రిగా, గురువుగా, సుతునిగా భావించి, తత్సేవలో తనువును సహితము పరిత్యజించుటకు వెనుకాడని భక్త్యావేశము వీరశైవ భక్తులకు సహజ లక్షణము. దీనికితోడు అమాయకత్వము, నిశ్చలచిత్తము జోడై నచో ముగ్ధభక్తి చక్కగా రాణించును.

బసవపురాణము ముగ్ధభక్తుల ప్రశంస

‘నిక్క మీశ్వరుఁగాని నిజమెఱుంగమిని

ముక్కటి భక్తులు ముగ్ధులుగారె?’

బ. పు. 63

ముగ్ధభక్తులను పేర్కొనుచు బసవని వలుకులుగా పాల్కురికి సోమనాథుడిట్లు పేర్కొనినాడు.

‘నార్చయే దన్యదేవాం స్తునస్మరేన్న చక్రిరయేత్

నతన్నైవేద్య మశ్నియాచ్చివభక్తోద్భవతః॥’

‘యద్గుహేష్వన్య దేవోఽస్తితద్గుహాణి పరిత్యజేత్

నాన్యదేవార్చకాన్మర్త్యాన్ పూజాకాలే నిరీక్షయేత్’³

అని వీరశైవమతాచారము. శివునికంటె నితరమైన దేవతలను పూజించుటగాని, స్మరించుటగాని, కీర్తించుటగాని వీరశైవమున దోషము. శివుని కంటె నితర దైవములు పూజింపబడు నిండ్లకు పోరాదు. వారికి నివేదించిన

పదార్థములను తినరాదు. అన్యదేవార్చకులను కంటచూడరాదు. ఇట్టివి వీరశైవాగమ నియమములు. వీనిని దృఢముగా విశ్వసించి జీవితమునం దాచరించు వారు వీరమాహేశ్వరులు. వీరిలో జ్ఞాన భక్తులుండవచ్చును లేదా ముగ్ధభక్తులు ఉండవచ్చును. జ్ఞానియైన వీరమాహేశ్వరుడు వంచవిధ క్లేశముల నధిగమించి సర్వక్లేశముల నుండి విడివడి పరబ్రహ్మమనెడి మహాలింగమునే హృదయ వద్మమునందు నిలిపి ధ్యానింపగలిగెడి ఉన్నత స్థితిని పొందగలిగి యుండును. ముగ్ధభక్తులు జ్ఞానభక్తులవలె సిద్ధులు కారు. వంచవిధ క్లేశములను సోపానముల నధిరోపించు సాధక భక్తులు వీరు. శివునియందు అచంచల విశ్వాసము కలిగియున్నను వీరు కొంతవరకు అవిద్యా క్లేశమును, అభినవ క్లేశమును, అస్తిగత క్లేశమును, రాగ క్లేశమును, ద్వేష క్లేశమును తమ భక్తి ప్రవృత్తుల యందు కలిగియుండురని చెప్పవచ్చును. మహేశ్వరుని భగవంతునిగా నమ్ముటలో వీరు ఏ పరమ మాహేశ్వరునికని తీసిపోరు. కాని, పరిపూర్ణ జ్ఞాన స్థితి వీరికుండదు. సాధన స్థితియే వీరి సహజ స్వభావము. అందువలననే వీరిని ముగ్ధ భక్తులని పిలుచుట సార్థకమగుచున్నది.

బసవపురాణమునందు సిద్ధభక్తులతోపాటు ముగ్ధభక్తుల స్వభావములు వివేచించుచు డా.జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం గారిట్లనిరి :

‘వీరితరభక్తులవలె వీరమాహేశ్వర వ్రత పారీణులైయున్నను అధికముగా నమాయకులు, నిరాడంబరులు, స్నిగ్ధప్రవృత్తిగలవారు. స్వచ్ఛమైన వాత్సల్యము, పారవశ్యముతోఁగూడిన భక్తిభావము, వెన్నవంటి హృదయము, శివునిగాంచినంతనే ఆపునివలె మిత్రునివలె భావించి ముగ్ధభావముతో గీర్తించి సేవించి లాలించెడి స్నేహభావము వారికి వెన్నతోఁబెట్టిన సుగుణజాలము. వీరు శివుని కొఱకై ప్రాణములనైనను త్యజింపసిద్ధమై త్యాగోత్సాహ భక్తివీరులై యుప్పువారు.’⁴

బసవ పురాణమునందు ముగ్ధభక్తిచ్ఛాయలుకలిగిన భక్తులు పలువురున్నను పాల్కురికి సోమనాథుడు ముగ్ధభక్తులని వాచ్యముగా పేర్కొనినవారు ముఖ్యముగా నెనిమిది మంది. వారి పేర్లు—

1. ముగ్ధ సంగయ్య 2. రుద్రవశువతి 3. నక్కనయనారు 4. బెజ్జ మహాదేవి 5. గొడగూచి 6. దీపదకళియారు 7. నాట్య నమిత్రాండి 8. ఉడు మూరి కన్నప్ప. వీరిని గూర్చిన ప్రశంస బసవ పురాణమునందిట్లు కలదు:

1. 'గ్రక్కున సకలోపకరణంబు లోలి
జక్కుల్ని యముగ్ధసంగయ్య కలరఁ' బ. పు. 61
2. 'అని యూరుపీఠంబునందు ధరించె
మును గుఱియున్నదే ముగ్ధత్వమునకు' బ.పు. 65
3. 'తెఱవ ముగ్ధత్వంబు దెట తెల్లముగ
మెఱయింతుఁ బొమ్మని మెచ్చి యక్షణమ' బ.పు. 66
4. 'కొడుకని యిబ్బంగిఁ గొనియాడుచుండఁ
బడఁతి నిశ్చలముగ్ధ భావంబునకును' బ.పు. 68
5. 'బాలనిశ్చల ముగ్ధ భావ సంపదకు
నీలోకమున దృష్టమిదియని పొగడ
గొడగూచి యని చెప్పఁబడి మహామహిమ
నడరెఁదా నాముగ్ధ యదియునుగాక' బ.పు. 73
6. దేవదానవ మానవావళి వొగడఁ
గా వీరభక్త శిఖామణియైన
యట్టి దీపద కళియారి ముగ్ధత్వ
మిట్టలంబై యొప్పెనిల'.... బ.పు. 76
7. 'అనుచు నానతియిచ్చి యద్దేవదేవుఁ
డనురాగలీలమై నతుల మౌగ్యమున
మించిన నాట్యనమిత్రాండి మహిమ
నంచితకనక దివ్యవిమానమునను
గొనిపోయెఁ గై లాసమునకు'.... బ.పు. 78
8. కావునఁ దొల్లి ముగ్ధ స్వభావులకు
దేవుండు కృపసేయుఁ దెల్లమిట్లనుచు
ఒసవయ్య ముగ్ధగజ సమూహకేథలు
పసరింప నాచెన్న బసవయ్య వినఁగఁ' బ.పు. 88

పై బసవపురాణ వాక్యములవలన వీరశైవమునందు ముగ్ధ భక్తులకు ప్రత్యేక స్థానము కలదని స్పష్టమగుచున్నది. తన్మతాచార్యుడైన బసవేశ్వరుడే ముగ్ధభక్తులను విశేషించి కీర్తించినాడు. జ్ఞానభక్తుల గాథలలో వారు పరమేశ్వరుని చేరు విధానము పర్యతారోహణమువలె భాసించినది. క్రమముగా భగవత్త్వమును దర్శించి సాధించి పరమేశ్వరుని సాన్నిధ్యము పొందెడి విధానము స్పష్టముగా గోచరించును. కావున ఆరోహణపద్ధతి యందు సహజము. ముగ్ధ భక్తియందట్లుకాదు. ఎత్తైన శిఖరమునుండి ఒక్కసారిగా లోతైన జలసరోవరము నందు దూకినట్లుండును. పరమేశ్వరునిపై విశ్వాసమే ఆ లోతైన సరోవరము. తమ సర్వస్వమును సమర్పించెడి శరణాగత భావమే శిఖరము. నిశ్చలభక్తితో శివునికి తననుతాను కైంకర్యము చేసికొనెడి భక్తియే జలావగాహనము. ఇందు కొండనెక్కిడి పద్ధతిలో నుండెడి ఆరోహణక్రమము కానరాదు. అవ్యవధానముగా భక్తియందు ఆత్మసమర్పణ చేసికొనెడి ఆవేశమే యిందు గోచరించును. ఆట్లగుటచే జ్ఞానభక్తులకంటె ముగ్ధభక్తుల భగవంతుని సాన్నిధ్యము సత్వరముగా పొందగలరని ముగ్ధభక్తి నిరూపించుచున్నది. వీరశైవమునందు ముగ్ధభక్తులకందులకే అంత గౌరవము. బసవ పురాణమునందును అందులకే వారికంత గౌరవము.

మధుర-ముగ్ధభక్తులు, భేదసాదృశ్యములు :

మధురభక్తికిని ముగ్ధభక్తికిని సహజముగా భక్తి లక్షణములందుండు సామ్యములతోపాటు ఆయా మత సంప్రదాయములందున్న భేదముల వలన నేర్పడిన వైవిధ్యము కూడ కలదు. వాని నీక్రింది విధముగా స్థూలవివేచనము చేయవచ్చును.

1. భగవద్రతిగాని భగవద్రూపరతిగాని స్థాయిభావముగా గలిగిన రసము భక్తి. ఆ భక్తియే విభావ భేదము ననుసరించి మధురభక్తిగాను ముగ్ధభక్తిగాను స్ఫురింపవచ్చును. నిజమునకు ఈ భక్తిభేదములు రెండును ఒక కొమ్మకు మొలచిన రెండు రెమ్మలు. భాగవతమునందు భగవంతుడాదివిష్ణువుగా ప్రతిపాదించబడుచున్న ఆయా యుగములయందు విష్ణువు దాల్చిన అవతార విశేషములను సహితము భగవద్రూపరతికి అలంబనములుగా అభివర్తించుట కానబడుచుండును. మధురభక్తియందు

శ్రీకృష్ణరూపమొకటియే ఆరాధ్యము, ద్యేయము. మధురభక్తి సంప్రదాయమున శ్రీకృష్ణుడే రసరూపుడు. శ్రీకృష్ణరసమే పరిపూర్ణరసము. శైవసంప్రదాయమునందును వీరశైవసంప్రదాయమునందును పరమేశ్వరుని సాకారునిగను లింగరూపునిగను ఆరాధించెడి పరిపాటి కలదు.

‘మాయాశక్తి వశాదీశోనానామూర్తి ధరః ప్రభుః
సర్వజ్ఞ సర్వకర్తాచ నిత్యముక్తో మహేశ్వరః.’⁵

పరమేశ్వరుడు మాయాశక్తివశుడై పలువిధములైన దివ్యమంగళ రూపములు దాల్చుననియు అతడు జగత్ప్రభువనియు, సర్వజ్ఞుడనియు, సర్వజగన్నిర్మాణ కారణభూతుడనియు, నిత్యముక్తుడనియు, శైవశాస్త్రములు వక్కాణించుచున్నవి. పరమేశ్వరుని దివ్యమంగళ రూపములన్నియు భగవద్రతికి ఆలంబన విభావములు కాగలవు.

ఇట్లు సాకార శివరూపారాధనము శైవమున మన్నించుటయు కలదు. వీరశైవమునందు లింగధారణము నియతము.

‘వేదశాస్త్ర పురాణేషు కామికాద్యాగమేషుచ
లింగధారణ మాఖ్యాతం వీరశైవశ్చ నిశ్చయాత్॥’⁶

వేదములందును శాస్త్రములందును పురాణములందును, శివాగమములందును, వీరశైవులు లింగధారణమును విధిగా చేయవలెనని చెప్పబడినట్లు సిద్ధాంత శిఖామణి పేర్కొనుచున్నది. లింగార్చనము బాహ్యమనియు, అంతరమనియు రెండు విధములు. జ్ఞానవైరాగ్యములు కుదురుటకు బాహ్యలింగార్చనమువకలించును. బాహ్యలింగార్చనమునకు భగవద్రతి ముఖ్యము. క్రమముగా బాహ్యలింగార్చన భక్తి జ్ఞానవైరాగ్యములను కలిగించును. అంతర్లింగాను సంధానమునకు దారితీయును.⁷ అంతర్లింగమే శివపరబ్రహ్మమనెడి మహాలింగము. దానిని హృదయపద్మమున ధ్యానింపగలిగిన వివేకి పంచవిధ శ్లేశములనుండి విడివడి శివైక్యమును పొందగలడు.⁸ ఈ ప్రస్థానమునందు శివభక్తునిక, తోడ్పడునది మహాలింగరూప భగవద్రతి. పంచవిధశ్లేశముల నధిరోహించు పరమము బానించెడి భగవద్రతి ముగ్ధభక్తిగా పరిగణించుటకు వీర

శైవమున పీలుకలదు. వీరశైవమున రూపమునకంటె లింగములకే ప్రాధాన్యము పొచ్చు. శివరూపమునకు లింగముప్రతీక, ప్రతీనిధి. శైవులకు కాయకమే కైలాసము. ప్రాణలింగమే భగవద్రూపము. వైష్ణవమునందును విష్ణు రూపమునకు గాని మధురభక్తియందు శ్రీకృష్ణరూపమునకుగాని రసరూపమైన లింగమనియే శాస్త్రీకముగా వ్యాఖ్యానము చెప్పెదరు. శైవులు భగవద్రూప సాక్షాత్కారానుసూతికి ప్రతీనిధిగా శివలింగమును భావించెదరు. సగుణ నిర్గుణ భావనము శివలింగమునందు చేయుట శైవభక్తి సంప్రదాయము. ముగ్ధభక్తులయందు శాసనము విశేషము ఇదియే. వారు సేవించునది శివలింగము, భావించునది శివరూపములు, భావించునది శివరూపమును. ముగ్ధభక్తిలో భగవద్రూపరతికి అలంబము లింగము. మధురభక్తిలో శ్రీకృష్ణుని రూపమే అలంబనము. ఇట్లు భగవద్రతియందు ఉభయభక్తులును సామ్యములు కలిగియున్నను భగవద్రూపలింగసమారాధనమునందు భేదమును ప్రకటించుచున్నది.

2. భాగవతమునందు చెప్పబడిన నవవిధభక్తులు ప్రసిద్ధములు. అవి వైష్ణవ సంప్రదాయమునకు వర్తించునని చెప్పటయు ప్రసిద్ధముకాని వీరశైవమునందును నవవిధ భక్తి మార్గముల ప్రసక్తి కలదు.

‘శ్రవణం కీర్తనం శంఖోన్మరణం పాదసేవనం
ఆర్చనం వందనం దాస్యం సఖ్యమాత్మని వేదనమ్’॥

‘ఏవం నవవిధాభక్తిః ప్రోక్తాదేవేన శంభునా
దుర్లభా పాపినాంలోకే సులభాపుణ్య కర్మణామ్’॥⁹

పై నవవిధ భక్తులను సాక్షాత్ పరమేశ్వరుడే ప్రతిపాదించెనట. ఆ భక్తి మార్గములు పాపాత్ములకు దుర్లభములట పుణ్యాత్ములకు సులభములట. ఇట్లు వైష్ణవ సంప్రదాయములందు నవవిధభక్తుల అంగభూతములని పూర్వాయమునందు నిరూపించుటయైనది. అట్లే వీరశైవమున ముగ్ధభక్తికి అంగములుగా నవవిధ భక్తులను సమన్వయించుకొనవచ్చును. సిద్ధాంత శిఖామణియందు వీరశైవులు అంతరంగమునందును, వీరమాహేశ్వరులు బహిరంగమునందును లింగపూజను నిర్వహింతురని పేర్కొనబడియున్నది.¹⁰

శివయోగ సారమునందలి యీ పద్యము గమనింపదగినది.

కం. 'ఆత్మస్తుదై వెలుగు పర
మాత్ముని నక్షయుని శివుని నాత్మనుగనలే
కాత్మ పరిజ్ఞాన విరహీ
తాత్ములు భావ్యమునఁ గొల్తురప్పరమేశున్.' 11

దీనినుసరించి జ్ఞానులైనవారు ఆత్మస్థ శివలింగమును పూజింతురని స్పష్టమగుచున్నది. వీరికంటె భిన్నులు ముగ్ధ భక్తులు, వీరు పరమేశ్వర కథా శ్రవణము, పరమేశ్వర రూపగుణ కీర్తనము, పరమేశ్వరుని నామరూప పునః పునఃస్మరణము, పరమేశ్వర పాదసేవనము, శాస్త్రోక్త శివార్చనము లేదా శివలింగార్చనము, శివునకు వందనము, దాస్యము, శివుని నెచ్చెలిగా భావించి సేసెడి సఖ్యము, ఆత్మ నివేదనము మొదలగునవి భక్త్యంగములుగా సాధింప వలెనన్నచో అంతర్లింగారాధకులై యుండుటకు పీలులేదు. శివమూర్తినిగాని, శివలింగమూర్తినిగాని, లింగధారియైన జంగమమూర్తినిగాని సేవించి తరింపవలయునేగాని అంతర్లింగ ద్యానము చేసెడి ప్రవృత్తి వీరియందు కానబడుట కష్టము. కావున విష్ణురూప భగవద్రతి మధురభక్తియందెట్లు సహజమో ముగ్ధభక్తి యందు కూడనట్లే సమర్థనీయమగుచున్నది. లింగరూపమునందును సాంగరూపమును దర్శించువాడే ముగ్ధభక్తుడు. ఇట్లు నవవిధ భక్తి భేదములను భావించుట యందు సామ్యమున్నను వానిని సాధించుట యందు కొంత భేదము తప్పదు.

3. మధురభక్తి యందు వలెనే ముగ్ధభక్తియందును మౌలికముగా 'అభిలాష' యను భావముండ వలయును. ఇట్టి యభిలాష లేకపోయినచో భగవద్రతి జనించుట దుర్లభము. ఈ లక్షణము రెండింటి సమానము. ఇట్టి భక్తికి ఫలము ఆత్మనివేదనము. శైవవైష్ణవములు రెండును ఆత్మ నివేదన కత్యంత ప్రాముఖ్యమిచ్చును.

యస్. యస్. రాఘవాచార్ గారి మాటలలో-

'Both is virasaivism and visnavaism the ideal of self surrender to God is accorded the highest place in the scheme of Sadhana in virasaivism what follows sara-

nsathala is the consummation of the whole course of Sadhana in 'unitive life'. Aikyasthala is the Phala and not Sadhana. Hence the offering of one's Totality of being to the Supreme in the act of self surrender is the Suprems Phase of Sadhana.'¹²

4. మధురభక్తియందు భక్తునకు భగవంతునకు నడుమ నాయికానాయక భావముండుననియు ముగ్ధభక్తియందు జీవశివభావముండుననియు ప్రసిద్ధము. మధురభక్తియందు భాసించు ఆధ్యాత్మిక శృంగారదీప్తి ముగ్ధభక్తి సంప్రదాయమునందు ప్రచురముకాదు. మధురభక్తి ప్రస్థానము శైవమునందు లేదనుటకు పీలులేదు. కాని, శ్రీకృష్ణభక్తియందు వలె ప్రాచుర్యము నొందలేదు. నాయికా నాయకభావము ఇది స్వభావమును తెలియజెప్పెడి బౌపమ్యము. భక్తుడు శ్రీయైనను, పురుషుడైనను మధురభక్తియందు నాయికా స్వభావమును భజించుచున్నాడు. ఇందు కొంత విరోధాభాసము లేకపోలేదు. నాయక నాయకునకు సర్వము సమర్పించునట్లు భక్తుడును తన సర్వస్వమును భగవంతున కర్పించుచున్నాడు. నాయకకు నాయక రతియే స్థాయియైనట్లు భక్తునకు భగవద్రతియే స్థాయి యగుచున్నది. కాని, నాయికా నాయక శృంగారమునందు తనూస్పృహ కలదు. మధురభక్తియందు తనూస్పృహలేని ఆత్మనివేదనమే భాసించును. అట్లగుటచే ఆత్మనివేదన రూపమైన శరణాగతియే భగవద్రతియని మధుర భక్తియందు స్పష్టమగుచున్నది. మధురభక్తి సంప్రదాయమును రూపగోస్వామి మొదలగువారు రస సంప్రదాయముతో సమన్వయపరచి ప్రవచించిరి. భక్తిరసామృతసింధువు, ఉజ్జ్వల నీలమణి, భక్తిరసాయనము అట్టి ప్రయత్నములలో వెలసిన అపూర్వ లక్షణ గ్రంథములు, మధుర భక్తిలో అహంకారస్ఫూర్తి లేదు.

వీరశైవమునందును శరణునికి శివునికిని మధ్య సతీపతిభావము చెప్పెడి సంప్రదాయము కలదు

'అంగ లింగీ జ్ఞానరూప స్సతీజ్ఞేయ శివః పతిః
యత్సౌఖ్యం తత్సమావేశితద్వాన్ శరణనాసు వాన్॥'

లింగాంగ సామరస్యముగల ప్రాణలింగి తాను భార్యయనియు శివుడు భర్తయనియు భావించును. బృహదారణ్యక శ్రుతియును ఈ యభిప్రాయమును బోధించుచున్నది.

‘యథాశ్రీయాసం పరిష్వక్తోన బాహ్యం కించనవేద

నాపరం ఏవయే వాయం పురుషః ప్రాజ్ఞేనాత్మనాసంపరిష్వక్తో
నబాహ్యం కించన వేదనాంతరం”¹⁴

సిద్ధాంత శిఖామణి యీ బావమునే వ్యక్తీకరించుచు-

‘సతీవరమణేయస్తు శివేశక్తిం విభావయన్

తదన్య విముఖ స్సోఽయం జ్ఞాత శృరణనామవాన్”¹⁵

అని శరణుని నిర్వచించెను. శివశరణుడు పతివ్రతవంటివాడు. ఆమె తన భర్తయెడ తక్కు పరపురుషునెడ నెట్లు విముఖురాలై యుండునో అట్లే శివుని విషయమున దక్క అన్యదేవతలయెడ విముఖుడై యుండునని వివరించెను. శివుడే దైవమని నమ్మి సేవించుటయందు నాయికా నాయక బావమున్నను రాధామాధవ తత్త్వమునందువలె మాదుర్య స్ఫూర్తి కానరాదు. డా॥ చిలుకూరి నారాయణరావుగారు బసవనికిని శివునికిని గల నాయికా నాయక శృంగార బావనను పేర్కొనుచు దానివి భక్తి శృంగారమనుట బావ్యమని పేర్కొనినారు:

‘లక్షణ గ్రంథములలో చెప్పబడిన శృంగార మీకావ్యములలో ఉన్న దానికి కొంత విలక్షణముగా ఉన్నది. ఈ కావ్యములలోని నాయకులు సాధారణ కావ్యములలోని నాయకులవంటివారు కారు. నాయకునకున్న నాయికకున్న గల సంబంధముచేత శృంగార రస మేర్పడుతుంది కాని, సాధారణ కావ్యములలోని నాయికలవంటి నాయికలకు సోమనాథుని గ్రంథములలో తావు లేకపోయినది. అందుచేత భక్తిశృంగారమనే ఒక క్రొత్తరీతి శృంగారమును కల్పించినాడు. బసవేశ్వరుని పెండ్లికొడుకు వేషము భక్తి శృంగారమయినట్లు కవి వర్ణించినాడు. కాని, కావ్యరస నిరూపణ విషయములో నిజముగా బసవేశ్వరుడున్న పండితారాధ్యుడున్న నాయకులుకారు. వారు నాయికలు. శివుడు నాయకుడు. ఈ అపూర్వ నాయికా నాయకులకు గల సంబంధముచేత ఏర్పడిన భక్తి శృంగారమును సోమనాథు డత్యద్భుతముగా నిరూపించినాడు. బసవేశ్వ

రునికిన్ని శివునికిన్ని గల నాయకా నాయక శృంగార భావనను చూడ వచ్చును.'

"వనుగొన గురుమూర్తిపతి కూటమునకు
మనసు నపుంసకంబన నెట్లువచ్చు?
బున్నపుంసక గుణంబులు గల్గెనేని
నెన్నంగ నతి కామియే, యట్లుగాక—
మగలకు మగడగు మత్పతిగవయ
మగవాండు నాండుగా మరుగుదురనిన
మనసుగూడుట సోద్యమా పతిననుట
మనసున కడమున్న తన విభుగదిసి
మనికుడై తనుదాన మరచి యున్నట్టి
యనువు దానిదియొకో!-యట్లునుగాక,
పొగయంగ నొక్కటఁ, జూచుటరెంటి,
వగమూట, నూర్పులు నిగుడ నాల్గింటఁ,
దావమైదంటను, దయ్యడాఱింటి,
నేవారఁ గుడువమి యేడింట మరులు,
నొక్కండుఁబలుకమి యొగినెన్నిదెంటి,
జూపువదింటఁగ్రచ్చఱి విరహాలకు
భావింప నివియ దశావస్థలండు;
దావిభుఁజాయక చావక చచ్చు
నీ విషయావస్థలతరులకగునె." 16

చిలుకూరి వారు దీనిని భక్తి శృంగారమని పిలిచినను దీనిలో మధుర భక్తిచ్ఛాయలు దర్శించుటకు వీలగుచున్నది. కాని, ముగ్ధభక్తి సంప్రదాయము మధురభక్తి సంప్రదాయమువలె ఒక ప్రవసిద్ధ ప్రస్థానముగా లాక్షణికులచేత నిరూపించబడలేదు. నవవిధ భక్తులను మధురభక్తి కన్వయించుకొనినట్లు ముగ్ధ భక్తిని అన్వయించుకొనవచ్చును. వీరశైవ సిద్ధాంతమున శివ విశిష్టాద్వైతమన వచ్చుననియు, అది భేదాభేద సిద్ధాంతమనియు రామానుజాదంగీకరించిన ద్వైత భావము నంగీకరించుచు నిత్య సామీప్య సారూప్య భోగమాత్రమైన సమత్వ ధూపముగల శివ జీవాద్వైతమును ప్రతిపాదించుననియు, కాని, వీరశైవ

వైష్ణవులకు భేదము కలదనియు డా॥ చిలుకూరి నారాయణరావుగారు పేర్కొన్నాడు.

మధురభక్తియందువలె వీరశైవమునందు నిరహంకార తన్మయ సాత్విక ప్రవృత్తి భక్తులలో సర్వత్ర గోచరించునని చెప్పటకు వీలులేదు ముగ్ధభక్తి సహజముగా ఉత్సాహభావముచేత ఉన్మీలించునది. శివునికొఱి సాహసముగా భక్తులు బలిదాన మొనర్చుకొనుటయందుగాని ఆత్మ ప్రత్యయముతో శివునిపట్ల స్నేహదులను పచరించుటయందుగాని ముగ్ధ భక్తులలో సాహంకార ప్రవృత్తి లేదా స్వాభిమాన ప్రవృత్తి స్పష్టముగా గోచరమగుచున్నది. పంచవిధ క్లేశములను తరించు సాధకులుగా ముగ్ధభక్తులు కానబడుచుందురు. కావున పీరియందు సిద్ధులైన జ్ఞానభక్తులయందు కానబడు శివాద్వైత భావము గోచరము కాకపోవచ్చును. కావున మధురభక్తి నిరహంకార భక్తి ముగ్ధభక్తి ఆత్మప్రత్యయముతో కూడుకొనిన భక్తి.

5. మధురభక్తియందు ముఖ్య గౌణ భక్తిరస విభాగములు కలవు. ముగ్ధ భక్తిని వివేచించెడి లక్షణ గ్రంథములు ప్రత్యేకముగా లేకపోవుటచేత అందు ముఖ్య గౌణభక్తి విచారము సాగలేదు. శాంతము, ప్రీతి ప్రేయస్సు, వాత్సల్యము, మధురమనునవి కృష్ణభక్తియందలి ముఖ్య భక్తిరసములు. ఈ విభాగమును ముగ్ధభక్తిని వర్తింపజేసికొనవచ్చును. బసవ పురాణమునందు ఆల్లమ ప్రభువును, ప్రీతికి కన్నప్ప బాణుడు మొదలైనవారును, ప్రేయోరసమునకు రుద్రపభవతి, గొడ గూచి మొదలైన వారును, వాత్సల్యమునకు బెజ్జమహాదేవి మొదలైన వారును ఉదాహరించుటకు యోగ్యులు. వైష్ణవమునందలి మధుర భక్తికి బదులు శైవమునందు ముగ్ధభక్తిని గ్రహించుటచితము. మధుర భక్తియందు శాంతాదులెట్లు సమన్వయించునో ముగ్ధభక్తి యందును శాంతాదులు సంగమించునని పేర్కొనవచ్చును. ఈ దృష్టితోడనే ప్రధాన గణ విభాగము గ్రహించుట సమంజసము.

ఇట్లే వైష్ణవ భక్తి భేదము లన్నియు ముగ్ధశైవభక్తి గాఢలకన్నయింది నచో ముగ్ధభక్తి భేదములు కాగలవు. ముఖ్య భక్తులను నవవిధ భక్తులను కలిపి నచో 4 + 9 = 13 భక్తి రసభేదములు కాగలవు

6. భక్తిరసామృత సింధువునందు చెప్పబడిన భక్త్యంశములకును, వీరశైవ మత గ్రంథములయందు చెప్పబడు భక్త్యంశములకును భేదములున్నను సమాంతరములుగా గోచరించు అంశములు కొన్ని కలవు. వానిలో పేర్కొనదగినవి:

అ. సాధనము, భావము, ప్రేమ అనునవి భక్తి సోపానములుగా భక్తిరసామృత సింధువునందు వర్ణింపబడినవి.

వీరశైవమునందు షట్ స్థలమును అభ్యాస యోగము చేయుటవలన శివత్వము ప్రాప్తించును. దానికి ఉపాసన, ధ్యానము, ధారణము, జ్ఞానమనునవి సాధనములు.¹⁸ ఇవియే ముగ్ధభక్తికి సోపానములు. జ్ఞానము పొందిన భక్తుడు మోగ్యమును వీడి జ్ఞానియై ముక్తుడగును.

ఆ. రూపగోస్వామి సాధన భక్తి మార్గమునందు వైదిరాగానుగ అను భేదములను వివరించెను. వీరశైవమునందు వీనిని కొంతవరకు పోలునట్టివిగా నున్న బాహ్యభ్యంతరములు వివరింపబడినవి.

‘అన్యత్వ విధితం బాహ్యం శంభోరభ్యర్చనాదికం
తదేవతు స్వసంపేద్య మాభ్యంతర ముదాహృతమ్.’¹⁹

వైదికిని బాహ్యలింగార్చనమునకును శాస్త్రోక్త విధితో భజించుట సామ్యము. రాగానుగకును అభ్యంతర లింగార్చనమునకును అంతరమైన భక్తి భావమునందు సామ్యము కలదు.

ఇ. భక్తిరసామృత సింధువునందు భక్తి వలన కలుగు ప్రయోజనము లిట్లు పేర్కొనబడినవి :

‘శ్లేశఘ్ని శుభదా మోక్షలఘుతాకృత్ సుదుర్లభా
సాంద్రానంద విశేషాత్మా, శ్రీకృష్ణాకర్షణీ చసా॥²⁰

నిద్రాంత శిఖామణిలోకూడ నిట్లే శివభక్తివలని ప్రయోజనములు కీర్తింప బడినవి. జగద్గురు రేణుకాచార్యులవారు శైవసంప్రదాయమునందు చెప్పబడిన పంచవిధ శ్లేశములనుండి భక్తుని తరింపజేయునది భక్తియని కీర్తించినారు.

‘తస్మాత్సర్వప్రయత్నేన శాంకరం లింగముత్తమమ్
అంతర్విభావయే ద్వి ద్యాని శేషశ్లేశముత్తయే॥’²¹

శివభక్తి సంసార విషవృక్షము యొక్క కర్మములను వేళ్లను పంచ శ్రేణములను పలాశములను బేదించుటకు పరవశపువంటిదని కీర్తించెను.

ఈ. ప్రతి జీవునియందు నిత్యసిద్ధమైన భావము నెలకొయుండును. దీనిని చిద్రూపుడైన శ్రీకృష్ణభగవానునియొక్క ఆనందకణము చిత్కణియైన జీవునియందు సిద్ధమైయుండునని భక్తి తత్వజ్ఞులు పేర్కొందురు.

రూపగోస్వామి పేర్కొన్న యిట్టి భక్తి తత్వము వీరశైవమునందు కాననగును.

‘చంద్రకాంతే యథాతోయం సూర్యకాంతే యథానలః

బీజే యథాంకురస్సిద్ధస్తథాఽఽత్మని శివ స్థితః॥’²²

చంద్రకాంత శిలయందు సీరు, సూర్యకాంత శిలయందు అగ్ని, విత్తు నందు మొలక స్వాభావికలములయినట్లే జీవునియందు పరమ శివుడు స్వాభావి కముగా నుండునని రేణుకాచార్యులు వివరించిరి.

ఉ. రూపగోస్వామి 64 విధములైన భక్త్యంగములను పేర్కొనెను. అందు గురుపాదపద్మముల నాశ్రయించుట మొదలగు దశవిధాంగములు తప్పక పాటించదగినవి.²³ శ్రీకృష్ణ విముఖుజన సాంగత్యము వీడుటవంటి దశవిధ నిషిద్ధాంగములు వివరింపబడినవి.

వీరశైవులకును నిట్టి విధి నిషిద్ధాంగములు పేర్కొనబడినవి. రెండింటి యందును గురువుల నాశ్రయించుట, అన్యమతానుచరులతో మాట్లాడకుండుట ఇత్యాది విధినిషేధములు విధింపబడినవి.²⁴

‘తతోవివేకసంపన్నో విరాగీ భుద్ధమానసః

జిజ్ఞాసు స్సర్వసంసార దోషధర్వంసకరం శివమ్॥’

‘ఉపైతిలోక విఖ్యాతం లోభమోహ వివర్జితమ్

అత్మ తత్వ విచారజ్ఞం విముక్త విషయ ప్రభమ్॥’

‘శివసిద్ధాంత తత్వజ్ఞం భిన్న సందేహ విభ్రమమ్

సర్వతంత్ర ప్రయోగజ్ఞం ధార్మికం సత్యవాదినమ్॥’

‘కులక్రమాగతాచారం కుమార్గాచార వర్జితమ్

శివధ్యాన పరంశాస్త్రం శివతత్వ వివేచనమ్॥’

‘భస్మోద్ధూలన నిష్ఠాతం భస్మత త్వ వివేకినమ్
త్రిపుండ్ర దారణోత్కంఠం ధృతరుద్రాక్షమాలికమ్॥’

‘లింగధారణ సంయుక్తం లింగపూజా పరాయణం
లింగాంగస్థల భేదజ్ఞం శ్రీగురు శివవాదినమ్॥’

వివేకగుణ సంపన్నుడు, విరాగి, శుద్ధమానసుడు అగు సాధకుడు సర్వసంసార దోషములను ధ్వంసము చేయునట్టి పరమేశ్వరుని గూర్చి తెలిసి కొనవలెననెడి జిజ్ఞాసువై లోకవిఖ్యాతుడు, లోభమోహ వివర్జితుడు, ఆత్మతత్త్వ విచార జ్ఞానమునెరింగినవాడు, ప్రాపంచిక విషయాసక్తి వీడినవాడు, శివసిద్ధాంత జ్ఞానము కలిగినవాడు, పలుసంశయములచే నగు భ్రమము తొలగినవాడు, సర్వ తంత్ర ప్రయోగజ్ఞాని, దార్మికుడు, సత్యవాది, కులక్రమారతాచార వర్తనుడు, కుమార్గాచార వివర్జితుడు, శివధ్యానాసక్తుడు, శాంతుడు, శివతత్త్వవివేకి, భస్మోద్ధూలన నిష్ఠాతుడు, భస్మత త్వ వివేకి, త్రిపుండ్ర దారణోత్కంఠుడు, రుద్రాక్షమాలికాధారి, లింగధారి, లింగపూజా పరాయణుడు, లింగాంగస్థల భేద జ్ఞానము నెఱిగినవాడు అగు శ్రీగురువునే ఆశ్రయించవలెనని రేణుకా చార్యులవారు వివరించిరి.

‘శివభక్తో మహాతేజ శివభక్తి పరాజ్ఞుభాన్
నస్సృశేన్నైవ వీక్షేత నతై స్సహవసేత్కవచిత్॥’

‘స్వమార్గాచార నిరతా స్వజాతీయాద్విజాస్తయే
తేషాం గృహేషు భుంజీతనేత రేషాం కదాచన॥’

‘స్వమార్గాచారవిముఖై ర్భవిభిః ప్రాకృతాత్మభిః
ప్రేషితాం సకలం ద్రవ్యమాత్మలీన మపిత్యజేత్॥’

‘నార్చయే. దన్యదేవాంస్తునస్మ రేన్న చక్తిర్యేత్
సతన్నై వేద్యమశ్చీయాచ్చివ భక్తోద్భవప్రతః॥’

‘యద్భృహేష్వన్యదేవోఽస్తి తద్గగృహాణి పరిత్యజేత్
నాన్యదేవార్చకాన్మర్త్యాన్ పూజాకాలే నిరీక్షయేత్॥’

‘శివస్థానాని తీర్థాని విశిష్టాని శివార్చకః
శివయాత్రోత్సవే నిత్యం సేవేత పరయాముదా॥’

‘స్వమార్గాచార వర్తిభ్య స్వజాతిభ్య స్సదావ్రతీ
దద్యాత్తేభ్య స్సమాదద్యాత్కన్యాం కులసముద్యవామ్॥’²⁶

శివభక్తుడు శివభక్తి విముఖులను స్పృశించరాదు, వీక్షించరాదు, కొంచెము సేవయినను వారితో కలిసియుండరాదు. స్వమార్గాచార నిరతులైన స్వజాతీయుల యిండ్లయందే భుజించవలెను. స్వమార్గాచారవిముఖులైన ప్రాకృతజనులచే పంపబడిన ద్రవ్యములెట్టివైనను త్యజింపదగినవి. దృఢవ్రతుడైన శివభక్తుడు శివునికంటె నితరమైన దేవతల నర్చించరాదు, స్మరింపరాదు, కీర్తింపరాదు. ఇతరదేవతలకు నివేదించిన ప్రసాదము స్వీకరింపరాదు. శివేతర దైవముల నారాధించు ఇండ్లకు పోరాదు. తాను శివుని పూజించునపుడు ఇతర దేవార్చకులను చూడరాదు. శివభక్తుడు శివయాత్రోత్సవవేళలందు శ్రేష్ఠమైన శివక్షేత్రములను, తీర్థములను సంతసముతో సేవించవలయును. శివభక్తులు స్వమార్గాచార వ్రతులైన స్వజాతీయులకే కన్య సీయవలయును. అట్టివారి నుండియే కన్యలనందుకొనవలయును.

డి. రూపగోస్వామి శ్రీకృష్ణుని చతుష్షష్ఠి గుణములను పేర్కొనెను.

వీరశైవులకు చతుష్షష్ఠి శీలములు పాటించ దగినవి.²⁷ బండారు తమ్మయ్యగారు వీరశైవాచారములను గూర్చి నిట్లు పేర్కొనిరి:

‘వీరశైవులకు లింగాచారము, సదాచారము, శివాచారము, గణాచారము భృత్యాచారము నను పంచాచారములును, భూతి, రుద్రాక్షము, మంత్రము. గురువు, లింగము, జంగమము, పాదతీర్థము, ప్రసాదము అనియెడి అష్టావరణములను విహితములై యున్నవి. ఈ అష్టావరణ పంచాచార నిర్వహణమేకాక చతుష్షష్ఠి శీలములని యటువది నాలుగు తెఱంగుల శీలములు గూడ విధింపబడియున్నవి.’²⁸

ఎ. హరిభక్తులు భక్త్యంగముల ననుష్ఠించకపోయినను వారికెట్టి దోష మాపాదించబడదని రూపగోస్వామి తెలిపెను. ²⁹

వీరశైవులకు సహితము కర్మబంధము లేదు.

‘శివాశ్రీతానాంజంతూనాం కర్మణా నాస్తీసంగమః

వాజినాం దిననాథస్య కథం తిమిరజం భయమ్॥’³⁰

సూర్యుని గుణాలకు చీకటి వలన భయము కలుగనట్లు పరమేశ్వరు
నాశ్రయించిన ప్రాణులకు కర్మబంధముండదని వీరశైవ సిద్ధాంతములు
నుడుపుచున్నవి.

ఏ. శంఖ చక్రములను ముద్రలను భాగవతోత్తములు ధరింతురు.
లింగధారణ, భస్మధారణ, రుద్రాక్షధారణ, పంచాక్షరీ మంత్రజపము వీర
శైవులకు విధి.

‘భూతిరుద్రాక్ష సంయుక్తో లింగధారీ సదాశుచిః

పంచాక్షర జపోద్యోగీ శివభక్త ఇతిస్మృతః’³¹

విభూతి రుద్రాక్షలను ధరించినవాడు, లింగధారియై పంచాక్షరీ మంత్ర
మును జపించువాడే శివభక్తుడనబడునని సిద్ధాంత శిఖామణి తెలియజేయు
చున్నది.

ఐ. భక్తులకు శాస్త్రములందుగల దృఢవిశ్వాసమును, శ్రద్ధను, అభి
రుచినిబట్టి, ఉత్తములనియు, మధ్యములనియు, కనిష్ఠులనియు రూపగోస్వామి
వర్గీకరించెను.

ఏ శివసేవ నవవిధ భక్తులతో కూడియుండునో దానిని పూర్ణభక్తి
యందురు. మిగిలినదంతయు నల్పభక్తి. అదియు మరల మానసిక, వాచిక,
కాయకములని త్రివిధములు అని రేణుకాచార్యులు నుడివిరి.

‘సాంగాఽన్యూనా చయా సేవా సా భక్తిరితి కథ్యతే,

సాపునర్చిద్యతే త్రేదా మనోవాక్కాయ సాధనైః’

‘శివరూపాది చింతా యాసా సేవా మానసిస్మృతా

జపాది ర్వాచికీ సేవాకర్మ పూజాచకాయక్తి’³²

ఊ. వైష్ణవులకు భాగవతోత్తముడు భగవంతునివలె పూజింపదగినవాడు.
తైవధర్మముకూడ నిట్టిదానినే నంగీకరించినది.

‘యథాగురౌయథాలింగేభక్తిమాన్ పరివర్తతే

జంగమేచ తథా నిత్యం భక్తిం కుర్యాద్విచక్షణః’³³

గురువు నెడలను లింగమునెడలను నెట్లు భక్తి చూపునో భక్తిగల
వివేకవంతుడు జంగమునెడలను అటులే భక్తి కల్గియుండవలెనని వీరశైవ
సిద్ధాంతము తెలియజేయుచున్నది.

ఓ. 'మాఘస్నానమునకందరు అధికారులే' అని వశిష్ఠుడు రాజునకు తెలియజేయుచు హరిభక్తి సుదాహరించుటనుబట్టి జాతిమత వివక్షతలేక భక్తి కందరు అధికారులేనని శాస్త్రములు ద్రువపరచుచున్నవని రూపగోస్వామి వక్కాణించెను.³⁴

భక్తియే ముఖ్యముగాని జాతికాదని వీరశైవమును సంగీకరించినది.

'అథమే చోత్తమే వాపి యత్ర కుత్ర చిదూర్జితా

వరతే శాంకరీ భక్తి స్సభక్త ఇతిగీయతే॥'

'భక్తి స్థిరీకృతాయస్మిన్ మేచ్ఛేవా ద్విజునత్తమే

శంభోఃప్రియ స్సవిప్రశ్చన ప్రయోభక్తి వర్జితః॥'³⁵

అథముడైనను, ఉత్తముడైనను ఎవనియందు శంకరునెడ దృఢభక్తి కలిగియుండునో వాడే భక్తుడు. స్థిరభక్తి గలవాడు. మైచ్చుడైనను ద్విజుడైనను వాడే శంభునకు ప్రియుడు. జాతివే విప్రుడైనను భక్తిలేనివాడు శివున కప్రియుడు.

ముఖ్యభక్తి భేదములు - ముగ్ధభక్తి

మధురభక్తి రసానుశీలనము ననుసరించి ముగ్ధభక్తి రస భేదములను వివేచించుటకు వీలున్నదని పేర్కొనుటయైనది. కృష్ణభక్తియందు ముఖ్య రసము లేదు. అవి శాంతము, ప్రీతి, ప్రేయస్సు, వాత్సల్యము, మధురము అనునవి. ఆ విశ్లేషణము నాశ్రయించి శైవభక్తియందును శాంతము, ప్రీతి, ప్రేయస్సు, వాత్సల్యము, మౌగ్యము అను విభాగములను బావింపవచ్చును. పూర్వాధ్యాయమునందు మధురభక్తియందు శాంతాదులు సంగమించునని నిరూపించుటయైనది. అట్లే వీరశైవమునందును ముగ్ధభక్తియందు శాంతాదులు సంగమించునని నిరూపింపవగుచున్నది.

శాంత భక్తి

ముఖ్యభక్తి రసములలో మొదటిది శాంతభక్తి రసము. శాంతరతి స్థాయిభావము. బసవన్న మంత్ర, అల్లమ ప్రభువు మొదలగువారు ఈ శాంత భక్తికి ఆలంబన విభావములు కాగలరు.

ఇందు భగవత్ స్వరూపానుభవమునకే ప్రాముఖ్య మెక్కువగా నుండును. శాంతభక్తి రసమునకు మహాత్ముల కథలు వినుట, మహాత్ములను సేవించుట, తత్వవివేచనము, జ్ఞానభక్తుల సాంగత్యము కోరుట యిత్యాదు లుద్దీపన విభావములు.

శాంతభక్తిరసమున కనుభావములు - నాసాగ్రమునందు దృష్టినిలుపుట, అన్యమతస్థులయందు ద్వేషము లేకుండుట, అహంకారశూన్యత్వము మున్నగునవి.

నిర్వేదము, ధృతి, హర్షము, మతి, స్మృతి, విషాదము, ఉత్కంఠము, ఆవేగము, వితర్క, అనునవి శాంత భక్తిరసమునకు సంచారి భావములుగా పేర్కొనబడినవి.

బసవపురాణమునందు సామాన్యముగా వీరభక్తులు, ముగ్ధభక్తులు గోచరించుదురు. కాని, శైవమతాచార్యులును, బసవపురాణ నాయకులునైన బసవేశ్వరుడు జ్ఞానియు, మహిమాన్వితుడు, అవతారమూర్తియునగుటచేత నాతనియందు శాంతభక్తి ప్రస్ఫుటమగు చుండును. శాంతభక్తిని సాధించువాడు ముగ్ధభక్తునికంటె విశిష్టుడై జ్ఞానఫలమును పొందెడివాడగున్నాడు. ఒక విధముగా ముగ్ధభక్తి జ్ఞానభక్తిగా పరిగణించినచో శాంతభక్తి స్థితి యేర్పడవచ్చును. అట్టి స్థితి శుద్ధముగ్ధ భక్తులకు సాధ్యము కాదు. మతాచార్యులయందు శుద్ధముగ్ధభక్తి ఉపాదేయముకాదు. అట్లగుటచే బసవేశ్వర భక్తిశీలమును ముగ్ధభక్తుల వరుసలోకాక మొట్టమొదట అనుశీలించుట యగుచున్నది. ముగ్ధ భక్తులనునరించెడి భక్తిమార్గమున కీతడు గురువు. అందుచే నీతనికి మొదటి పీట.

జన్మతః తనయందు నెలకొనియున్న జ్ఞానవైరాగ్యవాసనలను బసవన్న యీ క్రింది చర్యల ద్వారమున వ్యక్తీకరించినట్లు పాల్కురికి సోమనాథకవి వర్ణించెను. బాల్యమునుండియు భగవదర్చితమైన మనసు కలవాడైన బసవన్న తన తలపులను చేష్టలద్వారా యెట్లు వ్యక్తీకరించెనో నీ క్రింది పాదములందు కవి హృదయముగా వర్ణించెను. ఇట్టి సంస్కారము శాంత భక్తికి ప్రాతిపదిక వంటిది. శాంతరతికట్టి హృదయము జనక స్థానమని వ్యంజింపజేయుట విశేషము.

'వెనుకఁజీకటియుండఁదనకేటితేజ
 మనుగతి దీపంబుఁగనుఁగొని నవ్వు
 సన్నుతలింగపు ప్రసాదమగ్నతన
 యున్నట్లు చనుగుడ్డు నూరకయుండు
 శివసుఖామృతమును జేఁగ్రుమ్మరించి
 చవిసూచుమాడ్కి హస్తములారగించు
 శివపదధ్యాన నిశ్చేష్టితావస్థఁ
 దవులు చందంబునఁదావెఱఁగందు
 బిలిబిలి సంసారమిలఁ బాఱఁదోలి
 చెలఁగి యాడెడుగతిఁ జేతులాడించు
 మాయాప్రపంచంబు డాయంగనీక
 పాయఁ దన్నెడురీతిఁ బాదంబులార్చు
 వడిమెయిఁ దనవూని వచ్చిన పనులు
 దడవయ్యెననుచు నుల్కెడుభంగినులుకు
 భవుఁ బాడ నానందబాష్పంబు తొలుకు
 పవిది నేడుచుఁ గనుఁగవ నశ్రుతొలుక
 భవపాథలకు నగపడి మొఱవెట్టు
 భవుల కుయ్యాలించుబాతి నాలించు
 నొడయల యడుగులఁబడి మొఱవెట్టు
 వడుపునఁ బుడమిపైఁ బడిబోరగిల్లు
 నిలమఱవడ్డ నిర్మల శివభక్తి
 తనయెత్తువడుపునఁ దాఁదలయెత్తు
 నరుదొందఁ బద్మాసనాసీనవృత్తిఁ
 బొరి నభ్యసించుపొల్పునఁ గూరుచుండుఁ
 బూరి ద్వితీయ శంఖుండనునంది
 నేనను బావన నిలఁదోగి యాడు
 నావీర మాహేశ్వరాచారమెల్లఁ
 బ్రోవయి నిల్చినపోల్కి నిల్చుండుఁ
 గడఁకతో నాది మార్గము దప్పకుండ
 నడుగిడులీలఁ దప్పడుగులువెట్టు

మలహరుఁ బేర్కొను మాత్రగద్గదము
లలరుకై వడిఁదొక్కుఁబలుకులు వలుకు
బల్లిదుల్మాశివభక్తులే యనుచుఁ
గ్రేళ్ళువారుచు నాడుక్రియఁ బాఠియాడు
సంత వినోదం పుటాటప్రాయమున
సంతతంబును శివార్చనమాచరించు'

బ.పు. పు 18

బసవన్న విషయ వైరాగ్యము, ప్రాపంచిక వైరాగ్యము నతడు తన
తల్లిదండ్రులతో మాట్లాడిన మాటలలో వ్యక్తమగుచున్నది:

'కాకులు వెంచిన కోకిలపిల్ల
కాకులఁబోలునే కావుకావనుచు
నెక్కడి తల్లి మీరెక్కడి తండ్రి
ఎక్కడితోడు ధర్మేతరులారా
చెన్నయ్య మా తాత చేరమ తండ్రి
పిన్నయ్య కక్కయ్య బిడ్డనేనచు
వేడుక సచ్చక్తి విధినుండువాఁడ
నేడు గడయు మాకు నిది నిక్కువంబు
మీయంత నుండుఁడు మీరును నేను
నాయంత నుండెద వేయును నేల?'

బ. పు. పు. 22

ఆణవ మలమును బాయుటకు మాతా సతీసుతాదుల భ్రాంతిని వదలి తాను
శివాంశమైన చైతన్య స్వరూపమును కనుగొనవలయునని వీరశైవ దీక్షాబోధ
ఈ క్రింది విధముగా వివరించు చున్నది:

"సకలంబుఁ దానయై సర్వేశ్వరుండు
సకలంబు నాడించు చైతన్యమూర్తి
శివుఁడట్టి చైతన్య చేతనాత్మకుఁడు
తవిలిపేరేపంగఁ దానాడుజగము
తల్లి పార్వతియును దండ్రి శివుడు
నెల్ల భక్తులు తన హిత బంధుజనులు
ననుచు నానాపురాణాగ మారములు

మునుజెప్పెఁ గావున ముందుండి నీవు
 నాదిసీశ్వర బీజమందె తిగాన
 బేదంబులెల్లఁ గల్పితముగా నాత్మఁ
 జింతించి తెలియును స్థిరమౌటనీవు
 అంతన పాయునీ కాణవమలము '36

తత్వ వివేచనముగల బసవన్న కర్మబద్ధుడగుట కంగీకరించక తండ్రితో
 పలికిన పలుకులివి:

'వీరమాహేశ్వరాచార దీక్షితుని
 నిర్మితోభయకర్మనిర్మూలు నన్నుఁ
 గర్మాబ్ధి ముంచుట ధర్మమే నీకుఁ?
 గ్రచ్చఱఁగన్నులఁగానవుగాక
 వచ్చునే బసవని వడుగ సేయంగ'

బ.పు.పు. 19

వీరశైవులు మహేశ్వర దీక్షను బొందిన తరువాత పూర్వాశ్రమమును
 నిరసించవలెనని సిద్ధాంత శిఖామణి తెలుపుచున్నది.

'లింగై కనిష్ఠ హృదయ స్పదామాహేశ్వరోజనః
 పూర్వాశ్రయగతాన్ ధర్మాన్త జేత్వాస్వచారరోధకాన్' 37

శివలింగై క నిష్ఠా హృదయలైన మాహేశ్వరులు మాహేశ్వరాచారము
 లకు విరుద్ధములైనట్టి పూర్వాశ్రమ ధర్మములను వూర్తిగా త్యజించవలెను.
 వీరమాహేశ్వరుడైన బసవన్న ఉపనయనము నంగీకరించలేదు. దేవతలకారాధ్య
 దైవమైన ఈశ్వరుని కొలుచువాడు అన్యదేవతలను స్మరించ నవసరము లేదని
 ఖండితముగా పలికెను. మంత్రములకు రాజమంత్రమై వెలయునది శివమంత్ర
 మని భసిత రుద్రాక్షధారణ మోక్షానుసారి వేషమని అన్యదేవతాస్మరణ మాత్ర
 మున ఇరువదెన్నిది కొట్ల నరకములు పొందుదురని శ్రుతులు ఘోషించు
 చుండగా తనకు వడుగు చేయవలెనని తండ్రి యెట్లు తలంచెనని బసవన్న
 ఆక్షేపించెను.

అదికాక షడ్ధర్మనాతితమైన

మదినాది సద్భక్తి మార్గంబు పనుము

శ్రుతి 'పశ్యతశ్చక్షుయుత' యంచుఁబొగడు

స్తుతుల మీఱిన యట్టి సూక్ష్మరూపంబు
 ఆదికి నాది నిత్యానందమూర్తి
 శ్రీదివ్య లింగమూర్తియను దైవంబు
 నట్టి యీశ్వరు నాత్మఁ బట్టించి చేతఁ
 బెట్టంగఁజాలిన పృథుదయామూర్తి
 ప్రకటింప 'సగురోరధిక' మనఁబరగు
 సకలస్వరూప మానమయ సద్గురుఁడు
 మంత్రంబులకు రాజమంత్రమై వెలయు
 మంత్రంబు దానికి మఱి షడక్షరియు
 భవదూరమగు జటాభసిత రుద్రాక్ష
 సవిశేష మోక్షానుసారి వేషంబు
 భువిజన్మ పాపౌఘ భూజకుఠార
 మవిరళ సత్క్రియాష్టాంగ సదృశ
 సందర్శనంబుల సకలపాపములు
 డిందు మోక్షాంగన వొందుఁగావునను
 నిది పలప్రాప్తియింకిట మీఁదలింగ
 పదనేవనోత్కృష్ట భవ్య సౌఖ్యంబు
 పలమిట్టిదని చెప్ప బావింపశ్రుతుల
 తలమె జీవన్ముక్తి తత్త్వాత్మకంబు
 ....

"ధరనన్య దేవతాస్మరణ మాత్రమున
 నిరువదెన్నిది కొట్లు నరకంబు తొందు"
 నన శ్రుతులందును వినరె బాపనికి
 దినకర పావక దిక్పాలకులను
 హరి విరించ్యాదుల నఖిల దేవతల

ధరమూఁడు సంధ్యలఁ దాఁ గొల్వవలయు'

బ.పు.పు. 20,21

వరమేశ్వరునకు ఇతర దేవతలతో సమానత్వమును చెప్పుటను ఓర్పు
 కొనలేడు మహేశ్వరుడు.

‘బ్రహ్మద్వైర్మలిన ప్రాయైర్నిర్మలే పరమేశ్వరే
సాయ్యాక్తిం యోన సహతే సవై మహేశ్వరాభిధః.’³⁸

‘బ్రహ్మ విష్ణు రుద్రేంద్రాస్తే సంప్రసూయంతే’ అనుశ్రుతి వాక్కును బట్టి జననమరణాదులచే పీడింపబడుచు ఆణవాది మలములతో కూడిన బ్రహ్మదులతో ఆణవాది మలరహితుడైనట్టి పరమేశ్వరునకు సమానత్వము చెప్పట నెవ్వడోర్వలేడో అతడే మహేశ్వరుడు.

వీరమహేశ్వర దీక్షితుడైన బసవన్న పరమేశ్వరునితో మరేదైవమును సమానముగా భావించుట ఓర్పుకొనలేడు.

రుద్రాక్ష భసితధారులను వీరశైవులు సాక్షాద్రుద్ర మూర్తులుగా తలంతురు. శుద్ర ముద్రలనుగూర్చి కలనైన తలచుట దోషముగా భావించురు. బసవన్న తండ్రితో నిట్టి యభిప్రాయమునే వ్యక్తపరచెను.

‘రుద్రాక్షభసితాది ముద్రలు దాల్చి
శుద్రముద్రలు దాల్చి గూడునే చెప్పమ!’

బ.పు.పు. 19

‘దర్శనాత్ స్వర్కనా చైవ సమరణాదపి పూజనాత్
రుద్రాక్షధారణాల్లోకే ముచ్యంతే పాతకైర్జనాః॥’

‘భస్మోద్ధూలితసర్వాంగా ధృతరుద్రాక్షమాలికాః
యేభవంతి మహాత్మానో రుద్రాస్తే నాత్ర సంశయః॥’³⁹

రుద్రాక్షలను ధరించినను, స్పృశించినను, స్మరించినను, పూజించినను, ధరించినను జనులు పాపముల వలన విడువబడుదురు. సర్వాంగములందు భస్మధారణ చేసి రుద్రాక్షలను ధరించు మహాత్ములు సాక్షాద్రుద్రులేయగుటలో సంశయము లేదని సిద్ధాంత శిఖామణి తెలియచేయుచున్నది. శైవాచారనిరతి గల బసవన్న ఈశ్వరార్చన కళాశీలుడు, ఆగమోక్త ప్రకారముల లింగమ జంగమముల నర్పించువాడు.

‘గురుముఖతః దీక్షాసంస్కారమునంది లింగార్చన పరాయణులగు వారికి కొన్ని చిహ్నములుండును. అవి బాహ్యోభ్యంతర భేదముచే ద్వివిధము. బాహ్య చిహ్నములు పది కలవు. అందు మొట్టమొదటిది ముఖ్యమైనది భస్మరుద్రాక్షధారణము.’⁴⁰

భస్మరుద్రాక్షధారణమును గూర్చి చంద్రజ్ఞానాగమము ఈ విధముగా తెలియజేయుచున్నది:

‘తేషాం బాహ్య చిహ్ననిదశసన్నిబృహస్పతే
ప్రథమం భస్మరుద్రాక్షలింగధారణమీతమ్॥’

‘ఉద్దేశానంతతః కార్యమవణనమేవచ
త్రిపుణ్ణిం చేతి విఖ్యాతం త్రివిధం భస్మధారణమ్॥’

‘పంచభిర్భూభిర్యాపి మూలమస్త్రేణ వాపునః
సమ్మన్య నిర్మలం భస్మతేన లిమ్పేత్సంయుతః॥’

‘భస్మనామస్త్రితేనైవ సజలేనానులేపనం
అవకుణ్ఠన మాఖ్యాతం త్రిపుణ్ణి మథక ర్యతే॥

‘దాత్రింశత్త్వా నటివాద షోడశ స్థానకేఽథవా
అష్టస్థానే తథాచైవం పంచస్థానే చయోజయేత్॥’

‘భస్మస్నాన విధిం వక్ష్యామ్యశేషా హృష నాశనం
భస్మముష్టిం సమాదాయ సంహితా మస్త్రమస్త్రితం
మస్తకాత్పద పర్యంతం భస్మస్నానం సమాచరేత్॥’⁴¹

‘శిఖాయా మేకరుద్రాక్షంత్రింశత్తు శిరసావహేత్
ద్వాత్రింశత్తు గళే దద్వాత్ బాహ్వష్టోడశషోడశ॥

ద్వాదశం మణి మన్దేఽపిస్కవ్దేవచ్ఛ శతం వహేత్
అష్టోత్తరశతైర్మా లాంజవయజ్ఞేప్రకల్పయేత్
ముక్తా ప్రవాళస్పటి కరౌప్యవైడూర్య కాఞ్చనైః
ధారయేద్యస్తు రుద్రాక్షాన్సరుద్రో నాత్రసంశయః॥’⁴²

వీరశైవాచారనిరతుడైన బసవన్న మనోవాక్కాయ కర్మలచేత అనగా త్రికరణశుద్ధిగా వీరశైవాచార సంపదాయముల నాచరించిన ఘన భక్తి సంపన్నుడు. మనసులోని భక్తి మాటలలో వ్యక్తము చేయుటయే కాదు అతని వేషము ఆచరణయు అనుగుణముగనే యుండును. పెళ్ళికొడుకుయిన బసవన్న నేషధారణను పొల్కురికి సోమనాథ కవి యిట్లు వర్ణించెను:

‘భనీతంపు నెఱవూఁత పలుచగాఁబూసి
నొసలఁ ద్రిపుండ్ర మొప్పెనఁగ ధరించి
మౌళిబ్రహ్మ సుమంబులు దుఱిమి
పొలఁగ రుద్రాక్షభూషలు దాల్చి
సారమై లింగవసాయితంబనెడు
పేరను గల్గు కఠారంబు గట్టె’

బ.పు; పు 23.

బసవన్న ఆగమోక్త ప్రకారములనే భగవత్సేవన చేయువాడు. ‘మౌళి
ప్రసాద సుమంబులు తురిమి’ యనుటలో నీ విషయము స్థిరపడుచున్నది.

‘నిత్యనిద్రేనదేవేన భిషజాజన్మరోగిణామ్
యద్యత్ప్రసాదితం భుక్త్వాతత్తజ్జన్మరసాయనమ్॥’⁴³

జన్మమనెడు రోగమును బాపు వైద్యుడును, శివలింగము నందెల్లప్పుడును
నుండువాడును, స్వయంప్రకాశకుడైన మహాదేవునిచే స్వీకరింపబడి ప్రసాద
రూపమైయుండు వస్తువు సంసార రోగమును బోగొట్టు మహారసాయనము.

‘పత్రం పుష్పం ఫలం తోయం యచ్చివాయ నివేదితం

తత్తత్ స్వీకారయోగేన సర్వపాపక్షయో భవేత్॥’⁴⁴

ఆకుకాని, పువ్వుకాని, ఫలముకాని, నీరుగాని, శివునకు నివేదితమైన
దానిని స్వీకరించుటవలన నెల్లపాపములు నశించునని వీరశైవ సిద్ధాంతము.

ఆజన్మ భక్తియుక్తుడైన బసవన్న మౌళి ప్రసాద సుమములు తురిమి
లింగవసాయిత శత్రుధరుడై పెళ్ళికి బయలుదేరినట్లు వర్ణించబడినది లింగవ
సాయిత శత్రుమును ధరించుట వీరశైవాచార సంప్రదాయము.⁴⁵

వీరశైవులకు జంగమ లింగమమే ప్రాణలింగము. జంగముండుత్త
మోత్తముండు. పరమ శివుడు స్థిరలింగమందు మంత్ర సంస్కారముచే
మాత్రమే యుండును. చరలింగమైన జంగమునియందు శివుడెల్లపుడుండునని
వీరశైవసిద్ధాంతము.

‘అచరే మంత్ర సంస్కారాల్లింగేవసతి శంకరః’

సదాకాలం వసత్సేవ చరలింగే మహేశ్వరః⁴⁶

శివయోగియనెడి యీ జంగమ లింగమునకు (చరలింగమునకు) వీడి సమర్పించినను నది తిరుగులేని ఫలము నిచ్చును కావున సర్వప్రయత్నములతో మహాత్ముడైన ఆ శివయోగికి దానము చేయువలెనని వీరశైవ సంప్రదాయము.

‘శివయోగిని యద్భుతం తదక్షయఫలం భవేత్
తస్మాత్సర్వప్రయత్నేన తస్మై దేయం మహాత్మనే’⁴⁷
అనుభవసారముకూడ నీ విషయమునే ద్రువపరచుచున్నది.

కం॥ జంగమ పరాజ్ఞుఖండై
లింగార్చన సేయునతని లీలఁ దలిర్చన్
వెంగలియె శవమునకును
శృంగారముఁ జేసినట్లు శివభక్తినిధీ!

ఉ॥ ‘జంగమ భక్తి లింగపరిచర్యయ మీటుట యుత్తమంబు త
జ్జంగమలింగ పూజలవి సామ్యము నల్పుట మధ్యమంబు మున్
జంగమలింగ పూజ యెడ సల్పక లింగముఁ గొల్పుచున్నియె
న్నంగఁ గనిష్ఠమాట శరణ ప్రతిపత్తియె ముఖ్యమెమ్మయిన్’⁴⁸

బండారి బసవన్న అతిభక్తితో భక్తుల నెదుర్కొని కొలిచిన విధము సోమనాథుడు చక్కగా వర్ణించెను:

‘ప్రతి దినంబును భక్త బండారి బసవఁ
దతిభక్తిరతి మతి నంకురింపఁగను
శాశ్వత ఘనలింగ సంపద మెఱసి
యీశ్వర భక్తుల నిద్లెదుర్కొనుచు
మంగళ హర్షోదితాంగ విక్రియల
సంగతి నాత్మ నుప్పొంగి యుప్పొంగి
భయ భక్తి యుక్తి దదృక్రాంఘ్రిచయము
పయిఁ జక్క జాగిలఁబడి మ్రొక్కి మ్రొక్కి
పటుతరసదృక్త పాదాబ్జరేణు
పటల పర్యంకంబుపై బొర్లి పొర్లి
హరభక్త నికరదయామృతవృష్టి

మహాత్ములను సేవించుట మొదలగునవి శాంత భక్తి రసమునకు ఉద్దీపనములు. భక్తుల నెదుర్కొనునపుడు బసవన్నకు కలిగిన హర్షము కవిగా వర్ణించెను:

‘మంగళ హర్షోదితాంగ విక్రియల
సంగతి నాత్మనుష్ఠాంగి యుష్ఠాంగి’

ఇష్టమైన వానిని పొందునపుడు కలుగునది హర్షము.

‘దేవభర్తృ గురుస్వామి ప్రసాదః ప్రీయసంగమః

మనోరథా ప్తిరప్రాప్య మనోహరధనాగమః

తథోత్పత్తిశ్చ పుత్రాదేర్విభావో యత్ర జాయతే

నేత్ర వక్త్ర ప్రసాదశ్చప్రియోక్తిః పులకోద్గమః

అశ్రుస్వేదాదయశ్చాను బావహర్షం తమాదిశేత్॥’ 49

దేవభర్తృ గురుస్వాములు మొదలగువారి యనుగ్రహము, ప్రీయము, మనోరథము నీర్ధించుట, అప్రాప్యమనోహర ధనాగమము యోత్పత్తి మొదలగునవి విభావములు. నేత్రముఖ ప్రసన్నత, ప్రీయోక్త్యమము, అశ్రుదాయము, స్వేదోదయము మొదలగునవి అనుభావములు హర్షము వ్యక్తమగును. బసవని యందు భక్తులను గాంచుట వలన హర్షము శాంతభక్తికి పోషకముగా వర్ధింపబడుట నీ కార్యము నందఁగును.

బసవన్న ప్రీయోక్తులతో భక్తమండలిని సంతోషపరిచెడివాడు.

‘చారువచోవిలాసంబులఁ దనర

నోరార వారి నన్ను తి చేసి’

బ. పు. పు. 34.

హరభక్తులతో నాడునపు డతఁ డానంద పారవశ్యమున నోలలాడువాడు.

‘దరహానితాస్య విస్ఫురణయుఁదనర

హరగణాస్థానంబునం దాడి యాడి’

బ. పు. పు. 34.

శివభక్తగణములందు శివ తత్త్వమరసి వారిని సేవించి తరించిన భక్తాఁల బసవన్న.

‘అనవరతము నీప్పితార్థల కర్థిఁ
దనుమనోధనము లవ్వన నేనీ చేసి’

బ.పు.పు 34

త్వప్తినొందెడువాడు. వీరమహేశ్వరులు గురులింగమ జంగమములకు
తను మనోధనములర్పించుట ఆచారము.

‘ప్రాణేశ్వరునకుఁ బ్రాణార్థంబులొసఁగు
జాణవై ధనమిమ్ము సదృక్తులకును
వినుము వెండియు నొక్కవిత్తమేకాదు
తనుమనోధనములు దగఁగురులింగ
జంగమావలి వినిశ్చయ మెట్టులనిన
సంగత లింగ దీక్షాకాలములను
త్రివిధ మూర్తులకును శ్రీగురుస్వామి
త్రివిధమిమ్మునియె నాత్రివిధమెట్లునిన
తను వెప్పుడును గురూత్తమునకు మనముఁ
దనర లింగమునకు ధనము భక్తులకు
మనమనోవాక్కాయ కర్మ సత్క్రియలఁ
దనగురుని యనుజ్ఞఁదప్ప కిచ్చెదను
మనములకెల్లను మనమైనలింగ
మును శ్రీగురుండును ముదమారనిచ్చు
నటుగాక దీక్ష నీవానించినపుడు
తటుకునఁదను మనోధనముఁ ద్రిమూర్తు
లకు సమర్పింప వాలాయంబు గాన
నొకటియు నీది గాకుండుటఁ దెలిసి
త్రివిధమూర్తులకును ద్రివిధ వస్తువుల
నవిరళప్రీతి నీవర్పించితేనిఁ
బట్టిందు సద్భక్తి భావమంతటను
గట్టిగాఁ దొలఁగునీ కార్మిక మలము’ 50

అని వీరశైవ దీక్షా బోధయం వివరించినట్లు త్రివిధ వస్తువులను త్రివిధ
మూర్తుల కర్పించిన కార్మికమలము తొలగునున్న విషయమును నమ్మి జీవిత
మున పాటించిన ఐనవన్న భక్తులలో భగవత్స్వరూపము గాంచకలిగిన జ్ఞాని.
అహర్నిశలు భక్తులను నేవించి తరించిన మహనీయుడు.

‘శీల సంబంధుల శీలంబు లెఱిగి

శీలసంబంధ సుస్థితి నుంచి యుంచి’.

బ. పు. పు. 34

శివసంబంధమైన విశిష్ట జ్ఞానమును కలిగి శివధ్యానైక తత్వదులై శివ పాప్తియందుత్కంఠ కలిగినవారే శీలవంతులని సిద్ధాంత శిఖామణి నుడువు. చున్నది.

‘శీలం శివైక విజ్ఞానం శివధ్యానైకతానతా

శివప్రాప్తి సముత్కంఠాతద్యోగీ శీలవాన్స్మృతః.’⁵¹

వైరాగ్యసంసార వర్జితాత్మకుడైన అల్లమ ప్రభువు రాక విని బసవన్నకు కలిగిన సంతోసమున కవధి లేదు.

‘గుణహీనుడయ్యును గుణమిచ్చువాని

బ్రహ్మవాత్ముడయ్యు నేర్పడియుండువానిఁ

గని శరణుచు గద్గదకంఠుడగుచుఁ

గనుఁగవ హర్షాశ్రు కణములు దొరుగ

బసవఁడల్లంతటఁ బ్రణమితుండగుచు’

బ.పు; పు. 37

‘మదనమృద పీడాద్యైర్వైస్వర్యం గద్గదం విదుః’ మదమువలన సంతోషం వలన పీడాదుల వలన కలుగు గాద్గద్యమే వైస్వరము.⁵² అల్లమ ప్రభువును చూచుటవలన కలిగిన హర్షముచే బసవన్న కంఠస్వరము గద్గదస్వరముగా మారినది. కవి సాత్త్విక భావమును చక్కగా వర్ణించెను.

‘అశ్రునేత్రోద్భవం వారి క్రోధ దుఃఖ ప్రహర్షజం’ క్రోధము దుఃఖము హర్షము అనువానివలన పుట్టిన కన్నీరే అశ్రువుగా ఆలంకారికులు పేర్కొనిరి.⁵³

జంగమునే ప్రాణలింగముగా భావించి పూజించు బసవన్నకు అల్లమ ప్రభువును కనుగొనినంతనే ‘కనుఁగవ హర్షాశ్రు కణములు’ దొరలినవి. అల్లమ ప్రభువుకు విందుచేసి, చేసిన పదార్థములన్నియు ప్రభు వారగించగా, ఇంకెటులో నని ఆలోచించక.

‘ఏనకాకోగిరం బింక నీకనుచు’⁵⁴ - నీకు నేనే ఆహారమని పలికి ప్రభువును మెప్పించి వరములు పొందెను. తన మనసు తన పలుకుతో పాటు తన తనువును కూడ భగవత్స్వరూపుడని భావించిన అల్లమ ప్రభువును నివేదించుకొన్న త్యాగధనుడు బసవన్న.

మమకారములు లేకుండుట, నిరహంకారముతో జీవించుట యనునవి శాంతభక్తి కనుభావములుగా చెప్పబడినవి.

‘మోహమా యాదితమోరాశిఁ ద్రుంచి

దేహేంద్రియాది విద్వేషంబడంచి’

బ. పు; పు. 41

తన యర్థాంగియన్న మమకారముగాని, మానావమానములను గూర్చిన చింతనముగాని తలంచక అర్థించుటకు వచ్చిన భక్తుని శివస్వరూపునిగా బావించి యతడు కోరిన తన యిల్లాలి పట్టుపుట్టమును ఇచ్చెను.

“పుట్టుసావెఱుగని యట్టిమహాత్ముఁ

డిట్టలంబుగ నీదు పుట్టమగ్గెడిని

పుట్టమీవేగ మీ పుట్టమిచ్చినను

బుట్టము మన” మని యట్టిచందమున

లజ్జయు నీగ్గుదలంపక బసవఁ

డజ్జలజ్ఞాక్షి వల్వఱిమఱిఁబట్టి

యెలువంగ నొలువంగ నొక్కవస్త్రంబు

దశితాంబుజానన మొలఁబాయకున్నఁ

గనుఁగొని’

బ. పు; పు. 57

జనులాశ్చర్యపోయిరి. ‘నిక్కంబు బసవని నిజభక్తి మహిమఁ దక్కువ గాదయ్యె దరుణి మానంబు’ అని భక్తమండలి బసవని, అతని భార్యను వినుతించిరి. మమకారము లేదనుటకిదొక చక్కని యుదాహరణము.

శాంతభక్తుడు, శివతత్త్వమరసినవాడు, నిరంతర శివధ్యానైక పరతంత్రుడు, మహిమలు చూపగల మహితాత్ముడయ్యు, తానుచెప్పిన గీతములు భక్తులు పాడగా విని మడివాలు మాచయ్య కోవగించుట తెలిసికొనిన బసవన్న -

‘అంతనంతయు విని యాత్మలోఁగలఁగి

యంతత ధరణి సాష్టాంగంబు లిడుచు

బసవఁడు భక్తజన సహాయుడగుచు

వెసనేఁగుదెంచి భయసమగ్రవృత్తి

మడివాలు మాచయ్య యడుగుల పొంతఁ

బుడమి సర్వాంగముల్ వొందంగమొక్కి’

బ. పు; పు. 109

అత్మనిందాతి దీనోక్తులతో తనను క్షమింపుమని కోరెను. బసవన్న నిరహంకారమునకు, అత్మతత్త్వ వివేచనమున కిదొక మచ్చుతునక. అర్థించిన భక్తుల కోరికలు తీర్చుటయేకాక ఆశించని భక్తులనాదుకొను ధార్మికుడు బసవన్న. మోళిగ మారయ్య కట్టెలు కొట్టి తెచ్చి విక్రయించిన ధనముతో జంగమ కోటికి ఆరగింపు చేయుట విని బసవన్న వ్రచ్చన్న వేషముతో వారిల్లుచేరి వారికి తెలియ కుండ రెండువేల మాడలు ఒక్క వడిగము క్రిందనుంచి ప్రసాదముగైకొని వచ్చెను. ద్రవ్యార్జనము ధర్మమునకే ఉపయోగపడవలెనని సిద్ధాంతమును నమ్ముటయేకాదు, జీవితమునందాచరించి చూపిన మంగళ చతుడు బసవన్న విశ్వగుణాదర్శము కూడ నిట్టి భావమునే స్థిరపరచుచున్నది.

'భోగాయైవ నితంబినీ పరిణయోయాగహృతిః ఖ్యాతయే
స్వార్థం పాపకృతిః కుపాత్ర విషయ త్యాగార్థ మర్హానమ్
స్వాధ్యాయాధ్యయనం ప్రతిగృహకృతే వాదాయ శాస్త్రశ్రమః
దుష్టేచ్ఛోదర పూర్తయే యదిహరేః కైంకర్యమాచర్యతే.'³⁵

వివాహము సంతానమునకుకాక భోగమునకు, యజ్ఞము స్వర్గమునకు కాక ఖ్యాతికిని, పిండివంటలు చేసికొనుట అతిథులకు కాక తనకొరకేను, ద్రవ్యార్జనము ధర్మకార్యములకు కాక కుత్సితుల యుపయోగమునకును, అధ్యయనము బ్రహ్మలోకమునకుకాక బదులేమైన పొందుటకును, శాస్త్రాభ్యాస శ్రమ జ్ఞానార్జనమునకు గాక వివాదమునకును, భగవత్ కైంకర్యము పరమ పదమునకుకాక కడుపునింపుకొనుటకును ఆచరించిన అది నింద్యమే యగును.

ఇట్టి విషయములను చక్కగా గ్రహించిన జ్ఞాని బసవేశ్వరుడు. ద్రవ్యార్జనము ధర్మమునకే కాన మోళిగ మారయ్య జంగమకోటికి నలుపు ఆర్చనలను విని అత్యంతానందముతో నడుగకయే సహాయమందించిన ఉత్తమోత్తముడు బసవన్న.

'వేదశాస్త్ర పురాణే ఘనామికాద్యాగమేఘవ
లింగధారణ మాఖ్యాతం వీరశైవస్య నిశ్చయాత్॥'

'అఘోరాఽపాప కాశీతియాతే రుద్రశివాతనూః
యజుషోగీయతే యస్మాత్తస్మాచ్చైవఽఘవర్జితః॥'

‘యోలింగధారీ నియతాంతరాత్మా
నిత్యం శివారాధనబద్ధ చిత్తః
సదారయేత్సర్వమలాపహత్యై
భస్మామల చారురుయథాప్రయోగమ్॥’

‘యత్రేరుద్ర శివాతనూ రఘోరాఽపాపకాశినీ! తయానస్తను వాశంత
మయాగిరిశంతాభివుకశీహి॥’ 56

వేదములు, శాస్త్రములు, పురాణములు, కామికాది వాతులాంతములగు
గమములు వీరశైవునకు లింగధారణ విధిగా చెప్పబడినవి. మంజూష
త్రము కూడ లింగధారణమునే బోధించుచున్నది. కావున లింగధారియైన
శైవుడు పాపరాశివలన విడువబడినవాడగును.

వీరశైవాచార సంపన్నుడైన బసవన్న తాను లింగధారి యగుటయే
ప-

‘లింగవంతుల గాని తెంగుల కతని
యంగజాంతరమున కరుగరాదనుచు
వంగకాయలు గట్టుకొంగులఁ బొదివి
లింగసన్నిహితుల భంగివట్టిల్లఁ
జనుదెంచియాబసవదండనాథుఁ
గని భయంపడి మ్రొక్కఁగన్నులనవ్వి’

బ. పు. 42

ఈశ్వరార్చనలు గొంకక చేయుడని కూర్చుండబెట్టి లింగావసరములు
సంప ఆ బసవయ్య భావసంగతిని వంగకాయలు ప్రాణలింగములయ్యెను.

కన్నడ బ్రహ్మయ్య యను శివభక్తుడు దొంగతనము చేసి తెచ్చిన
ముతా జంగమకోటినిర్పించువాడు. శివభక్తుల యింట దొంగతనము చేసెడి
ఓకాడు. శివభక్తుడు దొంగయైనను బసవన్న కంటికి వ్యక్త లింగమే. శరణని
కి కన్నడ బ్రహ్మయ్యకు బసవన్న దాస్యము చేయుట, అతని నిరహంతార
నకు, నిర్మల నిశ్చలభక్తికి నిదర్శనము.

సారవీరప్రతాపాచార్యుని, జంగమారాధకులలో అగ్రగణ్యుని కన్నడ
బ్రహ్మయ్యను పురవీధిలో గాంచి బసవన్న సాష్టాంగ నమస్కారము చేయ-

'పట్టుముగత్తియు బలవంబుఁగన్న
పెట్టఁబోవలయు నాకిట్టున్న భంగి
నొండెడ ధనములె దొనర బిజ్జలుని
బండారమిలు సూప బసవర'మృనినఁ
బ్రత్యుత్తరం బీనిబాస గావునకు
సత్యనుచిత మన 'కట్టకా' కనుచుఁ'

బ.పు;పు. 155

బిజ్జలుని ధనాగారము చూపి కన్నడ బ్రహ్మయ్య దోచుకొనుటకు
సహాయపడెను. తాను దర్శించుచున్నది సాక్షాత్ శివ స్వరూపమును, కైంకర్య
భావముతో సేవ చేయుచున్నది ఆ భగవంతునకు, ఆ జంగమ మాచరించు
పనులను గూర్చిన చింతనము తన కనవసరము. ఆ కన్నడ బ్రహ్మయ్య చేత
కూడ మహిమలు చూపించగల్గిన మహిమాన్వితుడు బసవన్న.

వీరశైవులందరు జాతి వివక్షతలేక వ్యవహరింతురు.

'సుకృతీ దుష్కృతీ వాపి బ్రాహ్మణోఽంత్యజోఽపి వా
శివై క భావయుక్తానాం సద్యశో భవతి ద్రువమ్॥' 57

సర్వము శివమయమను దృఢమైన భావములు గలవారికి పుణ్యాత్ముడు,
పాపాత్ముడు, బ్రాహ్మణుడు, అంత్యజుడు అందరు సమానులేయనుట నిశ్చయ
మని వీరశైవసీద్ధాంతము. విభూతి, రుద్రాక్ష, లింగధారణచేసిన వ్రతీ శివభక్తుని
శివస్వరూపునిగా భావించు బసవన్నకు మడివాలు మాచయ్యకూడ సాక్షాత్తు
లింగమూర్తిగా భాసించెను.

మడివాలు మాచయ్య చాకలి. అన్యమతస్థులు ఎదురైన, తాకిన వారిని
చంపెడి నియమము కలవాడు. ఆ ఊరి కేతెంచిన క్రొత్తవాడొకడు తెలియక
మాచయ్యను తాకగా కోపగించి వానిని పొడిచి మీదికి విసిరివేయగా అతని
శవముకూడ కనిపించలేదని వ్రజలు చెప్పగా విని రాజు కోపించి మాచయ్యను
చంపుమని సేవకుల కానతి యిచ్చెను.

'భక్తుల కులమెత్తి పలుకనిబాస' గాన బసవేశ్వరుండు బిజ్జలుడు
మడివాలు మాచయ్యను 'చాకలి' యని పలుకుట సహితము సహించలేక
పోయెను.

'చాకిచా'కని యేల సందడించెదవు
 చాకియే యతఁడు సాక్షాల్లింగమూర్తి
 కాక యేటికి గగనుకనిఁబలికెదవు
 కులజుండునతఁడె యకులజుండునతఁడె
 కులములేకయు నన్ని కులములు నతఁడె
 ఆ నీలగళు నవరావరావతారంబు -

బ. పు; పు. 102

అని పలికి బసవన్న శివభక్తుల మహిమలు వివరించి బిజ్జాలునితో
 సూచయ్యకు క్షమాపణలు చెప్పించెను.

ఏకపీఠం జగత్సర్వమేక మాకాశమాలయమ్
 ఏకతోయం సదాపీత్యా జాతిభేదం నకారయేత్॥'
 'అమరంగ నటుగాక యఖిల మర్చ్యులకు
 సమము దాతువులును సమము పిండములు
 సమము సూతకములు సమము జన్మములు
 సమము నిద్రాహార సంగకృత్యములు
 సమము మోహభయాభిషంగ తోభములు
 సమమింద్రియ విషయ సముదాయములును
 సమములీ భూత పంచకములు నవయ
 వములును సుఖదుఃఖ వాసనల్ సమము
 లదిగాక ధరయేక మఖిల జీవులకు
 తుదనాకసంబు పొత్తు సమస్తమునకు
 తోయమొక్కటి జగత్తునకుఁ బ్రాపింప
 నై యుండుఁ గుల భేదమైనలాగెట్లు'

*

*

*

'సద్రతి బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య
 శూద్రకులీనులంచును బల్కెదీవు
 ఎక్కడ వారికి నేతెంచెఁ గులము
 టక్కరులాడ మాటలుగాక యనిన'58

దీక్షాబోధ సహితము జాతిభేదమును గర్హించినది. పాములున్నను, ముండ్లున్నను పరిమళించు పుష్పములుగల మొగలి పొదవలె ఎన్ని దోషములున్నను భగవద్భక్తి గల పురుషుడు సాత్త్వికులలో పూజ్యాడగునని విశ్వగుణాదర్శనము కూడ వివరించుచున్నది.

‘భూయోదోషైరపి పరివృతః పూరుస్సాత్త్వికానామ్
ప్రాయః పూజ్ఞోభవతి భగవద్భక్తి మాసాద్యహృద్యామ్
అక్రాంతాఽపిప్రబలభుజగైః కంటకై రవ్యసలైః
కిన్నాదృత్యా సురభికుసుమాకేతకీ భాగ్యభాజామ్॥’ 59

మడివాలు మాచయ్య పీఠవ్రతాచారయుతుడు, శ్రేష్ఠుడు, కారణ పురుషావతారుడని తెలిసిన జ్ఞాని కాన జనవన్న మాచయ్యను ‘చాకలి’ యనుట విని ఓర్పుకొనలేకపోయెను. మాయామలంబు తొలగుటకు మానవుడు కులభ్రాంతిని, శ్రీ పురుష భ్రాంతిని విడిచి ఆత్మదర్శనము చేయవలెను. శిలలలో జనించినను పసిడి పసిడియే. ఏ జాతిలో జనించినను భక్తుడు భక్తుడే.

‘శిలలలోపల జనించిననేమి పసిడి
శిలయుఁ దానగునయ్య! చింతింపనట్ల
మానవులందు సంభవులైన నేమి
మానవులగుదురె మా భక్తవరులు
పూరుషులైన నపుంసకులైన
నారులైనను బ్రాహ్మణకులీనులయినఁ
జండాలులైనను శంభుఁ బూజింప
నొండేమి రుద్రసాములు విచారింప
నదిగాక నీవు యాత్మను గాంచి
వదలకుండినఁ గుల వ్యామోహముడుగుఁ
మఱిదానె తొలఁగు నీ మాయామలంబు
తొరలు నహంకృతి దోడ్తొనయడఁగు.’ 60

భక్తిని శంకించిన వానిని, భక్తుని గుర్తించని వానిని పీఠశైవులు సహించలేరు. కాని, పీఠశైవులకు ధర్మాచారస్థలమునందు ఓరిమి, దయ, క్షమ మొదలగునవి అనుసంపదలసిన ధర్మములుగా చెప్పబడుట వలన బిజ్జులుని పై

ఆగ్రహము చెందక భక్తగణముల మహిమలు చెప్పి ఆతనికి కనువిప్పు కలిగించెను.

‘అహింసా సత్యమస్త్రేయం బ్రహ్మచర్యం చయాక్షమా
దానం పూజా జపో ధ్యాన మితి ధర్మస్య సంగ్రహః’⁶¹

అహింస, సత్యవాక్కు, దయ, షమ, దానము, పూజ, జప, ధ్యానములు శైవ ధర్మములుగా పేర్కొనబడినవి. వీరశైవ ధర్మములను బోధించిన వాడు కాదు బసవన్న. ఆచరించి ఆదర్శప్రాయుడైన వాడు. వీరశైవులు జాతిభేదము పాటించక భక్తులను భగవత్స్వరూపులుగా భావించురు. అన్యమతస్తులను స్మరించరు, స్పృశించరు, కరుణించరు.

‘యద్గృహేష్యన్యదేవోఽస్తి తద్గృహాణి పరిత్యజేత్
నాన్యదేవార్చకాన్మర్త్యాన్ పూజాకాలే నిరీక్షయేత్’⁶²

ఏ గృహములందు శివేతర దైవములు పూజింపబడునో ఆ గృహములకు వీరశైవులు పోరాదు. పూజా సమయమున ఇతర దేవార్చకులను చూడరాదు. వీరశైవాచార విముఖులైన వారిచే పంపబడిన పదార్థములను తమ స్వాధీనమందున్నను ముట్టరాచని వీరశైవ సిద్ధాంతము బోధించుచున్నది.

‘స్వమార్గాచార విముఖైర్భవిభిః ప్రాకృతాత్మభిః
ప్రేషితం సకలం ద్రవ్యమాత్మలీన మపి త్యజేత్’⁶³

అతుల నిష్ఠాగరిష్ఠుండయిన బసవన్న జగదేక దండనాయకుడు ఆరగించుటకు తనయింటికాహ్వానించి, బసవన్న చనుదేరకముందే బ్రాహ్మణుల కాళ్ళు కడుగుట పరిచారకునిచే విని ఆగ్రహించెను.

‘జగదేవుడంతలోఁ జనుదేరఁగాంచి
భుగ భుగ కోపాగ్ని యెగయముందటను
తెరచీరవట్టించి చొరనెట్లువచ్చు
నరుగుము భక్తజనాశితో వెడలి
కులదైవమిలు వేల్పు మలహరుడుండఁ
బలుద్రోవలను బోవఁబాడియే నీకుఁ
గఱకంతు శుద్ధ నిష్కలభక్తియుక్తి
జఱకుల కదియేల సమకూడుఁజెపుమ

ముల్లోకనాథుని ముట్టగొల్చియును
 గల్లరిలోకుల షణ్ణియింపదగునె
 హరునకు మజ్జనం బార్చుచేదులను
 సరవి విప్రులకాళ్ళు సరిగడ్డదగునె
 శివపాదజలములు శిరమునదాల్చి
 భవుల కాకుల నీళ్ళు వై నల్కదగునె'

బ. పు; పు. 536, 237

అని పరి పరి విధముల నిందించెను. జగదేవుడు పశ్చాత్తాప చిత్తుడై
 శోకజల సమన్విత నేత్రుడగుచు-

'కర్మబద్ధుడనైతిఁ గష్టుడ ఖలుడ
 దుర్మదోపేతుడ దుష్కృతాలయుడఁ
 బ్రజ్ఞా విహీనుడఁ బరమ పాతకుడ
 నజ్ఞాని నధిక సర్వాపరాధుండ
 శంకమాలిన యనచారుండ దీని
 కింకఁ బ్రాయశ్చిత్తమేమియులేదు
 పానలేటికి విడుఁ బ్రాణంబు గెలస
 మానతియిందునా 'కనిమ్రొక్కినిలువఁ'

బ. పు; పు. 241.

జ్ఞానభక్తుడయిన బసవన్న మరికొన్ని దినములకు కల్యాణకటకమున
 శివద్రోహము జరుగగలదని శివద్రోహిని చంపిన శివుడు ప్రసన్నుడగునని
 పల్కెను. జగదేవ దండ నాయకుడు శివద్రోహిని చంపెదనని వీర తాంబూ
 లము గొనెను.

భక్తవత్సలుడు, భక్తైకదేహుడయిన పరమేశ్వరుడు పర్యత పుత్రితో
 భక్తరత్నములకు బండ్లారి బసవదని, స్థిరభక్తితో తనను కొల్చినగాని
 లభించని ముక్తి ధరలో బసవని తలచినంతనే కలుగునని బసవని సద్గుణ
 మహోన్నతిని వర్ణించెను.

'కారణలోక సంహారుండ నేను

కారణలోకేశికారి యితండు

భక్తవత్సలుడనైతి జగదేశముతో

భక్తరత్నములకు బండ్లారి యితఁడు
 భక్తైకదేహుండ భావింపనేను
 భక్తజనప్రాణి బసవ పీఠింప
 ముక్తికిరాజుజూ ముద్దినయ నేను
 భక్తికి రాజునూ బసవఁడిపింపఁ
 బసరింప నే లింగపట్ట బద్ధుండ
 బసవండు సద్భక్తి పట్టబద్ధుండు
 ఆచరలింగంబనే నచలేంద్రతనయ!
 నచరాచరక్షోణిఁ జరలింగ మితఁడు
 ననునాది నా పేరు శంభుండనంగఁ
 బొనర ద్వితీయ శంభుఁడు పీనిపేరు
 స్థిరభక్తి మమ్ముఁగొల్పినఁగాని లేదు
 ధరపీనిఁదలఁచినంతనే ముక్తిగలదు.'

బ. పు; పు.51,52

'బసవా' అని పిలిచినంతనే బసవన్న భక్తుల నాదుకొనిన ఘట్టములు
 బసవపురాణమునందు గలవు.

గొల్లెత చల్లకడవ నెత్తుకొని పోవుచు జారివడబోయి 'బసవ'యని
 తలచినంతనే బిజ్జలుని కొలువు కూటమునుండియే చేతులెత్తి ఆమెను పడకుండ
 కాపాడెను. చిట్టంబలుడు పూజా కుసుమములు కోసికొని వచ్చుచు బురదలో
 జారివడ బోవుచు 'చిట్టంబలాధీశ' యని స్మరించగా బసవన్న యతనిని పడ
 కుండ కాపాడెను.

బసవన్న ఆ ర్రజన రక్షకుడేకాదు. మహిమలు చూపి భక్తులను, భగవం
 తుని ఆశ్చర్య చకితులను గావించెను.

భక్తుడొకడు బసవన్నను చేరి ఇటునటు కదలక వుద్దెడు ముత్రముల
 నిమ్ము అన్న, ఎదురుగా నున్న జొన్నల రాశిని చూపి కావలసినన్ని ముత్రము
 లను కొనిపొమ్మనగ అవియన్నియు ఆశ్చర్యకరముగా ముత్రములయ్యెను.

బసవని శక్తిని పరీక్షింప సంగమవేపుడు బసవని మూడవకన్ను అడుగ
 'అయత లింగవసాయిత హస్తదై - యెఱుంగనె సీదు మాయనే' ననుచు
 అద్దముతో అతనికి మూడవ కన్ను చూపించగా భగవంతుడే సిగ్గుపడి పారి
 పోయెను.

మంత్ర బసవన్న భక్తుడు, శక్తియుక్తుడు, శాంతభక్తుడు. అంతర్లింగా రాధన చేయునపుడతడు జ్ఞాని. కాని, జ్ఞానులుకూడ సామాన్య భక్తులు అను సరించుటకు ఆదర్శప్రాయులై ఆచారనిరతులై యుండవలెను. కాన, బసవన బహిర్లింగారాధనకూడ చేయువాడు. లింగవంతులు కానివారికి తన ప్రాంగణ మున అడుగిడుటకు అనుమతిలేదని, లింగమూర్తులనే సాక్షాత్ శివస్వరూపులుగా భావించి తదనుగుణమైన ప్రవర్తనచే బసవన్న ముగ్ధభక్తుడుగా భాసించును. శాంతభక్తి సామాన్యముగా జ్ఞానులైన వారిచే ప్రదర్శింపబడును. ముగ్ధభక్తి యొక్క పరిణతావస్థ లేదా పలావస్థ బసవేశ్వరుని చరిత్రలో కాననగును.

సద్గురూపదేశము ననుసరించి ప్రాణలింగమును ధ్యానించి మానసిక పూజా ద్రవ్యములతో సదా పూజించవలయునన్నది వీరశైవధర్మము.

‘శ్వాభిషేక స్సలిలం వివేకో వస్త్రముచ్యతే
సత్యమాభరణం ప్రోక్తం వైరాగ్యం పుష్పమాలికా॥

గంధ స్సమాధి సంపత్తి రక్షతా నిరహంకృతిః
శ్రద్ధా దూపో మహాజ్ఞానం జగద్భాసి ప్రదీపికా॥

బ్రాంతిమూల ప్రపంచస్య నైవేద్యం తన్నివేదనం
మౌనం ఘంటాపరిస్పంద స్థాంబూలం విషయార్పణమ్॥

విషయ బ్రాంతి రాహిత్యం తత్ ప్రదక్షిణ కల్పనా
బుద్ధిస్తదాత్మికాసక్తిర్నమస్కార క్రియామతా॥

ఏవం విదైర్భావశుద్ధైరుపచారైర దూషితైః
ప్రత్యజ్ఞాన మనాభూత్వా పూజయే లింగమాంతరమ్॥’64

ఆ మానసిక పూజా ద్రవ్యములీ విధముగా వివరింపబడినవి:

శ్వాభిషేకజలము

నిత్యానిత్యవివేకము - వస్త్రము

సత్యవాక్కు - ఆభరణము

వైరాగ్యము - పూదండ

చిత్తమున ప్రాణలింగము నిలుపుట - గంధము

నిరహంకారము - అక్షతములు

శ్రద్ధ - దూపము

జగత్తును ప్రకాశింపజేయు మహాజ్ఞానము - ఆఖండదీపము.

అహంకార మమకారములను నివేదించుట - నైవేద్యము

మౌనము - ఘంటానాదము

శబ్దస్వరూపరసగంధసమర్పణము - తాంబూలము

విషయభ్రాంతి రాహిత్యము - ప్రదక్షిణము

తాదాత్మ్యమునందానక్తి - సమస్కారము

భగవత్సేవ బాహ్యమని, అభ్యంతరమని, బాహ్యంభ్యంతరమని నీర శిఖామణి మువ్విధములుగా పేర్కొనినది. ఇతరులకుకూడ కనిపించు పూజాది కర్మలు బాహ్య సేవయనియు, తనకు మాత్రమే కనిపించు శివపూజ కర్మము అభ్యంతర సేవయనియు, మనసు లింగాన క్తమైన బాహ్యంభ్యంతర సేవయనియు చెప్పబడినది.

‘బాహ్యమాభ్యంతరంచైవ బాహ్యభ్యంతరమేవచా
మనోవాక్కాయ భేదై శ్చక్రిదాతద్భజనం విదుః
అన్యాత్మ విదితం బాహ్యం శంభోరభ్యర్చనాదికం
తదేవతుస్త్వసంవేద్యమాభ్యంతరముదాహృతమ్॥’ 65

బాహ్యలింగార్చన విని ప్రాణలింగార్చన చేయుట పగిలిపో కుండలో పాలు పోయుట వంటిదనియు శైవమత ధర్మమున చెప్పబ కావున బాహ్యలింగార్చనకు శైవధర్మమున - అట్లే శైవభక్తియందు ప్రాముఖ్యము కలదని స్పష్టమగుచున్నది.

వీరశైవులలో అమాయకులైన ముగ్ధభక్తులు బాహ్య పూజకే ప్రా మిచ్చిరి. ఒక విధముగా మానసిక లింగార్చనము చేయువాడు జ్ఞానభక్తుడ బాహ్యలింగార్చనా నిరతుడు ముగ్ధభక్తుడు కావచ్చుననియు వివేచింపవల ముగ్ధభక్తులు బాహ్యలింగార్చనమునందును భక్తికే ప్రాముఖ్యమిత్తురు బాహ్యచారములకును విధి విధానములకును విశేషప్రాముఖ్యము నీయరు. వంతుడు కోరునది భక్తి కాని, వారాచరించిన పద్ధతితో నిమిత్తము లేదు.

‘చర్యావబోధరహితా భవభక్తిమాత్రా

న్నీతా స్త్వయా శివపురం యదహోకిరాతః

జాతిస్మరత్వ మథవా పరమామరత్వం

యేర్వాం విముక్తి రథవా భవతః ప్రసాదాత్॥’ 66

తెలియనివాడు చేసిన పూజ క్రమరహితమైనను భక్తి దృఢముగా నున్న యెడల పరమేశ్వరుడనుగ్రహించునని మల్లాణకవి స్తవము కూడ తెలియజేయుచున్నది.

మానసిక పూజాద్రవ్యములలో అభిషేక జలమనగా గంగాజలము కాదు. క్షమ, ఓర్పు. కాని, ఉడుమూరి కన్నప్ప బాహ్యపూజను గూర్చి మాత్రమే తెలిసిన ముగ్ధభక్తుడు. శుచి శుభ్రత, అభిషేక వద్దతి తెలియని అమాయకుడు.

‘వెప్పఁగాలను దొంటె శివుమీది పూజ

పోనూకి తెచ్చిన పుక్కిట నీట

మానుగా శివునకు మజ్జనం బార్చి’

బ.పు; పు. 81

పుక్కిటనీరు పూజకు పూజ్యమా? అను సందేహము సహితము రానివాడు. అహంకార మమకారములు నివేదించుటయే జ్ఞానభక్తులు భగవంతున కర్పించు నైవేద్యముకాగా కన్నప్ప-

“పటికి వెంట్రుకలపైఁ బత్తిరిరాల్చి

మఱి దొప్పఁ దెచ్చిన మాంసమర్పించి’

బ.పు; పు. 81

జంతువులను చంపి కాలి తెచ్చిన మాంసమును తన తలవెంట్రుకలపై పెట్టుకొని తెచ్చిన పత్తిని రాల్చి దానిపై ఆ మాంసమును భగవంతునకు నైవేద్యమిడిన దృఢనిశ్చల భక్తుడు ఉడుమూరి కన్నప్ప.

జ్ఞానులకిది అజ్ఞానమే; పూజావిధులు తెలిసిన పండితులకిది అనుచితమే. చదువుకొనినవారికిది చండాలుర పనియే. కాని, జ్ఞానులు, మునులు, పండితులు, సన్మార్గవర్తనులు కూడ చేయలేని ఆత్మార్పణ కన్నప్ప మాత్రమే చేసి కఠకంతుని కరుణార్ద్రదృష్టిపాతముచే పునీతుడయ్యెను.

చిత్రమున ప్రాణలింగమును నిలుపుటయే భగవంతునకు పూయు గంధము. ఇది మానసిక పూజాద్రవ్యము.

ఎఱుమూర్తి తన ప్రాణలింగమునకు త్రికాలములందును మేలిచందనము నర్పించు నియమము కలవాడు. కడులేమివలన గంధమేవిధముగను గడియింప లేక ‘తనువుండ మనసుండఁ దల్లడంబందనను’చు తనువెల్ల గంధముగా తీసి నర్పించవలెనని ‘వలపలిచేయిని సానగదియించి తిగిచి శ్రీగంధంబు వడసి’ శివునకర్పించి మోపించి అనుగ్రహము నడపెను

భగవంతునివట్ల చూపు శ్రద్ధయే దూపము.

‘తత్కులం హీనదాశుద్ధం సఫలం తస్య జీవితం
యస్య చిత్తం శివే సాక్షాద్విలీనమ బహిర్ముఖమ్’ 67

ఎవని చిత్తము శివుని కళిముఖమై క్రమముగా శివునియందే విలీనమై
మరల వెలికి మరలదో వాని వంశము పావనమైనది. వాని బ్రతుకే సఫలమైనది.
శ్రద్ధతో నేవించిన వాడే భగవదనుగ్రహమును పొందును. అట్టి శ్రద్ధయే భగ
వంతునకు వేయు దూపము. కాని, గుగ్గులు కళయారు మూడు సంధ్యలందు
శివునకు దూపము వేయుట నియముగా కలవాడు. అలి మంగళ సూత్రమాదిగా
అతని సంపద యంతయు దూపమునకే హరించుకొనిపోయెను. తిరువరంధామ
మందు ఉరగేశ్వరుడు ఉరగకన్య పాడగా ముందటికొకింత సోలిపోగా ధరణి
పాలుడు పెక్కు ఉపాయములచే చక్కచేయజాలకపోయెను. అంత గగ్గులు
కళయారు వలసినంత గుగ్గులము రాజుడేత పొంది ఒక వస్త్రముయొక్క ఒక చివర
ఈశుతోడ బంధించి మరొక చివర శత్రుము బంధించి గ్రక్కున ఆ శత్రుము తన
కంఠమందు పొడుచుకొనివెనుకకు ఒరుగగా నాగేశుడతి సంతసమున ప్రత్యక్షమై
యతనిని కరుణించెను.

జగత్తును ప్రకాశింప జేయు జ్ఞానమును పొందుటయే భగవంతునకు వెలి
గించు అఖండదీపము. ఇది మానసిక వూజా ద్రవ్యము. కాని, మనసుతోపాటు
మాటకు క్రియకు కూడ అత్యంత ప్రాముఖ్యమునిచ్చు కడమల నంది ప్రాణ
లింగమునకు వేయి అఖండ దీపములను పెట్టుట నియమముగా కలవాడు. ధన
తయు అర్చనలకే వ్యయము కాగా తనువుండ తలయుండ సంశయమేలని
వెంట్రుకలవిచ్చి ‘జ్వలనంబునకుఁబట్టి’ శంభుని మెప్పించెను.

దీపదకశియారు భక్తియు నిట్టిదే. సంపదయంతయు అర్చనలకే హారతి
కర్పూరమువలె హరించుకొని పోగా తలవెంట్రుకలు జడలల్లి దీపముగా వెలి
గించి హరుని మెప్పించెను.

‘మలకోశేశరీరేఽస్మిన్ మహాదుఃఖ వివర్ధనే

తడిదంకుర సంకాశేకోవామోదేత వండితః॥’ 68

దుఃఖముల నధికము చేయునట్టిదియు మెఱుపుఁ గొనవలె షణికమైనట్టి
దియు సమస్త మలినములకు నిలయమైన శరీరమునం దభిమానముంచి వండిన
డెవఁడు సంతోషింపడని సిదాంత శిఖామణి తెలుపుచున్నది.

అందువలన భద్దనకు ప్రతిదినము వేయి దీపములను వెలిగించు నియమముగల నమినంది నెయ్యి లభించక పోవుటవలన ప్రాణత్యాగము చేయుటకు సిద్ధపడగా పరమేశ్వరుడు కరుణించి బావిలోని నీటితో దీపములను వెలిగించుమని ఆనతిచ్చెను. నమినంది సంతోషముతో నీటితో దీపములను వెలిగించెను. ఆ బావిలోని నీటిని త్రాగిన పశువులు చనిపోగా నమినంది వ్రతభంగము చేయఁ తలపెట్టిన జైనులు సిగ్గుపడి నమినందిని క్షమావణివేడిరి. నమినంది ఆ జంతువులను తిరిగి బ్రతికించి జైనులకు శివదీక్ష యొసగెను.

వైరాగ్యమే పూదండ. కాని, ముగ్ధభక్తులు పూజాపుష్పములను పరమ పవిత్రముగా భావించురు. అట్టి పూజాపుష్పమున నెవరైన వానన చూచిన శివద్రోహముగా భావించి ఉగ్రులగుదురు.

నరసింగ నయనారను రాజు పట్టమహిషితో కూడ ఈశుని ఆర్పించుటకు గుడికి పోయెను. అచట రాణి పూజార్చమగు పూవొకటి తోటలో వాసన చూచినదని పూజారి కోవగించి ఆమె ముక్కును కోసివేసెను. అది వినిన రాజు శివద్రోహమునకు గురై పువ్వు పట్టుటకు చాచిన చేతిని వ్రేళ్ళను నరికెను. జననాదుని ముగ్ధభక్తికి జగన్నాధుడు మురిసిపోయెను.

దోచమాంబ పూజాపుష్పమొకటి తక్కువైన నేత్ర కమల మర్పించి త్రినేత్రుని మెప్పించినది.

అహంకార మమకారములను శివార్పణ చేయుటయే భగవంతునకు భక్తుడు పెట్టు నైవేద్యము. ఇది మానసికపూజాద్రవ్యమైనను భక్తుడు భగవంతున కర్పించి గాని భోజనాదులు గ్రహించకపోవుట సర్వసామాన్యము.

‘అర్చయిత్వానిజేలింగే వ్రతం పుష్పం పలంజలమ్

అన్నాద్యం సర్వభోజ్యం చ స్వీకుర్యాద్భక్తిమాన్నరః.’ 69

శివభక్తులు మొదట యిష్ట లింగమునకు సమర్పించిన వ్రత పుష్ప పలంజల భక్ష్య భోజ్యాదులనే తామనుభవించవలయునని వీరశైవధర్మము.

‘అన్న జాతేతు భక్తేన భుజ్యమానే శివార్పితే

స్థితే స్థిత్యేశ్వమేధన్యత్ఫలం తదవాప్యతే.’ 70

శివార్చితమైన ఆహారపదార్థములు శివభక్తునిచేత భుజింపబడునపుడు, అందలి ప్రతిమెత్తుకునందును అశ్వమేధఫలమునిచ్చు మహిమమున్నదిగాన నట్టిఫలము వానికి లభించునని పీఠశైవసీద్ధాంతము తెలుపుచున్నది.

అరివాళునయనారు అశ్వమేధ ఫలము పొందవలెనన్న కోరికతో కాదు కాని త్రినేతునకు త్రికాలనియమముగా 'రాజనంబు ప్రాలోగిరము సమర్పణ సేసి తాను నాలింగలీనమై' యట్లు వర్తించువాడు. ధనమంతయు సమసిపోగా నేను ధనములు నిట్రువవానముండి కూలిచేసి ఆర్జించిన ధనముతో రాజనములు కొనితెచ్చుచుండగ ఆ సంభ్రమమున ధరతాకి నేలరాలినవి. పురహరునకర్పించ దలచిన బియ్యము నేలపాలగుటకు మిగుల దుఃఖించి భగవంతునికి నైవేద్య మర్పించలేని తన జీవితమెందులకని కొడవలితో తల నరుకుగొనబోగా ప్రసన్నుడై పార్వతీశు డనుగ్రహించెను.

మౌనమే ఘంటానాదముగా మానసిక వూజాద్రవ్యములందు పేర్కొన బడినది. భగవంతునకు చేయు నర్చనాదులలో ఘంటలు మ్రోయించుట కద్దు.

మృగభక్తుడైన ఘంటాకర్ణుడు పరశబ్దము వినకూడని నియమము కాన ఘణఘణ గంటలు మ్రోయించుచు ఘంటాకర్ణుడని పేరుబడసెను.

'వినవెఘంటాకర్ణుడను ప్రమథుండు
మును పరశబ్దంబు వినని నేమంబు
గాన ఘంటలు ఘణఘణయనిమ్రోయ
వీనులనొక వేనవేలు ధరించి
లోకంబులందు ఘంటాకర్ణుడనంగ
బ్రాకటంబుగఁ జెప్పఁబడియే.'

బ. పు; పు. 196.

దాస్యభక్తి

భగవంతుని చేరు త్రోవ లలో మిన్న యైనది భక్తి మార్గము. ప్రవృత్తులను బట్టి వయనించు బాటలు వేరుకాని గమ్యమొకటియే. భగవంతుని సారూప్య సామీప్య సాయుజ్యాదులు కోరినవారు కొందరు, భగవదారాధన తప్ప మరొకటి కోరనివారు కొందరు, అర్చనాదులతో ఆనందించువారు కొందరు, కొలిచి సేవించి తరించువారు కొందరు, కైంకర్య భావముతో కైలాసవాసుని కరుణా

కటాక్ష విక్షణాదులను బొంది కరిగిన ముగ్ధ భక్తులు కొందరు బసవపురాణము నందు ప్రచురముగా కనిపింతురు. భగవంతుడు ఆతని భక్తులు దాస్య భక్తి రసమునకు ఆలంబన విభావములు కాగలరు. సర్వదా భగవంతుని సేవయందే ఆసక్తమైన చిత్తము కలవారు దాసులు.

కన్నప్పకు కలలో శ్రీకంతుడు కనిపించి 'చనఁజని ముందట ఘనలింగ మూర్తిఁ గనియెడు; ప్రాణలింగంబు నీకదియు' నని ఆనతియ్యగ మేల్కొని కనిపించిన బాటలో పయనించి ప్రాణ లింగమును కనుగొని పాసిపోరాదని తన పల్లయకు గ్రక్కున కొనిపోయి పాక నిర్మించవలెననియు, ఎండకునెండు నట్లు ఆ లింగముండుట తాను సహించలేననియు,

'బుద్ధులు సెప్పియు బుజ్జగించియును

దద్దయుఁగీడ్పడఁదగ వెద్దువెట్టి

వలసిన వస్తువులిఁదెచ్చి యిచ్చి

వలపించికొని పోవవలె'నని తలంచి

బ.పు. 79

వరముగ్ధ భావనతో హరుని పలికిన పలుకులు కన్నప్ప యొక్క అమాయక దాస్యభక్తిని చాటుచున్నవి.

త్రిభువనేశునకు బుద్ధులు సెప్పవలెనని, జగజ్జనకుని బుజ్జగించవలయు నని, ముక్తినిచ్చు ముక్కంటికి వలసిన వస్తువులు తెచ్చియివ్వవలెనని కోరు కన్నప్ప మౌగ్యము, అమాయకత్వము, సేవానిరతి పరితల కాపాత్రపట్ల సానుభూతి కలుగజేయును. బుజ్జగించి భద్గని తన పల్లయకు కొనిపోవవలెను ఆలోచన ఆతనికెంతయో సంతోషము కలుగజేసినది. నేత్రప్రసన్నత, ముఖ ప్రసన్నత, ప్రియభాషణము, పులకోద్గమము, అశ్రూదయము, స్నేహోదయము మొదలగు వానివలన హర్షము వ్యక్తమగునని అలంకారికుల యభిమతము. కన్నప్ప వరమ హర్షమున విస్ఫారాంగుడగుచు పసివారిని బుజ్జగించినట్లు పరమేశ్వరుని ప్రశ్నించుట మన మనసుల నాకట్టుకొనును.

'అక్కటా! యిది యేమి హరుఁడ యొక్కరుఁడ

విక్కడ నుండుట యేమి కారణమొ?

తలనూపకే యూరి తమ్మళ్ళతోడ

సలిగివచ్చితి సెప్పు మలుక దీర్చెదను

గౌరకలుమ్మె త్రవత్తిరి బూజనేయ
మరులెత్తి వచ్చితో యురుతరాటవికి;

.....

నాతోడి మోహంబున నన్ను బ్రోవ
నేతెంచితో వేడ్క యెసంగ నిచ్చటికి!

బ. పు; పు. 79

మనసీజ హరుడు మనవంటి వాడేనని మాట వట్టింపుతో ఊరు వదలి వచ్చెనేమో అని, ఉమ్మె త్ర వత్తిరిపూజకు మరులెత్తి వచ్చెనేమోయని, గంగా గారీ సంవాదము తీర్చలేక అడవి జొచ్చెనేమో అని, కంతుసంహారుడు కానల నుండుటకు కారణమేమని ప్రశ్నించు కన్నప్ప తనవంటి సేవకునిపై మోహముతో తనను బ్రోచుటకు ఏతెంచెను కాబోలని భావించెను. భక్తులు భగవంతు నేరూప మున కొలుతురో ఏ నామమున పిలుతురో ఆ రూపమున వారి ననుగ్రహించుట కద్దు. మానవు లేర్పరచుకొనిన జాతి మత భేదములు భగవంతునకుండవను జ్ఞానము లేని కన్నప్ప చెన్నయ్యను కలిసినందుననే పరమేశ్వరుని వెలివేసిరేమో అని తలచిన వెట్టివెంగలవ్వు. సృష్టి స్థితి లయకారుని, కారణములకెల్ల కారణుం డయిన వానిని, ఆరాధ్యదైవమును కొలుచుచు, భగవంతుడన్న స్పృహ కలిగియు, తనవలెనే కష్టసుఖము లననుభవించు సామాన్య మానవునిగా భగ వంతుని భావించినవాడు ముగ్ధకన్నప్ప. 'ఎటనుండి అటకేతెంచె'నని ప్రశ్నించెను. 'ఎట్లు నీ బ్రతుక' ని వాపోయెను. 'ఇటనుండజొచ్చి ఎంతకాలంబయ్యె'నని తోడునీడ లేక ఈశుడెంతగా ఒంటరితనముతో దిగులు చెందెనోయని దుఃఖించెను. 'ఒడలనర్థముగొన్న యుమబోటియెద్ది? యెడరై ననవ్వరే యెక్కడివారు' అని అయోమయముగా శరీరములో నర్థభాగము నాక్రమించిన ఉమ యెచటకు పోయెనని గౌరీశంకరులు విడిపోయిన నవ్వరా నలుగురని లోకముతీరు వివరించుచున్న కన్నప్ప అమాయకత్వమునకు కపటమెరుగని చిన్నారి పాపల మనసును తోపింపచేయును.

'కట్టిన గోచి యెక్కడ నొల్పువడితి' - దిక్కులే అంబరముగా గల వానికి కట్టిన గోచియు లేదని చింతించుచున్నాడు కన్నప్ప సృష్టికర్త ఒంటి వాడయ్యెనని, సర్పహారికి సర్పమువలన హాని కలుగునని, నగవు కాదని అడవి నుండుట ప్రమాదమని యెటులైన తనవెంట పల్లెకు వచ్చుట శ్రేష్ఠమని పరమేశ్వరు ననుసరించుచున్న కన్నప్ప మౌగ్ధ్యము మన మనసుల నాకర్షి

చును. పల్లెలో పాలు, పాయసము, నేతులు, ఇప్పపువ్వు, తేనెలు, పలాదులు, రుచిగల భోజనమునకు కొదవలేదని 'రావయ్య మ్రొక్కెద దేవదేవుండ! ప్రేవులు మాడంగఁజావుఁదప్పినదే' అనుచు పాదాక్రాంతుడయ్యెను. భగవద్రతి సేవాభావము, అనుభావము కన్నప్ప భక్తికి కన్నాకువలె సహజముగా పోషింప బడినవి.

వరమేశ్వరుడు పలుకకపోవుటతో హాలాహల భక్షకుడు ఆకట పల్కలేదని, అరచియు లాభము లేదని ఆహారము తెచ్చి ఆకలి తీర్చవలెనని అడవికి పోయెను.

ఒక్కొక్క కోలతో నొక్కొక్క మృగమును చంపి, మంట దరికొల్పి మంచి మాంసము శోధించి శోధించి, చక్కగా వక్రమగునట్లు త్రిప్పి త్రిప్పి కాల్చి రుచికరమైన ముక్కలను, 'చిటుతయుఁ గఠినంబు చిద్రంబు మొఱకు కఱకును గారాకుగాకుండ చూచి బిల్వపత్రి తన తలపై నిడుకొని దానిపై బడరునకాహారముగ నామాంసపు ముక్కలనుగొని పుక్కిళ్ళలో నీరు పట్టుకొని బయలుదేరెను. అదిదేవుని ఆకలి దీర్చును ఆహారము సిద్ధము చేయుటలో కన్నప్ప కనబరచుచున్న శ్రద్ధ మనలను ముగ్ధులను జేయును. పామరుడు, అనాగరికుడైన కన్నప్ప భగవంతుని సేవించవలెనన్న నిర్మలమైన సేవకా భావము పాల్కురికి సోమనాధుడు మన కన్నులముందు సాక్షాత్కరింపజేసెను.

భర్గున కాకలి దప్పులు తీర్చవలెనన్న తపనయే కాని పుక్కిట నీరు కొనిపోవుట యెంగిలన్న భావము కాని అపచారమన్న ఆలోచన కాని లేనివాడు. యుక్తాయుక్త విచక్షణ లేనివాడు, కాని భక్తుడు.

'చెప్పకాలను దొంటి శివుమీది పూజ

పోనూకి చెచ్చిన పుక్కిటనీట

మానుగా శివునకు మజ్జనంబార్చి

వఱికి వెంట్రుకలపైఁ బత్తిరిరాల్చి

మఱిదొప్పఁదెచ్చిన మాంసమర్పించి

యనయంబు నిట్లు గన్నప్పదేవుండు

ననురాగమునఁగొల్పె

జు. పు. పు. 81.

చెప్పకాలుతో శివాగారమున చొచ్చుటయే అపచారము. కన్నప్ప చెప్పకాలితో శివుని మీద నుంచిన పూలను త్రోసివేసి, పుక్కిటనున్న నీటితో శివున కభిషేకము చేసెను. శుబియు, శుభ్రము తెలియని అనాగరికుడుగా, భగవంతుని పూజాపుష్పములు కాలితో త్రోసివేసిన అవివేకిగా, నోటితో తెచ్చిన యెంగిలి నీటితో లింగాభిషేకము చేసిన మూర్ఖునిగా, మాంసము కాల్చి శివున కాహారము తెచ్చిన అజ్ఞానిగా కన్నప్ప మనకు గోచరించును. కాని తొలినాటి పూజాపుష్పములు కాలితో త్రోసివేయుట గర్వముతో కాదు. నోటిలోని నీరు లింగముపై గ్రుమ్మరించుట అహంకారముతో కాదు. కన్నప్పకు గంగాధరుడు ముక్తి నిచ్చు భగవంతుడే కాదు - అకలిదప్పలున్న మనవంటి వాడు. ఆహార పానీయము లందించు వారులేక నీరసించిపోయిన భగవంతుడు. తన సేవల వలన కోలుకోవలయునని, ఎంత త్వరగ ఆహార మిచ్చిన శివు డంత త్వరగా శక్తిమంతుడు కాగలడని ఆలస్యమయిన మృత్యుంజయునకేమి ముప్పు వాటిల్లునోయన్న ఆతురతతో అట్టివనికి పూనుకొనినవాడు. అతని అమాయకత్వమునకు అజ్ఞానమునకు సేవకాభావమునకు అద్దము పట్టినట్లున్నదీ ఘట్టము

శివునకు వివిధ భోజ్య లేహ్య చోష్య పానీయంబులు సమర్పించుటవలన వాని ఫలతారతమ్యములను శైవాచార సంగ్రహమిట్లు తెలుపుచున్నది:

గీ. కేవల క్షీరయుక్తంబు మృతరసంబు
గుడయుతము దుగ్ధ సహితమ ఘృత్రమహిమ
విదుకిరీటున కర్పింపవేయు గుణము
తొక్కటొక్కటికి పలములీ యోగిరములు.'

క. నైవేద్య తండులంబులు
భావింపఁగ లెక్కకెన్ని పట్టుద్దలగున్
గావించు శివుపురస్థితి
కైవల్యంబున్నివేల్ యుగంబులు వరుసన్.'

క. అన్నమునకుఁ గోటి గుణం
బెన్నఁగ భక్ష్యములు శివునికిడఁ దత్పలముల్
సన్నత జపోపవాసా
ఘృన్నతమఖదాన తీర్థముల ఫలమిచ్చున్.'71

కాని, కన్నప్పవంటి ముగ్ధభక్తుడు సమర్పించిన ఆహారమువలన కలుగు ఫలములను శైవధర్మములను బోధించు శాస్త్రములందు తెలువలేదు. బహుశః కన్నప్ప భక్తివంటి భక్తికి ఫలము కన్నప్ప పొందిన దైవానుగ్రహమే కాబోలు. బోజ్యవదార్థములకంటె భక్తిభావమే ముఖ్యము.

మందు కొలుచు తవసి శివాగారమున జొచ్చి కన్నప్ప పూజకు ఏవ గించుకొని -

‘అక్కట! యెంగిలి యదియు మాంసంబు

పుక్కిట నీరును బూజ్యమే పూజ;

చెప్పకాలను నూకు శివభక్తిగలదె?

యెప్పొట వినఁబడునె? యెట్లు నైవ’

బ.పు; పు. 82.

అని శివావచారమునకు మిక్కిలి ఆవేదనచెంది ఆవేశపూరితుడై చెలది గజమును చంపినయట్లు తానును ఆ మూర్ఖుని అంతమొందించవలెనని తలచెను.

‘ద్రువముగ సర్వప్రాణుల, నవశ్యమునుఁ జేయకుండునది హింసమదిన్
శివనిందకులగు పాపుల నవిచారితవృత్తిఁ జంపనగు నీశానా’⁷²

అని శివతత్త్వసారము నుడుపుచున్నది. శాస్త్రోక్తముగా పూజావిధులను నిర్వర్తించు శివయోగికాన శివావచారమున కుగ్రుడయ్యెను.

‘కాన యిక్కడన మార్గము సేయు దీర

మానసుడెంతవాడైనఁ గానిమ్ము

అట్లునేఁడును వాఁడు నరుడెంచెనేని

యెట్లైనఁ జంపకయేఁబోవననుచు’-⁸³

బ. పు; పు. 82

వేచియుండెను. తవసియొక్క ఉగ్రత స్పష్టము కాగలదు. అలంకారి కులు ‘ఇతరులవలన తనకు కీడు కలిగిన పుష్టినిటువంటి చండతను ఉగ్రత’ అందురని ఉగ్రతకు నిర్వచనమిచ్చిరి. భక్తులు తమకు హానికలిగినను, తమ నవమానించినను సహింతురు, ఓర్పురు కాని, భగవదవచారము సహించలేదు. అందువలన ఉగ్రుడైన తవసి కన్నప్పను కడతేర్చుటకు పొంచి యుండెను. అంతకుండే కన్నప్ప ఘన ముగ్ధ భక్తిని తవసికి చూపదలచెను.

త్రినేత్రములతో నున్న వదనమున వలవలికంట ఉదకము కారుచుండ కన్నప్ప అరుదెంచి హరుకంట నీరు బొడగని జిట్టుల్కివడి భయభ్రాంతు డయ్యెను. 'ఆకస్మికముగా కలిగిన భయముచే చిత్తము తడబడుట' త్రాసమని అలంకారికుల మతము. ఇట్టి సంచారి భావములచే స్థాయి భావ మిట పరిపుష్ట మైనది. కన్నప్ప వెంటనే ఉల్కివడి 'తొల్లిటి వూజ చెప్పకాలితో పోనూకి' పుక్కిట తెచ్చిన నీరు బుగులున నుమిసి తలపైనున్న పత్తిరి శివుని ముందు వడునట్లు తలవంచి, పత్తిరిపై కాల్చి తెచ్చిన మాంసపు ముక్కలు పెట్టి భగవంతుని కుపచారములు చేయదొడగెను నిటలాఱుని కంట కన్నీటిని చూచి 'కటకటా! ఇదియేమి గర్జంబు పుట్టె!' నిటలాక్ష నీకంట నీరుగాఱెడిని!' అని తత్తరపాటుతో ప్రశ్నించెను. ఇష్టానిష్టములు సిద్ధించుట వలన కలుగు తత్తర పాటు ఆవేగమని లక్షణ శాస్త్రములందు చెప్పబడినది. కామితార్థ ప్రదాయకుడు కంట నీరు పెట్టుకొనుట కలనైన ఊహించని, సహించని, ఓర్పుకొనలేని భక్తులకు తత్తరపాటు నెట్లు కలుగ జేయవు?

'నీ నింద విని గౌరి సీతైన నాఁడు
దానించు కేనియుఁ దడిగంట లేదు;
జనకుచేఁ దనయునిఁ దునిమించునపుడు
కనికరంబునఁ గంటఁ గ్రమ్ముదు నీదు'

బ. పు; పు. 83.

పూర్వానుభవములను తలచుట స్మృతి. కన్నప్ప గంగాధరుని పూర్వాను భవములను స్మృతికి తెచ్చుకొనుచు, ఎట్టి కష్టములందైనను కంట నీరు పెట్టని పరమేశ్వరుని కంట నీరుచూచి నివ్వెరపోయెను.

అలుబిడ్డలను, అడవులను, తనను సృష్టించిన పార్వతీశుడు నానొక్క డయ్యెనని యేడ్చెనేమో? అని, ఏకాకి అయ్యెను కాన లోకముల నెట్లు బ్రోవ గలనని ఏడ్చెనో? యని, కడుపు కాలంగ ఆకటికోర్వలేక తడవయ్యె కన్నప్ప రాధాయెనని ఏడ్చెనో? అని, పని పాట లేక కూర్చున్నవాడు కాన ఉమావతిని ఒంటరిగా వదలి కన్నప్ప పోయెనని యేడ్చెనో? అని పరిపరి విధముల విత ర్కించెను. అనేక సందేహములు కలుగుట వలన నిది వితర్కము. కన్నప్ప

నిర్మల హృదయము, అతడు వెలిబుచ్చిన సందేహములు అతని ముగ్ధత్వము నకు వన్నె తెచ్చినవి. అతనిలోని స్నేహ బావము పెల్లుబికినది. తనవంటి దాసుని దోషమే ఈశుని కన్నీటికి కారణమని తలపోసెను.

శివుని కొగిట చేర్చుకొని, అప్రశించి, అనునయించి ఈశుని బాధ తన బాధగా పొందిన కన్నప్ప చేష్టలు, ఆ సన్నివేశము మన మనసులకు హత్తుకొను సట్లు చిత్రించెను.

‘నాయటి వుత్తుండు కలుగ నీకేల యవ్వలబుంగ’ బ. పు. పు. 84

‘ఊరకో నా యన్న! యూరకో నా స్వామి! యూరకింతేల’

బ. పు. పు. 84.

‘ఉమ్మలికము తగదుడుగవే’ అను తొమ్మున నేత్రోకములట్లాత్తు’

బ. పు. 84.

బిడ్డ బాధపడుట చూచి భరించలేని తల్లి యారాటము ఆవేదన ఇందు కాననగును.

పరమశివుడు కంటిలోని నలుసువలన కన్నీరు కారుచున్నాడని తలచి కనుతెప్పయెత్తి ఊదిఊది నాలుక గ్రుడ్డుపై త్రిప్పి త్రిప్పి వస్త్రముతో కన్నీరు తుడిచితుడిచి-

‘నెట్టును నేత్రాశ్రులెడతెగకున్న

నెట్టనదుఃఖించి బిట్టువాచఅచు

నడుగులబడి మ్రొక్కునంజలియొగ్గు

నడలు నిల్చును నిల్వబడులేచుఁజూచుఁ

‘కటకటా!’ యనుచు లింగముఁ జూట్టిచుట్టి

యటయిటయేగుచు నాత్మలోపలను’

బ. పు. పు. 84.

మిగుల వగచెను. దైన్యముతో నడుగులబడి మ్రొక్కు అంజలి ఘటించు, ఒక కంటనే కారుచున్న కన్నీటికి కారణము తెలియక యవి ఆనందబాష్పము లనుట కవకాశములేదని, ఆననమున ఆనందము తోవదని, ఉష్ణజలములుకాన కారుణ్యజలములు కావని, పుర్రజల మనుకొందమన్న కన్నులలోనే పుర్రజల మేల స్రవించునని మరి దుఃఖమువలన అనిభావించిన ఒక కంటిలోనే కారుట యెట్లని ‘పెక్కుసందేహముల తరువాత నది అక్షరోగముగా నిర్ణయించుకొనెను.

పెక్కుసందేహములను వెలిబుచ్చుటవలన నిది వితర్కము. ఈ సంచారి భావముతో స్థాయిభావము పరిపుష్టమైనది.

అది అక్షిరోగమో, కోడిరెప్ప పెరిగినదో, తడికంటివిధమో, నొవ్వియో, పొరగప్పెనో, మాదతెవులో, పుపుకంటిపోటో, మయిలపడినదో, దుర్మాంస దోషంబో అని పెక్కు సందేహములను వెలిపుచ్చి, మందు మాకు తెలియని అమాయకుడు కాన యేమి చేయలేని సేవకుడుగా ముక్కంటి కన్నీరు చూచి కన్నప్ప పొందిన బాధ మన మనసులను కదిలించి వేయును.

‘దీనికి మందుమాఁకే నేమెఱుంగ

నా యన్న! నా తండ్రి! నా యిష్టనఖండ!

నా యయ్య! నా జియ్య! నా ప్రాణనాథ!

సర్వాంగసుందర! శంకర!’

బ.పు.పు. 85

అని పరి పరి విధముల వాపోయెను. ఏ విధములైన యుపాయములు లేమి కలిగిన భంగపాటును విషాదమనిరి ఆలంకారికులు. కన్నప్పకు కలిగిన విషాదము సోమనాథకవి చక్కగా వర్ణించెను.

‘ముక్కంటివాఁడని మూఁడు లోకముల

నిక్కంబు వెఱుతురు నిటలలోచనుఁడ!

యెన్నఁడు సీకొక్క భిన్నంబులేదు’

బ.పు.పు. 85

సర్వ జగత్కల్యాణ కారణుడు, సర్వశక్తి సంపన్నుడు, సర్వేశ్వరుడు, ఆయిన నతనికి భిన్నము లేదని, ఎదురులేదని తెలిసియు ముగ్ధ భక్తుడైన కన్నప్ప, ముక్కంటి కన్నీరు చూచి కంటిరోగమని దైన్యము పొందుట పతి తలకా పాత్ర వట్ల సానుభూతి పెంచును.

‘కంటిచిచ్చున మున్నుగాలినవారు

కంటి వార్తకు నికఁగనలరేమగుడ;

వినుమెంత గన్నుగానని వలపైన

వనిత లిట్లంగహీనునకుఁ జిక్కుదురె?

రూపింప నిట్లు కురూపివై యున్న

నేపారభక్తు ‘లిహీ’యని నగరె’

బ.పు. పు. 85

విరూపాక్షుడు కురూపి యగునేమోయని స్వామి భక్తిపరాయణుడైన కన్నప్ప విలవిలలాడిపోవుచున్నాడు. కన్నుకానని వలపైన అంగహీనునకు వనితలు చిక్కరేమోయని దిగులుతో దుఃఖించుచున్నాడు. భక్తగణము ముందు భగవంతుడు భంగపాటు చెందునేమోయని ఆర్తిని భజించుచున్నాడు.

‘కప్పెద నా లెస్సకంట నీ కన్ను
నాకన్నచూ మందు నీ కంటికనుచు
జేకొని శరమున చేదించి పుచ్చి
కఱకంతు కంటిపై గన్నప్పదేవు
డతిముఠి దన నేత్రమర్పింపదడవ’

బ.పు. పు. 85

నీలకంతుని కంటిబాధ తీర్చుటకు తన కంటిని త్యాగముచేసిన దృఢ భక్తశిఖామణి కన్నప్ప. మందు లేక మరో మార్గము తెలియక మనసిజహరుని మనసు నెఱుగు నుపాయములేక తనకుతోచిన విధముగా ప్రీతితో తన కన్ను నర్పించిన ధన్యమూర్తి కన్నప్ప. భగవంతునికొరకై కన్ను లర్పించగల నిష్కామ భక్తులెందరు.

తన కన్ను పాలాక్షుని నయనమగుట చూచి మిక్కిలి యుత్సాహము పొందిన వాడైన కన్నప్ప ప్రక్క కంటినుండి నీరుకారుట చూచి ఆ కంటికి కూడ తన మిగిలిన కన్నే మందని తలచి తన చెప్పు కాలితో కన్నీరు కారుచున్న కంటిపై నుంగటము గుర్తుగా నుంచి శరముతో కన్ను తీయబోగా భక్తసులభుడు హసితాస్యుడై ప్రత్యక్షమై అనుగ్రహించెను.

కన్నప్ప ముగ్ధభక్తి మనలను ముగ్ధులను చేయకమానదు. అంతకాంతకుని ఆనందింపజేసి అనుగ్రహము పడసిన ధన్యజీవి కన్నప్ప. జ్ఞానులు మునులు అహర్నిశలు భక్తితో సేవలు చేయుచు, ధ్యానించుచు, కీర్తించుచు, శరీరము శుష్కింపజేసికొనుచు తపస్సు చేయుచు, భగవద్దర్శనము పొందలేక ముగ్ధులు దుఃఖించిన వారిందరే కలదు. కన్నప్ప ముగ్ధభక్తి భగవదనుగ్రహము పొందిన కన్నప్ప ముగ్ధభక్తికి కన్నప్ప భక్తియే సాటి.

సఖ్యభక్తి : (ప్రేయోభక్తిరసము)

నిర్గుణ బ్రహ్మమును సగుణ బ్రహ్మముగా భావించుట మౌగ్యము. నిరాకారుడైన పరమాత్మను మానవాకృతిలోగాని మానవతితాకృతిలోగాని భావించి భజించి తాకిక రాగాలను స్నేహనురాగాలను దైవసమర్పితము చేసి ఆర్తురేని ఆత్మానందము పొందు లక్షణము ముగ్ధభక్తిలో కాననగును.

లోకములో స్నేహాది భావములే ఉదాత్తమైనవి. అవి భగవదర్పితములైన మరెంతయో ఉదాత్తమగును. పరమేశ్వరుని భగవంతుడని యెఱిగియు స్నేహితునిగ, అప్తునిగ భావించి యతనికి సంరక్షకులు లేరని యూహించి ఆ పరాత్పరుని ఆపదలనుండి రక్షించు భారము తనదిగా వహించు అజ్ఞానముతో సాత్త్వికాహంకార మమకారములతో కూడికొన్న రాజస ముగ్ధభక్తి రుద్ర పశుపతి కథలో కాననగును.

అది పురాణము చెప్పు కథకుడు క్షీరసాగరమధన వృత్తాంతమును వివరించుచు బ్రహ్మాది దేవతలు పారిపోగా అజాంధమునెల్ల దరికొని గొల్చు గరళము శంకరుడు మ్రింగెనని చెప్పగా విని రుద్రపశుపతి యుల్కిపడి నేలపడి పొర్లిపొర్లి రోదించెను. విశ్వేశుడు విషము త్రాగిన వెట్టివాడని వాపోయెను.

‘విని యుల్కిపడి వీపు విఱిగి హా! చెడితి

నని నేలఁబడి పొర్లి యక్కటా! నిన్ను

వెట్టిఁజేసిరిగాక! విశ్వేశ! యెట్టి

వెట్టివారైనను విషముఁ ద్రావుదురె?

బ్రదుకుదురె? విషముపాలై నవార?

లిది యెట్లు వినవచ్చు; నేమి నేయుదును?

నిక్కమెవ్విధమున నిన్నెకానె (కె?) టుంగ

ముక్కంటి నాకింక దిక్కెవ్వరయ్య?’

బ. పు; పు. 64.

అని రోదించెను. కారణంబులకెల్ల కారణంబయిన వానిని కాలకూట విషము నృష్టించినవాని హరించినవాని హరుని శక్తిసామర్థ్యములు తెలియక రుద్రపశుపతి విశ్వేశుడు విషము మ్రింగెనని విని హతాశుడయ్యెను.

‘ముక్కంటి నాకింక దిక్కెవ్వరయ్య’ యని అతి దీనముగా రోదించుచు పలికిన పలుకులు పరితల హృదయములు కదిలించక మానవు. అసమర్థులై పారిపోయిన బ్రహ్మాదిదేవతలు తెలివిగలవారు. అజాంఠము గాల్చు గరళము మ్రొంగి జగత్తును రక్షించిన సర్వలోకైక రక్షకుడైన పణిభూషణుడు వెట్టి వాడు. మహేశునిగాక మరొకదేవుని కొలువని రుద్రవశువతి రుద్రుని స్నేహితునివలె ఆపునివలె తలచి భగవంతుని ఆపదనుండి యెట్లు కాపాడవలెనను ఆవేదనతో—

‘నా కొఱకైనఁ బినాకి! యివ్వెషము
చేకొనకుమియవే నీకు మ్రొక్కెదను
కటకటా! మేన సగంబున నుండి
యెటవోయితవ్య! నీవెఱుంగవే గౌరి!
ప్రమథగణములార! పరమాపులార!
నమసిన వెండి మీశకృమే కావ?
శతరుద్రులార! యసంఖ్యాతులార!
క్షితిధర కన్యకావతి! గావరయ్య!
వీరభద్రయ్యరో! విషముబ్రాణేశుఁ
దారగించె నిఁకెట్టులవునో కదయ్య!
ఓ పురాతనులార! యెడయుండు బ్రదుక
నోపునాకో! విషంబొగి నారగించెఁ
జావుదప్పింపరే సద్గురనాథు
దీవనలీయరే కావరే శివునిఁ
దల్లిలేని ప్రజలఁ దలఁతురే యొరులు
తల్లియున్న విషముఁ ద్రావనేలిచ్చు!’

బ.పు; పు.64

ఆని పరిపరి విధముల వాపోయెను. కాలకూటము కఠకంతుని కావద కలిగించలేదని తెలియని అమాయకుడు. మేన సగంబున నుండి గౌరి యెందు కావలేదని యాశ్చర్యపించెను. రుద్రునివలన కాపాడబడుచున్న శతరుద్రులను రుద్రుని కాపాడుమని వేడిన అజాని. క్షితిధర కన్యకావతి లోకరక్షకుడని

తెలిసియు ఆ క్షణములో వివేకము కోల్పోయిన రుద్రవశుపతి పశుపతి విషమార
గించెనని దానివలన యెట్టి విపరీతము పుట్టునోయని విలవిలలాడెను.

‘సమసిన వెండిమీశకృమే కావ!’ - ఈశుడు మరణించిన తిరిగి బ్రతి
కించుట యెవఁతరము? శివుని కంఠమందున్న విషము ఉదరము చేరక మాన
దని అది హరుని హరించకపోదని ఊహించి యుల్కివడెను.

‘సందేహాద్య సంతరం జాయమాన ఊహావితర్కః’⁷³ - సందేహాదులు
కలిగిన తరువాత పుట్టిన యూహా వితర్కమని యాలంకారికుల యభి
ప్రాయము. శివుని కంఠమున కాలకూటమున్నది అని విన్న క్షణమునుండి
రుద్రవశుపతి మనసులో కలిగిన భయసందేహాల కంఠలేదు. చివరకు ముక్కంటి
మరణము తథ్యమని తలపోసెను. ఆ భావన భరించలేక విలవిలలాడిపోయెను.
వితర్కమను సంచారి భావమువలన స్థాయి చక్కగా పోషింపబడినది.

రుద్రవశుపతి పశుపతిని రక్షింప లాగు అనమర్థుడని దైన్యముతో
ప్రమథగణములతో శతరుద్రులతో భగవంతుని రక్షింపుమని వేడెను. “దుఃఖ
దారిద్ర్యావరాదాది జనిత స్వావకర్ష రాషణాది హేతుశ్చిత్రవృత్తి విశేషో
దైన్యం”⁷⁴ - దుఃఖము, దారిద్ర్యము, అపరాధము మొదలగువానివలన
జనించిన స్వావకర్షము నూచించు సంభాషణకు కారణభూతమగు చిత్రవృత్తి
దైన్యమని తెలియుచున్నది.

రుద్రవశుపతి అతి దీనముగా ‘చావు తప్పింపరే సద్గురునాథు’ ‘దీవన
లీయరే కావరేశివుని’ ‘తల్లిలేని ప్రజల తలంతురే యొరులు’- అను దుఃఖించుట
పరితలకాపాత మౌగ్యముపట్ట సానుభూతి కలిగి, యతని అమాయకభక్తికి
మనసు ఆర్ద్రమగును. దీనాతిదీనమైన రుద్రవశుపతి పలుకులు మనసును
కదలించును.

‘పినాకీయివ్విషము చేకొనకుమియవే’ ‘నీకు మ్రొక్కెద’ అనుటలో
రుద్రుని రక్షించుకొనుటకతడు వడుచున్న యూరాటము, అలస్యమైన నేనుగూనో
నను తడబాటు ఇందు కాననగును.

‘అనర్థాతిశయ జనితా చిత్తస్య సంభ్రమాఖ్యా వృత్తిరావేగః
అనర్థాతిశయము వలన జనించిన మనస్సంభ్రమమును పేరుగల చిత్త
యావేగము.

కాలకూటము గళముజారిన కఱకంతున కేమగునో యను భయ
ననర్థమును శంకించుటవలన అతనిలో కలిగిన యావేగము పొల్కురికి
నాడుడు అత్యంత సహజనుందరముగా చిత్రించెను. ఇట్టి సంచారి భావః
స్థాయిభావము వరిపుష్టముగా పోషింపబడినది.

ప్రమాదము తెలియని పసిపాప నిప్పును పట్టుకొనుటకు పోవుచ
దూరమునుండి చూచిన తల్లి ఆ క్షణమున నిందించి రక్షించుకొనలేనని
పాపకునకు నమస్కరించి ప్రసన్నునిగ చేసికొని ఆపదనుండి కాపాడుక
కెట్లు ప్రయత్నించునో రుద్రవళువతి పొందిన యావేదన మనక
తోచును. ముక్కంటికే కష్టము కలిగిన తనకింక దిక్కెవ్వరని రోదించెన

తల్లిలేని తనయుడుకాన వారించువారులేక విషము త్రాగెనని
న్నేహోనురాగములతో గిరిజారమణుని రక్షించుకొనవలెనని తలచెను. ఆ
మియుమని వేడివేడి విరూపాక్షుడు వినిపించుకొనకపోవుటతో మృత్యుంజ
మరణము తాను చూడలేనని ప్రాణములు విడుచుట కుద్యుక్తుడై ఘనజలా
మున నురికెను.

“యత్ర స్థావర లింగానా మపాయః పరివర్తతే

అథవా శివభక్తానాం శివలాంఛనధారిణయ్॥

తత్రప్రాణాన్విహాయాపి పరిహారం సమాచరేత్

శివార్థం ము క్తజీవశ్చేచ్ఛివసాయుజ్యమాప్పుయాత్॥’76

స్థావరలింగముల కపాయము సంభవించిన, శివచిహ్నధరులై వ
భక్తుల కపాయము కలిగిన, తన ప్రాణములను విడుచుటకై న శివభక్తుడు నీ
పరిహారము చేయవలెను. శివునికొరకు ప్రాణములు విడుచువానికి
సాయుజ్యమే కలుగును—

అని వీరశైవ ధర్మములు బోధించుచున్నవి. రుద్రవళువతి ఈ
కలుగనున్న యాపదనూహించి తన ప్రాణములను త్యజించుటకే నిశ్చయ
కొనెను. కాని, యతని ముగ్ధభక్త్యాచేశముగను ముగ్ధుడైన హరుడు పా

సమేతముగా ప్రత్యక్షమై 'అడుగుము నీకు వరమిత్తు నెయ్యదివాంభితంబనగ' కడు సంభ్రమమున రుద్రపశుపతి ఉమాపతి పాదాబ్జములకు నమస్కరించి యే కోరికయు తనకు లేదని గ్రక్కున కాలకూట ముమియుమని కోరెను.

అతినెష్టాగరిష్ఠులగు యోగులకు, అహర్నిశలు ఆహార్యదుని ప్రాపకమునకు ప్రాకులాదెడి మహాత్ములకు సహితము అలవికానిది. పరమేశ్వర సాక్షాతారము, లోకరక్షకుని రక్షణభారము తనదిగా భావించిన వెణ్ణివానికి శివశక్తిని శంకించిన అమాయకునకు మృత్యుంజయుడు మృత్యువాతవడునని తలచిన మూడునకు ముగ్ధభక్తి వలన మారారి దర్శనభాగ్యము కలిగినది.

శివునాజ్ఞలేనిదే చీమయైన కుట్టదను విశ్వాసము కలవాడయ్యు విషము మూలముగా విరూపాక్షునకేమి విపత్తు కలుగునోయని కలవరపాటు చెందిన రుద్రపశుపతి మౌగ్యమువట్ల సానుభూతి కలుగుటయేకాక శిథికంతుని వట్లయతనికున్న స్నేహమాదుర్యము మనలను ముగ్ధులను జేయును.

“ఇట లోకములలోన నెన్ననేకాక

యట మ్రింగ నుమియక నదియెంత వెద్ద

యణుమాత్ర నా కంతమందుఁ జిక్కినది

గణుతింప నున్నదే కాలకూటంబు

యింత సంతాపింపనేల నీ”కనుచు

వంతనవ్వొలయంగ సంతరించుడును

“నమ్మంగఁజాలఁ బినాకి యివ్విషము

గ్రమ్మననొక్కింత గడుపు సొచ్చినను

బెద్దయుఁ బుట్టునో పిమ్మటి వార

దద్దయువిననోపఁ దామున్నచత్తు

సమయనిమ్మొండెనిఁజావనవేని

యుమియు మివ్విషమొండె నొండు నెప్పకుము

తక్కిన మాటలు దనకింప” వనుచు -

బ.పు; పు. 64

పలికెను: జగత్కారకుడని తాను నమ్మినవాడు, ఆత్మంతానురక్తుడై తాను కొల్చువాడు, ఇలవేల్పు, ఇష్ట దైవము తానేవచ్చి అణుమాత్రమున్నయి

కాలకూటమువలన తనకెట్టి ముప్పు కలుగదని నమ్మకము క
పలికెను. నమ్మక, విష ముమియుట కష్టపడదేని తనను చావనిమ
ముగా పలికినాడు.

‘ఉమియకుండినఁజచ్చునోముగ్ధయనుచు
నుమబోటి యాత్మలో నుత్తలవడగ
నుమిసినఁగొని కాల్చునోతమ్ము”ననుచుఁ
గమలాక్ష ముఖ్యులు గడగడ వడకఁ
బ్రమథు లాతని ముగ్ధభక్తికి మెచ్చి
యమిత మహోత్సవులై చూచుచుండ
నొక్కింత నవ్వుచు నుడురాజధరుఁడు
గ్రక్కున లేనెత్తి కౌఁగిటఁ జేర్చి
ప్రమథులయాన సీ పాదంబులాన
సమయ నివ్వీషమున సత్యమిట్లనిన
నమ్మవే వలపరి నా తొడ యెక్కి
నెమ్మిఁజూచుచునుండు సీలకంఠంబు”

బ.

అని యూరు పీఠంబునందు ధరించె. మంగళగౌరి సహితము
స్థిరభక్తికి నిశ్చేష్టయయ్యెను. వామదేవుడు విష ముమియకున్న
డైన ఆరుద్రపతి యెట్టి సాహసమునకు పాలుపడునోయని తత్తరఁ
నది. భక్తజనవత్సలుడు, భూతేశుడు, భక్తుని సంరక్షింప విష మువి
బోవు ప్రమాదమూహించి ప్రజాపతి ముఖ్యులు పరితపించిరట, గ
కరుణాంతరంగుడై తన కంఠము చూచుచుండుమని తన యూరు
ధరించి రుద్రపశుపతిని తరింపజేసెను.

‘కుత్తుక హాలాహలము కదలినంతటనే చచ్చెదగాక’ ఁ
కరవాలము తొమ్మునదూసి మోపికొని కఱకంఠుని కంఠమునే క
చూచుచు రుద్ర పశుపతి నేడును పశుపతి తొడపై ఉన్నాడ
నిర్మల నిశ్చల భక్తి మన కాశ్చర్యము కలిగించక మానదు. రుద్రః
న్నేహమాదుర్య ముప్పొంగు ముగ్ధభక్తిలో వీరభక్తియను శాఖకు
యలరారుచున్నది.

వాత్సల్యభక్తి

తత్వపరముగా భగవంతు డభవుడు, అమేయుడు, నిర్గుణుడు. అట్టి నిర్గుణుడు సగుణత్వము పొందినపుడు భౌతికమైన మాతాపితృ సంబంధము లుండుట సహజము. శివతత్వముపాసించినను భగవంతుని రూపము పొడగన్న భౌతిక రూపమునకే ప్రాధాన్యమిచ్చు భక్తి ముగ్ధభక్తి, భగవంతుని బిడ్డగా లాలించి ప్రేమించి తరించు భక్తియే వాత్సల్యభక్తి, పరమేశుని పసి బిడ్డగా భావించుట మౌగ్యము. కాని భక్తుల కావాత్సల్యభక్తియందు భగవద్రతి స్థాయిగా భాసించును. అవ్యయుడు, అనంతశక్తిధరుడు, ఈశుడు అను విషయము తెలిసియు బెజ్జమహాదేవి వాత్సల్యభక్తి దిక్పాలకపాలకుడు దిక్కులేనివారికి దిక్కైన ఆ మహేశుని దిక్కులేనివానిగా తలపోసి తల్లడమందినది.

‘ఎల్లనియోగంబు లెల్ల బాంధవులు
నెల్లవారలు గల్గ నిట్లు భర్తనకుఁ
దల్లిలేకుండుట దావిచిత్రంబు
తల్లిలేకది యెట్లు దానుయిందె?
దల్లి సచ్చెనొకాక త్రైలోక్యవతికిఁ
జెల్లఁబో! యిట్లేమి సేయంగవచ్చు?’

బ. పు; పు. 66.

వాత్సల్యభక్తికి భగవంతుడు, అతని గురువులు, తల్లిదండ్రులు ఆలంబన విభావములు. ఇటు పెంచిన తల్లియు ఆలంబన విభావమగుట కవకాశము కలదు. బెజ్జమహాదేవి హృదయమున పెల్లుబిన వాత్సల్య స్రవంతి పరితల హృదయము లార్ద్రమగునట్లు చేసినది. భక్తిరస పరవశుడై పాలుకురికి సోమనాథకవి పాఠకుల మనః పరికములపై పాత్రల స్వభావములు హత్తుకొనునట్లు చిత్రించుటలో నతడు చూపించిన నైపుణ్య మనన్య సామాన్యము.

శ్రీ బండారు తమ్మయ్య ఈతని రచనలను గూర్చి పలికిన పలుకులివి:

‘పాత్రముల ముగ్ధత్వమును బ్రదర్శించుటలో నీతఁ డెంతయుఁ బ్రతిజ్ఞావంతుఁడు, ఇట్టి పట్టుల నీతఁడు సరసతరముగ ముద్దు మురిపెముల గురియు జూను తెనుఁగు పదముల జూలువార్చి వారి ముగ్ధతనమును

గన్నులఁ గట్టినట్లు చిత్రించి పాఠకుల విముగ్ధులఁ గావించును. బసవ పురాణమునఁ తృతీయాశ్వాసమందలి రుద్రపశువతి, బెజ్జమహాదేవి, గొడగూచి, ముగ్ధసంగయ్య, కన్నప్ప మున్నగు ముగ్ధభక్తుల చరితముఁ జరికించిన నీ యంశము తేటపడును. 177

తల్లిలేని తనయునిగా తలపోసి తల్లడమందినదా తల్లి మనసు. పాతల ముగ్ధత్వము ప్రదర్శించుటలో ప్రతిభావంతుడైన పాల్కురికి సోమనాథుడు బెజ్జమహాదేవి వాత్సల్యము కన్నులకు కట్టునట్లు మనసుకు హత్తుకొనునట్లు చిత్రీకరించెను.

వాత్సల్యభక్తికి కౌమారాది వయోరూపవేషశైశవ చపలతా స్మితలీల లుడ్డిపన విభావములు. బెజ్జమహాదేవి తల్లిలేని తనయునిగా భావించి తన యిష్ట లింగమును గూర్చిన పలుకులు పఠితల హృదయములపై శాశ్వత ముద్ర వేయును.

'తల్లిగల్గిననేల తపసిగానిచ్చుఁ
దల్లిగల్గిననేల తలజడల్లట్టు
దల్లియున్న విషంబుఁ ద్రావనేలిచ్చుఁ?
దల్లియుండినఁ దోళ్ళు దాల్చనేలిచ్చుఁ?
దల్లి పాములనేల ధరియింపనిచ్చుఁ?
దల్లి బూడిదయేల తాఁబూయనిచ్చుఁ?
దల్లి పుచ్చనెఱువెద నయునిఁదిరియఁ?
దల్లి పుచ్చనె సుతువల్లకాటికిని'

బ. పు; పు. 66, 67.

అని సర్వహరివేషమున కావేదన చెంది జగద్రక్షకునకు ఆలనపాలన లేదని ఆరాటపడిన దామగువ మనసు. దివ్యగుణ సనాథుని మహిమలను ఆ నాథుని దీనావస్థలుగా నూహించి ఆక్రోశించినది బెజ్జమహాదేవి.

సామాన్యముగా లోకములో జ్ఞానుల దృష్టి ననుసరించి తపసి యగుట తలలు జడలు కట్టుట మున్నగునవి యుత్తమ లక్షణములే. కాని ముగ్ధభక్తురాలైన బెజ్జమహాదేవి కన్నతల్లివంటి కరుణాదృష్టితో వీనిని తల్లి సోషణలేని

ఛానికి కలుగువానికి కలుగు లక్షణములుగా భావించి విచారించినది. జ్ఞానుల దృష్టి ననుసరించి తలలు జడలు కట్టుట మున్నగున వెట్టు భాసించదగునో గమనింపదగినవి.

తలలు జడలుగట్టుట - తపనీలక్షణము

తోళ్ళు దాల్చుట - వశుపతిత్వమునకు గుర్తు

సర్పములు ధరించుట - ప్రజ్ఞాపారీణత్వమునకు ప్రతీక

బూడిద పూసికొనుట - కామరాహిత్యమునకు

భగవద్వి భూతికి చిహ్నము

దేశద్రిష్కూరి యగుట - విశ్వవ్యాపకత్వమును తెలియజేయుట

వల్లకాటిలో వాసమేర్పరచుకొనుట - లయకారుడు

మృత్యుంజయుడని తెలియజేయుట

కాని మమకారములు కురిపించు మాతృమూర్తి కరువైనందువలనల శివుని తలలు జడలు గట్టెననియు, అతడు విషము త్రాగెననియు, తోళ్ళను దాల్చె ననియు, పాములను ధరించెననియు దేశసంచారి యయ్యెననియు, వల్లకాటిలో వాసమేర్పరచుకొనె ననియు విలవిలలాడినది బెజ్జమహాదేవి మనసు. పరమాత్మను పసిపాపగా భావించి తన బాధలవంటివే భర్గుని బాధలని తలంచిన ఆమె మౌగ్యముపట్ల పతితలకు సానుభూతి కలుగును. లౌకికమైన స్నేహను రాగాలను భగవదర్పితము గావించి భగవంతుని భజించు ఆ నిర్మల హృదయముతో మనము సహనుభూతిని పొందుదుము. అమాయకమైన ఆమె హృదయమునందు కలిగిన కలవరపాటు భావము మన మనసులను ఆర్ద్రమగునట్లు చేయును. బెజ్జ మహాదేవి శ్రీ సహజమైన మాతృభావముతో శివుని శిశువుగ లాలించి వాత్సల్యామృత ధారలను కురిపించినది.

‘నైరంతర్యేణ సంపన్నే భావే ద్యాతుం శివంప్రతి .

తద్భావోజాయతే యద్వత్ కీరే భ్రమరం చి తనాత్॥’

తుమ్మెదచే తీసికొనిరాబడి మంటిపట్టు యందుంచబడిన పురుగు సదా
ఆ తుమ్మెదనే స్మరించుచుండుటచేత తానును కొన్ని దినములకు తుమ్మెదగానే
మాటునటుల నిరంతరము శివుని ధ్యానించు మనసు శివస్వరూపమే యగును.

బెజ్జమహాదేవియు నిరంతరము శివునే ధ్యానించుచు సర్వము శివమయ
ముగా భావించినది. తాను కళ్ళతో చూచుచున్నది పసిపాపని రూపములో
పరమేశ్వరుని.

'తవిలి లింగముఁజూడఁ దాఁ జూచురూపు
వివరించి లింగంబు వినవినుధ్వనులు
సొరిదిలింగము సోఁక సోఁకు స్పర్శనముఁ
బరమలింగము భుజింప భుజించు నవియు
నెగడి లింగంబు ప్రూణింప ప్రూణించుఁ
దగలింగదృష్టిచేఁ దాద్రష్టయగును
సరినిట్లుప్రాణైక సహచరుండగుచుఁ
జరియించు భక్తుండు సర్వాంగలింగ
ప్రాణాంగములు దనప్రాణలింగంబు
ప్రాణాంగములుగాఁగ నమరించి చేష్ట
లును లింగమందుఁ గీర్తొలిపి తానంత
యును లింగమయమయియుండు నాశరణు
నేమని మది నిర్ణయింతుఁ గీర్తింతు
నా మహాత్ముని యుపమాతీతమూర్తిఁ
జడ బుద్బుదము నీట సమసిన యట్లు
వడగండ్లు నీటిలో వర్షించు నట్లు
కాకల నింగిలీకము రసమైన
జోకఁగాష్టములగ్ని సోఁకి తామగ్ని
యైనట్లు లింగంబునందైన తనువుఁ
దాను లింగక్రియఁదగ లింగమయ్యెఁ
మది నెవ్వఁడెయ్యది మరిగి ధ్యానించు
నదియె షాక్కున వెళ్ళనాడుచునుండు

నదియకర్మంబుచే నలరింపుచుండు
విదితంబుగా నిది వేదవాక్యంబు.'78

‘యద్భావమ్ తద్భవతి’ యనునట్లు భక్తులు భగవంతు నేరూపమున
భావించి ధ్యానించి పూజించి సేవించిన భగవంతు డారూపముననే వారిని సంతోష
పెట్టుననుట కిది ప్రత్యక్ష సాక్ష్యము.

‘శ్రుతి’యేక యేవహి రూపేణ’ యనియు
స్మృతి ‘సాధక స్సంస్మరేత్సదా’ యనియు
ధర ‘తస్య తన్మయ తాం యాతి’ యనియు
హరుని వాక్యము’79

తాను ధరించిన లింగమే ప్రాణలింగము. ప్రాణలింగములో భావన
చేయుచున్నది శివరూపము. ధ్యానము చేయుచున్నది శివరూపమును. ఆ ధ్యాన
ములో ఆ భావనలో భగవద్రూపరతి స్థాయిగా పోషింపబడుచున్నది.

‘తొంగిళ్ళపైనిడి లింగమూర్తికిని
సంగనగావించు నభ్యంజనంబు
ముక్కొత్తుఁ జెక్కొత్తు ముక్కన్నుఁ బులుము
నక్కొత్తుఁ గడుపొత్తునట పీపునిపురుఁ
....

జెక్కిలిగీటుడుఁ జెలగి యేడ్వంగ
నొక్కవేలిడి పోయు నొక కొన్నిపాలు’

బ.పు; పు. 67

జగత్పితకు జననియై మాతృవాత్సల్యము కురిపించినది బెజ్జమహాదేవి.
ముక్కంటిని ముద్దులకుమారునిగ భావించినది. దిక్కులేని బాలునకు దిక్కై
నిలిచెదననుకొనినది. దిగంతముల వరకు వ్యాపించినవాడని తెలియక శిరమున
గంగను ధరించిన భద్గనకు అంగన అభ్యంగనము గావించుట యెంతవెట్టి.
లోకపాలకుని చెక్కిలిగీటి యేడువగా ఒక వేలు నోటిలో పెట్టి పాలు వట్టుట
యెంత ఆమాయకము. బాలునిగా భావించుచునే భగవంతుని సేవించుచున్న

ఆ పాత్రయందు భక్తులకు భగవద్రూపరతి పొంగులు వారుచున్నది. ఆ ముద్దరాలి భగవద్రూపరతి మనకు సహానుభూతిని కలుగజేయుచున్నది. 'కడవ నందినయట్టి పిడుక విభూతి'ని పుత్రుని నొసలారంగ పూసినది బెజ్జమహాదేవి.

వీరకైపులకు భస్మధారణము విధి. ఐదు కారణములచే ఈ బూదికి ఐదు పేర్లు కలిగినవి. అష్టవిధ ఐశ్వర్యములను నిచ్చుగాన విభూతియనియు, శివత్వమును భాసింపజేయునదిగాన భసితమనియు, పాపములను భర్తించుటచే (భయపెట్టుటచే) భస్మమనియు, ఆపదలను ఊరణము చేయుటచే ఊరమనియు, భూతప్రేతాదులనుండి రక్షించునదిగాన రక్షయనియు ఐదు పేళ్ళతో వెలయుచున్నది.

'విభూతిర్భూతి హేతుత్వాద్భసితం తత్త్వ భాసనాత్

పాపానాం భర్తనాద్భస్మ ఊరణాత్. ఊరమాపదాం

రక్షణాత్సర్వభూతేభ్యోరక్షేతివర్ణియతే॥'80

నకల భువన భాండములను తన యుదరమునందిడుకొనిన ఆ పరమేశ్వరునకు తన యుదరమును పాన్పుగా చేసిన ముగ్ధభక్తురాలు బెజ్జమహాదేవి. లయకారునకు జోలపాడిన అమాయకురాలు.

వడతి నిశ్చల భావమునకు మెచ్చిన ఆ జగద్రక్షకుడు పాపనిరూపమున నామె నెడబాయకుండెను. వనిత వాత్సల్య భక్తికిమెచ్చి అనుగ్రహింపదలచి పరమేశుడు కదలక మెదలక కన్ను తెరవకయుండెను. ఆ క్షణమున ఆమె పడిన ఆరాట మింతింతకాదు.

.. 'నాకున్న! నాపట్టి! నా చిన్నపడుగ!

.. నాకుట్ట! చన్నేలరాకుడ్వవైతి

.. నీ చెమటయుఁజూచి నెత్తురునవుదు

.. నోచెల్ల! యెటుసూడనోపుదునన్న!

.. తల్లిగదన్న! యింతటి కోర్తునన్న!

.. తల్లెడ నొడుల నేనెఱుఁగఁగదన్న!

కలిగితి లేక యొక్కడవు గదన్న!
 తలరక యేనెట్లు ధరియింతునన్న!
 నేలపై నా కాళ్ళు నిలువవురన్న!
 ఏలవల్కవు నెప్పవే యన్న! సీకు
 నఱిమియో? కోవమో? యంగిటిముల్లో!
 ఏఱుగను మందు మాకేమియు" ననుచు
 బసవుఁ బలవరించుఁ బయిఁబడి పొరలుఁ
 గనుఁగొను మైపుడ్కుఁ గొఁగిటఁజేర్చుఁ
 గప్పుఁ దెఱచుఁ గప్పుఁగ్రమ్మఱుఁ దెఱచుఁ
 దప్పక పీక్షించుఁ దల్లడంబందు"

బ.పు. పు. 68

కన్న ప్రేమకన్న పెంచిన ప్రేమ మిన్నయనట కిదొక చక్కని దృష్టాంతము. తల్లికనుక తనయునకిట్టి బాధ కలుగుటచూచి భరించలేకున్నది. కప్పును తెరచును మరల కప్పును వెంటనే తెరచును. వసివాడు పలుకక పోవుటకు కారణము తెలియక కాళ్ళు నేలపై నిలువక మందుమాకేమియు తెలియదన్న ఆవేదనతో తల్లి మనసు విలవిలలాడిరది. బెజ్జమహాదేవి చింతను కవి చక్కగా వర్ణించెను.

‘ఇష్ట్యా ప్రాప్తగిష్పప్రాప్త్యాది జరతాఽధ్యానావరవర్యయా వైవర్ణ్య భూలేఖన, అధోముఖత్వాది హేతుశ్చిత్త వృత్తి విశేషశ్చింతా’⁸¹

ఇష్టము లభింపకుండుట, అనిష్టము వచ్చిపడుట మొదలగువానివలన జనించినట్టియు, ఆధ్యానమును నామాంతరము కలిగినట్టియు, వైవర్ణ్యము, భూలేఖనము, అధోముఖము మొదలగు వానిని కలిగించునట్టి చిత్తవృత్తి విశేషమే చింతయని యాలంకారికుల మతము.

ఇష్టార్థము నీర్ధింపకుండుట మొదలగునవి విభావములు. నిట్టూర్పులు, తలవాల్చుట, సంతాపము, స్మరణము, కృశించుట, దేహసంస్కారములు లేకుండుట, అదైర్యము మొదలగునవి యనుభావములు. చింతయను నీసంచారి భావమునకు ముందు వెనుకల వితర్కము కూడ జనియించును.

మందు మాకేమియు తానెరుగదని, కఱకంతుడు పలుకకపోవుటతో నేలపై కాళ్ళు నిలుచుట లేదని, అధైర్యముతో సంతాపముతో బెజ్జమహాదేవి దిగులు చెందినది. భక్తుల యిళ్ళలో 'కొలది తప్పిన కుడ్పులు' కుడుచుటవలననే అట్లయ్యేనేమోయని వితర్కము కూడ ఆమెలో కలిగినది. భక్తుల యిళ్ళలో భుజించినందువలననే భగవంతు డట్లయ్యెనని ఆక్రోశించినది కాని తానుకూడ భక్తురాలననువిషయము మరచినదా (భక్తురాలు) ముద్దరాలు.

'పెట్టినంత గుడిచి యట్టుండితేని

యెప్పాట నినుబొందునె తెవుల్నొప్పి?

నిప్పునఁజెదలంటునే నీకు నీవ

చేసికొనఁగఁదెవుల్నిద్దించెఁగాక

యీ సంకటంబు నీకేలతావచ్చు'

బ.పు;పు. 69

చంటిబిడ్డ రూపమున నున్న చంద్రశేఖరుని నేవించుచున్న జ్ఞానము కలదయ్యు అతనిచే సృష్టింపబడి అతని నారాధించు భక్తులు ఆరగింపు చేయగా ఆరగక ఆరాటపడుచున్నాడు ఆశ్రిత వరాత్నరుడని తలచిన ముగ్ధురాలు బెజ్జమహాదేవి.

పాల్కురికి సోమనాథుని భక్తిరసావేశము అతని కవితయందంతట ప్రతిబింబించినది. భక్తిరసపూరితములైన సన్నివేశములందు పఠితలకు కూడ రసావేశము కలుగుట సహజము.

వాత్సల్యభక్తికి ఒజ్జబంతియైన బెజ్జమహాదేవి వత్సలభక్తి పారవశ్యమున భగవంతుని సహితము దండించుటకు వెనుకాడలేదు. అతని బాధను చూడలేక కుమిలికుమిలి యేడ్చినది. తనవాత్సల్యముతో భక్తవత్సలుని బంధించలేక పోయెనని వాపోయెను. భక్తులందరు తనవంటివారేనను స్పృహను కోలుపోయినదా క్షణమున. మారారి మరణము తథ్యమని తలపోసినదా మందబుద్ధి. దైన్యముతో విషాదముతో పలికిన బెజ్జమహాదేవి పలుకులు పఠితల హృదయములను కరగించక మానవు.

‘చాలఁజూడంగ నీసంకటం బింక

జాలుండ! నీమీఁదఁ బ్రాణముల్విడుతు

నని తన శిరమున కలుగ నున్నంత’

బ. పు. పు. 69.

మరొక మార్గమెరుగని మాతృమూర్తి ప్రాణములు విడుచుటకు సిద్ధపడగా నతిదయామయుడు, గిరిజారమణుడు ప్రత్యక్షమై, ఆమె యభిమతమును తీర్చెదననెను. ఈశుని తప్ప నితరమెరుగని ఆ నిర్మల మాతృహృదయము ‘నీవు నిరోగివై సుఖవ్యాప్తినుండు నా కంటియ చాలు’ నన్నది. ఇట్టి కపటమెరుగని తీపిమమకారపు బావపరంపరలు పఠితల హృదయముల నార్ద్రముగావించును. జగదాధారునకు జన్మ నీయకున్నను జననియైన ముదితముగ్ధభక్తికి మెచ్చిన మహేశ్వరుడు నిత్యత్య మాయమ్మకు నొసగి చరితార్థురాలిని గావించెను.

గౌణభక్తి భేదములు - ముగ్ధభక్తి

రూపగోస్వామి భక్తి రసమును ముఖ్య గౌణరసములుగా విభజించి వివేచించెను. ఆ మార్గము ననుసరించి వీర కైవమునందలి భక్తిని కూడ ముఖ్య గౌణ భేదములుగా భావించి అనుశీలించుటకు అవకాశము కలదు. నవవిధరసములలో శాంతము శృంగారము తప్ప మిగిలినవి గౌణభక్తి భేదములని రూపగోస్వామి పేర్కొనెను. ముఖ్య గౌణరసములు పరస్పర పోషకములనియు ఒక్కొక్కసారి ముఖ్య భక్తిరసములచేత పరిపుష్టమైనచో గౌణభక్తి భేదములు కూడ రసస్థాయిని పొందవచ్చునని రూపగోస్వామి అభిప్రాయము. దీని ననుసరించి ముగ్ధభక్తి సంప్రదాయమునందు కూడ గౌణభక్తి వివేచనము చేయుటకు నిచ్చట ప్రయత్నము చేయబడుచున్నది.

బసవ పురాణము నందలి భక్తుల చరిత్రములను పరిశీలించినచో గౌణ భక్తులన్నింటిలో అద్భుత భక్తి విశేషముగా పోషింపబడినట్లు తెలియుచున్నది. ఆ తరువాతి స్థానము విర రౌద్రరసములకు చెందుచున్నది. వీనితో పోల్చినచో మిగిలిన గౌణరసములు విశేషముగా పోషింపబడలేదని స్పష్టమగుచున్నది. కావున మొదట అద్భుత భక్తిరసము, ఆపైన వీర రౌద్ర భక్తి భేదముల ననుశీలించి, అవి ముగ్ధ భక్తిరసమున కెట్లు పుష్టిని చేకూర్చుచున్నవో పరిశీలించ నగుచున్నది. ఆ పైన మిగిలిన వానిని అనుశీలించుట యగుచున్నది.

వీరభక్తిరసము :

‘లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్ప్రయత్నః ఉత్సాహః’ 82

అని ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణకర్తయైన విద్యానాథుడు వీరరసస్థాయియైన ఉత్సాహమును నిర్వచించినాడు. గౌణరసముగా చెప్పబడుచున్న రసము వీరరసము. భగవద్రతిని ప్రకటించుటయందు లోకోత్తరకార్యమును ప్రదర్శించెడి ఉత్సాహప్రవృత్తి వీరభక్తిరసమునకు స్థాయిగా నుండును. అచ్యుతరాయలు తన సాహిత్య సారమునందు వీరరసమును నిరువదియొక్క భేదములుగా విశ్లేషించెను. అందు భక్తివీరము చిట్టచివరిది. 83

భక్తివీర లక్షణమునకును వీరభక్తి లక్షణమునకును భేదమంతగా కానరాదు. దానికిని దీనికిని అలంబన ఉద్దీపనాదులు సమముగా నుండుటయు గమనింపదగినది. అయినను భక్తివీరమునందు భక్తిచే పుష్టమైన వీరము భాసించును. వీరభక్తిరసము వీరముచే పోషింపబడిన భక్తి ముగ్ధభక్తికి పరిపోషకముగా నుండును. భక్తివీరము నవవిధ భక్తులలో నొకటి కావున నదిముఖ్య భక్తివంటిదే. వీరభక్తిరసము గౌణభక్తిగా సంవదించబడును. బసవపురాణము నందలి ముగ్ధభక్తుల కథలయందు వీరభక్తిరసము గౌణరసముగా పోషింపబడిన విధము స్పష్టముగా తెలియుచున్నది.

బసవ పురాణమునందు వీరభక్తిరసమునకు ఆలవాలమైన కథలను నీక్రిందివానిని పేర్కొనవచ్చును.

వీరముగ్ధ భక్తుల కథలు

దీపదకళియారు కథ :

కాంచీపురవాసియైన దీపదకళియారు దృఢభక్తియుతుడు. పౌరుగూరికి పోవుచు జీర్ణశివాలయము నొకదానిని గాంచెను. సర్వజగద్రక్షకుడైన ఆ సర్వేశ్వరుడు ఒంటిగా వనములో జీర్ణాలయమునందు వసించుటను చూచి యాతడు సహింపలేకపోయెను. అతని విచారమునకు కారణము శివునిపైగల ఆత్యంత మైన భగవద్రతి. జగద్రక్షకుడైనవాడు జీర్ణాలయమునందు పడియుండెనని భావించుట యతని మౌగ్యము. హరుని సేవింపదలచిన దీపదకళియారు

శివునకు కోట కట్టించెను. అద్భుతమైన యాకోటను జనులు కీర్తించిరి. అప్పటి కతని ధనమంతయు తరిగిపోయెను. పరమేశ్వరునికి నిత్యసేవ కావింపవలయు నన్నచో మార్గము దొరకలేదు. బహువిధముల యత్నించి కవదివియలనాటించి అందు జ్వాల చల్లారకుండ శివార్చనము సేయుచుండెను. కవదినియలార కుండ నుంచుటకొఱకై పుడకలను పూరిపుడకలను సహితము వెచ్చించెను. కచ్చడము మొదలైన వస్త్రములన్నింటిని వినియోగించెను. అన్నియు అయి పోయినవి. అతడు వెనుకాడక తలవెంట్రుకలను దీపపు వత్తిగా వెలిగించెను. జడకు వెలిగించిన ఆగ్ని తలకుకూడ నంటుకొనెను కాని దీపదకశియారు మాత్రము శివుని సేవించుటలో వెనుకాడలేదు. తలవెంట్రుకలను సహితము దీపముగా వెలిగించెడి లోకోత్తర కార్యనిర్వహణమునందు నాతడు ప్రకటించిన ఉత్సాహము. ఇందు గమనించవలసిన అంశ మేమనగా నతని ఉత్సాహము భక్తికంగము. దీపదకశియారు ముగ్ధమైన భక్తిని పోషించుట కొఱకై యంతటి యుత్సాహము వర్ణింపబడినది. కథ అద్భుతముగా ముగియును. శివుడు ప్రత్యక్షమై పరము కోరుకొమ్మనగా తాను నిర్మించిన కోటతోసహా కైలాసమునకు వెడలి సుఖముగా మహేశ్వరుడు నివసించ వలయునని కోరుకొనెను ముగ్ధ భక్తుని మోగ్యమిందు స్పష్టమగుచున్నది. జీర్ణ దేవాలయమునందున్న శివుడే తన హృదయమునందు నిలిచిన పరమేశ్వరుడు. అతనికి కోట కట్టి, కాపు పెట్టి నాడు. మరి సాక్షాచ్చివుడే ప్రత్యక్షమైనపుడు.

‘లోకాశ్రితుఁడ! భక్తలోక కుటుంబి
యేకాకివై యుండుటిది నీతిగాదు
అనయంబు రజితాద్రి యట్టి దుర్గంబు
మనకుఁగల్గఁగ వేతేమన్నెముల్ సేసి
కొనియుండనేల యీ వనదుర్గమందు’

బ.పు; పు. 75,76.

అని శివుని వేడుకొనినాడు. శివుడు కైలాసమునందును కోటయందును కలదని భావించినచో నతని సర్వవ్యాపకత్వము గుర్తించుట యయ్యెడిది. ఒక చోట నున్నవాడు మరియొక చోట నుండలేదను లౌకిక ధర్మమునే భావించి విశ్వవ్యాపకుడైన మహేశ్వరుని సేవించి తన భక్తిని ప్రకటించుకొనుటలో ముగ్ధపిర భక్తిభామణి యయ్యెను. ఈ కథాశక్తి కంతయు జీవభూతమైనది

దీపద కళియారు మౌగ్యమే. మౌగ్యమయ్యను భక్తిచే కూడికొని యుండుటచే పరమేశ్వరుని హృదయమునకు హత్తుకొనినది అతడు ప్రకటించిన వీరమే పరమేశ్వరుని ప్రత్యక్షీకరింప జేసినది. ఈ క్రమమును గమనించినచో దీపద కళియారు ఉత్సాహము అతని ముగ్ధభక్తిని ప్రదీప్తము చేయుటకొరకై సంపదించబడినదని స్పష్టమగుచున్నది. అనగా గౌణరసమైన వీరభక్తి ముగ్ధభక్తిని పరిపుష్టముచేసి అంగాంగి సమన్వయము సాధించినదనుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. ఇట్లే ఈ క్రింది ముగ్ధభక్తుల కథలన్నింటిని సమన్వయించుట సులభము.

రుద్రపశుపతి, నక్కనైనారు, నాట్యనమిత్రాండి, ఉదుమూరి కన్నప్ప, చిఱుకొండనంది. ఎఱుమూర్తినైనారు, కడమలనంది, గుగ్గులు కళయారు, అరివాళు న్నయనారు, ఏజాధినాథుడు, చేదివల్లభుడు, కరయూరి చోడుడు, ఇరువదాండారి, దంగుళి మారయ్య, కుమ్మర గుండయ్య, తేడర దాసయ్య, వీరశంకరుడు, జగదేవదండనాయకుడు, సవరద నాచయ్య మున్నగువారు బసవ పురాణమునందలి వీరభక్తిని ప్రకటించిన ముగ్ధభక్తులు.

రుద్రపశుపతి : హరుని కంఠమందున్న హాలాహలము ఉదరము చేరక మానదని మృదుని మృతిని విని తాను బ్రతకలేనని ప్రాణత్యాగము చేయుట కుద్యుక్తుడయ్యెను. ప్రాణత్యాగము చేయుటకతడు చూపించిన యుత్సాహము భక్తికంగము. భగవత్ సాక్షాత్కారమునకు సహితము ప్రాముఖ్యమివ్వక హరుని యూరు పీఠమునందే నుండి కఱకంఠుని కంఠము కంటి రెప్పలిడక చూచుచుండగల స్థానమును బొందిన రుద్రపశుపతి వీరభక్తి పూర్వమే వివరింపబడినది.

నక్కనైనారు : చోడమండలమునందలి నక్కనైనారు భార్య యొక నాడు శివదేవునిపై నొక్కనెలది ప్రానుటగని 'శివశివ ప్రేమనో శివున'కని నోటితో నూదినది. నక్కనైనారదిగని ప్రాణవల్లభునిపై తుంపురులు పడుటకు సహింపలేక భార్యనింటినుండి వెడలగొట్టెను. నకల చరాచరముల సృష్టికర్తకు పురుగువలన నెట్టి హాని కలుగునోయని తలచుట ఆ పడతి మౌగ్యము, భగవంతుని రక్షించుటకైనను తుంపురులు పడునట్లుగా శివలింగముపైనున్న పురుగును ఊదివేసి భగవదవచారము గావించినదని కోపించి భార్యను వెడలగొట్టిన

శ్రీమదాంధ్రభాగవతము - బసవపురాణము

నక్కనైనారు మౌగ్యమిందు స్పష్టమగుచున్నది. ఆ రాత్రి మృదు నపుడు కాంత తూపొడిచిన స్థలము తక్కు మిగిలిన శివలింగమంతయు చూచినక్కనైనారు సతి పాదముల కతిభక్తితో సాష్టాంగుడై మ్రొక్కి ప్రక్క చూపి 'ఈ దిక్కు దూపొడ్చి యీ సంకటంబు- నా దేవునకు దయతోడ' యని కోరగా అంగన వచ్చి తన దోషమువలన శివునకు జే మిక్కుటమయ్యెనని తనను పెనిమిటి చంపిన చంపనిమ్మని తూపొడి టకు చింతించి, పినాకినికి కల్గిన కష్టము చూడజాలక ప్రాణత్యాగః బోయెను. భగవదవచారమున కోర్చుకొనలేక అర్థాంగిని నిల్లువెడల తైన వెనుదీయని నక్కనైనారు ఉత్సాహము, తన తప్పువలనే ము ముప్పు కలిగినదని ప్రాణత్యాగమున కుద్యుక్తురాలైన నక్కనైన ఉత్సాహము వీరభక్తిరసమునకు పోషకమయ్యెను.

భవరోగవైద్యుడు పార్వతీకాంతుడు ప్రత్యక్షమై వారి మ మెచ్చి పరము కోరుకొమ్మనగా భగవత్ సాక్షాత్కారముకన్న కోర లేదని 'మీ పాద కమలాంతరంగ- భావసంపూర్ణ సంపద గృహనే కోరిరి. ఆ దంపతు లిరువురి ఉత్సాహభక్తి వారి ముగ్ధ స్వభావము వడి టచే వీర ముగ్ధభక్తిగా నీ కథయందలి రసము భాసించుచున్నది.

నాట్యనమిత్రాండి : కంచితోనున్న నాట్యనమిత్రాండియను ఁ పుడు ఏకామ్రనాథుని గుడికేగి తాండవమూర్తి అత్యద్భుతాకార నడుమగు వీగియున్నది చేతులు వంకరలు బోయినవని నడియొక ఁ తలచి తన సంపదనంతయు నర్పించి పూజారికడ తైలముగొని చేసియు గుణముకాసరాక తన ప్రాణత్యాగమున కుద్యుక్తుడు కాగా, నాట గీర్వాణవంద్యుడు ప్రత్యక్షమై నాట్యనమిత్రాండిని కౌగిలించుకొని కారమును గురించి వివరించెను. తాండవమూర్తిని చూచి రోగి య మౌగ్యము. శివుడు సహితము తనవంటివాడని ఆ భక్తుని నమ్మకః వంతుని అనారోగ్యమును సరిచేయబూనుట ముగ్ధభక్తిపోషకమైన యు శివుడు తాండవతత్త్వమును వివరించి యతనికి ముగ్ధభక్తి ఫలముః దించును. సఫలమైన ముగ్ధభక్తి పఠితకు సంతృప్తిని కలిగించును.

ఉడుమూరి కన్నప్ప : త్రినేత్రునకు నేత్రకమలమర్పించిన కన్నప్ప ముగ్ధభక్తి జ్ఞానులను సహితము ముగ్ధులను జేయును. దాస్యభక్తిని గురించి వివరించునెడ నీ భక్తుని గాథ వివరింపబడినది.

ఇరువదండారి : కరయూరిలో నివసించు ఇరువదాండరియను శివ భక్తుడు శివద్రోహరగండడు. ఒకనాడొక మదకరి తుండాగ్రమున శివభక్తునొకని బట్టి విసిరివేయగా ఆ భక్తుని యార్తనాదము విని యావేశపూరితుడై నిశిత కుతార నన్నిహితుడై యాయేనుగును బట్టి యీడ్చి మావంతుని చంపెను. ఆ ఏనుగు దెబ్బకు భక్తుడును చనిపోయెను. శివభక్తుడు ప్రాణవియోగతపమున 'ప్రాణేశ! శివశివ! పరమాత్మ!' అని చేసిన యార్తనాదము ఇరువదాండారికి తీవ్రతాపమును కలిగించుచేకాదు ప్రాణములకు తెగించి సంహారుడైనివలె మత్తకరింద్రము పైకి మాకునట్లు చేసినది. శివద్రోహముగాని, శివభక్తుల కపకారముగాని సహించని శివభక్తులెట్టి పీరోచిత కార్యమునకైనను పూనుకొందు రనుటకిదొక నిదర్శనము. కరయూరి చోడభూపతి విషయము నెరిగి పరుగున నేతెంచి తాను ఏలికగాన తానేద్రోహియని భావించి ఇరువదాండారి మ్రోల తల నరుకుకొనబోగా అక్షయండపుడు ప్రత్యక్షమై మావటిని, భక్తుని, ఏనుగును, బ్రతికించి, రాజును ఇరువదాండారిని కైలాసవాసులుగా చేసి ననుగ్రహించెను. చోడభూపతి తన రాజ్యములో తన ఏనుగువలన నొక శివభక్తుని కపచారము జరుగుట కోర్చుకొనలేక తన ప్రాణములను త్యజించుటకు సిద్ధమయ్యెను. ఈకథ యందు వీరము భక్తికి అంగముగా పోషించబడినది. తనూత్యాగమున కుత్సహించుట వీరము. శివాపరాధమున కాగ్రహించుట రౌద్రము. రౌద్రగర్భితమైన వీరము ముగ్ధ భక్తికి పోషకమగుట ఈ కథయందలి శిల్పము.

సిరియాలుడు : (చిలుతొండనంబి) సిరియాలుడు సంగళవ్వ సర్వ లక్షణ గుణ సంపూర్ణుడైన ఒక్కగానొక్క కుమారుని నిండారుమనమున నిహతు గావించి నానా ప్రకారంబుల శాకము లొడగూర్చి జంగమ రూపధారియై యేతెంచిన శ్రీ కంఠుని పూజించి వడ్డించి, వీరభక్తిని చాటుకొనిరి. కృతక తపోధన మూర్తి యానతి ననుసరించి సంగళవ్వ కొడుకును రమ్మని యెలుగైతి పిలువ అందరి కాశ్చర్యము కలుగునట్లు సీరాలుడేతెంచి ప్రత్యక్షమై నిలిచిన ఉగ్రాక్షునకు సాష్టాంగ నమస్కారము గావించెను. సిరియాలుని యొక్కయు సంగ

శవ్య యొక్కయు డృదభక్తి ముగ్ధభక్తికి మూలము. శివునికి తనయుని తరిగి వండి వడ్డించుట వారి యుత్యాహ శీలమునకు పరాకాష్ఠ. తనయుని తిరిగి పొందుట అద్భుతమున కాలవాలము. ఈ కథలో జన్మరసమైన అద్భుతము జనించున్నట్లు చిత్రించుట విశేషము.

ఎఱుమూర్తి నైనారు : వీరభక్తుడైన ఎఱుమూర్తి నైనారు త్రిభువనేశునకు త్రికాలంబులందు నర్పించు మేలిచంచనమునకు ధనమెల్ల చెల్లిపోవ తనువెల్ల గంధముగా దిగిచి నర్పించదలచి 'వలవలి మోచేయి సానగది యించి తిగిచి శ్రీగంధము' వడసి శివున కర్పించి ఈశ్వరు మెప్పించి విమాన మెక్కి కైలాసమున కేగెను. శరీరమును గంధముగా నరుగదీయుటయందు ముగ్ధభక్త్యుత్సాహముత్కటావస్థనందినది.

గుగ్గులు కళియారు : ప్రాణేశునకు మూడు సంధ్యల భూపము సమర్పింప ఆలి మంగళ సూత్రమాదిగా ధనమంతయు సమసిపోవ ధరణిపాలుడు కోరినట్లు ముందుకు వ్రాలిన యురగేశ్వరుని చక్కగ నిలుపుదునని వలసినంత గుగ్గిలము పొంది వస్త్రము యొక్క యొక చివర ఈశువిగ్రహమునకుగట్టి మరొకచివర శత్రుమునకుగట్టి ఆ శత్రుమును గ్రక్కున తన కంఠమున గ్రుచ్చుకొని గుగ్గులు కళియారు తన వీర భక్తిని ప్రకటించెను. ప్రాణత్యాగమునకు సహితము వెనుకాడని యీ భక్తుని యుత్సాహము ముగ్ధభక్తికి పోషకము.

అరివాళు నయునారు : ప్రాణలింగమునకు త్రికాలనియమముగా రాజసములొసగు అరివాళునయునారు కూలి పుట్టక నిట్టువహసముండి యెట్టకేలకు దొరికిన బియ్యము నేలపాలుకాగా కొడవలియెత్తి మెడ నరుకుకొనబోగా కరుణాంతరంగుడు, పరమేశ్వరుడు ప్రత్యక్షమై యతని వీరభక్తికి మెచ్చి యనుగ్రహించెను.

వీణాధి నాథుడు : ఏలాపురమునేలు వీణాధినాథుడు భూతి రుద్రాక్షధారు లెల్లరను శివరూపులుగా భావించి పూజించుచుండెడివాడు. అజేయుడై అవసీశులను జయించి కప్పములను గొనుచుండెడివాడు. ఓడిన యాభూపతులు ఒక దశవాయిని శొసనధారి గావించి వంపగా వీణాధినాథుడు యుద్ధభూమియందు వారిని చూచి భూత రుద్రాక్షధారులని 'శివ శివ' యని కర

వాలము విడిచి సాష్టాంగ నమస్కారము గావించెను. యుద్ధ భూమితో శత్రు రాజులతో పోరాడునపుడు కూడ శివ లాంఛన దారులను గని నిశ్చల భక్తితో నిర్భీతితో మ్రొక్కగా ఏడాధినాడు వీరభక్తికి కరవాల మతని కంఠమున వూల మాలగా మారినది. శివరూపులని భావించిన శత్రువుల యెదుట ప్రాణ భయము లేక ఆయుధములను ఉపసంహరించిన ఏడాధి నాడుని భక్తివీరము ముగ్ధ దావమునకు జీవశక్తిగా భాసించు చున్నది. ఇందు భక్తి అంగి, వీరమంగమగుట స్పష్టము.

చేదివల్లభుడు : పంచ ముద్ర దారులను పరమేశ్వర స్వరూపులుగా భావించి పూజించు చేదివల్లభుని పరాక్రమముతో జయించలేక పరరాష్ట్ర భూవతులు పదమువ్వురిని కవట లాంఛనదారులను పంపగా అతి భక్తి వినమితుడై 'దారుణాంచిత నిశాతక్రూర శస్త్ర - ధారల జర్జితంబు సేయంగఁ బరికించియు నితర భావంబు లేక' గురు రూపులుగా భావించి మ్రొక్కగా పారవ్రాతీ నాడుడు ప్రత్యక్షమై నిత్యత్యంబు నొసగి అనుగ్రహించెను. కవట లాంఛన దారులు పంచకులు. కవటమెరుగని చేదివల్లభునకు వారు సాక్షాత్ గురు స్వరూపులు. శివ లాంఛనదారులు శివస్వరూపులు. అంతియెకాని వారెట్టివారన్న అలోచనకు తావివ్వని ముగ్ధ హృదయుడు చేదివల్లభుడు. తన సర్వము కోలుపోయినను తాను చూచుచున్న శివమూర్తులయందే మనసు నిలిపిన చేది వల్లభుని నిశ్చల నిర్మల వీరభక్తికి పంచకుల కుచ్చితము ఇసుమంతయు నవకారము చేయలేక పోగా చేదివల్లభునకు పరమేశ్వరానుగ్రహము కల్గినది.

కరయూరిచోడుడు : శివభక్తులను తన ప్రాణలింగములని భావించు కరయూరి చోడుడు పరరాజుల సైన్యముపై వీరనిహారము చేయుచు ముప్పది పౌణకల తలలు అచ్చెరువుగ కొట్టితెచ్చు సమయమునందొక తల జడతల పోలికయుండ 'హరహర' యని యాక్షణమున తన తలతరిగి ఆ తలమీద పెట్టగా కంఠసంహారుడు ప్రత్యక్షమై అనుగ్రహించెను. శర్వునికొఱకై శిరము నైనను చేదించుకొనగలిగిన త్యాగోత్సాహమే యీకథలోని ముగ్ధభక్తికి జీవము.

ఇరువదాంధారి : ఇరువదాంధారియను సద్భక్తియుతుని పరీక్షించుటకు అంతకాంతకుడే భక్తాకృతిదాల్చివచ్చి బొంతయు కచ్చడము ధాచుటకిచ్చి,

వాని నదృశ్యముచేసి వానిని తిరిగి యిమ్మని కోరెను. ఎచటను వానిని కానక 'ఎత్తున కెత్తు' ఇత్తునని ఇరువదాండాది పలుకగా శివుడు వేటొక బొంతయు, కచ్చడము తూచుటకిచ్చెను. ఇరువదాండాది యింటనున్న వస్త్రములెల్ల తూచి నను దానితో సరితూగక పోవుటతో వీరభక్తుడు కాన తానే ఆ త్రాసునందు కూర్చుండి వరదుని మెప్పించెను శిబిచక్రవర్తి త్యాగోత్సాహమునకు దీచైన వీరగాథ యిది.

దంగుళి మారయ్య : దంగుళి మారయ్య గొప్పదాత జంగముల కొఱకై తన సకలార్థములను ఖర్చుపెట్టిన వితరణశీలి. అతడర్థములన్నియు అర్థుల కిచ్చి పేదవడి యుండగ శివుడొకనాటి నడిరేయి వానలో తడిసి యతని యింటికి వచ్చెను. చలిలో వడకిపోవుచున్న నాతనిగాంచి మారయ్య వెనుకాడక వరుసగా తన పాకను వ్రచ్చి కాల్చి యాతని చలిని బాపెను. మారువేష మందున్న శివు డాకొంటి నన్నము పెట్టుమని కోరెను. 'తొలునాడు వీకతో నలికిన విత్తులు నీళ్ళు విదిలించుకొని తెచ్చివేసి దంపించి' వానిని వండి వడ్డించుటకు సతీసాయమున వ్రయత్నించెను. అతని ముగ్ధ వీరభక్తికి మెచ్చి శివుడు మోక్షము నిచ్చెను. పరమేశు నర్పించుటలో తన సంపద సర్వస్వమును కానుకగా పెద్దెడి ఉత్సాహ భక్తియే మారయ్య ఘృగ్ధభక్తికి ఊపిరి.

కుమ్మర గుండయ్య : తిరునీలకంఠ దేవరగుడికేగి తిరిగి వచ్చుచున్న కుమ్మర గుండయ్యపై వెలది యొకతె చల్లిన యెంగిలి నీరు మీదపడుటతో 'హర హర! ప్రాణేశ! యని భగవంతుని స్మరించగా నా మానిని విని మిక్కిలి చింతించి యతనిని తన యింటికి పిలిచి ఆభ్యంగనము చేయించి క్షమను వేడి కొని, పంపగా తడవయ్యెనని కులాంగన వారాంగన యింటినుండి వచ్చుచున్నాడని తలచి 'తన్ను ముట్టినచో దిరునీలకంఠ దేవరయాన' యని పలుకగా వీరభక్తుడు కాన యెనుబదియేండ్లాసతి నంటక యుండెను. ధర్మార్థకామ మోక్షములను సహితము భగవదర్పితము గావించువారు వీరభక్తులు. వారి ననుగ్రహించుటకు పరమ పాపనుడే భక్తుడై వచ్చి ఒక కప్పెరను దాచుటకు నిచ్చి ఆపై దానినదృశ్యముచేసి లోతైన నీటిలో దిగి సతీపతులను కప్పెర కొనలేదని శపథము చేయుమని కోరెను. గుండమున మునిగి తేలగా సతీపతులు యౌవన వంతులై ౩. వారి వీరభక్తికి పరవశుడై పారంభితుడే వారి ననుగ్రహించెను.

ఎనుబదేండ్లు సతిని తాకక బ్రహ్మచర్యము నాచరించిన గుండయ్య నియమోత్సాహమతని శీలమునుజ్జ్వలముగా ప్రకాశింప చేయుచున్నది.

సుగ్గదేవి (తేడరదాసయ్య శిష్యురాలు) : పొట్ట డెబ్బువునేలు సింగ బల్లహుడు జైనుడు. అతని యతివ సుగ్గదేవి తేడర దాసయ్య శిష్యురాలు. ఆమె తన గురువు నాహ్మనించి భర్తకు బుద్ధులు నెప్పింప దలచెను. శివభక్తుడేతేర అధిపు డత్యంత కుపితుడై పురుషునకొక దైవము సతికొకదైవము సరి కాదని తేడరదాసయ్యను పంపివేయమని పలికెను. వీరభక్తురాలైన సుగ్గదేవి 'మృదునిగానియెల్ల'నని పలికి రాజానొదలివేయుటకై నను సిద్ధమయ్యెను. కాదని వేదశాస్త్రాది వాద తర్కములందు వాద ప్రతివాదములందు గురువునోడించమని పలికెను. తేడర దాసయ్య జైనుల నోడించి వారికి శివదీక్ష యొసగెను. పరమేశ్వరారాధనకాటంకము కలుగునేని పతిని వదలివేయుటకై నను వెనుకాడ లేదు సుగ్గదేవి.

వీరశంకరుడు : మారారి చరిత్రమును తప్ప పరదైవములను తలవని, ముట్టని, వలుకని వీరశంకరుడొకనాడు బౌద్ధులొకనినంటిన్లు కలగని.

'కుక్కముట్టిన కడ్వకును విధియేమి
చక్కనఁగాల్చినఁజూలున కాదె'

బ.పు.పు.197.

యని తలచి భగ భగ మండుచున్న అగ్నిపై నున్న పెనముపై కూర్చుండి మదనారి మెప్పించి మహిత సాయుజ్య పదవి నొందెను. కలనైన పరమతస్థులను తాకిన దోషమునకు తనకుతానే ప్రాయశ్చిత్తము గావించుకొనిన ముగ్ధవీరభక్తి వీరశంకరునిది.

జగదేవ దండనాయకుడు : జగదేవ దండనాయకుడు బనవన మంత్రిని విందారగించుట కాహ్వానించెను. బనవన్న తాను రాకముందే బ్రాహ్మణుల కాళ్ళు కడుగుట పరిచారకులవలన విని మలహరుభక్తులు వలుత్రోవల పోవుట పాడియేనాయని కోపించి యతులనిష్ఠాగ వ్ధులగు శివభక్తుల మహిమలను నిశ్చలభక్తిని వివరించెను. తన తప్పు నెరిగిన వీరభక్తుడైన జగదేవ దండనాయకుడు శివద్రోహుల నడతునని వీరతాంబూలము గ్రహించెను.

సవరద నాచయ్య : సవరద నాచయ్య సతికి కవలలుదయింప ముందు పుట్టిన బాలుని లింగధారిగచేసి వేరొక బాలునకు లింగము సిద్ధముగ లేకపోవుట వలన పథహీనుడయ్యెనని నాబాలుని పారవేయుమని భార్య నాజ్ఞాపించెను. శైవ మతాచార నియమముల కనుగుణముగా లేకపోయిన కన్నకుమారుని ముక్కు పచ్చలారని పసిగందును పారవేయుటకై నను వెనుదీయని వీరభక్తికిదొక మచ్చుతునక. ఇట్టి మతాచార విధులకు సంబంధించిన కథలనన్నింటిని ముగ్ధ వీరభక్తి గాథలుగా పరిగణించుట బసవపురాణ సంప్రదాయము.

బసవ పురాణ భక్త గాథలందు ముగ్ధవీరభక్తి ప్రధానములైన కథల తరువాత పేర్కొనదగినవి అద్భుత ముగ్ధభక్తి గాథలు. అద్భుతమున కాశ్చర్యము స్థాయిభావము. పరమేశ్వర లీలలుకాని, పరమేశ్వరభక్తి ప్రభావమున భక్తులు ప్రకటించెడి మహిమలుకాని వినెడివారికి ఆశ్చర్యము కలిగింప జేయును. బసవపురాణమునందు ప్రైరెండు రకములైన అద్భుత వీరభక్తి విశేషములు కానవచ్చు కథలు పెక్కులు కలవు. ఆ కథలలోని యద్భుత విశేషములన్నింటిని రుద్రాక్షదామములోని పూసలవలె మనము చదువుకొన్నచో ఆ పూసలలో దారమువలె ముగ్ధభక్తి పోషకమైన అద్భుతము సంతతము సామాజికుని హృదయమున స్ఫురించుచుండును. దానిని సంపదించుకొనుటయే గొణభక్తి బేదమైన యద్భుతము ముగ్ధభక్తికి పోషకముగా ననుశీలించుట. ఈ క్రింది గాథలను ఈ సమన్వయమున కనుగుణముగా సమీక్షించుట యగు చున్నది.

అద్భుత ముగ్ధభక్తుల గాథలు

బసవన్న జ్ఞాని, శాంతభక్తుడు. మహిమలు చూపించుటతని యాశయము కాదు. అతని నిత్యవిధులలో ముఖ్యమైనది జంగమార్చనలు. లింగవంతులు కానివారతని యంగణమున యడుగిడరాదన్న దతని నియమము. మోసగించ దలచిన దొంగలు వంకాయలు గట్టుకొంగున నుంచుకొని లింగధారులవలె బసవన్న యిల్లుదేరి ఈశ్వరార్చన చేయునట్లు కూర్చుండిరి. వచ్చినవారు వంచ కులు. బసవన దండనాయకుని మోసగించుటకే వంకాయలను కట్టుకొంగున ధరించిరి. కవటమెరుగని వీరభక్తి వంచకుల వంకాయలను అద్భుతముగా

బల్లెశు మల్లయ్య : బల్లెశు మల్లయ్య అద్భుత భక్తియు నిట్టిదే. వీరశైవ భక్తశిఖామణులెవ్వరు లింగార్చనలు సేయక, లింగార్చితముకాక భుజింపరు. వ్యవహారమునకై పరస్థలమేగిన బల్లెశుమల్లయ్య లింగాలయములు లేక భుజించ కుండుట చూచి వెంటనున్నవారు పూరి గుడిసెలో కుంచెనుంచి కొండగోగులతో పూజించి, కఱకంతుని గుడియని చెప్పిరి. మల్లయ్య మల్లికార్జునుని ఆలయమని నమ్మి ముమ్మారు మ్రొక్కివచ్చి భుజించెను. 'కుంచెకు మ్రొక్కి కుడిచే' మల్లయ్య యని యవహాస్యముచేయ మిక్కిలికోపించి 'చాకుంచెయె' సాక్షాల్లింగ మూర్తికాక యని వారినచటకు కొనిపోయెను. బల్లెశు మల్లయ్య స్థిరభక్తి కుంచెయె లింగరూపమునొంది శివుడు వసించెడి యద్భుతరూపము నొందెను.

బసవన్న భక్తుడొకడు బసవన్ననుచేరి కదలక మెదలక యాక్షణమున పదిపుట్ట ముత్యములిమ్మని కోరెను. లింగవసాయిత శస్త్రధరుడైన బసవన్న భక్తిమహిమచేత నెదుటనున్న జొన్నలరాశిని చూడగనే యవి ముత్యములుగా మారి చూపరుల కద్భుతము గావించెను.

మొఱుటద వంకయ్య : కఱకంతు భక్తుడొకడు మొఱుటద వంకయ్య యింటికర్థరాత్రి పోయి లింగావసరము సెల్లింప పాలును మారేడు పత్తిరియు కావలెనని హరభక్తులూరలేరుకాన మరెవ్వరి నడుగనని పొరుగుారికి పోవుటకు సమయము కాదని పలికెను. జంగమదేవరను సాక్షాల్లింగమూర్తిగా భావించు వంకయ్య గొంకక గొడ్డునాక్షణమున కొనివచ్చి పిడుక కుండనిండ పాలు అద్భుతముగా కురిసెను. ఆ గొడ్డు కొఱుటనే పత్రియంకురితమై యొప్పెను. ముగ్ధభక్తుడయిన మొఱుటద వంకయ్య స్థిరభక్తి తపస్సంపన్నులు సాధించలేని మహిమలను చూపినది.

బసవన్న : భక్తుల కోరికలను తీర్చుట నియమముగా పెట్టుకున్న బసవన్నను పరీక్షింప సంగమేశ్వరుడొకనాడు జంగమ రూపముదాల్చి వచ్చి మూడవ కన్నునిమ్ము అని యడిగెను. లింగవసాయిత హస్తధైర్య బసవన్న యద్భుతముగా నద్దములో ఫాలాక్షము చూపి జంగమ వేషధారియైన మహేశ్వరుని పారిపోవునట్లు చేసెను. అజసురేంద్రాదుల కలవికాని పరమేశ్వర మాయను కనుగొనగల యగుజ్జన భక్తి బసవన్న భక్తికే కలదని తెలియుచున్నది.

కపిలేశ్వరమునందు తపసి యొకడు నిత్యము నాటుపుట్ట లింగమునకభిషేకము చేయుచుండ నావీధియంతయు బురదతో నిండిపో అటుపోవు గొల్లెత జారి చల్లకడవ వడిపోవుచుండ 'బసవరో' యని స్మృతి కటకమందు నిండుకొలువున నున్న బసవన్న 'ఓడకోడకు' మనుచు చాపి అద్భుతముగా రక్షించెను. హేళన చేసిన రాజు గొల్లెత యిల్లు, సర్ప రూపము బసవన్న చెప్పగా పిలిపించి నిజము తెలిసికొని యతని కబ్బురపడెను.

తిరు చిట్టంబలుడను శ్రీకంఠ భక్తుడొకనాడు హరపూజార్థము కోసికొని వచ్చుచు వనధి తీరమున జారి పువ్వులు పడకుండా కాపా 'చిట్టంబలాదీశ' యని పిలువ బసవన్న అద్భుతముగా భక్తుని పడ కాపాడెను.

సిద్ధ రామయ్య : సాన్నలిక పురమందున్న సిద్ధరామయ్యయన భక్తిపుంగవుడు లక్షయు తొంబదివేల శివలింగములను భూమిపై ప్రతి టయే కాక అద్భుతమైన మహిమలను ప్రకటించెను. అతని మే భూమిపై పడెడిదికాదు. పాదముల గుర్తు పడకుండ నేలపై నడిచెడి అమిత సమాధి యోగాంతరంబున ప్రమథలోకమున కేగి కైలాస దర్శించుకొని వచ్చెడివాడు.

బసవన్న : ఒకనాడు మిండజంగమము కోరినంత ధనము బ యిచ్చుటచాచి మంత్రులు రాజుతో చెప్పగా రాజు కోపించి బసవన్న 'లెక్కలు సూడుమని' చూపగా లెక్కకు మించిన ధనము కోశాగారము పించెను. బసవన్న భక్తి యిట్టి మహిమలను, అద్భుతముల నెన్నింటినో టించినది.

మధురపాండ్యని మంత్రి : మధుర పాండ్యని మంత్రి రాజు కిచ్చిన ధనము గుఱ్ఱములను కోని తెచ్చుటకువయోగించక జంగమార వ్యయము చేసెను అతిభక్తియుతుడై న మంత్రి.

'పౌలమునక్కల నెల్లఁబిలిచి తెప్పించి
నలిఁబాండ్యభూనాథునకుఁబొడసూపఁ
జొక్కనైనారుల మిక్కిలి కరుణ
నక్కజం బంద నానక్కలన్నియును
నిలఁగంకణముల తేజలునయ్యెఁగాదె.'

మలహరు భక్తుల మహిమలు తెలుప మహిలో సాధ్యమా యని భక్తులు కొనియాడిరి. భగవంతుడెట్లు మహిమలు ప్రకటించుకో భక్తులు కూడ నట్టి మహిమలు ప్రకటించుటయే అద్భుత భక్తి.

బసవన్న : వేశ్యకోరిక తీర్చను జంగమదేవరయొకడు బసవన్న యాస్థానమునకు వచ్చి బసవన్న సతి గంగాంబ కట్టిన పట్టు వస్త్రము వెంటనే యిప్పించమని కోరెను. వెంటనే బసవన్న సతి నాస్థానమునకు పిలిపించి.

“పుట్టుసావెఱుగనియట్టి మహాత్ముఁ

డిట్టలంబుగ నీదుపుట్టమడ్గెడిని

పుట్టమీవేగ మీ పుట్టమిచ్చినను

బుట్టము మన”మని

బ.పు.పు. 57

పలికి సిగ్గు లజ్జయు తలవక అరిమురి ఆజలజ్ఞాషి వలువలుపట్టి యొలు వంగ అద్భుతముగ గంగాంబ శరీరము పాయక చీరలు వచ్చుట బసవన్న గంగాంబల అద్భుత భక్తికి నిదర్శనము కాగలదు. ఈ సన్నివేశము ద్రౌపది వస్త్రాప్రహరణ ఘట్టము గుర్తుకు లేక మానదు. అందు ద్రౌపది నవమానించ దలచిన దుశ్శాసనుని ప్రైశాచిక ప్రవృత్తి, ద్రౌపది పాతివ్రత్య మహిమ, భక్తి కాననగును. ఇందు ముగ్ధ భక్తుల కోరిక తీర్చవలెనన్న తొందరపాటు, అలస్య మైన భక్తులు కినుక వహింతురేమో నన్న ఆతురత గంగాంబ బసవన్నల దృఢ నిశ్చల భక్తి మహిమ కాననగును.

బాణుడు : బాణుడు లింగమూర్తికి నిత్యము వేయి మాణులు పూజలు చేయుచు దేహధర్మములకు తెరపిలేక యుండుటతో నేణాంక ధరుడతని సద మల భక్తికి మెచ్చి బాహుసహస్రం బిచ్చెనట. బాణుని బాహుసహస్రము చూడ వలెనను కోరికతో భక్త సందోహము చనుదెంచు చుండగా లింగావసరము నెల్లించి కుడుచుటకు కూడ బాణునకు సమయము లేకపోవుటతో భక్త వత్సలు డైన యా పరమేశ్వరుడు అతని యింటి కాపువాడై బాణుడు లింగావసరములు నెల్లించి భుజించునంత కెవ్వరిని లోపలకు పోనివ్వక దాస్యము చేసెనట. బాణుని స్థిరభక్తి అద్భుతముగ బాహు సహస్రము పరమేశ్వరు ననుగ్రహమున పొందుటయేకాక ఈశుడే తన యింటి కాపువాడై నిలుచునట్లు చేసినది.

పిట్టవ్య : పిట్టవ్య భక్తికి ముగ్ధుడైన పినాకి యామెకొఱకై వెట్టికిపోవుట పాఠకులకాశ్చర్యము కలిగించక మానదు.

కిన్నెరబ్రహ్మయ్య : కిన్నెరబ్రహ్మయ్య యొకనాడు త్రిపురాంతక దేవు గోపురాంతమున కూర్చొని యుండగ వారాంగనార్థము కొనిపోవుచున్న మిండజగమును పట్టితెచ్చ గొణియ ఆలయము లోపలకు వచ్చెను. శివాలయము చేరిన ఆ గొణియను బ్రహ్మయ్య వేయి మాడలిచ్చి విడిపించెను. కాని, వేశ్య గొణియనే కోరుటతో ఆ మిండజంగమ మెంత చెప్పినను వినక ఆ గొణియనే పట్టుకొనుటకు వచ్చెను. ఉగ్రుడై రుద్రునివలె కిన్నెర బ్రహ్మయ్య వాని తల నరికి రాజు, ప్రజలందరు వినునట్లు నిటలాఘ్నితో సాక్ష్యము పలికించెను. కిన్నెరబ్రహ్మయ్య భక్తి యొక్క అద్భుత శక్తి ఫలాఘ్నిచే సాక్ష్యము పలికించినది.

కలకేత బ్రహ్మయ్య : కలకేత బ్రహ్మయ్య సన్నిధిని విశ్రాంతి తీసికొనుచు భక్తుడొకడు తన దారిద్ర్యము పోగొట్టుకొనుటకు కిన్నెరబ్రహ్మయ్యను దర్శించబోవుచున్నట్లు తెలిపెను. కలకేత బ్రహ్మయ్య జాలి తలచి చేతి కర్రతో రాలప్రొకను తాకించి పలనీసంత ధనము కొనుమని పలికెను. తంగెడుపూల రాశివలె ధరణిపైనున్న ధనరాశిని చూచి యా భక్తు డచ్చెరువొంది, బసవన్న మంత్రికడ కేగి ఆ ధనమును మోసికొనిపోవుటకు పరిచారకు నొకని యడిగి తెచ్చుకొనెను. కలకేత బ్రహ్మయ్య భక్తి అద్భుతముగ రాలను ధనరాసులుగా చేసినది.

మోళిగ మారయ్య : మోళిగ మారయ్య యను మారారి భక్తుడు నిత్య మడవికేగి కట్టెలు కొట్టి తెచ్చి అమ్మి వచ్చిన ధనముతో 'తూమెడు' ఆహారము వండి జంగమ కోటిని సంతృప్తులను చేయుచుండెడివాడు. అట్టి రుచికరమగు భోజనము బసవన్న యింట కూడ లభించదని భక్తులు వలుక మిక్కిలి ఆశ్చర్యమును బొంది బసవన్న మారయ్య యింటి కేగి సహాయము చేయవలెనన్న తలపుతో రెండు వేల మాడలెవరికి చెప్పక పెట్టివచ్చెను. నాటి నుండి మారయ్య భోజనము పెట్టిన తరువాత ఒక్కొక్క భక్తున కొక్కొక్క మాడ నిచ్చి మ్రొక్కి నేవించెడివాడు. మోళిగ మారయ్య కాయక లబ్ధితో జంగమ కోటిని నిత్యము సంతృప్తులను చేయు టద్భుతము. మోళిగ మారయ్య ముగ్ధ భక్తియే యిట్టి మహిమను ప్రకటించినది.

కన్నడ బ్రహ్మయ్య : కన్నడ బ్రహ్మయ్య యను శివభక్తుడు దొంగి లించి తెచ్చిన ధనముతో నిత్యము జంగ మార్చనలు చేయువాడు. కన్నము వేసిన యిల్లు శివ భక్తులదైన వాని లేపి వారి పాదములకు నమస్కరించి ప్రసాదము కొనువాడు. కన్నడ బ్రహ్మయ్య యొకనా డెదురైన బసవన్నను బిజ్జలుని బాండారము చూపుమని కోరెను. శివ భక్తులకు 'ప్రత్యుత్తరంబీని బాస' గాన బసవన్న వెంట పోయి బ్రహ్మయ్యకు బండారు నదనము చూపి ధనము దోచుకొనుటకు సహాయపడెను. అది విని బిజ్జలు డుగ్రుడయ్యెను. రాజా ధనాగారమునకు పోయి చూడగ కన్నడ బ్రహ్మయ్య తాకిన చోటు ఆశ్చర్యకరముగా వసిడియై యుండెను. కన్నడ బ్రహ్మయ్య ముగ్ధ భక్తి అతడు ముట్టిన త్రవ్విన మెట్టిన స్థలములు పట్టినకైదువు పసిడిమయములై చూచువారలకు విస్మయము కలిగించినది ఈ విస్మయ జనితమైన ఆశ్చర్యము బ్రహ్మయ్య ముగ్ధ భక్తికి పోషకము.

ముసిడి చౌడయ్య : ముగ్ధ భక్తు లందరిలో ముసిడి చౌడయ్య ప్రదర్శించినట్టి మహిమలు, ప్రకటించినట్టి యద్భుతములు మరే భక్తులు ప్రకటించి నట్లు కానరాదు. ముసిడి చౌడయ్య వివాహ కార్యార్థమై పోవుచు దారిలో తవ రాజు శవముగాంచి రాజును బ్రతికించి అందరి కాశ్చర్యము కలుగునట్లా రాజును పెండ్లికి తీసుకొని పోయెను. దారిలో రెండాబోతులు పోరి ఏడు దినముల తర్వాత నందొకటి చనిపోగా దానిని పాతిన చోటును బసవని మణ్ణియని పిలు తురని చెప్పగా ముసిడి చౌడయ్య యద్భుతముగా నా వృషభేంద్రమును బ్రతి కించెను. ముసిడి చౌడయ్య పోవు దారిలోనున్న ఏరు రెండు పాయలుగా చీలి యతడు నడచిపోవుటకు దారి నిచ్చినది. అతని మహిమలత్యంతము విస్మయము గొలుపుచుండెను. ఒకనాడొక రమణి చౌడయ్య పాదములకు నమస్కరింప 'శతాయుష్య' మనుచు చౌడయ్య దీవించెను. కాని మరునాడా కన్య మరణించు టతో నామెతండ్రి మిక్కిలి దుఃఖించుచు చౌడయ్య కడకుపోయి యతని దీవన తప్పినదని పలికెను. వెంటనే చౌడయ్య అచటకేగి 'శిశువా! లె'మ్మని పలు కగా నిద్రలేచినట్లాకన్య తెలివినొంది సంభ్రమాశ్చర్యములతో చౌడయ్య పాదములకు నమస్కరించెను. చౌడయ్య చందము సూతమను దుర్బుద్ధులు కృతకశవము నొకదాని గుడికడవైచి చౌడయ్యతో తాపసి శవమని పలికిరి. జ్ఞానియైన చౌడయ్య విషయము నెఱిగయు నెఱుగని వానివలె నచట

కేగి 'తవసీ లేలే'మృని పిలువ నాక్షణమున జీవాంగుడై లేచివచ్చి మునిడి చౌడయ్య ముందు నిలిచెను.

అడగకయే తవరాజును పునర్జీవింజేసిన నత్యంత కరుణామయుడు మునిడి చౌడయ్య. భగవంతుడే మరణించిన వారిని తిరిగి జీవింపజేసిన సంఘ నలే తక్కువ. భక్తులు చనిపోయిన వారిని పునర్జీవింపజేసిన సంఘటన లత్స ల్పము. కోరకయే కరుణించి యెదురువచ్చిన రాజు శవమును బ్రతికించినట్టి అద్భుత సంఘటన లెచటను జరిగినట్లు కానబడదు. ఎదుటనున్న శవమునుకాక యెప్పుడో చనిపోయిన నందిని బ్రతికించినట్టి మహిమ మరే భక్తుడు ప్రకటించ లేదు. అద్భుతములలోకెల్ల అత్యద్భుతము కృతకపు శవమును చూపి దుర్మ దులు తావసీ శవమని పలుక చౌడయ్య నిజమైన తావసీ నొకని సృష్టించి చూపెను. మునిడి చౌడయ్య ముగ్ధభక్తి మహిమ లెన్నింటినో ప్రదర్శించి పరి తలకు విన్మయము కలుగునట్లు చేసినది.

సురియ చౌడయ్య : కళ్యాణమందున్న సురియ చౌడయ్య కారణ పురుష రత్నమని, త్రిభువన పూజ్యుడని పేరు పొందిన శివభక్తుడు. మూడు ప్రౌఢుల జంగమ కోటికతడర్చనలు చేయువాడు. ప్రతి దినము తన ప్రాణ లింగమునకు పశ్చరమున నెల్లపదార్థములను వడ్డించి పదార్థముల పేర్లు చెప్పచు వెంట వెంట నందించుచుండ భక్త వత్సలుడగు పరమేశ్వరుడు వ్యక్తిగా వచ్చి చేతకొని ఆరగించెడివాడు.

భగవంతుని నేవించి ప్రతిదినము ఆరగింపుచేయగల భాగ్యమెందరి భక్తులకు కలుగును? సురియ చౌడయ్య ముగ్ధభక్తి పరమేశ్వరుడే వచ్చి నిత్యము విందారగించునట్టి మహిమను ప్రదర్శించగల్గినది.

తెలుగు జొమ్మయ్య : శివానందుడను శివయోగి శ్రీకైలప్రాంతమున సమాధి స్థితి యందుండంగా వినోదార్థము వచ్చిన గాంధర్వులతిగా పెరిగిన నఖముల కేశములచే కప్పబడిన ఆ తవస్సంపన్నుని చూచి శిలయో వృక్షమో, ముదియెల్లోయని వితర్కించుచుండగా నతని శిష్యుడు వచ్చి మిక్కిలి కోపించి 'మృగములు కమ్ము' అని వాచిని శపించెను. భయభ్రాంతులైన యాగంధర్వులు శాపవిమోచనము వేడుకొనిరి. కల్యాణకటకమున జన్మించు శూలిభక్తుడైన

తెలుగు జొమ్మయ్యచేత మరణము సిద్ధించెనేని వారికి శాపవిమోచనము కలుగునని శివానందుని శిష్యుడు పలికెను. ఆ గంధర్వులు కల్యాణకటక సమీపమున నున్న యరణ్యమునందు మృగములై పుట్టి యొకనాడు తెలుగు జొమ్మయ్య ఆ ప్రాంతమునకు రాగా శాపవృత్తాంతము నెరిగించి తమను చంపి శాపవిమోచనము గావింపుడని వేడుకొనిరి. అతి దయామతి తెలుగు జొమ్మయ్య దివ్యదృష్టి పీక్షించి తనవలన కాగల కార్యమెరిగి తన బాణపరంపరలచే నా జంతువులను చంపెను. జొమ్మయ్య బాణహతిచేత మరణించిన మృగము లద్భుతముగా పూర్వపుగంధర్వ రూపములను పొంది అతనికి నమస్కరించి కనక విమానములందు అందరు చూచుచుండగా తమ నెలవులకు పోయిరి. తెలుగుజొమ్మయ్య భక్తి ప్రకటించిన మహిమ అందరికి విస్మయము కలిగించినది.

ఇరుత్రాండి : ఇరుత్రాండియను శివభక్తుడందుడు, గుడి ముందొక కొలను శివుని మణ్ణసార్థము శ్రవ్యచుండగా జైనులు పెక్కు విఘ్నములు గావించుచుండిరి. పట్టువదలని ఇరుత్రాండి యెప్పటియట్లు శ్రవ్యచుండగా మరల జైనులు విఘ్నములు కలిగించుటకు యత్నించగా కఠకంఠుడే కరుణించి యాభక్తునకు కన్నుల నొసగెను. ఇరుత్రాండి ముగ్ధ భక్తియే ఇట్టి మహిమను చాట గలిగినది.

నమినంది : చెల్లెరువాలూరిలోన నున్న నమినంది నిత్యము భర్తనకు వేయి దీపములు వెలిగించు నియమము కలవాడు. జైనులతనియూర నెయ్యి లభించకుండునట్లు చేసిరి. దీపములారిన ప్రాణములే విడుతునని దీనముగా నమినంది యాదేవదేవుని ప్రార్థించగా బావిలోని నీటితో దీపములను వెలిగించమని ఈశుడే ప్రత్యక్షమై పలికెను. ఆ కొలనులోని నీటితో కోట దీపములను వెలిగించి నమినంది సంతోషించుచుండగా ఆ కొలనులోని నీటిని త్రాగిన జైనుల పశువులన్నియు మరణించినవి. తప్పు తెలుసుకున్న జైనులు నమినందికి నమస్కరించి, స్తుతించి క్షమాభిక్ష వేడుకొనిరి. ఘనకృపామూర్తి నమినంది వారి పశువులకు ప్రాణమిచ్చి వారికి శివదీక్షనొసగి యనుగ్రహించెను.

సాంఖ్యతొండడు :- చోడమండలమున శాంతమంగయను పురమున సాంఖ్యతొండడు శివభక్తుడు తాను బొద్దుని కడుపున జన్మించినందుకు మిక్కిలి వగచి జైన బౌద్ధ చార్వాకులను నిర్మూలనము చేయు వరకు రాలతోనే

పూజింతునని ప్రతి దినము మూడు రాలను వేయించుండెను. ఎన్ని రాలను వేసినను శివుడు చలించకపోవుటతో పెద్దరాయినిగాని వేయబోయెను. భక్త వత్సలుడు భర్గుడంత హసితాస్యుడై వరము కోరుకొమ్మనగా సర్వేశ్వరుని స్తుతియించి ఆ రాయిని పూరాయిగను, శివుని తలపై నది అలంకరించునట్లు చేయుమని కోరెను. భగవంతుడు కోరునది భక్తి. భక్తుని భావమే ముఖ్యము. భక్తుడొసగునవి రాలయినను పూలయినను ఒక్కటే. సాంఖ్యతొండని ముగ్ధభక్తి రాలతో పూజించినను అద్భుతముగా భగవత్ సాక్షాత్కారము పొందునట్లు చేసినది.

గోపూరి బ్రహ్మయ్య : గోపూరి బ్రహ్మయ్యను కఱకంతు భక్తుడు జైనులను వాదమున నోడించెను. జైను లచటనున్న వట వృక్షమును చూపి కాలెదవా? తిరిగి పడయుదువా? యని పలికిని బ్రహ్మయ్య దానిని కాల్చి వేసిన తిరిగి బ్రతికింతుననెను. వారావృక్షమును కాల్చిన బ్రహ్మయ్య భసితము నల్లి అద్భుతముగా నా మణ్ణిలి యెప్పటియట్లు నిలిపెను. గోపూరి బ్రహ్మయ్య భక్తికట్టి శక్తి కలదని నిరూపించినది.

సోమన్న : శూలి భక్తుడయిన సోమన్న కన్నుల నొప్పితో నొకనాడు గుడికి పోలేక భుజించకయున్న జైనులతని శివాలయమునకు గోనిపోవుదుమని జినుని గుడికి తీసికొనిపోయి సోమన్నను మ్రొక్కమనిరి. సోమన్న జినుని తలపై చెయ్యిపెట్టి లింగాకృతినుండుట వలన ముమ్మారు మ్రొక్కెను. అంత వారు చాలుచాలు జినుడు ప్రసన్నుడగుననిరి. సోమన్న పట్టరాని ఆగ్రహముతో కంటికున్న కవణము విప్పి బలవంతముగా కన్నులు విప్పిచూడగా పటపటమని జిన విగ్రహము పగిలి అద్భుతముగా లింగోద్భవమయ్యెను, ముగ్ధభక్తుడైన సోమన్న కంటిమంటకు జిన విగ్రహము విచ్చిన్నమయ్యెను, మనసుతోని మనసిః హరుడచట వెలసెను.

వైజకవ్య : వైజకవ్య శివ భక్తురాలు, ఆమె భర్త జైన మతావలంబి ఒకనాడామెభర్త జైనులను విందునకాహ్వానించగా వైజకవ్యహరమూర్తి యొద్దైన రాలేదని పాయసాన్నములు పరులపాలగునని చింతించుచుండెను, తన వేషధారియై ఆ పరమేశ్వరుడే యేతెంచి ఆరగించుచుండ జైను లదిచూచి వైజకవ్య భర్తకు తెలిపిరి. ఆగ్రహోద్రుగడైన యామె భర్త చాటుచాటు

వైజకవ్వను కొట్టసాగెను. వైజకవ్వ లెక్కనేయక శివుని స్మరించినది. అద్భుతముగ నా దెబ్బలన్నియు జైనులకే తాకినవి. ఆ దెబ్బల కోర్వలేక చివరకు వారు వైజకవ్వను కొట్టకుండ యడ్డగించిరి. వైజకవ్వను తర్రయింటినుండి వెడలగొట్టగా నామె శివాలయమని తలచి జివాలయము చేరి నమస్కరించినది. ఆ ముగ్ధురాలి వందన మహిమకు జినుని విగ్రహము పగిలి లింగోద్భవమయ్యెను.

షోడ్దల బాచయ్య : సర్వేశు భక్తుడయిన షోడ్దల బాచయ్య ప్రతి సంవత్సరము శివరాత్రికి సౌరాష్ట్రమునకేగి జాగారము సేయుట నియమముగా గలవాడు. బిజ్జలుడొక సంవత్సరము శివరాత్రికి షోడ్దల బాచయ్యను సౌరాష్ట్ర మేగుటకు వీలులేదని వారించెను.

“దీనఁదప్పినదేమి నా నిజవ్రతము

తానెట్లు శివునకుఁ దప్పింపవచ్చు”

అనుచు నిశ్చితాత్ముడై యుండెను. శివరాత్రికి ముందు దినమే పరిచారకు నొకని పంపి శివరాత్రికి సోమేశుడే షోడ్దల బాచయ్యకు దర్శన మిచ్చుట కేతెంచెను. షోడ్దల బాచయ్య ముగ్ధ భక్తి సౌరాష్ట్ర సోమేశ్వరుని శివరాత్రి నాడు తానున్న స్థలమునకు రప్పించుకొనెను. ఇట్టి అద్భుతములు ముగ్ధ భక్తులు మాత్రమే ప్రకటించగలరు.

శివలెంక మంచయ్య : శ్రీకాశిలోనున్న శివలెంక మంచయ్యయను శివభక్తుడు ప్రతి దినము మూడు పూటలయందు తన వది వ్రేళ్ళర్పించి, అద్భుత ముగ నపుడే పొందువాడు. వీరమహేశ్వర పదమే యుత్తమమని, ఈశ్వరుడొకడే కర్తయని బోధించుచు గదాధరుని గుడి సమీపమున కూర్చుండి పరవాదులను వాదమున నోడించి విష్ణువుతోనే విశ్వేశునకు మ్రొక్కింతునని పలికి ‘విశ్వేశునకు మ్రొక్క వెడలి రమ్మ’ని విష్ణువును పిలిచెను. పాద చారియై వచ్చి హరి హరునకు నమస్కరించెను. ముగ్ధ భక్తుల మహిమలు పాఠకుల కతఃకూటముగా నోచును.

కల్లి దేవయ్య : హావినహాశయను పురమునందు నివసించు కయ్యయను ముగ్ధ భక్తుని పరదేశీయుల నెపుడు చంపు పాము కఱచి చనిపోయెను. అతని యింటి దాసి యొకనాడు ద్విజుని చేయి తాకినదని బిందె పాఱవేసి భనీతాంగియై మరొక కడవ తెచ్చుకొనెను. ఆ యూర బ్రాహ్మణులగ్రహించి యావిషయమడుగ కల్లి దేవయ్య వారి ముంద యింటి శునకముతో వేదాధ్యయనము చేయించెను. జంతువులతో వేదాధ్యయన చేయించగలిగినట్టి యద్భుతములను ముగ్ధ భక్తులు మాత్రమే చూపగలరు.

బిబ్బ బాచయ్య : గొబ్బూరిలో బిబ్బ బాచయ్య యను శివ డుండెను. శివ గణముల నత్యంత భక్తితో పూజించువాడు. తద్గణ ప్రసాదము నేలపైబడకుండ గంపలకు పోసి బండిలో తెచ్చి శివభక్తులతో నాన వాడు. ఒకనాడట్లు ప్రసాదము గొనివచ్చుచున్న బండి నాపి విప్రులు భ్రష్టుల యిండ్ల యెంగిళ్ళు-బండి నిండుగబోసి పై చీర కప్పి ఒక విప్రులకు చున్నాడని హాసన చేసిరి. అంత బిబ్బ బాచయ్య భక్తుల పరమామృతమని, భక్తిహీనులకది ప్రళయానలంబని వలికి ప్రసాదము పైనున్న వస్త్రము తొలగించెను. వెంటనే భగభగమని మంటలు బ్రాహ్మణాలయములన్ని దహించివేసెను. బ్రాహ్మణులు భయపడి పరుగెత్తి చివరకు బాచయ్యను శరణు వేడిరి. చయామయుడైన బిబ్బ బాచయ్య ప్రాసాదమునకు చేతులెత్తినమస్కరించగా ఆ మంటలన్నియు చాలి బాచయ్య భక్తికి గల శక్తి యట్టిది.

మాదర దూడయ్య : మాదర దూడయ్య యను శివ భక్తుని కమువలన నేర్పడిన బురదయం దొక బ్రాహ్మణుడు పడి లేచి ముందున్న కుష్టువ్యాధి నుండి విముక్తు డయ్యెను. వ్యాధులను పోగొట్టిన ముగ్ధ భక్తుల పాదోదకములకే కలదన్న, వారి భక్తికి గల శక్తి తెలియుచున్నది.

భానస భీమయ్య : భానస భీమయ్య యను శివభక్తు డద్యురోగములచే బాధపడుచున్న బ్రాహ్మణులను ఆరోగ్యవంతులుగా చేసెను.

శ్వపచయ్య : శ్వపచయ్యను నీశ్వరభక్తుడొకనాడు వంటచేయు సామవేడులు ఆకాశమార్గమున పోవుటచూచి వాని దృష్టులు ఆ

వడునేమోయని పాత్రపై మూతపెట్టెను. శ్వపచయ్య మాంసము వండుచున్నాడని తనను చూచి పాత్రపై మూత పెట్టెనని తలచెను. వెంటనే యతని మంత్ర శక్తి నశించి శ్వపచయ్య సన్నిధిని క్రిందవడెను. శ్వపచయ్య చరణాంబుజములకు మ్రొక్కి యతనిచే శివ దీక్షనుగొని ముక్తి పొందెను సామవేదులు.

ఉద్భటుడు : పల్లకి యను పురమున ఉద్భటుడను ఉమాపతిభక్తుడుండెను. అతడా పురమునేలు రాజునకు శివదీక్షనొసగిన గురువు, ఉద్భటుడు శివ సాయుజ్యమునొంద దహన క్రియలు చేయగా సమీపముననున్న మట్టిభూతములు ఏడుమార్లు ఆ పొగతాకగనే కైలాసమున కరిగినవి. అందొక భూతము ఆహారార్థము పోయి తిరిగివచ్చి వండెండువేల యేండ్ల నుండి యద్భటుని మరణమునకే యెదురు చూచుచు అద్భష్టము కోల్పోయి ఆ సమయమున నచట యుండలేదని వాపోయెను. రాజు వెంటనే మలయజ కాష్టము పేర్చి దివ్యాంబరములు, నెయ్యివేసి దరికొల్పి ఆశ్చర్యకరముగా మట్టితో కూడ ఆ భూతము కైలాసమునకేగి చూచువారల కాశ్చర్యము గొలిపెను

భోగయ్య : కెంబాగినున్న భోగయ్యయను కఱకంతుభక్తుడు నిత్యము జంగమార్చనలు సేయుచుండెడివాడు. ఒకనాడు మహేశుడే భక్తుని పరీక్షింప చనిపోయిన దూడను తెచ్చి వండిపెట్టమని భోగయ్యను కోరెను. భోగయ్య దానితో పెక్కు శాకపాకంబులు చేసి భద్రమూర్తి కారగింపు చేసెను. అంత నాగ్రహముతో నగ్రహారములోని విప్రులతని వెలివేసిరి. పరివరివిధముల దూషించిరి. శివదూషకుల నంటరాదని, చూడరాదని, మాటాడరాదని భోగయ్య యావూరు వదలిపోయెను. వెంటనే యావూరిలోని శివలింగములన్నియు స్థానములను వదిలెను. ఆ పురమంతయు నంధకార బంధురమయ్యెను. ఉత్పాతములు పుట్టెను. వెంటనే సంతాపచిత్తులై ద్విజులు భోగయ్య శరణుజొచ్చి సాష్టాంగ నమస్కారములు చేసి క్షమాభిక్ష వేడుకొనిరి. కరుణామయుడైన భోగయ్య తిరిగి ఆ వూరు చేరగానే లింగములన్నియు ఆయా స్థానములకు చేరినవి. ప్రకృతి శాంతించినది. భోగయ్య ముగ్ధభక్తి మహిమను ఊరిలోని లింగములన్నియు నతని వెంటనే నడిచినవి.

గుడ్డవ్వ : గుడ్డవ్వయను నీశుభక్తురాలు కుష్ఠరోగముతో బాధపడుచుండగా ఆ పురమున గల విప్రులు అగ్రహారమునకు రావలదని శాసించిరి. గుడ్డవ్వ సౌరాష్ట్రమునకు పోవుచు నడువలేక నడచుచు పాదములు చిట్టి నడువ

లేక మోకాళ్ళతో ప్రాకుచు, చేతులు కాళ్ళు నిలువకపోవుటతో పట్టుదలతో పొర్లుచు పోవుచుండ మేనంతయు చిట్టిపోగా కరుజాంతరంగుడైన కఱకంతుడు సాకారుడై వచ్చి యామె దేహము దివ్యాంగముగ మార్చి వరము కోరు కొమ్మునగా నాయూరిలోనే ఈశునినెలవై యుండుమని కోరినదా ముగ్ధభక్తురాలు.

బసవన్న విషమారగించుట : కల్యాణ కటక మందున్న బోయలు బిజ్జుకుని కడకు పోయి బసవన్నతో వచ్చు బోయలు లింగవంతులని వారే ప్రసాదము కొనుచున్నారని తమ కిచ్చుటలేదని వాపోయిరి బిజ్జుకుడు బసవన్నను పిలిపించి యడుగ బసవన్న బహేశ్వరునకు కాలకూట విష మర్పింతునని దానిని కొనుటకు రమ్మనెను. ఆ బోయలు శివునకు విషమర్పించి బసవన్న దానినే ప్రసాదముగా గైకొన్న నాటినుండి ఈశుని ప్రసాదమడుగము ఆనిరి. అందరి కాశ్చర్యము కలుగునట్లు బసవన్న కఱకంతున కారగింపు చేసిన కాల కూట విషము నమృతమువలె నారగించెను.

ఏలేశ్వరు కేతయ్య : ఏలేశ్వరు కేతయ్య యను వీరశైవుని పుత్ర మిత్ర కళత్ర గోత్రవర్గములేకాక, పరిచారకులు, పశువులు, పెంపుడు జంతువులు కూడ మాహేశ్వర భక్తులై ప్రాణలింగార్చనయం దత్యంతనురక్తులై యుండిరి. భవులను తలవనైన తలవనివారు. అతని నియమములకు భంగము కలిగించవలెనని తలచిని కొందరు దుర్మదులు కేతయ్య విత్తనములున్న గాదెకు నిప్పు పెట్టిరి. ఏలేశ్వరు కేతయ్య తొణకకు పొణకలలో నీరు తీసికొని పోయి పొలమంతయు విత్తించి పంట పండించెను.

విత్తనములు లేకయే పంట పండించగల శక్తి ముగ్ధ భక్తులకే కలదు. దుర్మార్గులకది యామోదముకాక ఏలేశ్వరు కేతయ్య పశువులను పొలమునుండి తీసికొనిపోయిరి. నాటినుండా పశువులు గడ్డిమేయక నీటిని ముట్టక కన్నీటి తానే నేడు దిసములు గడిపినవి. ఆ చోరులు పశువులు చనిపోవునని భయపడి వదలివేసిరి. ఆ పశువులు వెంటనే పరుగెత్తిపోయి ఏలేశ్వరు కేతయ్యయింట లింగముతో తలలు తాకించి కేతయ్య యింట లింగముతో తలలు తాకించి కేతయ్య పాదముల కొక్కింత వంగి మ్రొక్కి సంతోషముతో పోయి గడ్డిమేసి నీటిని త్రాగినవి. ఏలేశ్వరు కేతయ్య యింటి పశువులు కూడ లింగధారులు కాని వారింట గడ్డి మేయక నీరు త్రాగకుండుట పాఠకుల కత్యంతాశ్చర్యము కలిగించక మానదు.

రౌద్ర ముగ్ధ భక్తుల కథలు

రౌద్రమునకు క్రోధము స్థాయి భావము. 'శత్రు కృతాపచారేణ మనః ప్రజ్వలనం క్రోధః' అని ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణమునందు క్రోధమునకు లక్షణము చెప్పబడినది. (కా.సం.పు. 326) బసవపురాణమునకు శైవభక్తులకు శత్రువులు శైవేతరులు లేక శివాపరాధులు. వారు చేసేడి యపచారములు శివునకు జంగములకును చేయు నపచారములే. వానిని చూచి, విని, మనఃప్రజ్వలనము పొందు భక్తుని భావమే క్రోధము. అది ప్రకృష్టముగా పోషింపబడినచో రౌద్రరస మనబడును. ముగ్ధ భక్తుల కథలయందు చాలవరకు శివాపచారముల నొనరించినచారి పట్ల వీరశైవులు ప్రదర్శించెడి క్రోధమే యెక్కువగా కానబడుచుండును. ఆ కోవమునకు కారణము వారి శివభక్తియే. ఆ శివభక్తికి మౌగ్యము మూల లక్షణము. అట్లగుటచే ముగ్ధ భక్తి పోషకమైన రౌద్రము గొణ భక్తి భేదముగా నీ క్రింది కథలయందు కానబడుచున్నది.

కాటకోటడు : కాటకోడను గొల్లవాడు ఏటపెంట్టుక తనకీశ్వరుడని పాలతో నభిషేకము చేయగా తండ్రి వచ్చి దానిని కాలితో తన్ని వేసెను. కాలరుద్రుడై కాటకోటడు వెనుకముందాలోచించక గొడ్డలిచే తన తండ్రి తలను నరికెను శివభక్తులు శివాపచారము సహించలేరు. తన కీశ్వరరూపము, తన తండ్రికది ఏటపెంట్టుక. తన ఆరాధనకు బావన కాటంకము కలిగించినవాడు తండ్రియైన మరొకడైన లెక్కపెట్టని స్వభావము కాటకోటనిది. అతని రౌద్ర భక్తికి కైలాసమే కదలిపోయినది.

మడివాలు మాచయ్య : మడివాలు మాచయ్యయను చాకలి వీరప్రతాపచరయుతుడు దారిలోనెట్టి బలవంతులెదురైనను తొంగడు. గుఱ్ఱము, ఏనుగు, బండియైనను నతనిని చూసి వెరచును. పరమతస్థులెదురైనచో పొడిచి మీసకి నెగురవేయువాడు. పొరుగుారి వాడొకడా విషయము తెలియక యెదురుపడగా మాచయ్య వానిని చంపి శవము నెగురవేసెను. వాని శవము కూడ కనిపించలేదు. అన్యమితస్థులను గూర్చి శిలపకుండుట, తాకకుండుట, మాట్లాడకుండుట వీరశైవుల నియమము. వారి నియమములకు భంగము కలిగెనని వారు ప్రళయ రుద్రులే యగుదురు. బిజ్జులుడు బసవన్న చెప్పినను విసుక మాచయ్యను చంపుటకు ఏనుగును పంపెను. ఆగ్రహోదగ్రుడై మాచయ్య మావటి వానిని మద

గజమును చంపి విసిరివేసెను. బసవన్న చెప్పిన భక్తుల మహిమలు విని పశ్చాత్తాపముతో బిజ్జులుడు మాచయ్యను శరణు వేడెను. దయా స్వభావముగల మాచయ్య భనీతము చల్లి ఏనుగును, మావటి వానిని, తొలినాడు చంపిన తెరువనిని బ్రతికించెను. ఇందు అంగి రౌద్రము అంగ మద్భుతము.

శంకరదాసి : ముక్కంటి కంటిమంటకు భస్మమైన మన్మథుని చరిత్ర సర్వజన విదితము. శంకరుని వలన మూడవ కన్ను బొందిన శంకరదాసి అగ్రహమునకు విష్ణువు ప్రతిమ నుగ్గయ్యెను. కల్యాణపురమందు జగదేక మల్లుడను హరిభక్తుడు ఉక్కుతో గోవిందు ప్రతిమను చేయించి దానిపై పంచలోహములు పోయించి ప్రతిష్ఠించి పూజించుచుండ శంకరదాసి యచట కేగి మూడవ కంటితో వీక్షింప నా విగ్రహము పటపటమని పగిలిపోయెను. వీర శైవులకహితము కలుగజేయునవి ప్రాణులైన అప్రాణులైన వాని సంతమొందించుటే వారి నియమము. శైవాపరాధము నోర్చుకొనలేరు. పరదేశతారాధన సహించలేరు. వారి క్రోధమునకు మూలము ముగ్ధభక్తి.

నిమ్మవ్వ : నిమ్మవ్వ భక్తిశ్రద్ధలు చూపి చిటుతొండని గర్వమణచ దలచి పరమేశ్వరు డతనిని వెంటనిడుకొని నిమ్మవ్వ ఇంటికి పోయెను. శివ యోగుల కుచితసత్కారములు చేసి నిమ్మవ్వ పంచభక్ష్య పాయసాన్నంబులు వండి నీరు తెచ్చుటకై పోయెను. గోవులను గాచి అలసి వచ్చిన నిమ్మవ్వ కుమారుడు బూరె నొకదానిని తీసికొని తినుచుండగా నిమ్మవ్వ యేతెంచి 'చీ కుక్క' యని నింపించి శివద్రోహి యని రౌద్రముతో వాని తలను వగుల గొట్టి శవమును గాడిలోపల వేసి పైన కసపు వేసి వారిని భోజనమునకు పిలిచినది. ఈశు డేమియు నెఱుగనట్లు కుమారుని పిలుపుమని వలికెను. వెంతనే నిమ్మవ్వ "కఱకంత! యిది యేల కథలు వన్నెదవు? నను జూచి నీరియాలుడని తలంచితివో?" యని పలికి తన ద్రోహమున తానే పోయెనని శివద్రోహిని గూర్చి తలంచ వద్దని ఖచ్చితముగా చెప్పినది. కాంతలు కరుణామయలు. సంతాన సంపదకు మించిన సౌభాగ్యము కోరరు. బిడ్డలకై ప్రాణములనైన నర్పింతురు. సంతానమైన, సౌభాగ్యమైన భర్తని పూజకు, శైవమతాచారముల కాటంకము కలుగనంతవరకే నన్నది ముగ్ధభక్తుల తత్త్వము. శివద్రోహము జరిగితే ముగ్ధభక్తులు రుద్రులే యగుదురని నిమ్మవ్వ కథ నిరూపించుచున్నది.

నరసింగనయనారు : నరసింగనయనారను రాజు పట్టమహిషితో గూడ నాయూరి పరమేశ్వరాలయమునకు పోయెను. పూజార్థమైన పువ్వుకటి కొని రాణి వాసన చూచినదని పూజారి యామె ముక్కు కోసెను. దాని రాజు కా విషయము చెప్పగా కోపించిన తేడు రాణిని పిలిపించి క్రొవ్వి ఈశ్వరార్థమై యున్న పువ్వును తాకినట్టి యంగుళులు చాచినట్టి చెయ్యిని నరికెను. అతని ముగ్ధభక్తికి ముగ్ధుడై మారారి ముక్తినిచ్చి నరసింగనయనారు ననుగ్రహించెను. శివావచారము గావించినది యర్థాంగియైనను భక్తు నాగ్రహమునకు గురికాక తప్పలేదు.

కొట్టరుపుచోడుడు : కొట్టరుపునందు నారచోడుడను శివభక్తుడుండెను. గర్భవతియైన రాణి భగవంతుని ప్రసాదము కుడుచుట కాగ్రహించి రాజు అర్చక సహితముగా నామెను చంపెను. భగవదవచారము ముగ్ధభక్తులు సహించరనుట కిదొక చక్కని యుదాహరణము.

మిండనైనారు : మిఱుమిండనైనారను శివభక్తుడు జంగమారాధన యందత్యం తనురక్తుడు. ఒకనా డతడు వాల్మీకేశుని ఆలయమున కేగు సమయమున ఒడయనంబి యనువాడు సద్భక్తి గణములకు మ్రొక్కక చేతులు జోడింగక చక్కనవచ్చి గుడిచొచ్చుట చూచి మిక్కిలి యాగ్రహించెను. భక్తుని యాగ్రహము భగవంతునికే భయము కొల్పినది. ఒడయనంబి గర్వము నకు మిఱుమిండడు మండిపడి యతనిని వెలిపెట్టెను. వాల్మీకేశుడు సాకారుడై వచ్చి ఒడయనంబిని చాటుగాకొని పారిపోయెను.

‘భక్తైకదేహుండ భక్తవత్సలుఁడ

భక్త సత్ప్రాణుండ భక్తాశ్రితుండ

భక్త పరాధీన యుక్తుండ’-బ.పు;పు. 132.

నని భగవంతుడు ఒడయనంబికి తన తత్త్వమెఱుక పరచెను. భక్తుడై నను శైవాచారధర్మములను నిరసించిన భక్తు లుగ్రులగుదురనుట కిదొక నిరసనము.

కళియంబనైనారు : పనిచేయుటకోపని బానిసకొడుకు లింగధారియై భక్తుడయిన కళియంబనైనారింటి కేతెంచెను. భక్తులు, లింగధారులు వర మేశ్వర స్వరూపులుగా భావించు కళియంబనైనారు కాళ్ళుకడుగను నీరు తెమ్మని భార్యను కోరెను. బానిస కొడుకని యామె జలము పోయలేదు. హరమూర్తిని గేలి చేసెనని ఉగ్రుడై భార్య రెండు చేతులను నరికి కళియంబనైనారు మలహరు కరుణ బడసెను.

గణపాలుడు : పుడమిపై ప్రజలందరిని శివభక్తులను చేయవలెనను తలపుగల గణపాలుడు వేదార్థములను తెలిపి, అడిగినంత యర్థమిచ్చి సర్వోపాయముల శర్వుభక్తులుగా చేయుచుండెను. ఒకనాడు తన కడకు వచ్చినవానితో 'ధనమిత్తు, మనమిత్తు, రాజ్యమిత్తు'నని వలు విధముల నాశ చూపినను ఈశుభక్తుడగుట కంగీకారము తెలువకుండుటతో కత్తితో వెంటనే వాని తల తెగ నరికెను. వాని రాద్రబక్తికి మెచ్చి హరుడు వరము కోరుకొమ్మనగా 'వరమూర్తి! నీయిచ్చు వరము లేనొల్ల నంగద భక్తుండవగు' మనెను.

కిన్నర బ్రహ్మయ్య : కిన్నర బ్రహ్మయ్య యను భక్త పుంగవుడొకనాడు త్రిపురాంతకుని ఆలయమందు కూర్చొనియుండగా వారాంగనార్థము వధించుటకు కొనిపోవుచున్న గొఱియ యొకటి మిండ జంగమము నుండి తప్పించుకొని ఆలయమందు ప్రవేశించినది. కిన్నర బ్రహ్మయ్య దేవుని గుడి సొచ్చినది గాన దానిని వదలివేయుట కిష్టపడక వేయి మాడలు వాని కిచ్చి దానిని భగవంతునకని వదలివేసెను. కాని యా వేశ్య ఆ గొఱియనే కోరుటతో వాడు మరల వచ్చి యెంత చెప్పినను విసక యా గొఱియను పట్టబోయెను. ప్రళయరుద్రునివలె ఉగ్రుడై కిన్నర బ్రహ్మయ్య కత్తితో వాని తల నరుకగా నతని శిరము గుడి వెలువల వడినది. భగవంతుని శరణు జొచ్చిన జంతువు నైన రక్షించడము పీరకై వధర్మము. వేయి మాడలయిన నిచ్చి ఆ గొఱియను రక్షించుట తన ధర్మమని భావించెను బ్రహ్మయ్య. కాని భగవంతుని పేరుతో వదలివేసిన నా గొఱియను పట్టి వధించుటకు వచ్చిన ఆ మిండ జంగమను చంపుటకైనను జంకలేదు బ్రహ్మయ్య.

ఏకాంత రామయ్య : కటకమందున్న ఏకాంతరామయ్య జైనుడొకడు చెప్పలు వదలకయే శివాగారము సొచ్చుటగని చెప్పలు వదలి మృదునకు స్వాస్థాంగ నమస్కారము చేయుమని, లేకపోయిన నతనిని నరికి వేయుదునని

మిక్కిలి కోపముతో పలికెను. ఆ జైనుడు ఏకాంత రామయ్య నిక్కంపు భక్తుడయిన తన తలను తానే నరుకుకొని మరల మలహరుతో బడయుమని పలికెను. రౌద్ర మూర్తియైన ఏకాంత రామయ్య రాజును ప్రజలను పరవాదులను పిలిపించి తనతల నరకుకొని ఏడ్చుదినములకు మరల పొందెను. వీరమాహేశ్వరుడైన ఏకాంత రామయ్య వసుధలోన 'జినులనువారి నందరిని నేలపాలు చేసెను. తమ భక్తి విశ్వాసములను హేళన చేయుట భరించలేదు ముగ్ధభక్తులు. రౌద్ర మంగము భక్తి అంగి.

పిళ్ళనైనారు : పిళ్ళనైనారు ఆజన్మ భక్తి యుతుడు. పసిబాలుడుగా నున్నపుడే గౌరీదేవి వాత్సల్యముతో శాంభవదీక్షితు జేసి పాలిచ్చి పునీతుని గావించినది. కులోత్తంగ చోడుని పిళ్ళనైనారు శివభక్తి పరుని గావించెను. జైనులను జయించి సర్పదఘ్నడైన వెలమని తిరిగి బ్రతికించెను. పడునెనిమిదివేల మంది జైనుల నోడించెను. వారు తనపై వంపిన చిచ్చును మండలేశ్వరుని యంగ గను ఘనతర జ్వర రూపమున కాల్చుమని వంపి విభూతి మంత్రించి సగము భాగము జ్వరము పోవునట్లు చేసెను. జైనులెట్టి మంత్రతంత్రముల వలనను ఆ రాణి మిగిలిన సగము భాగము తావము చల్లార్చలేకపోయిరి. జనపతి వేడుకొనగా పిళ్ళనైనారు భసితము చల్లిపూర్తిగా ఆమె తావమడచెను. జినమంత్రలేతో తోపాటు శివమంత్ర లేఖను నిప్పులో వేయించెను. శివమంత్ర లేఖను అగ్నికాల్చ లేకపోవుట నిరూపించెను. కావేరి నదిలో వేసినను శివమంత్ర వ్రతము ఏటికెదురీదెను. జినమంత్ర వ్రతము వరద పాలయ్యెను. ఇన్ని మహిమలు చూపిన పిళ్ళనైనారు అన్యమతస్థులను హింసించుటలో వెనుకాడలేదు. శివావరూపమునకు పడునెనిమిదివేల మంది జైనులను కాలియున్న యినుప శూలములకు కుచ్చించి చంపించెను. ఎన్ని మహిమలు ప్రకటించగల వారైనను, చనిపోయిన వారిని తిరిగి బ్రతికించగల వారైనను వీరశైవులు అశైవులను గాంచిన ఆవేశముతో ఆ పరద్రుదై వారి సంఘమొందింతురు. వారి ముగ్ధభక్తియే ఆ ఆవేశమునకు, ఆ రౌద్రమునకు మూలము.

నిడుమారుడు : నిడుమారుడను నిఖిలేశ్వరుడు వీరమహేశ్వరుడు. పిళ్ళనైనారు పాండభూభాగముపై జిన బౌద్ధసమయములనెల్ల తుడిచివేసెనని వింతన దేశమునందందరిని —

‘కొల్వొండు మాశ్రీనీలగళుని

గానినాఁడిందఱగ్రా’గిన కొర్ల

భువిఁదలక్రిందుగాఁ దివియింతు’— బ.పు.పు. 178

అని భయపెట్టి శివభక్తులయిన జినమునులను గాంచి మిక్కిలి సంతోషించెను.

హిరియ నాచయ్య : మారుడిగను పురియందున్న హరభక్తుడు హిరియ నాచయ్య. ఆ యూరనున్న వెయ్యి యేడువందల జైనులను చూచి భరించలేక ఆ పురము వదలి పది దినములలో పండ్లెండ్రువేల శివభక్తమండలి తాను పదిహేడువందల శివలింగములను బళ్ళకెత్తించి మారుడిగపై విడిసి, జైనులను తప్ప మిగిలినవారి నాయూరు వదలిపొమ్మని చాటించెను. జైనులతో తలపడి కరముల కరవాలములు ఝుళిపించి యరచుచు జైనులను బీతితో మూర్ఛిల్లునట్లు చేసి జినరూపముల తలలు ముక్కలు ముక్కలు చేసి యొక్కొక్కలింగము నిల్పిరి. శైవమత ప్రాశస్త్యమును తెలుప వీరశైవులు తమ తలలు నరుకుకొనుటకైన అశైవుల తలలు నరుకుటకైన వెనుకాడరు.

అరియమ : మహేంద్రమంగళమను పురమందు నివసించు అరియమ యను హరభక్తుడు పరదైవమును స్మరించిన వారి తలలు నరికెడి నియమము కలవాడు. ఒకనాడొక బ్రాహ్మణుడు శివుని సుతించుచు వచ్చి భిక్షమడుగ అరియమ భిక్షము వేసెను. అందొక మెదుకపనిపై ఒడగ నా బ్రాహ్మణుడు పరదైవమును స్మరించెను. మిక్కిలి కోపముతో అరియమ ఆ బ్రాహ్మణుని పొట్ట చీల్చి చంపెను. అది విని ధరణీశ్వరుడు అరియమను చంపుమని తల వరులను పంపెను. అరియమ పరదయామతి కరుణవలన లింగ గర్భము చొచ్చెను. శివస్తుతి విన్న తమకున్న దంతయు నిత్తురు. అన్యదైవమును కొలిచిన వారి ప్రాణములనై తీయుదురు ముగ్ధభక్తులు. రుద్ర శబ్దము తప్ప మరే శబ్దము విన్నను ముగ్ధభక్తులు రుద్రులే యగుదురు.

కక్కయ్య : కక్కయ్య యను ముక్కంటి భక్తుడు పురాణము చెప్పు బట్టు హరిహరులను గూర్చి చెప్పుచు హరి మాహాత్యములను గూర్చి నెక్కువగా చెప్పి హరుని గూర్చి యతని మహిమలను గూర్చి చక్కగా చెప్పలేదని, యతని పక్షపాత వైఖరికి వండిపడి బట్టు తల తరిగి పొట్టలో పెట్టెను. కక్కయ్య క్రోధమునకు కారణ మతని ముగ్ధ భక్తియే.

జగదేవదండనాయకుడు : బిజ్జులు దొకనాడు తప్పేమిలేకయే అల్లయ్య మదుపయ్యలను శివభక్తుల కన్నులు తీయించెను. బసవన్న కటకము పాడగునని శపించి మడినాలు మాచయ్య చౌడరాయ, ఏకాంతరామయ్య, కిన్నరబ్రహ్మయ్య,

కన్నడ బ్రహ్మయ్య, మాది రాజయ్య యను వరమ భక్తాగ్రేసరులతో కప్పడి సంగమేశ్వరమునకు పోయెను. శివద్రోహము సహించనని శివద్రోహులను చంపుదునని వీరతాంబూలము గొన్న జగదేవుడు తల్లిదండ్రుల వలన విషయము విని, వారిచే ప్రేరితుడై బిజ్జులుని కొలువునకు పోయి బిజ్జులుని తల కోసి పొట్టలో పెట్టి, భక్తుల కహితము చేయువారందరా విధముగా శిక్షింపబడుదురని పటిక తల్లిదండ్రుల కడకు పోయెను. శివద్రోహమునకు ప్రతీకారము చేసినని చెప్పి ఆ శివద్రోహి నపుడే చంపక ఆలసించుటకు దండనమని జగదేవు తన శిరము నరుకుకొనెను. శివభక్తుల కవకారము చేసినవాడు రాజైనను దండనార్హుడే. శివ ద్రోహులను హతమార్చుటలో ఆలస్యము చేసిన తనపై తనకే కోపము వచ్చినది జగదేవునకు. శివద్రోహిని చెండాడి శివావచారమునకు ప్రతీకారము చెల్లించుటలో ఆలస్యమగుటకు తనను తానే శిక్షించుకొను రౌద్రభక్తి ముగ్ధభక్తులలోనే కాననగును.

గౌణభక్తిరసములలో వీరాద్భుత రౌద్రములు కాక మిగిలినవి బసవ పురాణ భక్తుల కథలయందు మృగ్యము. వంకాయలు, వీటపెంట్టుక లింగములయ్యెడి ఘట్టములందు హాస్యము స్ఫురించును కదా యని కొందరు భావింపవచ్చును. కాని శివరూపములుగా భావించెడి యా వస్తువులు వికృతికాలంబన ములై హాస్యము పాలగుట విజ్ఞులు మెచ్చరు. అందువలన నట్టి యనుశీలనము నిందు పాటించలేదు.

గౌణభక్తిరసములు ప్రధాన భక్తిరసములకు పోషకములు కావచ్చును. అన్నియు కలసి ముగ్ధభక్తికి బలము సేకూర్పవచ్చును. బసవపురాణమునందు భక్తుల గాథలే భావతరంగములు. ఆ తరంగముల విలాసములందు భాసించు భక్తి భావైక్యమే పురాణములందలి ప్రధాన రసము. ప్రబంధ ధ్వని నాశ్రయించి బసవపురాణమునందు ముగ్ధభక్తి ప్రధాన రసమనియు, మిగిలిన వన్నియు తతోషకములనియు నిశ్చయింపనగుచున్నది.

వైష్ణవ శైవ సంప్రదాయములందు రెండింటను కానవచ్చు నవవిధభక్తి వివేచనము భాగవతమునకెట్లు వర్తించునో బసవపురాణమునకును నట్లే వర్తించుటకు వీలగుచున్నది. మధురభక్తియందు నవవిధ భక్తులెట్లు ప్రవర్తితమగునని పూర్వాధ్యాయమునందు పరిశీలించుటయైనదో ముగ్ధభక్తియందును నవవిధ భక్తులు ప్రవర్తిల్లుటకు వీలున్నదని ఈ యధ్యాయమునందు నిరూపించుటకు వీలగుచున్నది.

నవ విధ భక్తులు

‘శ్రవణం కీర్తనం శంభోః స్మరణం పాదసేవనం
అర్చనం వందనం దాస్యం సఖ్యమాత్మనివేదనమ్॥’⁸⁴

భగవంతుడే ప్రతిపాదించిన నవవిధ భక్తి మార్గముల ననుసరించిన ముగ్ధ భక్తులు బసవపురాణమునందు కలరు.

శ్రవణ ముగ్ధ భక్తి

భగవంతుని రూపగుణ మహిమలను పాటల వలన పురాణ పఠనము వలన కథలవలన దృశ్య శ్రవ్య కావ్యముల వలన విని ఉత్తేజితులై మనసు భగవద్దత్తము చేసి ముక్తి పొందినవారు శ్రవణ భక్తులు. శౌనకాది మునుల శ్రవణ భక్తి విఖ్యాతమే. ముగ్ధ భక్తులలో కొంత విలక్షణత కనిపించక పోదు. వీరశైవుల కావేశమధికము. ఉత్సాహ మవరిమితము.

రుద్రవశువతి శ్రవణ భక్తుల కోవకు చెందినవాడే. పౌరాణికుడు చెప్పిన శివపురాణము విని హరుడు హాలాహలము మ్రింగెనని తెలిసిన క్షణములో తన ప్రాణములు విడుచుట కుద్యుక్తుడై శ్రీకంఠ ననుగ్రహము బడసెను.

కక్కయ్య కూడ శ్రవణ భక్తుడే. హరి హరులను గూర్చి చెప్పుచున్న పౌరాణికుడు హరిని గూర్చి అధికముగా చెప్పి, హరుని గూర్చిన వర్ణన నల్పముగా బల్కుట కోర్చుకొనలేక పోయెను.

‘బ్రహ్మద్వైర్మలిన ప్రాయైర్నిర్మలే పరమేశ్వరే
సామ్యోక్తిం యోన సహతే నవై మాహేశ్వరాభిధః’⁸⁵

‘బ్రహ్మ విష్ణు రుద్రేంద్రాస్తే సంప్రసూయంతే’ అను శ్రుతి వాక్కును బట్టి జనన మరణములచే పీడింపబడి అణవాది మలములతో కూడినట్టి బ్రహ్మదులతో పరమేశ్వరునకు సామ్యము చెప్పుట యోర్వలేనివాడే మాహేశ్వరుడు.

పౌరాణికుని పలుకులు విని ఓర్పుకొనలేని కక్కయ్య యీ విధ పలికెను:

‘బ్రహ్మ కపాలమునుబట్టి హరుడు భిక్షించెనని’ పలికెనుగాని
 ‘వరశూలమున విష్ణుకేసెనుని బొడిచెనని’ పలుకలేదు
 ‘సరసింహరూపమై హరి హిరణ్యాక్షు హరియించెననెను’ గాని
 ‘శరభము రూపము దాల్చి సరసింహుడ్రుంచి హరుడు
 దిత్రొలిచిన యది’

‘సర్వం విష్ణుమయమని’ చెప్పెనుగాని
 ‘అసమలోచనుడు సర్వ సంహారంబు చేయ ‘హరియు సర్వము

‘హరికర్త జగముల కనియెడిగాని - హరికిని భర్త యీశ్వ

‘హరి విశ్వనామాంకుడనియె’ కాని ‘హరు విశ్వేశ్వరుండని’ చరి
 హరి పరాశక్తి దాననియెడిగాని హరుడు పరావరుడని పలుక
 హరిహరుడనెడిశబ్దాత్ మార్గమిని - హరిహరుడన్న నొకడు అని
 హరిని హరించుట యదికారణముగ - హరిహరుడనుమారహరు
 డనడని యలిగి యీ పౌరాణికుని తల తరిగి పొట్టలో పెట్టెన
 ఆ శ్రవణభక్తుడైన కక్కయ్య. (కక్కయ్య కథ. బ. పు
 పు.220,

కీర్తన ముగ్ధభక్తి

భగవద్కీర్తన చేయుచు భక్తుడు తాదాత్యము చెంది ఆధ్యాత్మి
 చములో నడుగుపెట్టి భగవద్భావనలో మనసు లయింపజేసి ధన్యుడగు
 క్షయమునకు, ప్రాపంచిక విషయ విస్మరణకు, భగవంతునిపై చిత్త
 పుటకు, భగవదనుగ్రహమునకు, భగవంతు నాకర్షించుటకు భ
 భక్తులు కీర్తింతురు. భగవంతుని ప్రసన్నునిగ చేసికొనుటకు కీర్త
 మించిన సాధనము లేదు.

బసవపురాణమునందు నందీశ్వరుడు చేయు తపమునకు భయ
 మేశ్వరానుగ్రహమునకై సకల దేవతలు కీర్తించిన విధము గమనిం

‘దేవ! దేవేశ్వర! దేవతారాధ్య!
దేవచూడామణి! దేవాధిదేవ
పరమ భట్టారక! పరమస్వతంత్ర!
పరమేశ! పరమాత్మ! పరమ! పరుండ!
శంకర! వంకజ సంభవాద్యమార!
శంకర! దురితభయంకిర! యభవ!
యక్షయ! సర్వజ్ఞ! యఖిలలోకైక
రక్షక! దక్షమఖ్యయ! దక్ష’ - బ. పు. పు. 10

భక్తులు భగవంతుని కీర్తించుట సర్వసామాన్యము. కాని భగవంతుడే
భక్తుని గుణకీర్తనము గావించు టసామాన్యము. భక్తుడైన బసవని శక్తిని మహి
మను కొనియాడుచు తనంతవాడని యీశుడే కీర్తించుట బసవపురామునందు కాన
నగును. పార్వతితో పరమేశ్వరుడు బసవని గూర్చి వలికిన పలుకులివి.

‘లోకాధిపతి నేను లోలాయతాక్షి
ప్రాకటంబుగ లోకపావనుఁడితఁడు
కారణలోక సంహారుండ నేను
కారణలోకోపకారి యితఁడు
భక్తవత్సలుఁడ నేఁబర్వతపుత్రి!
భక్తరత్నములకు బండ్డారియితఁడు
భక్తైకదేహుండ బావింప నేను
భక్తజనప్రాణి బసవఁడిక్షింప
ముక్తికి రాజఁజూ ముద్దియనేను
భక్తికి రాజానూ బసవఁడిక్షింపఁ
బసరింపనే లింగపట్టబద్ధుండ
బసవండు సద్భక్తి పట్టబద్ధుండు
అచరలింగంబనే నచలేంద్రతనయ
నచరాచిర షోణిఁజరలింగ మితఁడు
సనునాది నా పేరు శంభుండనంగఁ
బొనర ద్వితీయ శంభుండు వీనిపేరు
స్థిర భక్తిమమ్ముఁ గొల్పినఁగానిలేదు
ధర వీనిఁదలఁచినంతనే ముక్తిగలదు’-బ.పు.పు 51.

బసవన్న మంత్రిని తనకన్న అధికునిగా గిరిజారమణుడు కీర్తి గమనార్హము. సాక్షాత్ భగవంతునిచే కీర్తింపబడిన బసవన్న తన గీతః విని మండిపడిన మడివాలు మాచయ్యను ప్రసన్నునిగ చేసికొనుట త కీర్తించిన విధము గమనించదగినది. తా నజ్ఞానియనియు, మాచయ్య యనియు, తాను పశుజీవి కాగా, మాచయ్య పశుపతి యని తా నధమా డయినట్లు మాచయ్య ఉత్తమోత్తము డయినట్లు కీర్తించెను. మాచ శాంతింప చేయుటకు నత ననుగ్రహము బడయుటకు కీర్తనను వి సాధనము లేదని బసవన్నకు బాగుగా తెలియును. బసవన్న మాచయ్య గానము నొనర్చిన విధము:

‘సీ మహాత్మ్యముఁ జూడ నేనెంతవాడ
 దీమణి! సంగయ్య! దేవ! సర్వజ్ఞ!
 నీవు శంకరుఁడవు నేను గింకరుఁడ
 నీవు నిర్మలుఁడవు నేను దుర్మలుఁడ
 నీవు విజ్ఞానివి నే నవిజ్ఞాని
 నీవమృతాంగుండ వేవిషాంగుండ
 నీవు మహాదాత వేగృహణుండ
 నీవు పశుపతివి నే బశుజీవి
 స్వామి! త్రైలోక్య చూడామణి మీవు
 భూమి నిర్భాగ్య చూడామణి నేను
 బొరినిట్టి దుద్గుణంబుల ప్రోకలోన
 నరయంగఁ గలదె నాయందు సద్గుణము
 రక్షింపు మిట్టి గర్వప్రాప్తునన్ను
 శిక్షింపవేయయ్య! జియ్యనాదైన
 యవరాధ శతసహస్రావలిసైచి
 వివరీత మహిమాధ్య! వేయునునేల’-బ.పు. పు. 110.

బసవన్న మడివాలు మాచయ్యను సాక్షాత్ భగవత్స్వరూపునిగ చెను. తాను చేసిన మహాపరాధమున కుగ్రుడయిన మాచయ్య కోపము టకు కీర్తించుటయేగాక తనయందు సద్గుణమే లేదని తనను రక్షి

శ్రీమదాంధ్రభాగవతము - బసవపురాణము

గర్వించిన తనను తగు విధముగా శిక్షించుమని అతి వినయముగా వ్రే పడెను. వీరశైవులు లింగధారులను శివస్వరూపులుగా భావించుట నియతాను నమ్మిన సిద్ధాంతములను జీవితములో నాచరించిన ధన్యజీవి బసవ తనపై కోపముతో చిందులు వేయుచున్న మాచయ్యను కీర్తించి కలయతని యనుగ్రహము బడసెను.

స్మరణ ముగ్ధభక్తి

మృదుమధురములైన పదములతో భగవంతుని నామ రూప మహిమలను గానము చేయుట కీర్తనము. ఇది వాక్కునకు సంబంధి స్మరణభక్తి మనసుకు సంబంధించినది.

భగవంతుని స్మరించుట వలన సర్వ పాపములు హరించును. సాగరము నుండి దరి చేర్చగల శక్తి భక్తికే కలదు. భగవంతుని స్మరణ వలన క్షేమముల నుండి విడివడుటయేకాక శుభములను పొందుదురు.

‘మనో మహేశ్వరవణం బాహ్యభ్యంతరముచ్యతే
మనో మహేశ్వర్యానాథ్యం నాన్య ద్యానరతం మనః॥’

‘శివనామరతా వాణీ వాఙ్మవాచైవనేతరా
లింగై శ్శివస్య చోద్ధిష్టైస్త్రీ పుండ్రాది భిరంకతః
శివావచార నిరతః కాయః కాయోనచేతరః॥’ 86

శివధ్యానము నందే మనసు ఆసక్తమై యుండవలయును. అధ్యానమం దాసక్తి కలది మనసే కాదు. శివనామోచ్చరణమందే యుండవలయును కాని యితర దేవతా నామోచ్చరణము గావించునది కాదు. భస్మత్రిపుండ్రములు, రుద్రాక్షములు, లింగధారణము మున్నగు శాస్త్రోక్తముగా ధరించి లింగార్చనకే శరీర మర్పితము చేయువాని దేహము కాని అన్య దేవతా చిహ్నములతోకూడి పరదేవతా పూజయం మైన దేహము దేహము కాదని వీరశైవ సిద్ధాంతము.

భగవంతుడే సర్వ రక్షకుడని స్మరించుటవలన భక్తుడు రక్షింపబడగును. భారము భగవంతునిదేనని నమ్మిన భక్తైకదేహుడైన పరమభక్తులకే యావద రానియ్యడు. బసవపురాణమునందు వైజకవ్య స్మరణ ప్రత్యేకముగా చెప్పకొనదగినది.

పరమేశ్వరు సమరక్రితో నిత్యము కొలుచు వైజకవ్య తన భర్తయు, పురజనులందరును జినమార్గవర్తనులగుటకు మిక్కిలి వ్యధ నొందినది. భర్త యొకనాడు జైనులను విందునకాహ్వానించగా హరమూర్తి యొకడైన రాలేదని తాను చేసిన పాయసాన్నంబులు పరులపాలగుచున్నవని మిగుల దుఃఖించుచుండగా తపోవేషియై మృడుడేతెంచి ఆమెకానందము కలిగించెను. జంగమదేవర భుజించుట చూచి వచ్చిన జినులు వెను తిరిగిపోవుటకు వైజకవ్య భర్త కోపించి-

“సమ్మెటఁ గొని చాటు చాటున వ్రేయ
నతివయు లెక్కనేయక శివుఁడలఁపఁ
బతివ్రేయువ్రేల్లెల్ల సతిమీఁదబడక”-బ. పు. ప్ర. 189.

జినులకు తాకగా ‘వాయెత్తియేడ్చు’వారు ‘సందులకేఁగుచుఁ గ్రింద సొచ్చుచును’ ‘చెఱువుల మునుఁగుచుఁ జెట్లఁ బ్రాకుచును’ ‘వేట్లకు నులుకుచు’ ‘వచ్చెఁజావనుచు’ ‘తలలుగుండుతోడ తాకించుకొనుచు’ ‘చొరజోటులేదంచు సొమ్మనీట్లుచు’ ‘హరుకృత్యమో’ కాకయనుచు, తల్లడిల్ల యొక బుద్ధిమంతుడు వీక్షించి—

‘చాటున నొకవ్రేటు సతివ్రేయఁ జూటు
చాటున నీజైనకోటిఁ దాఁకెడిని’-బ. పు. పు. 189.
అనుచు అతివ కడ్డంబు వచ్చి వారించెనట.

భగవంతుని స్మరించుట వలన వైజకవ్య తాను పొందవలసిన బాధల నుండి విముక్తురాలగుటయేగాక దన దైవము నవహసించినవారికి బుద్ధి వచ్చునట్లు చేయగలిగినది. ఈ కథ అంబరీషుని కథను గుర్తుకు తెచ్చును. బసవ పురాణమునందు భగవంతుడేకాదు - బసవన్న కూడ తనను స్మరించిన భక్తుల నాదుకొనినట్లు నిదర్శనములు కలవు.

పూజకై పూవులు కోసికొనిపోవుచు బురదలో జారి పడబోవు సమయమున చిట్టంబలుడను శివభక్తుడు ‘చిట్టంబలాదీశ’ యని స్మరించగనే బసవన్న భక్తుని జారిపడకుండ కాపాడెను.

చల్ల కడవ తీసికొనిపోవుచున్న గొల్లెత బురదలో జారిపడబోయి ‘బసవా’ యని స్మరించినంత మాత్రముననే నిండుకొలువులోనున్న బసవన్న ‘ఓడకుమోడకు’ మనుచు చేతులెత్తికాపాడినట్లు బసవపురాణమున వర్ణింపబడినది.

పాదసేవన ముగ్ధభక్తి

భగవంతుని పాదపద్మములు సేవించి తరించవలెనని తలంచని భక్తులుండరు. శైవులు భగవంతుని రెండు రూపాలలో పూజింతురు. నిర్గుణ బ్రహ్మము లింగాకారముగను, సగుణ బ్రహ్మము శివరూపముగను ఆరాధింతురు. జంగమదేవరను వ్యక్తలింగముగా భావింతురు. జంగమదేవుని సాక్షాత్ భగవత్స్వరూపునిగా భావించి పూజించుట వీరశైవుల యాచారము, విధి.

మ॥ “వలు తీర్థంబులఁ గ్రుంకుకంటె మహిలో భక్తాంఘ్రి పాసీయముల్
తలమీఁద జిలికించుకోఁదగును దీర్థంబాడ బారంబు త
త్పల మత్యల్పము భక్త పాద యుగళాంభ స్సర్ప నిర్భారమై
యలరున్ శాశ్వత భుక్తి ముక్తి పలదంబై యుండు సర్వేశ్వరా! 87
(అనుభవసారము)

ఇట్టి ఆచార నిరతిగల బసవన్న భక్తుల పాద సేవనము పాల్కురికి సోమనాథుడి విధముగా వర్ణించెను. మహాత్ముల పాదసేవనమున కతని యాత్మ యుప్పొంగిపోయెడిది. భక్తుల పాదదూశిలో పొర్లిపొర్లి బసవన్న ఆనందసాగరమున తేలియాడేడివాడు.

‘మంగళహస్తోదితాంగ విక్రియల
సంగతి నాత్మనుప్పొంగి యుప్పొంగి
భయభక్తియుక్తిఁ దదృక్తాంఘ్రి చయము
వయఁ జక్కఁ జాగిలఁబడి మొక్కిమొక్కి
పటుతర సదృక్త పాదాబ్జ రేణు
పటల వర్షంకంబుపైఁ బొర్లి పొర్లి
హర భక్తని కరదయామృతపృష్ఠి
వరిగొని కురియఁ దొప్పఁగఁ దోగి తోగి
యొడయల దివ్య పాదోదక వార్షి
నడునీటఁ నడువేడ్కబడి తేలి తేలి’ - బ.పు.పు. 33.

బసవన్న భక్తులను సేవించినట్లు తెలియుచున్నది. ముగ్ధ భక్తులందరికి పాదసేవనమునందత్యంతాను రక్తియను విషయము బసవ పురాణము ద్రువపరచుచున్నది. చిటుతొండఁగిని మారు వేషమున వరమేశ్వరుడు నిమ్మవ్వ యింటికి పోగా,

‘వదంతియు బిట్టల్కివడి సంభ్రమమున
నడుగుల కెరగి పాదాబ్జముల్ గడిగి
యంగన ప్రచ్ఛన్న లింగమూర్తులకు
సాంగోచిత క్రియాభ్యర్చనల్ సేసి’ బ.పు;పు 118

తరించినది. సాక్షాత్ పరమేశ్వరుని, పరమేశ్వర స్వరూపునిగా భావించి
అతి సంభ్రమమున సేవించి ముక్తినొందిన భాగ్యశాలి నిమ్మవ్వ.

ముగ్ధ భక్తుల ప్రవృత్తులు కొన్ని యెడల విలక్షణముగా కాననగును.
వీరశైవులకు శివభక్తులందరు శివస్వరూపులే, తానావిధముగా భావించి పూజించుటే
కాదు, తనవారు కూడ శివభక్తు నట్లే కొలువవలెనని శైవులు తలంచుట కద్దు.
భక్తులకెట్టి యవచారము కలిగినను సహించలేరు. శివలాంఛన ధారులందరు
వారికి పూజనీయులే. జాతి వివక్షత వీరశైవులకు లేదు.

‘సుకృతీ దుష్కృతీ వాపి బ్రాహ్మణోవాఽంత్యజోఽపివా
శివైక భావయుక్తానాం సదృశో భవతి ద్రువమ్॥’ 88

సర్వము శివమయమను భావము కలవారికి పుణ్యాత్ముడు, పాపాత్ముడు;
బ్రాహ్మణుడు, కడజాతికి చెందినవాడను భేదముండదు, అందరు సమానులే.

‘పూజనాచ్చివభక్తస్య పుణ్యాగతి రవాఙ్మతే
అవమానాన్మహా ఘోరోనరకో నాత్రసంశయః’ 89

శివభక్తుని పూజించుట వలన పుణ్యాగతులు కలుగును. శివభక్తు నవమా
నించిన ఘోర నరకమే యబ్బుననుటలో సంద్యము లేదు.

దృఢ విశ్వాసము, నిశ్చల భక్తిగల ముగ్ధ భక్తులు శివావచారము భక్తావ
చారము సహించరు. కశియంబనైనారను ముగ్ధ భక్తుడు పని చేయ నోపని
భానిన కొడుకు లింగధారియై తన యింటికి వచ్చుట చూచి సాక్షాత్ పరమేశ్వ
రునిగా భావించి పూజించెను.

‘అఘోరాఽపాపకాశీతి యతే రుద్ర శివాతనూః
యజ్ఞాషాగీయతేయస్మాత్తస్మా చ్చైఽమ వర్జితః॥’

‘యో లింగధారి నియతాంతరాత్మ
నిత్యం శివారాధన బద్ధ చిత్తః
సధారయేత్సర్వమలాప హత్యై
భస్మ మలంచారు యథా ప్రయోగమ్॥’

‘యతే దుద శివాతనూర ఘోరాఽపాపకాశినీ! తయానస్తనువా

శంతమయాగిరిశం తాభి చాకశిషా’90_ అని యాజ్ఞాష మంత్రముకూడ లింగధారణనుగ్గడించుచున్నది. లింగధారియైన శైవుడు పాపరాశివలన విముక్తుడగును.

కళియంబనైనారు లింగధారియైన దాసి కొడుకును చూచి పాపరాశివలన ముక్తుడయిన పుణ్యాత్ముడనియు అతని పాదములు కడుగుటకు నీరు తెమ్మని భార్యను కోరెను కానియామె దాని కొడుకని యాతని పూర్వపున్ధితిని తలచి జలము పోయలేదు. అంత ‘నాలిచేసితిగదా హరమూర్తి’ ననుచు భార్యచేతులు నరికి ముగ్ధభక్తిచే ముక్కంటిని మెప్పించెను.

వీరశైవులు భక్తులకెట్టియపచారము, అవమానము జరిగినను సహించరు, భరించలేరు. వారిది అవేశపూరితమైన భక్తి. అత్యధిక వేగముతో ఎత్తైన కొండలనుండి వరవళ్ళు త్రొక్కుచు ప్రవహించు జలపాతమువంటి వారి భక్తికి యేది యాటంకమైనను సమూలముగా కొట్టుకొని పోవలసినదేకాని యెదురు నిలువలేదు.

అర్చన ముగ్ధభక్తి

చిత్తము శివునిపై నిలుపుటకు భక్తుడొనర్చు ప్రక్రియలలో అర్చన ముఖ్యమైనది. వీరశైవులకు లింగార్చనకన్న ముఖ్యమైనది, ప్రాణప్రదమైనది, మక్కువకలది మరొకటిలేదన్న అతిశయోక్తి కాదు.

‘బ్రహ్మాదయ స్సరా స్సర్వేమునయ శ్శౌనకాదయః

శివలింగార్చనాదేవస్వంస్వం పదమవాప్నువాన్’91

బ్రహ్మాది దేవతలు, శౌనకాది మునులు శివలింగార్చనముచేతనే తమతమ స్థానముల నందియున్నారు.

శివరూపము నర్పించువారు కొందరు, లింగార్చన సల్పేడివారు కొందరు. దూవదీపములతో, పూలుపళ్ళతో వివిధములైన నేవావిదులతో నర్పించుట సర్వసామాన్యము.

‘ఆత్మభోగాయ నియతం యద్యద్ధ్యవ్యం సమాహితం

త తతమరదేవాయ భుంజితాత విశుదయే’92

వీరశైవులు తామనుభవించేది వస్తువైనను భగవంతున రర్పించి చిత్త శుద్ధితై తాము భుజించవలెనని సిద్ధాంత శిఖామణి నుడువుచున్నది.

‘ఆకునుఁ బువ్వునుఁ గాయయుఁ(ఁ), బ్రాకటముగ

నన్నపాన భక్ష్యాషధముల్

శ్రీకంఠ సకర్పించక, చేకొనుటలు మద్యమాంసన సేవనగాదే’⁹³
అని శివతత్త్వసారము తెలియజేయుచున్నది.

కల్యాణమునందున్న కారణజన్ముడైన సురియ చౌడయ్య నేడు నాడనక ముప్పొద్దులు జంగమ కోటికర్చనలు చేయుచు దివ్యాన్నపానములతో వారి నానందింప జేసెడివాడు. తన ప్రాణలింగమునకు—

‘పశ్శైరమున నెల్ల పద పదార్థములు
పెల్లుగా వడ్డించి పేరు పేరునను
నరుదొందఁ గడిగడి కందిచ్చుచుండఁ
గరమర్థితోఁ గడిగడి కందుకొనుచు
భక్తవత్సలుడగు పరమేశ్వరుండు
వ్యక్తిగాఁజేసేత నారగించుడును
ముప్పొద్దుఁ బ్రాణలింగ ప్రసాదంబు
సుప్రసన్నత జంగమ ప్రసాదంబు
గూడ భోగించుచు రూఢివెంపార

-బ.పు; పు. 165.

వేడుక చౌడయ్య విహరించుచుండెడివాడట. పరమేశ్వరుడే వచ్చి అర్చనలు గొన్నడన్న నా భక్తునకు కావలసినదేమున్నది? అతని జీవితము సఫలమైనది. వంశము ధన్యమైనది.

ముగ్ధ భక్తుల అర్చన విధానములో కొంత విలక్షణత లేకపోలేదు.

‘శివలెంక మంచయ్య శ్రీకాశిలోనఁ
దవిలి విశ్వేశ్వర స్థానంబునందుఁ
దప్పక శివునకుఁ దన వది ప్రేళ్ళు
మువ్వుంట బూజించి యప్పుడ వడయు’

-బ. పు. 197 (పు.)

పీరకై పులకు శివార్చనమునం దుత్సాహమధికము. భగవంతుని సంతోష పెట్టుటకు సర్వము నర్పించువారు. శివలెంక మంచయ్య భగవత్ప్రీతికై మూడు పూటల తన పదివేళ్ళ నర్పించి పరమేశ్వరానుగ్రహమున మరల పొందు వాడు. భగవంతునకు మనసునే యర్పించినవారు కనక తనువునర్పించుటకు ప్రాణము నర్పించుటకు వెనుకాడనివారు ముగ్ధభక్తులు. పూజకు ఒక్క పువ్వు తక్కువైన తన నేత్రకమలమర్పించిన దోచమాంబను గురించి బసవపురాణమున పేర్కొనబడినది.

‘నిరతిశయ ప్రీతినిత్యంబునైదు
కరవీరపుష్పముల్ హరునకర్పింప
నొక్కనాఁడొకఁడందుఁ దక్కువయైనఁ
గ్రక్కునఁదన నేత్రకమల మర్పించి
భవునిచే నసదృశాంబకమష్ట పడసి
ద్రువకీర్తి బేర్కొన దోచమాంబయును’-బ. పు. పు. 3.

భక్తులందరు భగవంతున కర్పించిగాని భుజించరు. ఇది సామాన్యముకాని పశువులు సహితము భగవంతు నర్పించక నీటినికూడ ముట్టిని సంఘటనలు బసవపురాణమునందు కలవు.

ఏలేశ్వరు కేతయ్యయను శివభక్తుని బాధించుటకు పంచకులు పౌలము నుండి యతని పశువులను తీసుకొనిపోగా నవి నీటిని కూడ ముట్టకయుండెను.

‘నిండినకొలఁకుల సిగ్గలచోట
మఱచియైనను బులు గఱవక నీరు
దఱియుచో మూతులు దడియంగనీక
యేడునాళ్ళనుగూడ నిటు ననుచుండ
చూడ నక్కఱమైనఁ జోరులూహించి’-బ. పు. పు. 138.

గడ్డి మేయక నీరు ముట్టకయున్న యా పశువులను చూచి దొంగలు మరి రెండు దినము లధ్యేయున్న తప్పక చనిపోవునని తలచి పదలివేసిరి. ఏలేశ్వరు కేతయ్య పశువులు ప్రాణములు విడుచుటకైనను సిగ్ధపడినవికాని నిత్యలింగ స్పర్శ నియమము నలుపక మేయుట కిష్టపడలేదు. ఆకలితో నలమడించు ఆ పశువులు పదలివేయగానే-

లివేగమున వచ్చివచ్చి యెండొండ
 హారల్గొట్టుచు నుత్తలవడుచు
 కక గన్నులు విచ్చివిచ్చి చూచుచును
 బలు లింగంబుతోదాకించికొనుచు
 బగొని వచ్చుచు వడి మూరుకొనుచు
 ట లింగవిముఖులై యేగుటఁగోరె
 బ హరికణ్ఠయు నంటకుండుటకు
 త్యమీలింగంబు సాక్ష్యమన్నట్లు
 త్యలింగస్పర్శ నియమముల్నలిపి
 కక్కున కేతయ్యగారి పాదముల
 క్కింత వంగుచు మ్రొక్కి తత్క్షణమ
 బప్పిరిగొని పాటి చొప్పయు గనువు
 వృదు దమ కడుపార మేయుచును'-బ.పు;పు 139.

ంగావసరములు నెల్లింపక భుజించని భక్తులనేకులు కలరు. లింగా
 కు నిత్యమేగి యర్పించు భక్తులు కొందరు. ఇంటనే లింగపూజలు
 లంచువారు కొందరు. యుక్తాయుక్త విచక్షణగల మానవులు భగవదను
 వలన బడసిన వానిని భగవంతున కర్పించి భుజింతురు. కాని,
 కేతయ్య వశువులు లింగస్పర్శ నియమములు సలిపిగాని గడ్డిని
 ట్టకపోవుట ఆశ్చర్యకరమైన విషయము.

వందన ముగ్ధభక్తి

వందనము ద్వారా భగవదారాధనయందలి ఆనందాన్ని వ్యక్తమగును. భగవ
 నము కనిన భగవత్ సంకీర్తనము వినిన నామస్మరణము చేసిన భక్తుడు
 మూసికొని యా భగవద్రూపమును మనసున సాక్షాత్కరింప చేసికొని
 వంద పారవశ్యముతో వందనమాచరించి పునీతుడగును. వందన మాచ
 డు భక్తుని మనసు భగవద్రూపమయమగును. పరిసరములను మరచి
 యనియందే లీనమగును. భక్తుని కవియే మధుర క్షణములు. తనను
 గవంతున కర్పించుకొనిన ఆ మధుర క్షణములో భక్తుడు భగవంతునకు

అతులనిష్ఠాగరిష్ఠులయినవారు పీఠశైవ ముగ్ధభక్తులు. ఇలలో కలలో వరమేశ్వర భావము తప్ప పరభావ మెరుగని నిర్మల నిశ్చల హృదయులు. పరదేవతా విగ్రహములందు సహితము పరమేశ్వర సాక్షాత్కారము కలుగు నట్లు చేసికొనగల శక్తి ముగ్ధభక్తుల వందనమునకే కలదని బసవ పురాణము నందలి కథలు నిరూపించుచున్నవి.

వ్యవహారమున కేగిన బల్లేశు మల్లయ్య లింగాలయముల సేవించి కాని శివు నర్చించి పూజించిగాని భుజించని నియమము కలవాడు కాన భుజించ కుండుట చూచి వంచకులు కుంచెమునకు కొండ గోగులతో పూజచేసి, కఱ కంతుని గుడియని మల్లయ్యను గొనిపోయి పూజ చేయించిరి. బల్లేశు మల్లయ్య 'శివాయ సమోనమో'యని యందంద మ్రొక్కి వచ్చి భుజించెను. వంచకులు 'కుంచెమునకు మ్రొక్కి కుడిచె'నని హేళన చేసిరి. 'సాక్షాల్లింగమూర్తి కాక కుంచెమె నమ్మరేని రండు చూపెద'నని పలికి వారిని కొనిపోవ అతని భక్తికి కుంచె లింగమయ్యె.

‘యద్యత్పశ్యతి సామోదం వస్తులోకేషు దేశికః

శివ దర్శన సంపత్తిస్తత్ర తత్ర మహాత్మనః

యద్యంచ్చింతయతే యోగమనసా శుద్ధ భావనః

తత్రచ్చివమయత్వేన శివధ్యాన ముదాహృతమ్’⁹⁴

శివలింగై క్యుడు ఏ వస్తువును ప్రేమపూర్వకముగా చూచుచున్నను, ఆ మహానుభావునకు ఆయా వస్తువులన్నిటను శివదర్శనమగును.

నిర్మలాంతఃకరణుడైన శివయోగి యే వస్తువును శునసున భావించిన యవి యన్నియు శివ స్వరూపములుగానే తోచును. మల్లేశు వందన మహిమకు కుంచె లింగమయ్యెను.

వైజకవ్య జైనాలయముగని శివాలయముగా తలచి లోవల ప్రవేశించి ‘ముక్కంటి శరణ’ని మ్రొక్కగా నట ముందున్న జిన ప్రతిమ పగిలి యందొక అద్భుత లింగమూర్తి ఉదయించెను. వైజకవ్య ఏ పరమశివుని తలచి నమస్కరించినదో ఆమె వందన మహిమకు ముందున్న జిన విగ్రహము ముక్కలై అద్భుత లింగమావిర్భవించినది.

మనసున స్మరించిన లింగరూపము మహిలో సాక్షాత్కరింపజేసికొన గల శక్తి సోమన్న వందఃమునకు కలదని యీ క్రింది కథ నిరూపించుచున్నది.

సోమన్నయను శూలి భక్తుడు త్రికాలమునందు లింగ స్మరణము నియమముగా కలవాడు. ఒకనాడు కన్నులు నొవ్వ గుడికి పోనేరకయున్న, జైనుల తనిని జిన మందిరమునకు గొనిపోయి 'మొక్కుము వీఁడె మీ ముక్కంటి' యనిన లింగాకృతినున్న జినుని తలను చేతులు పెట్టి స్పృశించి ముమ్మారు సాష్టాంగ నమస్కారము చేయగా నా వంతులు చాలుచాలు జినుడనుగ్రహించెనని పలికిరి. 'జినునికి గినునికిఁ జేతులెత్తుదునె చా, వన్నలార! సాక్షాల్లింగ మూర్తి, జూపెద రండ'నుచు కంటికి కట్టిన కవణము పుచ్చి కన్నులు తెరువగా అంతకు ముందటనున్న జినరూపము పటపట పగిలి నిటలలోచనుచట నిలిచెను.

'నార్పయే దన్యదేవాంస్తునన్మ రేన్న చ కీర్తయేత్

నతన్నై వేద్య మశ్నుయాచ్చివ భక్తో దృఢవ్రతః' 95

దృఢవ్రతుడైన వీరశైవుడు పరమేశ్వరుని తప్ప ఇతర దైవములను పూజించరాదు; స్మరించరాదు; కీర్తించరాదు ఇతర దైవమునకు నివేదించిన వస్తువులను భుజించరాదు.

సోమన్న దృఢభక్తితో భగవంతు నే రూపమున భావన చేసి నమస్కరించెనో, ప్రసన్నుడైన పరమేశ్వరు డా రూపముననే అతనికి ప్రత్యక్షమయ్యెను.

దాస్య ముగ్ధభక్తి

అనుక్షణము ఆ పరమేశ్వరునికి సేవలు చేసి తరించవలెనని తపనతో భగవత్సేవనలో ప్రవంచమే మరచి పరమానందము ననుభవించుటయే దాస్య భక్తి.

భగవంతునకు తెరపిలేక దాస్యము చేయు భక్తులు కలరు. కాని భగవంతుడు భక్తులను సేవించిన విధము బసవపురాణమునందు కాననగును.

వీరమహేశ్వర భక్తి పరాయణుడు వినిశ్చలాత్మకుడు బాణుడను శివ భక్తుడు 'లింగమూర్తికి సాంగముగను వేయుమారులు నిత్యవిధి నేమముగను బాయక పూజలు సేయుచుండ' దేహధర్మములకు తెరపిలేకున్నదని ఎరిగిన

పరమేశ్వరుడు బాహుసహస్రంబతనికిచ్చెనట. ఆ వింతను వినిన పురజనులు సందర్భవాసక్తి చనుదెంచుచుండగా లింగావసరము చెల్లించి ప్రసాదము భుజించు నంతవరకు పరమేశ్వరుడే బాణుని వాకిట కాపువాడై యతనిని సేవించుట అనితర సాధ్యమైన బాణుని ముగ్ధభక్తివలననే కలిగినది. పిట్టవ్యభక్తికి మెచ్చి శివుడు వెట్టికి పోవుటయు నిట్టిది.

భగవంతుడు భక్తులబుడు, భక్తలోలుడు. భక్త వరాధీనుడు. వాల్మీకే ఖడే ఒడయంబితో వలికిన వలుకులీ విషయమును స్పష్టము చేయుచున్నది.

‘భక్తైకదేహుండ భక్తవత్సలుఁడ

భక్త సత్త్వాణుండ భక్తాశీతుండ

భక్తవరాధీనయుక్తుండ నటు

భక్తికేఁగూర్చుట ప్రఖ్యాతిగాదె’ - బ.పు.పు. 132

భక్తవత్సలుడు కాన భగవంతుడు భక్తుడైన ఒడయనంబి కోరిన పను లెల్ల చేసెను. కాని, యుక్తాయుక్త విచక్షలేని ఒడయనంబి భగవంతునితో చేయరాని పనులనే చేయించెను. అవివేకియైన ఒడయనంబి పరమేశ్వరుని వేశ్యయింటికి రాయబారమునకు పంపెను. అది విని కలికామదేవుడు మండి పడెను.

‘అక్కటా! స్వామి దివ్యాంఘ్రికంజంబు

లొక్కింతయును గందునో యనకిట్లు

పంచిన మర్మమేలంబున నొడయ

నంబియన్నాఁడు భయంబింతలేక

వెడపనుల్వంపఁగ వేశ్యయింటికిని

నెడయును బుచ్చంగ నిట్టెఱింగియును

వారక యత్తిరువాలూర భక్తు

లూరక చూచుచున్నారుగాని

తారొండె శివుఁబంపఁదగదన్న వారు

గారొండె నంబికి వేఱొక్కభృత్యుఁ

బనిపాటు సేయ నేర్పడ నియమింప

రననేలవేయును’ - బ.పు.పు. 133.

భగవంతునకు దాస్యము చేయుటలో నమితానందము పొందు భక్తులు భగవంతుడు మరొక భక్తునకైన ఊడిగము చేయుట భరించలేరు.

సఖ్య ముగ్ధ భక్తి

సాకార బ్రహ్మమును పుత్రమిత్రాదులుగా భావించి రమించుటే ముగ్ధ భక్తుల ముఖ్య లక్షణము. భక్తులు భగవంతుని కారగింపు చేయుట ఔపచారి కమే యైనను గొడగూచి ఋజుభక్తి కనరాని కైలాసవాసుని కనులవిందుగ దర్శనము పొందుటయే కాక కుంచెడుపాలు కఱకంఠ దారగించునట్లు చేసినది. తల్లిదండ్రులు మనసార సమ్మి న లింగమూర్తిని కనులారగాంచి చేతులారంగ నర్పించి పాలారగింపుచేసి తద్విషయము నమ్మని తండ్రి తనను చంపబోగా తాను సమ్మి న శుభకరుని ఆశ్రయము పొంది తరించిన ధన్యచరిత గొడగూచి సాత్త్విక నిష్కామ సఖ్య భక్తి శాఖలోని క్రొత్త చిగురు.

గొడగూచి తల్లిదండ్రులు పొరుగురి కేగుచు నిత్యము కుంచెడు పాలు బడదన కారగింపు చేయుమని పూనిన వ్రతమునకు భంగము కలుగ నివ్వకుము అని కోరిరి. వారు కోరినట్లే గొడగూచి కుంచెతో పాలుకొనిపోయి శివాగారమున జొచ్చి 'ఆరగింపవే దేవ' అని వేడినది. పాలారగించుటకు పరమేశ్వరుడు రాకపోవుటతో తల్లిడిల్లిపోయినదా అమాయక హృదయము. ఆమె మనసులో ఉవ్వెత్తుగ లేచిన సందేహ పరంపరలను వ్రశ్నల రూపమున కురిపించినది. పాలావుడు పాలారగించుటకు రాలేదన్న ఆవేదనతో ఒక స్నేహితుని మంద లించినట్లు పలికిన గొడగూచి పలుకులు సఖ్యభక్తికి ఉదాహరణములు కాగలవు.

'కుడువున కియ్యెడ గుడగుడలేల

కుడి కెడు దెత్తు నా గుఱ్ఱ నోగిరము

మూలపన్నరుల యాలోచిలోనఁ

బోలెలున్నవి వంపు వోయి తెచ్చెదను

ఉట్టిపై బాసలో నున్నది నెయ్యి

యిట్టున్నఁ దెచ్చెద నిష్టమె తెచ్చెదను

కుండెడున్నది వోయి కొనివత్తుఁ బుల్ల

కండంబు వలెనేని గ్రక్కునఁ జెపుమ

అచ్చనయెల్లి మాయయ గారిగరఁ

తెచ్చెరఁ బిల్వవచ్చెద నారగింపు

మా శివసోదరి మతమునఁ గలదు

పానెంబు దెచ్చెదఁ బాలుమున్నావు'-బ. పు. పు. 71.

ఆ మారారికి లంచమిత్తునని ఆశ చూపినది. తనవలెనే గుఱ్ఱునోగిరము నకు, పాయసమునకు, పోలెలకు వతితపావనుడు వరుగులు పెట్టుచు వచ్చునన్న ఆపోహతో ఆశ చూపినది. చిత్రమైన స్నేహ వాత్సల్యములను చిన్నారి పాప తన మాటలలో వ్యక్తము చేసినది.

‘పాప యీశ్వరునకుఁ బలుమారు మ్రొక్కుచు
గోపించు భంగించుఁ గుప్పించు నటించు
గటకట వాపోవుఁ గరములు విలుచుఁ
దటతట నేలతోఁ దాకించుఁ గాళ్ళు
ధారుణిఁ బడి బయల్దన్నుచు నేడ్చుఁ
గోర దిక్కును జూచు మారారిఁ జూచు
బుజ్జగించును వెడ్డుబుడ్డును బెట్టు
నిర్జీవిక్రియఁ బడు నివ్వెఱఁ గందు’-బ. పు. పు. 71.

తనకన్న చిన్నారి పాపలను బుజ్జగించినట్లు బుజ్జగించినది. కోపముతో చేతులు విరిచినది. చివరకు తలబాదుకొని చనిపోవుటకు సిద్ధమయ్యెను. ఆమె ముగ్ధభక్తికి మెచ్చి పశుపతి హసితాస్యుడై వచ్చి పాలారగించెను. వచ్చుటకు ఆలస్యము చేసెనని మరల బాలేందుధరునివట్ల పాప కోపించుట గమనించ దగినది.

‘సన్నింతయేఁచితి పిన్నగాఁ జేసి
మిన్నకపోదు మాయన్నకుఁ జెప్పి
మఱికదాయన్నది మాటలింకేల
కఱకంత! యింతయు మఱవకు’ మనుచు (బ. పు. పు. 72)

చిలిపితనముతో చిన్నారి పాపల నుడికించుట కొందరికి పరిపాటి. చంద్ర శేఖరుడు సహితము చిన్నదానినిగా చేసి తన నేడిపించెనని తండ్రితో చెప్పి శివుని శిషింపజేయుదునని ఉక్రోశముతో వలికినది. అజనురేంద్రాదుల కలవికాని దివ్యమంగళరూపము కనులార గాంచుట తన పూర్వ జన్మఫలమని యెఱుగని బాల షితిదుర్లభమైన పరమేశ్వర సాక్షాత్కారమునకు ప్రాముఖ్య మీయక రోషముతో రిత్తకుడక నిమ్ము అని పుచ్చుకొనియెను. తిరిగి వచ్చిన తండ్రి

నమ్మక తనముందు పతితపావనుడు వచ్చి పాలారగించెనేని నమ్ముదుననెను. కాని అనాడు గొడగూచి యెంత ప్రాదేయపడినను చంద్రశేఖరుడు రాక పోవుటతో తండ్రి చంపబోగా గొడగూచి శివునివేడి యతని యనుగ్రహమున దివ్యలింగాంగము తనకొరకే తెరచుకొనగా నందుచేరి శివైక్యమయ్యెను. స్నేహ ప్రధానమైన ముగ్ధభక్తిలో సఖ్యభక్తి యను కాఖకు గొడగూచి కథ చక్కని యుదాహరణము.

ఆత్మనివేదన ముగ్ధభక్తి

భాగవతము నందలి నవవిధ భక్తులలో ఆత్మనివేదనము కడవటి దైనను అన్నింటిలో శ్రేష్ఠమైనది. అట్లే శైవమునందు పేర్కొనబడిన నవవిధ భక్తులలో కూడ ఆత్మనివేదనము ఉత్తమమైనది. ఆత్మనివేదనము అను సమాసమునకు రెండు మూడు విధములుగా అన్వయము చెప్పకొనవచ్చును.

1. తనను తాను నివేదించుట. ఇది శారీరకమైనది కూడ కావచ్చును. మహేశ్వరుని సేవలో శరీరము పూజా కుసుమముగా సమర్పించుట లేదా శరీర భాగములను మహేశ్వరుని కొరకై సమర్పించుట. యీ విధమైన ఆత్మనివేదనమునకు సంబంధించినది.

2. భక్తుడు తన హృదయమును నివేదించెడి భక్తి ప్రతిపత్తిని కూడ ఆత్మనివేదనమని పేర్కొన వచ్చును. అన్యదేవతలకు సంబంధించిన విశేషములు మాని అసన్యచింతతో ఈశ్వరునే భావించుచు అతనియందే చిత్తము లయింపజేసి దృఢభక్తిని పచరించుట ఆత్మనివేదనము.

మొదటి విధము బౌతికము కాగా రెండవ విధము భావ సంబంధమైనది.

3 ఆత్మయే బ్రహ్మమని భావించి యారెండింటికి భేదము లేదను జ్ఞానము అనుభవమున సాధించుట కూడ ఆత్మనివేదనమగును. ఇది బ్రహ్మ జ్ఞానులకు గాని సాధ్యము కాదు.

ఆత్మనివేదనమునే ఆత్మార్పణయనియు చెప్పుట కలదు. అందును పై మూడు భేదములు వివేచించుటకు వీలు కలదు. శరణాగత భావము వలన పై మూడు విధములైన ఆత్మ నివేదనము సాధ్యమగును. వీరశైవమునందును ఐక్య

స్థలమును భక్తావస్థ కలదు. శివానంద రూపుడైన పరమేశ్వర స్వరూపవే
అని అనుభవమును పొందుట ఐక్యస్థల మనబడుచున్నది.

‘విషయానంద కణికానిః స్పృహేనిర్మలాశయః

శివానంద మహాసింధౌ మజ్జనాదైక్యముచ్యతే॥’96

అత్యల్పములైన విషయానందులనెడి నీటితుంపురులయందు అ
వాడై శివానందమనెడి మహాసముద్రమునందు మునుగుటయే ఐక్యమన
అనగా శరణుడు తన జీవునియొక్క అస్థిత్యమును పరమేశ్వరునికం
ముగా బావింపకుండుటయే ఐక్యమని చెప్పబడుచున్నది. దానినే అద్వై
యనియు పేర్కొనుట కలదు.

‘అద్వైత భావభావనా జాతం క్షణమాత్రేఽపి యత్పుఖమ్

తత్పుఖం కోటి వర్షైస్తు ప్రాప్యతే నేవభోగిభిః’97

యోగి పుంగవులచే ననుభవింపబడు అద్వైత భావనాజాతమైన
దము క్షణమాత్రమైనను ఉత్తమమైనది. భోగవరాయణులకది కోటి స
ములకైనను లభించదు.

ఈ యంశముల వలన అద్వైతానందసిద్ధిని సమకూర్చెడి అ
నము శివశరణులైన భక్తుల కసాధ్యము. ఎవరు తాము శివునికంటె భి
కాము అని తలంతురో వారు అట్టి భక్తికి ఉదాహరణ ప్రాయములు. క్ష
నిట్టివారుండుట సహజము. ముగ్ధభక్తులయ్యు అట్టి స్థితిని పొంది
కలరు. కాని అరుదు. ముగ్ధభక్తులలో పైన పేర్కొనబడిన రెండు తె
విశేషముగా కానవత్తురు. ఇందులో మొదటివారు భగవంతుడైన శివుని
బౌతికమైన శరీరము కలదనియు, అతని శరీరము తమ శరీరము
ననియు, అతనికి వలసినచో తమ శరీర భాగములను అర్పింపవచ్చు
తలంచెడి కన్నప్పవంటివారు కానవచ్చుచుందురు. వలసినచో ప్రా
రూపముగా శరీరమునే ఆత్మార్పణ భావముగా అజునకు సమర్పింపగలి
కూడ కలరు. ఈ ఆత్మ నివేదనము బౌతికమయ్యును ముగ్ధ భక్తి
పరిపూతమై ఆత్మనివేదనమని గౌరవింపదగినది. ఇక రెండవ
భావగతమైనది.

ఏకాంత రామయ్య, తెలుగు జొమ్మయ్య వంటి భక్తులు పర
సాక్షి, సానిగంము, సాహచరము, సామీపము, సారూప్యము

నవి సమాహిత భక్తియోగమున భావించి తమ అంతః ప్రవృత్తిని ఆత్మ నివేదనముగా వరమేశ్వరునకు సమర్పించిన భక్తులు. వీరి జీవితములందు కాన వచ్చెడి సామీప్య సారూప్యాద్యనుభవావస్థలు ఆత్మ నివేదరూప భక్తి భేదమునకు సంబంధించినవని నిస్సంశయముగా చెప్పవచ్చును.

జనవ పురాణమునందలి భక్తులలో ఆత్మ నివేదన భక్తిప్రవృత్తులను ప్రతిఫలించజేసికొనిన ఘట్టములను సంగ్రహముగా సమీక్షించినచో ఈ యంశము స్పష్టము కాగలదు.

భగవంతుని సేవలో తమ తనువులను పూజా పుష్పములుగా సర్పించిన వారు జనవ పురాణము నందలి ముగ్ధభక్తులలో వలువురు కలరు. ఉడుమూరి కన్నప్ప, నాట్య సమిత్రాండి, ఎఱుమూర్తి నయనారు మొదలగువారు ఈ కోవకు చెందినవారు.

ముక్కంటి కన్నీటిని అపుటకు తన నేత్రకమలము సర్పించి భగవదను గ్రహము పదనీన ముగ్ధభక్తుడు ఉడుమూరి కన్నప్ప. ఆ పరాత్పరుడు 'వరమిత్తు నడుగుము వాంఛితార్థమ్ము'లన మందస్మిత వదనారవిందుడై కన్నప్ప-

‘ఎఱుగ మోక్షముల పేరెఱుగ వాంఛితము

లెఱుగవేడెడు మార్గ మెఱుగ

ఎఱుగుదు నెఱుగుదు నెఱుగుదు మఱియు

మఱియును మఱియు ముమ్మాటికి నిన్న

కావునఁ గోరిక కడమయుఁ గలదె?

దేవ! మూల సంభ దివ్యలింగాంగ!

నీ యతులిద యాన్నితదృష్టి యిట్లు

నాయందు నాటి కొనలు వసరింప

నాదగు సంస్సృహాపాదిత దృష్టి

నీ దృష్టిలోనన నెక్కొనిపొదలఁ

గరుణింపు దక్కిన వరములేన్దొలఁ

పరమాత్మ!’ (ఐ. స. పు. పు. 88)

అని విన్నవించుకొనెను. మోక్షముల పేరుగాని, వేడెడు మార్గముగాని ఎఱుగని కన్నప్ప ఎరిగినది పరమాత్మునకు తనను తాను నివేదించుకొనుటయే.

నాట్య నమిత్రాండి యను భక్తుడు శ్రీ యేకామనాథుని గుడికేగి మూర్తిని అత్యద్భుతాకారుని గని ఈశ్వరుని నడుమటు పీగియున్నది దెసకు', 'మలహరు శిరమును నిలువక యొక్క వలనిక యంతయ యున్నది,' 'కెంజెడ ముడి పీడినదియు' కడు చోద్యమయ్యెనని నడిగెను. ఆ శివబ్రాహ్మణుడు నవ్వి అది వాయుదోషమని, వాడి కాయజహరునకు కడు ప్రమాదమని వలికెను. నాట్య నమిత్రాండి తన నంతయు పూజారి కిచ్చి మారారి రోగము మాన్పుటకు తైలము హరుని మూర్తికి మర్దన చేసి ఎన్ని దినములకు గణము కనిపించక? మిక్కిలి ఆవేదనచెంది ప్రాణశ్యాగము చేయబోయెను. నాట్యలోలుడ నమిత్రాండి ముగ్ధభక్తికి మెచ్చి ప్రత్యక్షమై కరుణించెను. మారారి వంకరలు పోయినదని గీర్వాణవంధ్యున కే ప్రమాదము వాటిల్ల భయభ్రాంతుడై పూజారితో 'మారారిరోగంబు మాన్పితేనియును నా నేను నా సుతుల్నికు' - బాసులమయ్యెద మని ఆసక్తితో వలికి నీవిత వట్టుపుణ్యంబు గట్టుకోవే' అని సర్వసంపద లతనికి సమర్పిం లాడి యత డిచ్చిన తైలముతో మృదుని శరీరము చక్కబడక తనను తానే అర్పించుకొనుటకు నాట్యనమిత్రాండి సిద్ధపడెను. అచ కిదొక చక్కని యుదాహరణము.

భగవంతుని త్రికాల చందనమునకు ధనమంతయు సమసిపి శరీరమునే సానగదియించి దిగిచి శ్రీగంధము వడసి శివున కర్పిం మూర్తి నైనారువంటి ముగ్ధభక్తులు బసవ పురాణమునందు పలువురు . దనము చేసికొన్నవారు కలరు.

శరీరమును శరీర భాగముల నర్పించి ఆత్మ నివేదనము భక్తులు కొందరు. శరీరస్పృహలేక భావనలో భగవంతు నర్పించిన మ కొందరు బసవపురాణమున ప్రసిద్ధముగా గలరు. అతిశయ వీరభద్ర డని పేరుబడసిన ఏకాంత రామయ్య నిరంతరము శివపూజానంతరమ కోరికతో.

ప్రమథ లోకమున కుద్యమలీల సరిగి

విమలాత్మ వీరక వీరభద్రాది

గణ నికాయములకుఁ బణమిలి వారి

గుణకీర్తనలు సేసి కోర్కిదైవాఱ

శివభక్తి తత్త్వానుభవసదేకాంత

సవిశేష సుఖ దాశరథి నోలాడి

యెప్పటియట్టిలకెలమినేతెంచి

ముప్పుట నిమార్గమున -' (బ.పు.పు. 170.)

చరించెడివాడు. ఏకాంత రామయ్య నిర్మల నిశ్చలభక్తి కనరాని కైలాస వాసుని కనులారా గాంచి జన్మ ధన్యమగుట్లు చేయుటయేకాక పరమేశ్వరునితో తన సందేహములనే నివృత్తి చేసికొనగలిగెను.

ప్రమథలోకమున బసవడు కలదను విషయము ద్రువపరచుకొనుటకు సిద్ధరామయ్య కైలాసమున కరుగుటయు నిట్టిదే.

“ప్రవిమల గతి నేడు ప్రమథలోకమున

నరనీవచ్చెద నంచు నాక్షణంబునను

నరిగి కైలాసనగాగ్రహర్యమున' (బ.పు.ప్ర. 48)

ప్రమథగణములు సకల దేవతలు కొలుచుచుండ తుంబుర నారదాదులు సుగీతామృతమును కురిపించుచుండ అంబికాసహితుడై ఆస్థానమంటపమున నిండు పేరోలగంబున నున్న పార్వతీ పతినిగాంచి సందేహ నివృత్తి చేసికొని తిరిగి వచ్చినట్లు కలదు.

అన్యచింతతో ఈశ్వరునే ధ్యానించుచు అతనియందే చిత్తమును లయింపజేసిన ద్రుఢభక్తివలన సిద్ధరామయ్య యట్టిస్థితిని పొందగలిగెను.

భగవంతుని బౌతికరూపమున కత్యంత ప్రాధాన్యము నిచ్చి అత్మ నివేదనము చేసికొనినవారు కొందరు. భావమున కత్యంత ప్రాధాన్యము నిచ్చిన వారు కొందరు. బ్రహ్మజ్ఞానులు రెండింటికీని భేదము పాటించరు.

శివుడు నందికేశ్వరుని మర్త్యలోకమున బసవేశ్వరుడుగా జన్మించుమని పంపు మట్టమునందు కేల్పొడిచి సందేశ్వరుడు.

తా విన్నపము చేసె దేవదేవునకు

మీ యాజ్ఞాదలమోచి మెయికొని వనులు

సేయుదు నన్నింత నెప్పంగనేల?

మర్త్యలోకమునకు మఱి వేఱెయొక్కడు

గర్తయున్నాడె లోకత్రయ వరద!

ఇందున్న నేమి? నాకందున్న నేమి?

యెందున్న నేమి? సీయంద నా యునికి' (బ. పు. ప్ర. 12, 13.)

ఏ లోకమున నున్న, ఏమి పని చేయుచున్న భగవంతునియందే తన యునికి యని భావించిన నందీశ్వరుడు జ్ఞాని. ఇట్టి ఆత్మనివేదనము ఉత్తమోత్తమమైనది.

సర్వవిధ ఉత్సాహముచేత పోషింపబడుచున్న భగవద్రతి త్రిగుణాత్మకముగా విశ్లేషించుట కవకాశము కలదు. ఉత్సాహదీప్తమైన భక్తితో భగవంతుని నుండి కృపను, వరాలను, శక్తులను సాధించెడి ప్రవృత్తి వీరభక్తి.

భక్తివీరమునకు మూలము మౌగ్యము. ముగ్ధభక్తి వీరభక్తిగ కూడ రూపొందుచున్నది. ఉత్సాహము స్థాయియైన భక్తివీరమునందు వారివారి ప్రవృత్తులనుబట్టి భక్తులను సాత్వికోత్సాహ పూరితులుగను, రాజసోత్సాహ పూరితులుగను, తామసోత్సాహ పూరితులుగను చెప్పటకు విలగచున్నది. ఉత్సాహమురకలు వేయు భక్తికి శక్తి మౌగ్యము.

సాత్వికోత్సాహమునందు అమాయకత్వము, మౌగ్యము సామాన్య లక్షణములు. నిరహంకారము, హింసారాహిత్యము, నిర్మలభావము, మృదుస్వభావము, భూతదయ, పూనిన వ్రతమునెట్టి పరిస్థితులలో వదలని పట్టుదల, శివప్రీతి, సేవాభావము, మృదుభాషణ, నిర్మలప్రవృత్తి సహజ లక్షణములు.

బసవపురాణమునందు సాత్వికోత్సాహమును ప్రదర్శించిన భక్తులనేకులు కలరు. కళియంబ నైనారు. అడిభర్తు ఏణాదినాథుడు, చేది వల్లభుడు, ఇరువదాండారి, దంగళి మారయ్య, కుమ్మర గుండయ్య, పూసల నయనారు, మోళిగ మారయ్య, తేడర దానయ్య, తెలుగు జొమ్మయ్య, ఏలేశ్వరు కేతయ్య వంటి సాత్విక భక్తులు పలువురు కలరు.

నిర్మలుడు, నిరాడంబరుడు, నిరహంకారి, అమాయకుడు, అనునిత్యము శివభక్తులను సేవించుటయం దత్యంతానురక్తుడగు కళియంబ నైనారు శివ భక్తులను నవ్వింపుచే నియమముగా కలవాడు. భక్తులను 'నవ్వింపుచు నవిరళ భక్తి జనిత సుఖామృతవనధిఁ దేలుచు' నుండెడి సాత్వికోత్సాహ భక్తి సంపన్నుడుగా కళియంబ నైనారు బసవపురాణమునందు పల్లించబడినాడు.

పూనిన వ్రతము నెట్టి పరిస్థితులలో వనలని పట్టుదల కల అడిభర్తు శివ ప్రీతికై సర్వము నర్పించువాడు. అడిభర్తు ప్రతిదినము చేపలు పట్టుటకు పోవు నపుడు వలలో పడిన మొదటి చేపను 'శివప్రీతి' యని విడిచెడి నియమము కలవాడు. తన కాయిక లబ్ధితో జంగమారాధనలు నిత్యము నలుపు శివభక్తి తత్పరుడు. ఒకనాడు వలలో తొలుత పడిన బంగారు చేపను 'శివప్రీతి' యని వదలివేసి తిరిగి వల వేయగా మరల మరల నదియే వలలో చిక్కుకొనెను. 'అత్యేకునకుఁ బ్రయంబున్న మత్స్యంబు - నాత్మార్థమై కొనుటనుచితం' బని రాత్రి యంటికి పోయి మరునాడు ఆ యేటికి పోక తూర్పు దీర్ఘికను వలయైతి వేయగా తొలినాటి మీనమే వలలో చిక్కెను. ఆ చేప తనను వదలకుండుట చూచి చిరునవ్వు నవ్వి యాశ్వరు మీన మరుదెంచిక వల చేతబట్టుకొననని, అదియే వ్రతమని తలచి వల వేసెను. వలలో వరదయామతి ఉమాపతి యేతెంచి అడిభర్తు భక్తికి మెచ్చి ప్రమథేంద్ర పదవినిచ్చి అనుగ్రహించెను.

అకుంతిత నిర్మల నిశ్చల భక్తి తత్పరుడైన ఏజాదినాథుడు భూతి రుద్రాక్షధారణులను తన ప్రాణలింగముగా భావించి విశ్వనించు చుండెడివాడు. యుద్ధ భూమిలో శత్రువులు భూతి రుద్రధారణులగుట చూచి కరవాలము విడిచి జాగిలవడి మ్రొక్కెను. శత్రువుల కరవాలము అతని కంఠమున పూలమాలగా మారినది. అక్షరుం డవుడు వ్రత్యక్షమై ఏజాధినాథు ననుగ్రహించెను.

'విశుద్ధేషు విరక్తేషు వివేకి మహాత్మున

శివస్థితి సర్వాత్మా శివలాంఛన దారిషు' 98

విశుద్ధులు, వైరాగ్యసంపన్నులును, మహాత్ములైన విభూతి రుద్రాక్షాది శివలాంఛనధారు లందు సర్వాత్ముడైన పరమేశ్వరుడుండును, అను విషయమును నమ్మి ఎట్టి సంశయము లేక శివ లాంఛన దారిని కనగానే మిత్రుడా, శత్రువా అను విషయము కూడ గుర్తుతెచ్చుకొనక సాక్షాత్ శివుని చూచినంత సంప్రమవడి సాగిలబడి మ్రొక్కి ఈశుని మెప్పించెను.

జనప పురాణము ననుసరించి ముగ్ధభక్తిని నిరూపించిన ఈ ఆధ్యాయము నందు ఫలితాంశములుగా నీ క్రిందివానిని పేర్కొనవచ్చును : భగవద్రతి స్థాయిభావముగా రసస్థితి నొందెడి భక్తిరసము మౌలికముగా నొక్కటియే. భగవద్రతిని వ్యక్తము చేయుటలో ముఖ్యముగా కానవచ్చు రెండు ప్రవృత్తుల నాశ్రయించి మధుర భక్తి యనియు, ముగ్ధ భక్తి యనియు భక్తిరసమునే

భావిండుట యగుచున్నది. అలౌకికముగా శృంగారస్పర్శను సంపదించుకొని ఆధ్యాత్మికముగా ననుభవమునకు వచ్చెడి భగవద్రతి రూపమైన భక్తియే మధురభక్తి. అలౌకికమైన వీరరాద్రాదులను సంపదించుకొని ముగ్ధప్రవృత్తితో భగవద్రతిని భజించునది ముగ్ధభక్తి. ఒక విధముగా భగవద్రతికి మధురత్వము, ముగ్ధత్వము, పార్శ్వద్వయము వంటిది. తత్వతః ఈ రెండును భక్తి శబ్దవాచ్యములే. వైష్ణవ, శైవమత సంప్రదాయములలో పుట్టిపెరిగిన ప్రవృత్తులగుటచే వానియం దా రూపభేదములు భాసించుచున్నవి. ముగ్ధభక్తి విశ్వరూపముగా మన తెలుగు సాహిత్యమున బసవ పురాణము ప్రత్యక్షమగుచున్నది. పాల్కురికి సోమనాథ కవి సహజముగా మహా భక్తుడగుటచే ఆ పురాణము లందలి పాత్రల చిత్రవృత్తులలో భక్తి ఉత్కంఠావస్థను భజించి రసానుభవము నందించుచున్నది. తత్పురాణ కథాహారమున సూత్రముగా శోభిల్లు ముగ్ధభక్తిని వివేచించుటయే ఈ అధ్యాయ తాత్పర్యము.

మలి పలుకులు

భక్తియొక్క రసనీతిని నిస్సంశయముగా ప్రతిపాదించిన అందరకు రచనలలో మొట్టమొదటి వరుసలో పేర్కొనదగినవి పోతన భాగవతము సోమన బసవపురాణము. సాధారణముగా రసప్రసక్తి చేయునెడ కావ్యముల పేర్కొనుట నహజము. కాని వైరెండు గ్రంథములు పురాణములు. పురాణములలో రసచర్చయేమి? ఆకు ప్రశ్న రావచ్చును. ఒక్కొక్క సాహిత్య ప్రయకు ఒక్కొక్క ముఖ్య న్యభావముండుట ప్రసిద్ధమే. కావ్యమునందు నాయకు నాశ్రయించి స్థాయి భావము పోషింపబడుచుండును కావున నాయకాశ్రయై స్థాయిని నిరూపించి రసము నిర్దేశింపవచ్చును. పురాణము కావ్యమునంటే భిన్నమైనది. ఇందులో అనేకములైన కథలు, అభ్యాసములు, ఉపాఖ్యానములు, ఇతిహాసములు, శాస్త్ర విషయములు కలసిమెలసి యుండును. వానిలో పురాణ న్యభావములను బట్టి ఒక ఏకవాక్యత గోచరించును. అనగా కొన్ని పురాణములు జ్ఞాన ప్రధానములు, కొన్ని కర్మ ప్రధానములు, కొన్ని భక్తి ప్రధానములు. భక్తి ప్రధానములలో అవతార పురుషులకును, ఆచార్యులకును, శైత్ర మహాత్మ్యములకును, ప్రతాదులకును, భక్తి మహిమలకును, ప్రాముఖ్యముండును. తెలుగులో వెలసిన పురాణములలో భక్తి ప్రధానములని చెప్పదగినవి భాగవతము, బసవపురాణము. కాలక్రమముగా నెన్నినదో బసవపురాణము ముందు, భాగవతము తరువాత వెలువడినవి. కాని పోతన భాగవతము కంటే మూలమైన శ్రీ మద్భాగవతము బసవపురాణముకంటే ప్రాచీనమైనది. లాక్షణికుల దృష్టికెక్కిన మధురభక్తిని మొదట పంశీలనమున తెన్నుకొనుటచేత ఈ సిద్ధాంత వ్యాసమునందు భాగవతమును మొదట గ్రహించుటయైరది. ఆపై బసవపురాణము ననుశీలించుటయైనది. ఇందు చారిత్రక దృష్టికంటే రసానుశీలన దృష్టియే ముఖ్యమని మనవి.

వైష్ణవమునందు ప్రచురముగానున్న పంచవిధ ముక్తులకు సంబంధించిన ఆధ్యాత్మిక ప్రస్థానము పురాణ భక్తుల కథల రూపమున రసోదంచితముగా వ్యక్తీకరింపబడుటచే వైష్ణవ సాహిత్యమునందును, భాగవతమునందును, మధుర

భక్తికి ఒక వ్యాపియు, ప్రయోగ ప్రతిపత్తియు నేర్పడినవి. గోపికా శ్రీకృష్ణుల మధురభక్తియు, రాధాకృష్ణుల మధురభక్తియు, ఆళ్వారుల ఆధ్యాత్మిక భక్తియు, వైష్ణవ భక్తి సాహిత్యమునకు తరుగని సంపదలుగా నేర్పడినవి. ఈ వాఙ్మయ శాఖలన్నింటిలో భాగవతపురాణము శిరోమణి. భక్తిని నిరూపింపదలచుకొనిన భాగవతమునందలి మధురభక్తిని, అందలి కథలయందు పోషింపబడిన ఏకవాక్యతను అలంబనముగా చేసికొని నిరూపించుటయైనది.

ఇట్లే విష్ణుభక్తిని ప్రతిపాదించు కావ్యములందు కాని ప్రబంధములందు కాని నాటకములందు కాని తదితర ప్రక్రియలందుకాని మధురభక్తి నిరూపణము చేయుటకు యత్నింపవచ్చును. ప్రక్రియలను బట్టి అనుశీలన విధానము కూడ మారుచుండును. అట్లగుటచే ఆంధ్ర సాహిత్యమునందు వివిధ ప్రక్రియలలో వెలువడిన భక్తిరస రచనలయందు కల మధుర భక్తిని వివేచించుట ఒక ప్రత్యేకమైన పరిశోధనయే కాగలదు. అందువలన ఈ సిద్ధాంత వ్యాసమునందు ఆ ప్రయత్నమును చేపట్టుట జరుగలేదు.

తెలుగులో రాధామాధవ కావ్యములు కొన్ని కలవు. వానియందు మధుర భక్తికంటె శృంగారమే మిక్కుటముగా పోషించుటయైనది. ఎడనెడ భక్తి భావములున్నను శృంగారమున కంగములే కాని భక్తి నంగిగా నంగీకరించునవి కావు.

ఆముక్తమాల్యదవంటి ప్రబంధములలో గోదాదేవి విరహమునందు మధురభక్తి ఛాయలు కలవని విమర్శకులు పేర్కొని యున్నారు. మధురభక్తి పోషణము ఆంధ్ర ప్రబంధములలో కంటె పదసాహిత్యమునందు కొంత వైశిష్ట్యమును సంతరించుకొన్నది. తాళ్ళపాకవారి సంకీర్తన సాహిత్యము నందును, వచన సాహిత్యమునందును, త్యాగయ్య శేత్రయ్య మొదలైన పదకర్తల సాహిత్యమునందును మధురభక్తి ననుశీలించుటకు వీలున్నది. అదునికి యుగమునందు శతకములలో మార్మిక కవిత్వశాఖలో మధురభక్తి ఛాయలు మనకు కనబడుచున్నవి. వాని నన్నింటిని ఆ ప్రక్రియలయొక్క స్వభావమును దృష్టియందుంచుకొని భాగవతానుశీలమునందు అనుసరించిన మధురభక్తి వివేచనములను అనువర్తింప చేయవచ్చును.

మధురభక్తి రసానుశీలనము ననుసరించి ముగ్ధభక్తిని వివేచించుటకు కూడ ఒక అనుశీలన పద్ధతిని యీ సిద్ధాంత వ్యాసమునం దేర్పరచుటయైనది.

వీరశైవకవులు రచించిన వివిధ భక్తిరస సాహిత్యప్రక్రియలకును, దూర్ఘటి మొదలైన శైవమహాకవులు రచించిన శైత్రమాహాత్యములకును, శతకములకు తదితర ప్రక్రియలకును ఈ మార్గమునే ప్రక్రియానుగుణముగా అనువర్తింపజేసికొనుట కవకాశము కలదు.

తెలుగు సాహిత్య విమర్శలో భక్తిరస నిరూపణము చేయుటకు లేదా పురాణములలోగాని, కావ్యములలోగాని, భక్తిరస వివేచనము చేయుటకు పూనుకొనిన గ్రంథములే తక్కువ. అందును మధుర ముగ్ధభక్తుల స్వరూప స్వభావములను వివేచించి లాక్షణికముగా వాని ప్రతిపత్తిని నిరూపించి శాస్త్రీయముగా వానిని విశ్లేషించి ప్రసిద్ధ భక్తి ప్రస్థానములను ప్రవచించిన భాగవత బసవ పురాణముల కన్వయించి పరిశీలించెడి ప్రత్యేకమైన కృషి విస్తృతముగా సాగలేదు. ఆ విధమైన అనుశీలనమునకు ఈ సిద్ధాంత వ్యాసము ఒక నిర్దిష్టమైన మార్గమును సూచించుటకు యత్నించినదని విశ్వసించుచున్నాను. ఒక క్రొత్త బాటను వేయునపుడు కొన్ని యడుగుజాడలే కనబడవచ్చును ఒక్కొక్కసారి సహస యాత్రయే కావచ్చును. విద్వాంసులీ ప్రయత్నమునందలి శక్తికంటె భక్తిని పరిగణించి మన్నింతురని నమ్ముచున్నాను. ఇతిశమ్.

అధస్సాచికలు

1. భక్తి స్వరూప స్వభావములు

1. శ్రీ శంకరాచార్యులు; శివానందలహరి; శ్లో 61.
2. పోతన, బమ్మెర; శ్రీ మహాభాగవతము; సప్త. ప. 243.
3. రామయ్య, బాదాల; బసవేశ్వర వచనాలు-సమగ్ర సమీక్ష; పు. 285.
- 4, 5. రామయ్య, బాదాల; బసవేశ్వర వచనాలు-సమగ్ర సమీక్ష; పు. 285.
6. నిఘంటువులు : APTE'S; Shivaram; Sanskrit - English Dictionary; P. Shankarnarayana M. A. M. R A S; English - Telugu Dictionary.
7. సుందరరావు, ఆరార్; తెలుగులో క్రైస్తవ సాహిత్యం; (మొ. సం.) పు. 15.
8. గణపతి శాస్త్రి, చర్ల, (సం); భక్తితత్త్వ దర్శనము; శాండిల్య; భ. సూ. 2.
9. గణపతిశాస్త్రి, చర్ల (సం); భక్తితత్త్వ దర్శనము; నారద. భ.సూ. 2.
10. చంద్రమౌళి, కల్లూరి; భాగవత సుధ; 35.
- 11, 12, 13 గణపతిశాస్త్రి, చర్ల: (సం) భక్తితత్త్వ దర్శనము;
- 14 చూ. గ్రం; దొడ్ల వేంకటరామరెడ్డి; నారద భక్తి సూత్రములు; (అను) నా. భ. సూ. 17.
15. చూ. గ్రం; దొడ్ల వేంకటరామరెడ్డి; నారద భక్తి సూత్రములు; (అను) నా. భ. సూ. 18.
16. చూ. రామసుబ్బయ్య, మణ్డిబోయిన; బ్రహ్మజిజ్ఞాస; పు. 218.
17. & 19 చూ. గ్రం. దొడ్ల వేంకటరామరెడ్డి; నారద భక్తి సూత్రములు; (అను).
18. శంకరాచార్య - వివేక చూడామణి 413.
20. చూవగోస్వామి; భక్తిరసామృత సింధువు; 1.1.11.

21. గణపతిశాస్త్రి, చర్ల; (సం) భక్తితత్త్వ దర్శనము; నారద భ. సూ. 1.
22. చూ. దొడ్ల వేంకటరామరెడ్డి; నారదభక్తి సూత్రములు (అను).
23. మధుసూదన సరస్వతి; భక్తిరసాయనము; 1.3.
24. శ్రీ శంకరాచార్యులు, వివేక చూడామణి.
25. 26. చూ. గ్రం. దొడ్ల వేంకట రామరెడ్డి; నారద భక్తి సూత్రములు (అను)
27. శ్రీమద్భాగవతమ్; తృతీయస్కంధము 29 - 11, 12.
28. చూ. దొడ్ల వేంకటరామరెడ్డి; నారద భక్తి సూత్రములు (అను).
29. రామసుబ్బయ్య, మణ్ణిబోయిన; బ్రహ్మ జిజ్ఞాస; పు. 223.
30. చూ. దొడ్ల వేంకటరామరెడ్డి; నారద భక్తి సూత్రములు (అను).
31. రామసుబ్బయ్య, మణ్ణిబోయిన; బ్రహ్మ జిజ్ఞాస.
32. వివేకానందుడు; సందేశతరంగిణి; పు 193.
33. 34. చూ. గ్రం ఆరార్ సుందరరావు; తెలుగులో (త్రై)స్తవ సాహిత్య (మొ. సం॥) భూమిక పు. 14, 15.
35. జిజ్ఞాన సర్వస్వము; Vol 7. పు. 427.
36. చూ. శ్రీ విద్యాప్రకాశనందగిరిస్వాములవారు; గీతామకరందము ఉపోద్ఘాతము. పు. 15.
37. భామహుడు; కావ్యాలంకార; ప్రథమ పరిచ్ఛేదము శ్లో2.
38. రామానుజాచారి, ఆర్; ధర్మము (వ్యా) విజ్ఞాన సర్వస్వము Vol. 1. పు. 5.
39. 40. 41. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానం సూత్ర నారాయణశాస్త్రి (వివ) పు. 31.
42. శ్రీ శంకరాచార్యులు; భజగోవిందస్తోత్రము; శ్లో 9.
43. గణపతిశాస్త్రి, చర్ల; (సం); భక్తితత్త్వ దర్శనము, శాండి భ. సూ. 2.
44. 45. గణపతిశాస్త్రి, చర్ల (సం); భక్తితత్త్వదర్శనము; నారద భ సూ. 25, 2.
46. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము; ద స్కం. పూ. భా. ప. 39.

47. 48. గణపతిశాస్త్రి, చర్ల; (సం); భక్తితత్త్వ దర్శనము; భ. సూ. :
49. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి, పోతుకూచి; భక్తిరసాయనము (వివ) శ్లో
50. మదునూదన సరస్వతి; భక్తిరసాయనము; 2-75.
51. శ్రీమద్భాగవత పురాణము; సప్తమస్కంధము 5-21.
52. గణపతిశాస్త్రి, చర్ల; (సం); భక్తితత్త్వదర్శనము; నారద భ. :
53. వివేకానందుడు; భక్తియోగము; అధ్యాయము 19.
54. చూ.గం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము - సన్నిధానం సూర్యనా
శాస్త్రి (వివ) ప
55. రూపగోస్వామి; భక్తిరసామృతసిందువు; పూర్వలహరి 2-2.
56. చైతన్య చరితామృతము - 22 - 104, 103.

2. భక్తిరసము

1. మదునూదన సరస్వతి; భక్తిరసాయనము; (2-77,78)
2. శ్రీరామమూర్తి, దూశిపాళ; భాగవతానుశీలనము; పు. 514.
3. క్షేత్రస్థ పాపం తద్ బీజమవిద్యాచేతి తేత్రిదా
అప్రారబ్ధం భవేత్ పాపం ప్రారబ్ధం చేతి తద్ ద్విదా॥
భ.ర.సి.
4. తత్రాప్రారబ్ధహరత్వం - యతై కాదశే
యథాఽగ్నిస్సుసమిద్ధాఽఽఽకరోత్యేదానిభస్మసాత్
తథామద్విషయా భక్తి రుద్ధవైనాంసి కృతస్నశః॥
5. సాభక్తి స్యాధనం భావః ప్రేయాచేతి త్రిధోతితా
కృతి సాధ్యాభవేత్ సాధ్యభావా నాసాధనాభిదా॥ భ.ర.సి
నిత్యసిద్ధస్వభావస్య ప్రాకట్యం హృదిసాధ్యతా
సాభక్తి స్సప్తమస్కందే భంగ్యా దేవర్షిణోదితా॥
భ.ర.సి
6. వైధీరాగానుగా చేతి సాద్విదాసాధనాభిదా
యత్ర రాగాన వాప్తత్వాత్ ప్రవృత్తి రుపజాయతే॥ భ.ర.సి.
7. శాసనేనైవ శాస్త్రస్య సావైధీ భక్తిరుచ్యతే
జతఃసౌసాందిందిరి తం సారం వరాశమాదిమ॥ భ.ర.సి.

8. నాతి సక్తోన వైరాగ్య భాగస్వామధి కార్యసౌ
ఉత్తమో మధ్య మశ్చస్యాత్కన్యశ్చేతి సత్రిదా॥ భ.ర.సి. 1-2-6.
9. శాస్త్రేయకౌచ నిపుణ స్సర్వదా దృఢనిశ్చయః
ప్రౌఢ శ్రద్ధోఽధికారియస్స భక్తా వుత్తమోమతః॥ భ.ర.సి 1-2-7.
10. యశ్చాస్త్రాదిష్యనిపుణ శ్రద్ధావాన్ సతు మధ్యమః
యోభవేత్ కోమల శ్రద్ధస్స కనిష్ఠోనిగద్యతే॥ భ. ర. సి. 1-2-8
11. తత్రగీతాది మాత్రానాం చతుర్థామధికారిణామ్
మధ్యేయస్మిన్ భగవతః కృపాస్యాత్తత్ ప్రియస్యవా॥
భ. ర. సి. 1-2-9
12. స క్షిణత తద్భావస్యాచ్యుద్ధ భక్త్యధి కారవాన్
యథే భక్త్యానకాదిశ్చద్రువస్స చ చతు స్సనః॥ భ. ర. సి. 1-2-10
13. భుక్తి ముక్తి స్పృహయావత్ పిశాచీహృది వర్తతే
తావద్భుక్తి సుఖస్యాత్ర కథమభ్యుదయో భవేత్॥ భ. ర. సి. 1-2-11
14. తత్రాపిచ విశేషేణ గతి మణ్డ్యమనిచ్ఛతః
భక్తిర్హృతమనః ప్రాణాన్ ప్రేక్షాతాన్ కురుతే జనాన్॥
భ. ర. సి. 1-2-12
15. శ్రీకృష్ణచరణాంభోజ సేవానిర్వృత చేతసామ్
ఏషాం మోక్షాయ భక్తానాం న కదాపి స్పృహోభవేత్॥ భ.ర.సి. 1-2-13
16. అత్రత్యాజ్యతయేవోక్తా ముక్తిస్సర్వ విద్యాపిచేత్
సాలోక్యాది స్రదాఽవ్యత్ర భక్త్యానాతి విరుద్ధ్యతే॥ భ. ర. సి 1-2-14
తత్త్రైవ - భా 3-29-13
సాలోక్యసాద్విసామీప్య సారూప్యైక్యత్వమప్యత
దీయమానం నగృహ్లాంతి వినామత్సేవనం జనాః॥
17. సుఖైశ్వర్యోత్తరాసేయం ప్రేమ సేవోత్తరేత్యపి
సాలోక్యాదిర్ద్వి ధాతత్రనాఽఽద్యాసేవాజుషాంసుతా॥
భ. ర. సి. 1-2-15
18. క్రింతుప్రేమైక మధుర్యభుజ ఏకాంతినోహరా
నైవాంగీకుర్యతే జాతు ముక్తిం వంచవిధామపి॥ భ. ర. సి. 1-2-16
19. తత్రావ్యకాంతిరాంశేష్టా గోవిందహృత మానసాః॥

యేషాం శ్రీ శప్రసాదోఽపి మనోహరుం నశక్నుయాత్॥

భ.ర.సి. 1-2-17.

20. సిద్ధాంత తస్య భేదేఽపి కృష్ణ శ్రీశ స్వరూపయోః।

రసేనోత్క్రష్టతే కృష్ణ రూపమేషా రసస్థితి॥ భ.ర.సి. 1-2-18.

21. శాస్త్రతత్త్వాయతే భక్తౌన్యమాత్ర స్వాధికారితా।

సర్వాధికారితాం మాఘస్నానస్య బ్రువతాయతః॥

భ.ర.సి. 1 2-19.

22. దృష్టాంతితా - వస్తిష్టేన హరిభక్తి ర్నైవంప్రతి।

అననుష్ఠానతో దోషో భక్త్యంగానాం ప్రజాయతే॥ భ.ర.సి. 1-2-20.

నకర్మణామకరణే దోషో భక్తధికారిణామ్।

నిషిద్ధాచారతో దైవాత్ ప్రాయశ్చిత్తంచనోచితమ్॥ భ.ర.సి. 1-2-21.

23. ఇతి వైష్ణవ శాస్త్రాణాం రహస్యం తద్విదాంమతమ్।

హరిభక్తి విలాసేఽస్యా భక్తైరంగాని లక్షణః॥ భ.ర.సి. 1-2-22.

కింతుతాని ప్రసిద్ధాని నిర్దేశ్యం తే యథామతి।

అశ్రితావాంతరానేక భేదం కేవలమేవవా॥ భ.ర.సి. 1-2-23.

24. గురుపాదాశ్రయస్తస్మాత్ కృష్ణ దీక్షాది శిక్షణమ్।

విప్రసంభేణ గురోస్సేవాసాదువర్తానువర్తనమ్॥ భ.ర.సి. 1-2-24.

25. సద్గర్మవృద్ధాభోగదిత్యాగః కృష్ణ స్వహేతవే।

నివాసో ద్వారకాదౌ చ గంగా దేరపి సన్నిధౌ॥ భ.ర.సి. 1-2-25.

26. వ్యవహారేషు చ సర్వేషుయాదదధానువర్తితా।

హరివాసర వమ్నానో ధాతృశ్వత్వాది గౌరవమ్॥ భ.ర.సి. 1-2-26.

27. ఏషామత్ర దశాంగా నాం భవేత్ ప్రారంభరూపతా।

సంగత్యా గోపీదూరేణ భగవద్విముఖైర్జనైః॥ భ.ర.సి. 1 2-27.

28. శిష్యాద్యననుబంధిత్యం మహారంభాద్యనుద్యమాః

బహుగ్రంథ కలాభ్యాస వ్యాఖ్యానాద వివర్జనమ్॥ భ. ర. సి. 2-1-28.

వ్యవహారేఽప్సకార్పణ్యం శోకాద్యవశవర్తితా

అన్యదేవా నవజ్ఞా చ భూతాను ద్వేగదాయితా॥ భ.ర.సి. 1-2-29.

సేవానామ పరధానాముద్యువాదావ కారితా

కృష్ణతద్భక్తి విద్యేష వినింద్యాద్య సహిష్ణుతా॥ భ.ర.సి. 1-2-30.

వ్యతిరేకతయాఽమిషాం దశానాం స్యాదనుష్ఠితః

అస్యాస్త్రత ప్రవేశాయ ద్వారత్వేఽవ్యంగవింశతేః॥ భ.ర.సి. 1-2-31.

29. త్రయం ప్రదానమే వోక్తం గురుపాదాశ్రయాదికమ్

దృతిరైష్ట్యవ చిహ్నానాం హరేర్నామాక్షరస్యచ॥ భ.ర.సి. 1-2-32.

నిర్మాల్యాదేశచత్సాగ్రే తాండవం దండవన్నతిః

అఘ్నతాన మనుప్రజ్ఞాగతిస్థానే పరిక్రమా॥ భ. ర. సి. 1-2-33.

ఆర్చనం పరిచర్యాచ గీతం సంకీర్తనం జపః

ఽజ్ఞప్తిస్తవ పాఠశ్చ స్వరాదౌనైవేద్య పాద్యయోః॥ భ. ర. సి.

1-2-34.

దూపమల్యాది సౌరభ్యం శ్రీమూర్తేస్సృష్టిరీక్షణమ్॥

ఆ రాత్రి కోత్సవాదేశ్చ శ్రవణం తత్కృపేక్షణమ్॥ భ. ర. సి.

1-2-35.

స్మృతిర్ద్యానం తథాదాస్యం సఖ్యమాత్మనివేదనమ్.

నిజప్రయోపహరణం తదర్థేఽఖిల చేష్టితమ్॥ భ. ర సి. 1-2-36.

సర్వభావరణాపత్తిస్తదీ యానాంచ సేవనమ్.

తదీయాస్తులసీ శాస్త్రమథురావైష్ణవాదయః॥ భ.ర.సి. 1-2-37.

యథా వైభవ సామగ్రి - సద్గోషీభిర్మహోత్సవః

ఊర్ధ్వాదరో విశేషేణ యాత్రా జన్మదిషు॥ భ. ర. సి 1 2-38

శ్రద్ధావిశేషతః ప్రతేశ్శ్రీమూర్తేరంఘ్రి సేవనం

శ్రీమద్భాగవతార్థా నామాస్సాదో రసీకైస్సహ॥ భ. ర. సి. 1-2-39

సజాతీయాశయే న్నిగ్ధే సాధ్యస్సంగస్వతో - వరే

నామసంకీర్తనం శ్రీమన్మధురామండలే స్థితిః॥ భ. ర. సి. 1-2-40

30. అంగానాం పంచకస్సాస్యపూర్వం విలిఖితస్యచ

నిఖిలక్రైష్ట్య బోదాయ పునరవ్యత్ర సంశనమ్॥ భ. ర. సి. 1-2-41

31. ఇతికాయ హృషీకాంతః కరణానామపాసనాః

చతుష్టప్తిః పృథక్ సాంఘాతికం బేదాత్ క్రమాదియాః॥

భ. ర. సి. 1-2-4

32. జ్ఞానవైరాగ్యయోర్భక్తి ప్రవేశాయోపయోగితా

ఈషత్ప్రథమమేవేతి నాంగత్వముచితం తయోః భ. ర. సి. 1-2-6

33. యదుబే చిత్తకాఠిన్యహేతూ ప్రాయస్సతాం మతే
సుకుమార స్వభావేయం భక్తిస్తద్భేతురీతి॥ భ. ర. సి. 1-2-68
34. కింతు జ్ఞానవిరక్త్యాది సాధ్యం భక్త్యైవ సిద్ధ్యతి
రుచిముద్వహతస్తత్ర జనస్య భజనే హరేః॥ భ. ర. సి. 1-2-69
35. విషయేషు గరిష్ఠోఽపిరాగః ప్రాయోవిలీయతే
అనాసక్తస్య విషయాన్ యథాఽర్హ మువయుంజతః॥
భ. ర. సి. 1-2-70
- నిర్బంధః కృష్టసంబంధే యుక్తం వైరాగ్యముచ్యతే
ప్రాపంచికతయా బుద్ధ్యా హరిసంబంధి వస్తునః॥ భ. ర. సి. 1-2-71
36. ముముక్షుభిః పరిత్యాగోవైరాగ్యం పల్లకధ్యతే
ప్రోక్తేన లక్షణేనైవ భక్తేరధికృతస్యచ॥ భ. ర. సి. 1-2-72
- అంగత్వే సునిరస్తేఽపి నిత్యాద్యఖిల కర్మణామ్
జ్ఞానస్వాద్యాత్మిక స్వాపి వైరాగ్య స్య చ పల్లనః॥ భ.ర.సి. 1-2-73.
- స్పష్టతాఽర్థం పునరపితదేవేదం నిరాకృతమ్
ధన శిష్యాదిభి ర్ద్వారైర్యా భక్తి రుపపాద్యతే॥ భ.ర.సి. 1-2-74.
37. ఇష్టేస్వారసీరాగః పరమావిష్టతా భవేత్
తన్మయా యా భవేద్భక్తిస్సాఽత్రరాగాత్మికోదితా॥
భ.ర.సి. 1-2-81.
38. సా కామరూపా సంబంధ రూపాచేతి భవేద్ ద్విధా
ఆనుకూల్య విపర్యాసాద్ బీతి ద్వేషౌ పరాహతౌ॥ భ.ర.సి. 1-2-82.
- తథాహినప్రమే :-
39. కామాద్వేషాద్భయాత్సేన హద్యథా భక్త్యైశ్వరేమనః
ఆవేశ్య తదఘం హిత్వా బహవస్తద్గతిం గతాః॥
గోవ్యః కామాద్భయాత్కంసోద్వేషాచైర్ద్యాదయోనృపాః
సమృన్హాద్ వృష్టయస్సేన హద్యాయం భక్తావయం విభో॥
భాగ. 7-1-29,30.
40. ఆంఘ్రిపద్మ సుధాః ప్రేమరూపాస్తస్య ప్రియాజనాః
సాకామరూపా సంభోగ తృప్తాం యా నయతిన్యతామ్॥
భ.ర.సి. 1-2-87.

41. యదస్యాం కృష్ణ సౌఖ్యార్థమేవ కేవలముద్యమః
ఇయంతు వజ్రదేవీమ సుప్రసిద్ధావిరాజతే॥ భ.ర.సి. 1-2-88.
42. ఇత్యుద్ధవాదయోఽస్యయేతంవాంఛంతి భగవత్ప్రియాః
కామప్రాయారతిః కింతు కుబ్జాయామేవ సమ్మతా॥ భ.ర.సి. 1-2-90.
43. సంబంధరూపా గోవిందే పితృత్వాభిమానితా
అత్రోపలక్షణతయా వృష్టినాం వల్లవామతాః॥ భ.ర.సి. 1-2-91.
44. యాన్యంగాని చ తాన్యత్ర ఽజ్ఞేయాని మనీషిభిః
కామానుగా భవేత్తృష్టా కామరూపానుగామినీ॥ భ. ర. సి. 1-2-100
45. సంభోగేచ్ఛామయీ తత్రద్భావేచ్ఛాఽఽత్మేతిసా ధ్వదా
కేలి తాత్పర్య వత్సేవ సంభోగేచ్ఛామయీ భవేత్॥ భ.ర.సి. 1-2-101
46. తద్భావేచ్ఛాత్మికాతాసాం భావమాదుర్యకామితా
శ్రీమూర్తేర్మాదురీం ప్రేక్ష్యత తల్లిలాం నిశమ్యవా॥ భ.ర.సి. 1-2-102
47. ప్రేష్టున్తు ప్రథమావస్థాభావ ఇత్యభిధీయతే
సాత్త్వికా స్వల్పమాత్రా స్వ్వరత్రాశు ఫులకాదయః॥
48. ఆద్యస్తు ప్రాయికస్తత్ర ద్వితీయో విరలోదయః
వైదీ రాగానుగా మార్గ భేదేన పరికిరితః॥ భ. ర. సి. 1-3-5
49. హరావాసక్తి ముత్పాద్యరతిం సంజన యత్యసౌ
రత్యాతు భావ ఏవాత్ర నతు ప్రేమాఽభిధీయతే॥ భ. ర. సి. 1-3-7
50. పురాణే నాట్యశాస్త్రేచద్యయోస్తురతి భావయోః॥ భ. ర. సి. 1-3-8
51. స భావః కృష్ణ తద్భుక్త ప్రసాదజ ఇతీర్యతే
ప్రసాదా వాచికలోకదాన హార్దాదయో హరేః॥ భ. ర. సి. 1-3-10
52. అగ్రే వివిచ్య వక్తవ్యాతేన నాత్ర ప్రవంచ్యతే
జ్ఞాంతిర వ్యర్థకాలత్వం విరక్తిర్మాన శూన్యతా॥ భ. ర. సి. 1-3-12
- ఆశాబంధస్సదుత్కంఠా నామగానే నదా దుచిః
ఆసక్తిస్తద్ గుణాఖ్యానే ప్రీతి స్తద్వనతిస్థలే॥ భ. ర. సి. 1-3-13
53. ప్రతిబింబస్తథా చాయారత్యా భాసోద్విధామతః
అశ్రమాభీష్ట నిర్వాహీ రతిలక్షణ లక్షితః॥ భ. ర. సి. 1-3-21
54. బోగావపర్గ సౌఖ్యాంశవ్యంజకః ప్రతిబింబకః
ఽదైవాత్సద్భుక్తసంగేన కీర్తనాద్యనుసారిణామ్ ॥ భ.ర.సి. 1-3-22.

యః ప్రసన్న మనసాం భోగమోక్షాదిరాగిణామ్ |

శాంచిద్ హృదిభావేందోః ప్రతిబింబ ఉదంచతి || భ.ర.సి. 1-3-23.

ద్భుక్త హృన్నభః స్థస్యతత్సంసర్గ ప్రభావతః |

శ్చాయా :-

ద్రకౌతూహలమయీ చంచలా దుఃఖహారిణీ ||

శ్చాయా భవేత్ కించిత్తత్యాదృశ్యావలంబినీ |

రిప్రియ క్రియాకాలదేశ ప్రాతాదిసంగమాత్ || భ.ర.సి. 1-3-25.

స్యజ్ మస్మణి తస్మాంతో మమత్వాతిశయాంకితః |

వస్స ఏవసాంద్రాత్మాబుధైః ప్రేమానిగద్యతే || భ.ర.సి. 1-4-1.

భావంచరాతే :-

సస్య మమతావిష్టౌ మమతా ప్రేమసంగతా |

క్తిరిత్యుచ్చతే బిష్మప్రహ్లాదోద్ధవనారదైః ||

వోత్థోఽతి ప్రసాదోత్థశ్రీహరేరితి నద్విధా ||

వ ఏవాంతరంగాణామంగానా మను సేవయా || భ.ర.సి. 1-4-3.

మాధః పరమోత్కర్షం బావోత్థః పరిక్రీరితః |

రేరతి ప్రసాదోఽయం సంగదానాది రాత్మనః |

హాత్మ్య జ్ఞానయుక్తశ్చ కేవలశ్చేతి నద్విధా || భ.ర.సి. 1-4-4.

వౌ శ్రద్ధా శతస్సాదు సంగోఽథ భజనక్రియా |

కోఽనర్థనివృత్తి స్సౌత్తతో నిష్ఠారుచిస్తతః || భ.ర.సి. 1-4-6.

నౌఽన క్తిస్తతో భావస్తతః ప్రేమాఽభ్యుదంచతి |

ధకానామయం ప్రేష్ఠః ప్రాదుర్భావేభవేత్ క్రమః ||

భ.ర.సి. 1-4-7.

స్యస్యాయం నవఃప్రేమా యస్యోన్మీలతి చేతసి

తర్వాణిభి రవ్యస్య ముద్రా సుష్ఠు సుదుర్గమా || భ.ర.సి 1-4-8.

వ్యద్యత్వం హృది భక్తానామాసీతా శ్రవణాదిభిః

కృష్ణరతి స్థాయీ భావోఽక్తి రసోభవేత్ || భ.ర.సి. 2-1-6.

ప్రాక్తన్యాదునికి చాన్తి యస్య సద్భక్తివాసనా

ఏష భక్తి రసాస్వాదస్త నైవహృది జాయతే ||

క్తి నిర్దూత దోషాణాం ప్రసన్నోజ్జ్వల చేతసామ్

, భాగవత రక్తానాం రసీకాసంగ రంగిణామ్॥ భ.ర.సి. 2-1.8

వసీభూత గోవిందపాద భక్తి సుఖశ్రియామ్

పేమాంతరంగ భూతిని కృత్యాన్యేవానుతిష్ఠతామ్॥

భ.ర.సి. 2-1.9.

భక్తానాం హృదిరాజంతీ సంస్కార యుగళోజ్జ్వలా

రతి రానాదరూపైవ నీయమానాతురస్య తామ్॥

భ.ర.సి. 2-1-10.

మే కృష్ణభక్త మురలీ నాదాద్యా హేతవోరతేః

సర్వభూతాన్స్మితాద్యాశ్చ తథాఽష్టాస్తబ్ధతాఽఽదయః॥

భ.ర.సి. 2-1-13.

నిర్వేదాద్యాస్సహాయాశ్చతేజ్ఞేయా రసభావనే

విభావా అనుభావాశ్చ సాత్త్వికావ్యభిచారిణః॥

భ.ర.సి. 2-1-14.

తత్రతేజ్ఞేయా విభావాస్తు రత్యాస్యాదన హేతవః

తేద్విదాఽఽలంబనా ఏకేతదైవోద్దిపనాః వరే॥

భ.ర.సి. 2-1-15.

కృష్ణశ్చ కృష్ణభక్తాశ్చ బుధైరాలంబనా మతాః

రత్యాదేర్విషయత్వేన తథాఽఽధారతయాఽపి చ॥

భ.ర.సి. 2-1-16.

సోఽన్యరూపస్య రూపాభ్యామస్మిన్నాలంబనో మతః

అవృణం ప్రకటం చేతి స్వరూపం కథితం ద్విదా॥

భ.ర.సి. 2-1-17.

సదా స్వరూప సంప్రాప్త స్సర్వజ్ఞో నిత్యనూతనః।

సచ్చిదానంద సాంద్రాంగ స్సర్వనీధినిషేవితః॥

అథోవ్యంతే గుణాః వంద యే లక్ష్మీశాది వర్తినః।

అపిచిన్త్య మహాశక్తిః కోటి బ్రహ్మాండ విగ్రహాః॥

అవతారావలీ బీజం హతాంగతి దాయకః।

అత్మారామ గణాకర్షితమీ కృష్ణే కిలాద్భుతాః॥

సర్వాద్భుత చమత్కార లీలాకల్లోల'వారిధిః।

అశుభం నశుగ , కేను మండిత (పిను మండలాః॥

త్రిజన్మానసాకర్షీ ముశీకలహజితైః।

అనమానోర్ధ్వ రూపశ్రీ విస్మాపిత చరాచరః॥

లీలాప్రేష్టా ప్రయాధిక్యం మాదుర్యం వేణు రూపయోః।

ఇత్యసాదారణం ప్రోక్తం గోవిందస్య చతుష్టయమ్॥

ఏవం గుణాశ్చతుర్వేదాశ్చతుష్టపిరుదాహృతాః।

సోదాహరణ మేతేషాం లక్షణం క్రియతే క్రమాత్॥

భ. ర. సి. 2-1-30 నుండి 37 వరకు

70. హరిః పూర్ణతమః పూర్ణతరః పూర్ణ ఇతిత్రిధా

శ్రేష్ఠమధ్యాది భిశ్చబైర్నాచ్యే యః పరిపద్యతే॥ భ. ర. సి. 2-1-76

71. మాత్స్యర్యాద్యాః ప్రతీయంతే దోషత్వేన యదవ్యమి

లీలా విశేషశాలిత్యాన్నిర్దోషేఽత్ర గుణాస్సమృతాః॥ భ.ర.సి. 2-1-89

72. ఇత్థం సర్వావతారేభ్యస్తతోఽవ్యత్రావతారిణః

ప్రజేంద్రనందనే సుప్త మాదుర్యభర ఈరితః॥ భ. ర. సి. 2-1-91

శోభా విలాసో మాదుర్యం మాంగల్యం స్థైర్యతేజసి

లలితాదార్యమిత్యేతే సత్త్వబేదాస్తు పౌరుషాః॥ భ. ర. సి. 2-1-93

73. తేసాధకాశ్చ నిర్దాశ్చద్వివిధాః పరికీర్తితాః

ఉత్పన్నరత యస్సమ్యజ్జ్నైర్విమ్యుమనుపాగతాః॥

భ.ర.సి. 2-1-103

74. కృష్ణ సాక్షాత్కృతాయోగ్యాస్సాధకా ఇతి కీర్తితాః

బిల్వమంగల తుల్యాయే సాధకాస్తే ప్రకీర్తితాః॥ భ.ర.సి. 2-1-104

75. సంప్రాప్త నిద్దయస్సిద్ధా నిత్యనిద్దాశ్చతే ద్విధా

సాధనైః కృపయాచాస్యద్విధా సంప్రాప్త నిద్దయః॥

భ.ర.సి. 2-1-106

76. ఆత్మకోటిగుణం కృష్ణే ప్రేమాణం పరమంగతాః

నిత్యానంద గుణాస్సర్వే నిత్యసిద్ధా ముకుందవత్॥ భ.ర.సి. 2-1-108

77. ఉద్దివనాస్తుతే ప్రోక్తా భావమద్దివయంతి యే

తే తు శ్రీకృష్ణచంద్రస్యగుణాశ్చేష్టాః ప్రసాధనమ్॥

భ.ర.సి. 2-1-113

78. గుణాస్తు-త్రివిధాః ప్రోక్తాః కాయ వాఙ్మానసాశ్రయాః
వయస్సోందర్య రూపాణి కాయకాన్మృదుతాఽఽదయః॥
భ.ర.సి. 2-1-115
79. అనుభావాస్తు-చిత్తస్థ బావా నామవ బోధకాః
తేజహిర్విక్రియాప్రపాయాః ప్రోక్తా ఉద్భాసురాఖ్యయా॥ భ.ర.సి. 2-2-1
80. సృత్యం విలుంతితం గీతం క్రోశనం తనుమోటనం
హూంకారోజ్జుంభణం శ్వాసభూమాలోకానపేక్షితా॥ భ.ర.సి. 2-2-2
లాలావోఽట్ట హాసశ్చమూర్ఛా హిక్కాఽఽదయోఽపిచ
తేశతాః క్షేపణాశ్చేతి యథాఽర్థాఖ్యా ద్విదోదితాః॥ భ.ర.సి. 2-2-3
81. శీతాస్సర్గితజ్జుంభాఽఽ ద్యాసృత్యాద్యాః క్షేపణాభిధాః
హాసాద్భిన్నోఽట్టహాసోఽయం చిత్తవిక్షేప సంభవః॥
భ.ర.సి. 2-2-4
82. కృష్ణ సంబంధించిస్సాక్షాత్కించి ద్వావ్యవధానతః
భావైశ్చిత్ర మిహాక్రాంతం సత్రమిత్యుచ్యతే బుధైః॥ భ.ర.సి. 2-3-1
83. సత్త్వాదస్మాత్ సముత్పన్నాయే భావాస్తే సాత్త్వికాః
స్నిగ్ధాద్విగ్ధాస్తథారూక్షా ఇత్యమీతివిధామతాః॥ భ.ర.సి. 2-3-2.
84. స్నిగ్ధాస్తు సాత్త్వికా ముఖ్యాగౌణాశ్చేతి ద్విధామతాః
అక్రమాన్ముఖ్యయారత్యాముఖ్యాన్స్య సాత్త్వికా అమీ॥
భ.ర.సి. 2-3-3
85. విజ్ఞేయః కృష్ణ సంబంధస్యాక్షాదేవాత్ర నూరిభిః
ముఖ్యస్త్వంభోఽయమిత్యం తేజ్ఞేయాస్సేవదాయోఽపిచ॥
భ.ర.సి. 2 3-4
86. రత్యాఽఽక్రమణతః ప్రోక్తా గౌణాస్తే గౌణభూతయా
అత్ర కృష్ణస్య సంబంధస్యాత్ కించిద్వ్యవధానతః॥ భ.ర.సి. 2-3-5
87. రతిద్వయ వివాభూతైర్భావైర్మనస ఆక్రమాత్
జనే జాతరతౌ దిగ్ధాస్తే చేద్రత్యనుగామినః॥ భ.ర.సి. 2-3-6
88. కంపౌరత్యనుగామి త్వాదసౌ దిగ్ధ ఇతిర్సతే
మదురాశ్చర్య తద్వారోత్పన్నైర్ము ద్విస్మయాదిభిః॥ భ.ర.సి. 2-3-7
89. జాతాభక్తోపమే రూక్షరతి శూన్యే జనేక్వచిత్
చిత్తం సత్త్విభవత్ ప్రాణేన్యస్యత్యాణ్మాన ముద్భృతమ్ భ.ర.సి. 2-3-8

స్వేదోహర్ష భయక్రోధాదిజః స్వేదకరస్తనౌ।

రోమాంచోఽయంకిలాశ్చర్య హర్షోత్సాహ భయాదిః॥ భ.ర.సి. 2-3-16

రోష్ట్రామఖ్యుద్ గమస్తత్ర గాత్రసంస్పర్శనాదయః

విషాద విస్మయామర్షహర్ష భీత్వాది సంభవమ్॥ భ.ర.సి. 2-3-17.

హర్షరోష విషాదాద్వైరశ్రుతేజితోద్గమః

హర్షజేఽశ్రుణుణీతత్వ మౌష్ఠ్యం రోషాది సంభవే॥ భ.ర.సి. 2-3-22.

సర్వత్ర నయనశ్చీభరాగ సంమార్జనాదయః

ప్రలయస్ఫులి ధుఃఖాభ్యాం చేష్టాక్షార నిరాకృతిః॥ భ.ర.సి. 2-3-23.

90. తత ఏవ తారతమ్యం సర్వేషాం సాత్త్వికానాం స్యాత్।

దూమాయితాస్తే జ్వలిత దీప్తా ఉద్దీప్తసంజ్ఞతాః॥ భ.ర.సి. 2-3-26.

91. రత్యాభాస భవాస్తేతు సత్త్వాభాస భవాస్తథా।

నిస్సత్త్వాశ్చ ప్రతిపాశ్చయథాపూర్వమమేవరాః॥ భ.ర.సి. 2-3-39.

92. వాంగంగసత్త్వ సూచ్యా యే జ్ఞేయాస్తే వ్యభిచారిణః।

సంచారయన్తి భావస్య గతిం సంచారిణోఽపితే॥ భ.ర.సి. 2-4-2.

93. ఉన్మజ్జన్తి నిమజ్జన్తిస్థాయీ న్యమృత వారిధౌ।

ఊర్జివద్వర్షయన్త్యేనం యాన్రితద్రూపతాంచతే॥ భ.ర.సి. 2-4-3.

పరతంత్రా స్వతంత్రాశ్చేత్యక్తా స్సంచారిణోద్విధా।

వరావరతయా ప్రోక్తా పరతంత్రా అపిద్విధా॥

సాక్షాద్ వ్యవహిత శ్చేతివరోఽప్యేషద్విరోధితః।

ముఖ్యామే వరతిం పుష్టన్ సాక్షాదిత్యభిదీయతే॥ భ.ర.సి. 2-4-90.

94. ప్రాతికూల్య మనౌచిత్య మస్థానత్వం ద్విధో దితమ్।

విపక్షేచ్ఛత్తి రేతేషాం ప్రాతికూల్య మితీర్యతే॥ భ.ర.సి. 2-4-98.

భావానాం క్వచిదుత్పత్తి సంధి శాఖల్యశాన్తయః।

దశాశ్చతస్ర ఏతా సాముత్పత్తి స్త్రిహ సంభవః భ.ర.సి. 2-4-101.

95. అవిరుద్ధాన్ విరుద్ధాంశ్చ భావాన్ యోవశతాంనయన్।

సురాజేవ విరాజేత స స్థాయీభావ ఉచ్యతే॥ భ.ర.సి. 2-5-1.

96. స్థాయీభావోఽత్ర సంప్రోక్త శ్రీ కృష్ణ విషయారతిః

ముఖ్యాగౌణీ చ సాద్వేధారసజ్ఞః పరికి ర్తితా॥ భ.ర.సి. 2-5-2.

97. శుద్ధసత్త్వ విశేషాత్పారతిర్మఖ్యేతి కీర్తితా

ముఖ్యాఽపి దీవిదా సాంరావరారాచేతి కీ ర్యతే॥ భ.ర.సి. 2-5-3.

98. అవిరుద్ధైస్సుటం బావైః పుష్టాత్యాత్మానమేవయా
విరుద్ధైర్దు శ్శకగ్గానిస్సాస్వార్థా కథితారతిః॥ భ.ర.సి. 2-5-4
99. అవిరుద్ధం విరుద్ధం చ సంకుచస్తి స్వయం రతిః
యా బావమను గృహ్లాతి సావర్థాని గద్యతే॥ భ.ర.సి. 2-5-5
100. సామాన్యాఽసౌ తథాస్వచ్ఛా శాంతిశ్చేత్యాది మాత్రిదా।
ఏషంగకంపతానేత్ర మీలనోస్మీ లనాదికృత్॥ భ.ర.సి. 2-5-8
101. మానసే నిర్వికల్పత్వం శమ ఇత్యభిధీయతే।
విహాయ విషయాన్ముఖ్యం నిజానందస్థితిర్యతః॥ భ.ర.సి. 2-5-13
102. కేవలాసంకులా చేతి ద్వివిధేయం రతిత్రయా।
రత్యంత రస్సగందేన వర్జితా కేవలా భవేత్॥ భ.ర.సి. 2-5-19
103. తత్రాసక్తి కృదన్యత్ర ప్రీతి సంహరిణీ హ్యసౌ।
యేస్యస్తుల్యా ముకుందస్యతే సఖాయస్సతాం మతాః
భ.ర.సి. 2-5-24
104. గురవోయే సారేరస్యతే పూజ్యా ఇతి విశ్రుతాః।
అనుగ్రహమయీ తేషాం రతిర్వాత్సల్యముచ్యతే॥ భ.ర.సి. 2-5-26
105. ఇదం లాలన భవ్యాశీశ్చిబుక స్పర్శనాదికృత్।
మిథో హరేర్మృగాజ్ఞాశ్చ సంభోగ స్థాది కారణమ్॥ భ.ర.సి. 2-5-27
106. మధురా పరపర్యాయా ప్రేయతాఽఽభ్యోదితా రతిః।
అస్యాం కటాక్షభూషేప ప్రేయవాణీ స్మితాదయః॥ భ.ర.సి. 2-5-28
107. విభావోత్కర్షణో బావవిశేషోఽను గృహ్యతే।
సంకుచస్త్వా స్వయం రత్యాన గౌణీరతీరుచ్యతే॥ భ.ర.సి. 2-5-30
108. అపి కృష్ణవిభావత్వ మాద్యషట్కస్య సంభవేత్।
స్యాహాది విభావత్వం సప్తమ్యాస్తు రతేర్వశాత్॥ భ.ర.సి. 2-5-32
109. విషాద దీనతా మోహశోకాద్యాస్తామసాఇవ।
ప్రపాయస్సుఖయాశ్శీతా ఉష్ణా దుఃఖమయా ఇహ॥ భ.ర.సి. 2-5-60
110. రతిర్విధ్యాపి కృష్ణాద్వైశ్శుత్రేః।
తైర్విభావాదితాం యద్భిన్నదృతేషురసౌరవేత్॥ భ.ర.సి. 2-5-63
111. యథాదధ్యాది కంద్రవ్యం శర్కరామరిచాదిభిః।
సంయోజన విశేషేణ రసాలాభ్యోర సౌభవేత్॥ భ.ర.సి. 2-5-64

- తదత్రసర్వథాసాక్షాత్ కష్టాద్యను భవాద్భుతః।
ప్రౌడానంద చమత్కారోభకైః కోఽవ్యనురస్యతే॥ భ.ర.సి. 2-5-65
112. సప్తదాఽత్రతథాగౌణ ఇతి భక్తిరసోఽష్టదా।
ముఖ్యస్తుపంచదాశాన్తః ప్రతిః ప్రేయాంశ్చవత్సలః॥ భ.ర.సి. 2-5-96
113. మదుర శ్చేత్యమిజ్జేయా యథా పూర్వమను త్రమాః।
హస్యోఽద్భుతస్తథావీరః కరుణోరౌద్ర ఇత్యపి॥ భ.ర.సి. 2-5-97
114. భయానకస్స బీభత్స ఇతిగౌణశ్చసప్తదా।
ఏవం భక్తి రసోభేదాద్ ద్వయార్ధ్యాదశదోచ్ఛతే॥
పూరే వికాస విస్తార విశేషజ్ఞోభతస్తథా।
సర్వభక్తిరసాస్వాదః పంచదా పరిక్షిరితః॥ భ.ర.సి. 2-5-102
115. తత్పదాంబుజ సర్వస్వైర్భక్తైరేవాత్సరస్యతే।
వ్యతీతృణావనావర్తయశ్చ మత్కృతి భారభూః॥ భ.ర.సి. 2-5-114
హృది సత్తోష్ణ్యతే బాధం స్వదతే సరసోమతః।
భావనాయాః పదం యస్తు బుధే నానస్య బుద్ధినా॥ భ.ర.సి. 2-5-115
భావ్యతేగాధ సంస్కారైశ్చిత్రే భావస్య కథ్యతే॥
116. చతుర్భుజశ్చ శాంతాశ్చ తస్మిన్నాలంబనామతాః।
సచ్చిదానంద సాంద్రాంగ ఆత్మారామ శిఖామణిః॥ భ.ర.సి. 3-1-7
117. నాసాగ్రన్యస్త నేత్రత్వమ వదూతవిచేష్టితమ్।
యుగమాత్రే షీతిగతిర్ జ్ఞానముద్రా ప్రదర్శనమ్॥ భ.ర.సి. 3-1-18.
118. విషాదోత్సుకతాఽఽవేగ వితర్కాద్యాః ప్రక్షిరితాః।
అత్రశాంతిరతి స్థాయీ సమాసాంద్రాతు సాద్విదా॥ భ.ర.సి. 3-1-24
శాంతోద్విరైష పారోక్ష్యసాక్షాత్కార విభేదతః।
భవేత్కదా చిత్కుత్రాపి నందనూనోః కృపాభరః॥ భ.ర.సి. 3-1-25
119. అనుగ్రాహ్యస్య దాసత్వాల్లాల్పత్వావప్యయం ద్విదా।
భిద్యతే సంభ్రమ ప్రీతోగౌరవప్రీత ఇత్యపి॥ భ.ర.సి. 3-2-4
120. హరిశ్చ తస్యదాసాశ్చజ్ఞేయా ఆలంబనా ఇహ।
ఆలంబనోఽన్యైన్ ద్విభుజః కృష్ణోగోకుల వాసిమ్॥ భ.ర.సి. 3-2-6
అన్యత్రద్విభుజః క్వాపి కుత్రాప్యేష చతుర్భుజః।
బ్రహ్మాండకోటి దామైకరోమ హవః కృపాంబుధిః॥ భ.ర.సి. 3-2-7

121. విశ్వస్థాః ప్రభుతాజ్ఞాన విసమితది యశ్చతే।
చతుర్థాఽఽమీ అధికృతాశ్రితపారి షదానుగాః॥ భ.ర.సి. 3-2 13
122. ఏతేషాం ప్రవరశ్రీమానుద్దనః ప్రేమ విక్లవః।
సర్వదా పరిచర్యానుప్రభోరానక్త జేతనః॥ భ.ర.సి. 3-2-21
- పురస్థాశ్చవజస్థాశ్చేత్సు దిదా అనుగార్హదా
సుచంద్రోమండన స్సంబస్సుతంబాద్యాః పురానుగాః॥ భ.ర.సి. 3-2-22
123. దుర్యోధీరశ్చ పీరశ్చత్రిదాపారిష దాదికః।
కృష్ణేనన్యప్రేయసీవరే దాసాదా చ యథాయతమ్॥ భ.ర.సి. 3-2-26
124. నిత్యసిద్ధాశ్చ సిద్ధాశ్చ సాధకా అపీర్తిహః
అనుగ్రహస్య సంప్రాప్తిస్త స్యాంమిరణసాంతథా॥ భ.ర.సి. 3-2-30
- భక్తా పశిష్టభక్తా దేరపి తదృక్త సంగతిః।
ఇత్యాదయోవిభా వాస్సురేష్వ సాధారణామతాః॥ భ.ర.సి. 3-2-31
125. మురళీ శృంగయోస్సాస్యన స్మిత హూవావశోకనమ్।
గుణోత్కర్ష శ్రుతిః పద్మ పదాంకనవసీరదాః॥ భ.ర.సి. 3-2-32
- తదంగ సౌరభాద్యాస్తు సర్వైస్సాదారణామతాః।
సర్వతస్య నియోగానా మాధిక్యేన పరిగ్రహః॥ భ.ర.సి. 3-2-33
126. స్తంభాద్యాస్సత్త్వి కాస్సర్వే ప్రీతాదిత్రితయేమతాః
హర్షోగక్వోధృతిశ్చాత్ర నిర్వేదోఽథ విషణ్ణతా॥ భ.ర.సి. 3-2-36
- దైన్యం చింతాస్మృతి శృంకామ తిరాప్తుక్యదాపలే
వితర్కవేగ ప్రహిజాడ్య మోహోన్మాదావహిత్తికాః॥ భ.ర.సి. 3-2-37
- బోధ స్వప్నం క్షమా వ్యాధిర్మృతిశ్చ వ్యభిచారిణః
ఇతరేషాం మదాదీనాం నాతి పోషకతాభవేత్॥ భ.ర.సి. 3-2-38
- యోగేత్రయ స్ఫుర్జ్యత్యాద్యా అయోగేతుక్లమాదయః
ఉభయత్ర వరేణేషా నిర్వేదాద్యాస్సతాం మతాః॥ భ.ర.సి. 3-2-39
127. సంభ్రమః ప్రభుతాజ్ఞానాత్కంసశ్చేతసి సాదరః।
ఆనేనైత్యం గతాప్రితి స్సంభ్రమ ప్రీతిచయతే॥ భ.ర.సి. 3-2-40
128. ఉత్కంఠితం వియోగశ్చేత్యయోగోఽపిద్విధోచ్యతే।
అదృష్ట పూర్వస్యహరేర్ది దృఢోత్కంఠితం మతమ్॥ భ.ర.సి. 3-2-51
129. సావిభావాదిభిః పుష్టాగౌరవప్రీతిచయతే।
హరిశ్చ తస్య లాల్యాశ్చ భవన్త్యాంబనా ఇహ॥ భ.ర.సి. 3-2 65

లాల్యః కీలకనిష్ఠత్య పుత్రత్వాద్యభిమానినః

కనిష్ఠాస్సారణగద సుభద్రా ప్రముఖాస్సృతాః భ.ర.సి. 3-2-67

అన్యేయ వల్లవాదీశపుత్రత్వైశ్వర్య వేదసం

ఉద్ధీపనాస్తు వాత్సల్యస్మితప్రేక్షాఽఽదయోహరేః॥ భ.ర.సి. 3-2-71

132. హరిశ్చతద్యయస్యాశ్చ తస్మిన్నాలంబనామతాః

ద్విరుజుత్వాది భాగత్రప్రాగ్యదాలంబనోహరిః॥ భ.ర.సి. 3-3-2

విసంభ సంభృతాత్మాదో వయస్యాస్తస్యకీర్తితాః

తేపురవ్రజ సంబంధాద్ ద్వివిధాఃప్రాయ ఈరితాః భ.ర.సి. 3-3-6

వవిత్ర మైత్రీదై చిత్రచారుతాముపచిత్వతే

ఉద్ధీపనావయో రూపశృంగ వేణుదరా హరేః॥ భ.ర.సి. 3-3-27

వినోద నర్మవిక్రాంతి గుణాః ప్రౌఢజనాస్తథా

రాజ దేవాఽతారాది చప్తాఽను కరణాదయః భ.ర.సి. 3-3-28

యోగే మృతిం క్లమం వ్యాధిం వినావ స్మృతి దీపితే

విముక్త సంభ్రమా యాస్యాద్ విగ్రం బాత్మారతిర్వయోః॥

భ.ర.సి. 3-3-54

ప్రాయస్స మాసయోరత్ర సానఖ్యం స్థాయి శబ్దభాక్

విశ్రంభోగాథ విశ్వాసవిశేషోయం త్రణోజ్జితః॥ భ.ర.సి. 3-3-55

133. కృష్ణం తస్య గురుశ్చాత్ర ప్రాచురాలంబనాన్ బుధాః

శ్యామాంగో రుచిరస్సర్వ సల్లక్షణయుతోమృదుః॥ భ.ర.సి. 3-4-2

వ్రజేశ్వరీ వ్రజాదీశా శ్రేష్ఠా గురుజనేష్వమా

కౌమారాది వయోరూప వేషోశ్చైవచావలమ్॥ భ.ర.సి. 3-4-8

జల్పితస్మితలీలాద్యాబుదై ఉద్ధీపనా స్మృతాః

ఆద్యం మధ్యం తథాశేషం కౌమారంత్రి విధం మతమ్॥

భ.ర.సి. 3-4-9

కిశోరాబా - సదా - దాస విశేషాణాం ప్రభాసతే

అనుభావాశ్శిరోమూఢం కరేణాంగాభి మార్జనమ్॥ భ.ర.సి. 3-4-20

అశీర్వాదో నిర్దేశశ్చ లాలనం ప్రతిపాలనమ్

హితోపదేశ దానాద్యావత్సరే పరకీర్తితాః॥ భ.ర.సి. 3-4-21

136. సవాత్ర సాత్త్వికాస్సస్య సావస్తంభాదయశ్చతే

అత్రావస్మార సహితః హితోఽవ్యభిచారిణః॥ భ.ర.సి. 3-4-23

137. సంక్రమా దిచ్యుతాయాస్వాదను కంఠ్యేఽనుకంపితుః।
రతిస్సైవాత్ర వాత్సల్యం స్థాయీ భావోనిగద్యతే॥ భ.ర.సి. 3.4-24
138. ఆత్మచిత్రైర్విభావాద్యైః పుష్టిం నీతాసతాం హృది।
మదురాభ్యో భవేద్భక్తి రసోఽసౌమదురారతిః॥ భ.ర.సి. 3.5.1
139. ఆన్మీన్నాలంబనః కృష్ణః ప్రియాస్తస్యచక్రువః।
అసమానోర్ధ్వ సౌందర్య లీలావైదగ్య సంపదామ్॥ భ.ర.సి. 3.5.3
- ఉద్దిప నాభిహప్రోక్తామరలి నిస్వనాదయః।
అనుభావాస్తు కథితాదృగంతేఽన్మీతాదయః॥ భ.ర.సి. 3.5.5
- ఆలస్సౌగ్ధ్యేవినాసర్యే పిణ్డేయాభిచారిణః।
స్థాయీభావో భవత్యత్ర పూర్వోక్తా మదురారతిః॥ భ.ర.సి. 3.5.6
140. రాధామాధవ యోరేవక్వాపి భావైః కదాఽప్యసౌ।
సజాతీయ విజాతీయైర్నైవ విచ్ఛిద్యతేరతిః॥ భ.ర.సి. 3.5.7
- సప్రపలంభ సంభోగ భేదేనద్వివిభోమతః ।
సపూర్వరాగోమానశ్చ ప్రవాసాదిమయస్తథా ॥ భ.ర.సి. 3.5.8
- మానః ప్రసిద్ధ ఏవాత్ర ప్రవాస స్సంగ విచ్యుతిః ।
ద్వయోర్మిలితయోర్భోగస్సంభోగ ఇతికీర్త్యతే ॥ భ.ర.సి. 3.5.10
141. హాస్యభక్తిరసోనామబుధైరేషనిగద్యతే ।
ఆన్మీన్నాలంబనః కృష్ణస్తథాఽన్యోఽపి తదన్వయా ॥
భ. ర. సి 4.1-6
- సాహస రతిరేవాత్ర స్థాయీ భావతయోదితా।
షోడా హసరతిస్స్యాత్ స్మితహనిసే విహసి తావ హనితేచ॥
భ. ర. సి. 4.1.10
142. ఆత్మచిత్రైర్విభావాద్యైస్సాద్వ్యత్యంతం భక్తివేతసి।
సావిస్మయరతిర్నితాఽదృతభక్తి రసోభవేత్॥ భ. ర. సి. 4.2.1
- భక్తస్సర్వ విదోఽవత్రమటతే విస్మయాశ్రయః।
లోకోత్తర క్రియాపాతుర్విషయస్తతతేషవ॥ భ. ర. సి. 4.2.2
143. సాక్షాదనుమితం చేతి తచ్చద్వి విధముచ్యతే।
సాక్షాదైంద్రియకం దృష్టశ్రుత సంకీర్తితాదికమ్॥ భ. ర. సి. 4.2.5
144. సైవోత్సాహరతి స్థాయీ విభావాద్యైర్నిజోచితైః।
ఆసియమానాస్వాద్యత్యంతం పీరభక్తి రసోభవేత్॥ భ. ర. సి. 4.3.1

45. యుద్ధదానదయా ధర్మైశ్చతుర్థా వీర ఉచ్యతే।
అలంబన ఇహప్రోక్త ఏషఏవ చతుర్విధః॥ భ. ర. సి. 4-3-2
46. ఆత్మచితైర్విభావాద్వైర్నితా పుష్టిం సతాంహృది।
భవేచ్ఛోకర తిర్చక్తిరసోఽయం కరుణాభిధః॥ భ. ర. సి. 4-4-1
తత్కర్మగుణరూపాద్యా భవస్త్వద్దీపనా ఇహ।
అనుభావా ముఖేషో విలాపస్సస్త గాత్రతా॥ భ. ర. సి. 4-4-5
47. సీతాక్రోధరతిః పుష్టిం విభావాద్వైర్ని జోచితః।
హృది భక్తజనస్యాసౌరాద్ర భక్తిరసోభవేత్॥ భ. ర. సి. 4-5-1.
భక్తాఃసర్వవిధా ఏవహితే చైవాహితే తథా।
సఖీ క్రోదోభ వేత్సఖ్యాః కృష్ణాదత్యాహితేనతి॥ భ. ర. సి. 4-5-3
48. వక్ష్యమాణైర్విభా వాద్వైః పుష్టిం భయతిర్గతా।
భయానకా భిదోభక్తి రసోదీరైరు దీర్యతే॥ భ. ర. సి. 4-6-1
కృష్ణశ్చదారుణాశ్చేతి తస్మిన్నాలంబనాద్విదా।
అనుకంపేషు సాగస్సు కృష్ణస్తస్యచ బంధుషు॥ భ. ర. సి. 4-6-2
దారుణా స్నేహత శ్శశ్వత్తదనిష్టాపి దర్శిషు।
ధర్మనాచ్యవణాచేతి స్మరణాచ్య ప్రకీర్తితాః॥ భ. ర. సి. 4-6-3
49. పుష్టిం నిజవిభావా ద్వైర్జుగుప్సారతిరాగతా।
అసౌభక్తిరసో దీరైర్భీభత్సాఖ్య ఇతర్యతే॥ భ. ర. సి. 4-7-1
అస్మిన్నశ్రిత శాంతాద్యా దీరైరాంబనామతాః।
అత్రనిష్ఠీవనం వక్త్రకూఢం ప్రమాణ సంవృతిః॥ భ. ర. సి. 4-7-2
ప్రాయీకీ చేతికథితా జుగుప్సాద్వివిధాబుధైః।
జాత కృష్ణరతేర్మక్తావిశేషస్సతుకస్యచిత్॥ భ. ర. సి. 4-7-5
వివేకోత్థాతు దేహదౌజగుప్సాస్యాద్వివేకజా।
అమేధ్యపూత్యనుభవాత్సర్వేషామేవ సర్వతః॥ భ. ర. సి. 4-7-6
శాంతస్యప్రీత బీభత్సధర్మపీరా స్సుహృద్వరాః।
అద్భుతశ్చైష విజ్ఞేయః ప్రీతాది ఘ తతుర్వపి॥ భ. ర. సి. 4-8-2
ద్విషన్నస్యశుచి ర్యుద్ధపీరోరాద్రోభయనకః।
సుహృత్ప్రితస్య బీభత్సశ్శాంతో వీరద్వయం తథా॥ భ. ర. సి. 4-8-3
వైరిశుచిర్యుద్ధపీరో రాద్రశ్చైక విభావకః।
ప్రేయసస్తు శుచిర్హాసోఽయుద్ధ వీరస్సుహృద్వరాః॥ భ. ర. సి. 4-8-4

ద్విషోవత్సల బీభత్సరౌద్రాభీష్మశ్చ పూర్వవత్ ।

వత్సలస్స సుహృద్ధాస్సాకరుణోభీష్మభిత్తథా॥ భ. ర. సి. 4-8-5

శత్రు శుచిర్ముద్ధపిరః ప్రీతోరౌద్రశ్చ పూర్వవత్ ।

శుచిర్హాస్యస్తతః ప్రేయాన్ సహృదయస్య ప్రకీర్తితః॥

భ.ర.సి. 4-8-6

ద్విషోవత్సల బీభత్సకాంత రౌద్రభయానకః॥

ప్రహారేకేఽస్ససుహృదం నీరయుగ్మం పరేరిపుమ్॥

భ.ర.సి. 4-8-7

మిత్రం హాస్యస్య బీభత్స శుచిః ప్రేయాన్య వత్సలః ।

ప్రతిపక్షస్తు కరుణస్త తాప్రోక్తో భయానకః॥ భ.ర.సి. 4-8-8

అద్భుతస్య సుహృద్వీరః పంచశాంతాయస్తథా

ప్రతిక్షోభవేదస్య రౌద్రోబీభత్స ఏవచ॥ భ.ర.సి. 4-8-9

వీరస్యత్వద్భుతో హాస్యః ప్రేయాన్ ప్రీతస్త థానుహృత్ ।

భయానకో విపక్షోఽస్వకస్య చిచ్ఛాంత ఏవచ॥ భ.ర.సి 4-8-10

కరుణస్య సుహృదౌరౌద్రోవత్సలశ్చ విలోక్యతే ।

వై రీ హాస్యోఽస్య సంభోగ శృంగారశ్చాద్భుతస్తథా॥

భ.ర.సి. 4-8-11

రౌద్రస్యకరుణః ప్రోక్తోవీర శ్చాపి సుహృద్వీరః ।

ప్రతిపక్షస్తు హాస్యోఽస్యశృంగారోభీష్మణోఽపిచ॥ భ.ర.సి. 4-8-12

భయానకస్య బీభత్సః కరుణశ్చ సుహృద్వీరః ।

ద్విషస్తు వీరశృంగార హాస్యరౌద్రాః ప్రకీర్తితాః॥ భ.ర.సి. 4-8-13

బీభత్సస్య భలేచ్ఛాంతో హాస్యః ప్రతిస్తథానుహృత్ ।

శత్రుశుచిస్తథాప్రేయాన్ జ్ఞేయాయుక్త్యా పరేచతే॥ భ.ర.సి. 4-8-14

151. ప్రోద్యన్ విభావనోత్కర్షాత్ పుష్టిం ముఖ్యేనలంబితః ।

కుంచతా నిజ నాథేన గౌణోఽప్యంగిత్యమన్నతే॥ భ.ర.సి. 4-8-24

ముఖ్యస్త్యంగత్వ మాసాద్య పుష్టన్ని స్త్రీమస్త్రీవత్

గౌణమే వాంగినం కృత్వానిగూఢ నిజవై భవః॥ భ.ర.సి. 4-8-25

152. క్షాప్యచిన్త్య మహాశక్తౌ మహాపురుష శేఖరే ।

రసావలి సమావేశస్సాద్వాయై పోవజాయతే॥ భ. ర. సి. 4-8-42

తమాస్తు రసాభాసాః కైశ్చిద్రసతయోదితాః।

వాస్సర్వేతదాభాసారసాభాసాశ్చ కేచన॥ భ. ర. సి. 4-9-24

మీప్రోక్తారసాభిజ్ఞై స్సర్వైఃపిరసనాద్రసాః।

అరత్యాద్యాశ్చతప్రస్తురసావస్థాన సూచికాః॥ భ. ర. సి. 4-9-25

త్రవిభావేష్వాలంబనాః

అస్మిన్నాలంబనాః ప్రోక్తాః కృష్ణస్తస్య చ వల్లభాః।

అయం సురభ్యోమదురస్సర్వ సల్లక్షణాన్వితః॥ ఉ. సి. 1-4

అయం సురమ్యోమదురస్సర్వ సల్లక్షణాన్వితః।

అలీయాన్న వతారుణ్యో వావదూకః ప్రపియంవదః॥ ఉ. సి. 1-5

పదీస్స ప్రతిభోదీరో విదగ్ధచతురః సుఖీ॥

కృతజ్ఞోదక్షిణః ప్రేమవశ్యోగంభీరతాంబుధిః॥ ఉ. సి. 1-6

పరీయాన్ కీర్తిమన్నా రీమోహనో నిత్యసూతనః।

అతుల్యకేలి సౌందర్యప్రేష్ట వంశీస్త్వనాంకితః॥ ఉ. సి. 1-7

ఇత్యాదయోఽస్యశృంగారే గుణాః కృష్ణస్యకీర్తితాః।

పూర్వోక్త దీరోదాత్రాది చతుర్భేదస్య తస్యతు॥ ఉ. సి. 1-8

వతిశ్చోప వతిశ్చేతి ప్రభేదావిహవిశ్చతో॥

ఉ. సి. 1-9

తత్రపతిః

ఉక్తః పతిస్సకన్యాయాః పాణిగ్రాహకోభవేత్।

అథోపపతిః

రాగేణోల్లంఘ యద్దర్మ వరకీయాబలాగ్నినా।

తదీయ ప్రేమవసతిర్బుధై రుపపతి స్మృతః॥ ఉ. సి. 1-10

అనుకూల దక్షిణ శతాధృష్టశ్చేతి ద్వయోరథోన్యనే।

ప్రత్యేకం చత్వారో భేదాయుక్తి భిరమీవృత్త్యా॥ ఉ. సి. 1-2

శాత్యధార్మ్యైవరం నాట్యప్రోక్తే ఉపపతిరుభే।

కృష్ణేతు సర్వం నాయుక్తం తత్తద్భావస్య సంభవాత్॥ ఉ. సి. 1-2

అతిరక్తతయా నార్యాత్యక్రాన్యలలనా స్పృహః।

సీతాయాం రామవత్సోఽయ మనుకూలః ప్రకీర్తితః॥ ఉ. సి. 1-2

- రాధాయా మేవ కృష్ణస్య సుప్రసిద్ధానుకూలతా।
తదాలోకే కదావ్యస్య నాన్యాసంగన్మృతిం వ్రజేత్॥ ఉ. నీ. 1-23
- అథదక్షిణః
యోగోరవం భయం ప్రేమదాక్షిణ్యం పూర్వయోషితి।
సముంచత్యన్య చిత్తోఽపిజ్ఞే యోఽసౌఖలు దక్షిణః॥ ఉ. నీ. 1-29
- యద్వా
నాయికాస్యవ్యనే కాసు తులోః దక్షిణ ఉచ్యతే।
158. ఉదాత్తాద్యాశ్చతుర్భేదై త్రిభిఃపూర్ణతమాదిభిః।
ద్వాదశాత్మా చతుర్వింశ త్యాత్మావత్యాది యుగ్మతః॥ ఉ. నీ. 1-38
- నాయకస్సోఽనుకూలాద్యై స్స్యాత్పక్షజవతిథోచితః।
నోక్తోదూర్వాది భేదస్తు మునేస్స మృత్యుభావతః॥ ఉ. నీ. 1-39
159. సహాయక భేదాః
ఆత్మైతస్య సహాయాస్య్యుః పంచదాచేటకోపటః।
విదూషకః పీఠమర్థః ప్రియనర్మసఖస్తథా॥ ఉ. నీ. 2-1
160. తత్రచేటః
సందానచతుర శ్చేటోగూఢ కర్మా వ్రగల్పదీః।
సతు భంగుర భృంగారాదికః ప్రోక్తోఽత్రగోకులే॥ ఉ. నీ. 2-3
161. అథవిటః
వేషోపచారకుశలో దూర్తో గోష్ఠీవిశారదః। ఉ. నీ. 2-4
162. వసంతాద్యభిదోలోలో భోజనే కలహప్రియః।
వికృతాంగవదోవేష్టైర్నాస్యకారీ విదూషకః
విదగ్ధమాధవేఖ్యాతోయథాసౌ మదు మంథలః॥ ఉ. నీ. 2-7
163. గుజైర్నాయక కల్పోయః ప్రేష్ఠా తత్రానువృత్తిమాన్
పీఠమర్థస్సకథితశ్శిదామాస్యాద్యథాహరేః॥ ఉ. నీ. 2-10
164. ఆత్యంతిక రహస్యజ్ఞస్సఖీభావం సమాశ్రితః।
సర్వేభ్యః ప్రణయిభ్యోఽసౌప్రియనర్మసఖోవరః
సగోకులే తు సుబలస్తథాస్యాదర్శనాదయః॥ ఉ. నీ. 2-13
165. ఆప్తదూతీః
వీరవృందాదిరప్యాప్తదూతీకృష్ణస్య కీర్తితా।
వీరావ్రగల్పవచనావృందా చాటూక్తిపేశలా॥ ఉ. నీ. 2-20

స్సాధారణాదూత్యోవీరాద్యాః కథితాహరేః।

గిన్యంతాస్తు వక్ష్యంతే యాస్తాస్యాధారణాద్యయోః॥

ఉ. నీ. 2-23

యోః పరకీయాశ్చద్విధాతాః పరికీర్తితాః।

తస్వకీయాః

గ్రహవిధింప్రాప్తాః పత్యురాదేశతత్పరాః।

ప్రత్యాదవిచలాస్స్వ కీయాః కథితాఞహః॥

ఉ.నీ. 3-3

పరకీయాః

శైవై వార్పితాత్మనోలోకయుగ్మానపేక్షిణా

స్మిణాస్వీకృతాయాస్తుపరకీయాభవంతితాః॥

ఉ. నీ. 3-16

కాశ్చ పరోధాశ్చ పరకీయాద్విధామతాః।

తవ్యం శమిచ్ఛద్ధిరభక్తవన్నతుకృష్ణవత్॥

వం భక్తి శాస్త్రాణాం తాత్పర్యస్య వినిర్ణయః॥

ఉ. నీ. 3-23

యాకలితతాదృక్ స్త్రీ శీలనేన నుసూయుభిః।

తుప్రజదేవీనాం వతిభిస్సహసంగమః॥

ఉ. నీ. 3-31

పరోధాః

పైర్వాదా ఆపిహరేస్సదాసంభోగలాలసాః।

రోధావల్లభాస్తస్య ప్రజరోర్యోఽప్రవనూతికాః॥

ఉ. నీ. 3-36

సస్వర్వాతిశాయిన్యశ్శోభాసాద్గుణ్యవై భవైః।

నాదిభ్యోఽప్యరుప్రేమ మాదుర్యభరభూషితాః॥

ఉ. నీ. 3-38

స్త్రిధాసాధనపరాదేవ్యో నిత్యప్రియాస్తథా

ఉ. నీ 3-40

తయాధిక్యః

ాధిక్యస్తతసంభూయ గణశస్సాధనేరతాః।

విధాస్తాశ్చమునయస్తథోపనిషదోమతాః॥

ఉ. నీ. 3-41

తమునయః

పాలోపాసకాః పూర్వమప్రాప్త్యభీష్టసిద్ధయః।

దుద్బుద్ధరతయో రామసౌందర్యవీక్షయా॥

ఉ. నీ. 3-42

నయస్తన్ని జాభీష్టసిద్ధి సంపాదనేరతాః।

భావాప్రజేగోప్యోజాతాః పాద్మఞ్జితీతిమ్॥

ఉ. నీ. 3-43

175. సమంతాన్ సూక్ష్మదర్శినో మహాపనిషద్యోఽఖిలాః |
 గోపీనాం వీక్ష్యసౌభాగ్యమనమోర్ధ్వం సువిస్మితాః || ఉ. నీ. 3-45
 తపాంసి శ్రద్ధయాకృత్వాప్రేమాద్యా జ్ఞజ్ఞరేవుజ్ఞే
 బల్లవ్య ఇతిపౌరాణీ తథోపనిషదీవ్రథా || ఉ. నీ. 3-46
176. రాధాచంద్రావలీ ముఖ్యాః ప్రోక్తా నిత్యప్రియావ్రజే |
 కృష్ణవన్నిత్య సౌందర్యవైదగ్ధ్యాదిగుణాశ్రయాః || ఉ. నీ. 3-52
177. తత్రశాస్త్ర ప్రసిద్ధాస్తురాధాచంద్రావలీ తథా |
 విశాఖాలలితా శ్యామావద్మాకై బ్యాచ భద్రికా || ఉ. నీ. 3-54
178. తారావిచిత్రా గోపాలీధనిష్ఠాపాలికాదయః |
 చంద్రావల్యేవ సోమాభాగాంధర్వారాధికైవసా || ఉ. నీ. 3-55
179. హ్లాదినీయా మహాశక్తిస్సర్వశక్తివరీయసీ |
 తత్సార భావరూపేయమితి తంత్రే ప్రతిష్ఠితా || ఉ. నీ. 4-6
180. సుష్టుకాంతరూపేయం సర్వదావార్ష భానవీ |
 ధృతషోడశ శృంగారా ద్వాదశాభరణాశ్రితా || ఉ. నీ. 4-7
181. యస్యాస్సర్వోత్తమేయూథే సర్వసద్గుణ మండితాః |
 సమంతాన్మాధవాకర్షి విభ్రమాన్సంతి సుత్రభువః || ఉ. నీ. 4-49
182. వ్రజేంద్రనందనత్యేన సుష్టునిష్ఠా ముపేయుషః |
 యాసాం భావస్య సాముద్రా సదృశైరపిదుర్గమా || ఉ. నీ. 5-4
183. భుజాచతుష్టయం క్వాపి నర్మజాదర్శయన్నది |
 వృందావనేశ్వరీ ప్రేష్టాద్విభుజః క్రియతేహరిః || ఉ. నీ. 5-6
184. స్వకీయాశ్చ పరోధాశ్చ యాద్విదాపరికీర్తితాః |
 ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి ప్రత్యేకం తాన్త్రి ధామతాః || ఉ. నీ. 5-10
185. త్రిదాఽసౌమానవృత్తే స్సాన్యేడ్ధీరాదీరోభయాత్మికీ |
 దీరాతువక్తి వక్రోక్త్యాసోత్ప్రాసం సంగసంప్రియమ్ || ఉ. నీ. 5-34
186. అథావస్థాషకం సర్వనాయికానాం నిగద్యతే |
 తత్రాభిసారికా వానకవనజ్ఞా చోత్కంఠితా తథా || ఉ. నీ. 5-66
 ఖండితా విప్రలబ్ధాచ కలహాంతరితాఽపిచ |
 ప్రోషిత ప్రేయసీ చైవతథా స్వాదీనభర్తృకా || ఉ. నీ. 5-67

187. సౌభాగ్యదేరిహాధి క్యాదధికా సామ్యత స్సమా।
లముత్వాలము రిత్తుక్తాత్రిధాగోమల సుశ్రువః॥ ఉ. నీ. 6.2
ప్రత్యేకం ప్రఖరామధ్యామృద్వీ చేతి పునన్త్రీదా।
ప్రగల్భ వాక్యాప్రఖ రాఖ్యాతాదుర్లంఘ్య బాషితా॥ ఉ. నీ. 6.3
188. ఆత్యంతికి తదై వాపేక్షికి చేత్యధికాద్విధా। ఉ. నీ. 6.4
189. దూతీస్వయం తదాప్రా చద్విధాఽత్ర పరికి త్తతా।
అత్యైత్సుక్యత్రుట ద్ద్విధాయాచరాగతి మోహితా॥ ఉ. నీ. 7.2
190. వాచికోవ్యంగ్య ఏవాత్ర సశబ్ధార భవోద్విధా।
ఉక్తౌ వ్యంగ్యో చతాశృష్ట పురః స్థవిషయాద్విధా॥ ఉ. నీ. 7.4
191. ప్రేమ సౌభాగ్య సాధుజ్ఞాదాధిక్యాదధికా సఖీ।
సమా తత్సామ్యతోజ్ఞేయాతల్లముత్వా త్తహాలఘుః॥ ఉ. నీ. 8.3
దుర్లంఘ్య వాక్య ప్రఖరా ప్రఖ్యాతా గౌరవోచితా
తదూసత్యే భవేస్మృద్విమధ్యాతత్సామ్య మాగత॥ ఉ. నీ. 8.4
192. ఆత్యంతి కాధికత్వాది భేదః పూర్వపదత్రసః।
స్వయూభేయూధనాదై వ స్యాదత్రాత్యంతికాధికా॥ ఉ. నీ. 8.5
సాక్వాపి ప్రఖరా యూభేక్వాపిమధాద్యామృదుః క్వచత్। ఉ. నీ. 8.6
193. సాలఘు ప్రఖరాద్విధా భవేద్వామాఽథ దక్షిణా
తత్రవామా
మానగ్రహేనదోఽద్యక్తా తస్యైతిత్యే చకోపనా॥ ఉ. నీ. 8.26
అభేద్యా నాయకే ప్రాయః కూరావామేతి కీర్త్యతే॥ ఉ. నీ. 8.27
194. దూరే గతాగతమృతే యద్ధూత్యం గౌణమత్రతత్।
గౌణం హరే స్సమక్షం చ పరోక్షం చేతి తద్విధా॥ ఉ. నీ. 8.48
192. కృష్ణే స్వప్రియ సంఖ్యాం చవహంత్యః కమపిస్సుటమ్
స్నేహమన్యూనతాధిక్యం సమస్నేహోస్తు భూరిశః॥ ఉ. నీ. 8.127
196. ఉద్దీపనా విభావా హరేస్తదీయ ప్రియాణాంచ।
కథితాగుణనామ చరిత్ర మండన సంబంధిన స్తటస్థాశ్చ॥ ఉ. నీ. 10.1
197. గుణాత్రిధామాన సాస్పృశ్యావికాః కాయితాస్తథా।
గుణాఃకృతజ్ఞతాక్షాంతి కరుణావ్యాస్తు మానసాః॥ ఉ. నీ. 10.2

198. వంశీ శృంగీరవోగీతం సౌరభ్యం భూషణకవ్యణః।
పదాం కాద్యా వివంచాది నికవ్వాణా శ్శిల్ప కౌశలమ్॥ ఉ. నీ. 10-58
ఇత్యాదమోఽత్రకథితాలగ్నా స్సంబధినో బుధైః॥ ఉ. నీ. 10-59
199. తటస్థాశృంధికామేషు విద్యుతో మాధవస్తథా।
శరత్సూర్వ సుదాంభశ్చ గంధవాహఖగాదయః॥ ఉ. నీ. 10-97
200. అనుభావాస్త్వలంతరాస్త దైవోద్భాస్వరాభిదాః
వాచికాశ్చేతి విద్యద్భిప్రీధానమీ పరికీర్తితాః ॥ ఉ. నీ. 11-1
201. ఉద్భాసతే స్వధామ్ని తిప్రోక్తా ఉద్భాస్వరాబుధైః।
సీమ్యత్రరీయధమ్నిల్లసం సనంగాత్ర మోటనమ్॥ ఉ. నీ. 11-63
జృంభామూఞస్యపుల్లత్వం నిశ్వాసాద్యాశ్చలేమతాః॥ ఉ. నీ. 11-64
202. అలావశ్చ విలావశ్చ సంలావశ్చ ప్రలావకః।
అనులాపోఽవలావశ్చ సందేశశ్చాతిదేశకః॥ ఉ. నీ. 11-71
అవదేశోపదేశౌచ నిర్దేశోవ్యవదేశకః।
కీర్తితావచనారంభా ద్వాదశామీ మసీషిభిః॥ ఉ. నీ. 11-72
203. నిర్వేదాద్యాత్రయత్రింశద్భావాయే పరికీర్తితాః।
బౌగ్యాలస్యే వినాతేఽత్ర విజేయా వ్యభిచారిణః॥ ఉ. నీ. 13-1
సఖ్యాది ఘనిజప్రేమాఽవ్యత్ర సంచారితాం వ్రజతే।
సాక్షాదంగతయా నేష్టాః కింత్యత్రమరణాదయః॥ ఉ. నీ. 13-2
204. మృతేరద్యవసాయోఽత్ర వర్ణ్యస్సాషాదియం సహి। ఉ. నీ. 13-49
205. స్థాయిభావోఽత్ర శృంగారే కథ్యతే మధురారతిః। ఉ. నీ. 14-1
206. అభియోగాద్విషయత స్సంబంధాదభి మానతః। ఉ. నీ. 14-3
సా తదీయ విశేషేభ్య ఉపమాతస్స్వభావతః।
రతిరావిర్భవేదేషా ముత్తమత్వం యథోత్తరమ్॥ ఉ. నీ. 14-4
207. సంబంధః కులరూపాది సామగ్రి గౌరవం భవేత్। ఉ. నీ. 14-16
208. ఆజన్యస్తు స్వతస్సిద్ధస్వరూపం భావకష్యతే। ఉ. నీ. 14-30
ఏతత్తు కృష్ణలలనోభయ నేష్ఠతయాత్రిదా॥ ఉ. నీ. 14-31
209. మణి వచ్చింతామణి వత్కృస్తుదమణివత్త్రిదాఽభిమతా।
సాతిసుఖభేయమభిమతస్సుద్గర్హాస్యాదసన్యలభ్యాచ॥ ఉ. నీ. 14-38

210. బీజ మిక్షుస్సచరసస్సగూడః ఖండవీచనః।
 సశర్కరా నీతాసాచసా యథాస్యాత్మ్యితోపలా॥ ఉ. నీ. 14.54
 అతః ప్రేమవిలాసాస్సుర్వా వా స్నేహోదయస్తుషత్।
 ప్రాప్తౌవ్యవహాయంతేఽమీప్రేమ శజ్జేన సూరిభిః॥ ఉ. నీ. 14.55
211. యస్యాం యాదృశజాతీయః కృష్ణేప్రేమాభ్యుదవంతి।
 తస్యాం తాదృశజాతీయస్సకృష్ణస్యాప్యదీయతే॥ ఉ. నీ. 14.56
212. సత్రిధాకథ్యతేప్రౌఢ మధ్యమంద ప్రభేతరః।
 విలంబాదిభరజ్జాలాచిత్ర వృత్తప్రియేజనే॥ ఉ. నీ. 14.60
 ఇతరంశ్లేశకారీ యస్య ప్రేమాపౌఢ ఉచ్యతే।
 ఇతరానుభవాపేక్షాంసహతేయస్స మధ్యమః॥ ఉ. నీ. 14.62
 సదాపరిచితత్వాదేః కరోత్యాత్యంతికాత్తుయః।
 నైవోపేక్షాంసదాపేక్షాంసప్రేమామంద ఉచ్యతే॥ ఉ. నీ. 14.64
 ప్రౌఢః ప్రేమాసయత్రస్యాద్విశ్లేషస్యాసహిష్టుతా।
 కృత్రాచ్యుతసహిష్టుతాయత్రనతు మధ్యమ ఉచ్యతే॥ ఉ. నీ. 14.67
 సమందః కథితోయత్రభవేత్ కుత్రాపి విస్మృతిః॥
213. అంగసంగే విలోకేచశ్రవణాదౌ చసక్రమాత్।
 కనిష్ఠోమధ్యమశ్శేష్ఠత్రివిధోఽయం మనోద్రవః॥ ఉ. నీ. 14.74
214. స ఘృతం మదుచేత్కుక్త స్నేహోద్విదాస్వరూపకః।
 ఆత్యంతికాదరమయ స్నేహోఘృత మితిర్యతే॥ ఉ. నీ. 14.79
215. పరస్పరవశీభావః ప్రేమవైచిత్ర్యకం తథా
 అప్రాణీన్యపి జన్మాప్యైలాలసా భరఉన్నతః॥ ఉ. నీ. 14.137
 విప్రలంబేఽస్యవిన్ముర్రిరిత్యాద్యాన్యూరి హక్రియాః॥ ఉ. నీ. 14.138
216. ముకుంద మహిషీ వృందైరవ్యసాపతిదుర్లభః।
 వ్రజదేవ్యైర సంవేద్యో మహాభావాఖ్యమోచ్యతే॥ ఉ. నీ. 14.144
217. దూధోక్తేభ్యోఽను భావేభ్యః కామప్యాప్తావిశిష్టతామ్।
 యత్రాను భావాదృశ్యంతే సోఽధిరూహోనిగద్యతే॥ ఉ. నీ. 14.156
218. ఏతస్య మోహన ఖ్యన్యగతిం కామప్యప్రేయుషః।
 భమాభాకాపివై చిత్రీ దివ్యోన్మాద ఇతిర్యతే॥ ఉ. నీ. 14.174

219. చిత్రజల్వోదశాంగోఽయం ప్రజల్పః జరిజల్పితమ్ |
విజల్వోజ్జల్ప సంజల్పా అవజల్పాఽభిజల్పితమ్ || ఉ. నీ. 14-179
అజల్పః ప్రతీజల్పశ్చ సుజల్ప శ్చేతి కీర్తితాః |
ఏషభ్రమర గీతాభ్యోదశమే ప్రకటికృతః || ఉ. నీ. 14-180
220. మాదనస్యగతి స్సుస్థమదనస్యేవ దుర్గమా |
సనిర్వక్తుంభవేచ్ఛక్యాతే నాసౌమునినావ్యుఽమ్ || ఉ. నీ. 14-209
స్ఫురంతి ప్రజదేవీఘవరాభావాభిధాశ్చయాః |
తాస్తర్కా గోఽరత యానసమ్మ గిహవర్ణితాః || ఉ. నీ. 14-212
అబీష్టాలింగనాదీనా మనవాస్త్రాప్ర కృష్యతే |
సవిప్రలంభో విజ్ఞేయస్సంభోగోన్నతి కారకః || ఉ. నీ. 15-2
లాలసోద్వేగజాగర్యా స్రానవం పడిమాఽత్రతు |
వైయగ్ర్యం వ్యాధిరున్మా దోమోహో మృత్యుర్దశాదశ ||
ప్రౌఢత్వాత్పూర్వార్వ రాగస్వప్రౌఢాస్సర్వాదశా అపి
ప్రవాస విప్రలంభేఽస్మిన్ దశాస్తాస్తా హరేరపి
అత్రోపలక్షణామై కముదాహరణమిర్యతే || ఉ. నీ. 15-165
221. చిత్రద్రవ్యం హిజతువత్ స్వభావాత్ కఠినాత్మకమ్ |
తాపకై ర్విషయైర్యోగేద్రవత్వం ప్రతిపద్యతే || భ. ర. 1-4
కామక్రోధభయస్నేహహర్షశోకాదయాఽఽదయః |
222. తాపకాశ్చిత్రజతునస్తద్భాంతౌ కఠినంతు తత్ || భ. ర. 1-5
ద్రుతేచిత్రే వినిషిప్తస్యాకారోయస్తువస్తునా |
సంస్కార వాసనా భావభావనా శబ్దభాగనౌ || భ. ర. 1-6
శిథిలీభావమాత్రంతు మనోగచ్ఛత్యతాపకైః |
నతత్రవస్తువిశతి వాసత్యే నకిచ్చాస || భ. ర. 1-7
ద్రవతాయాం ప్రవిష్టం సద్యత్కాఠిన్యదశాంగతమ్ |
చేతః పునర్దృతౌ సత్యామపితన్నైషముచ్చతి || భ. ర. 1-8
223. a. శ్రీరామమూర్తి, దూశిపాళ; భాగవతానుశీలనము; పు. 515
b. శ్రీరామమూర్తి, దూశిపాళ; భాగవతానుశీలనము పు. 516
c. శ్రీరామమూర్తి, దూశిపాళ; భాగతానుశీలనము పు. 518
d. శ్రీరామమూర్తి, దూశిపాళ; భాగవతానుశీలనము పు. 528, 529

224. తజ్జన్యాయాం ద్రుతౌ చిత్రేయాస్యాచ్చీకృష్ట నిష్ఠతా ।
సంభోగ విప్రయోగాభ్యారతిస్సా క్రమాద్భవేత్ ॥ భ.
225. క్రోధఈర్ష్యా నిమిత్తం తు చిత్రాభిజ్వలనం భవేత్ ।
తజ్జన్యాయాం ద్రుతౌసాతు ద్వేషశబ్దేన గృహ్యతే ॥ భ.
226. అత్రచేతో వ్యాకులత్వం సోపద్రావకదర్శనాత్ ।
ఉపద్రావక నాశార్థం తత్రప్రీత్యర్థం చ తద్విదా ॥ భ.
తత్రాద్యంద్వేషవన స్యాద్విస్తీరియం రతిశబ్దభాక్ ।
ఉపరిష్టాత్రదుభయం మయాస్పష్టికరిష్యతే ॥ భ.
227. ద్వేషా హేతుస్త్వయం తూత్థం వైక్లవ్యం చిత్రగంతుయత్ ।
తజ్జన్యాయాం ద్రుతౌయాఽఽరతిస్సాభయముచ్యతే ॥ భ.
228. స్నేహఃపుత్రాది విషయఃపాల్యపాలక లక్షణః ।
సేవ్యసేవకభావోఽస్య సోఽవ్యక్తస్త్రివిధోబుధైః ॥ భ.
229. భగవద్దాస్య సఖ్యాఖ్యాం మిశ్రితం చావరం జగుః ।
యాకృష్టాకారతా చిత్రే తజ్జన్యద్రుతిశాలిని ॥ భ.
పాల్యపాలక భావేన సావత్సలరతిర్భవేత్ ।
సేవ్యసేవక భావేన ప్రేయోరతిరితీర్యతే ॥ భ.
230. హర్షచిత్తసముల్లాసః కథ్యతే స చతుర్విధః ।
ఏకః పరమానందమయశ్శీశమాహాత్మ్య కారణమ్ ॥ భ.
231. ప్రీడావికృత వాగ్వేష చేష్టాఽఽదిజనితోఽపరః ।
తజ్జన్యాయాం ద్రుతౌచేతో వికాసోహాసఉచ్యతే ॥ భ.
232. లోకోత్తర చమత్కారి వస్తుదర్శనజోపరః ।
తజ్జన్యాయాం ద్రుతౌచేతోవికాసోవిస్మయాయతః ॥ భ.
233. యుద్ధాది తాపజనితో వీరాణాంజాయతే పరః ।
జిత చిత్తస్య విస్తారోద్రుత స్యోత్సాహ ఉచ్యతే ॥ భ.
234. ఇష్టవిచ్ఛేదజనితో యశ్చిత్తేక్లిష్టతోదయః ।
తజ్జన్యాయాం ద్రుతావిష్టారత తాశోక ఉచ్యతే ॥ భ.
235. దయాఘృణా స్యాద్విషయతుచ్ఛత్వజ్ఞానదీర్ఘికా ।
తయా దుఃఖేషు మనసి జుగుప్సా దాగుజే నిజా ॥ భ.

236. పూర్తిప్రణాది విషయమే కథితోద్వేగినినీబుదైః।
శ్మశానోత్త పిశాచాది విషయాక్షోభణీభవేత్॥ భ. ర. 2-19
దేహేంద్రియాది దుఃఖేత్వ విచారణ పురస్సరా।
మృడాశుద్ధేతి కపటస్స జాగుప్సా ప్రకీర్తితా॥ భ. ర. 2-20
237. యాతుశోచ్యస్య రక్షార్థం ప్రవృత్తి రమకంపయా।
తయా ద్రుతే తు మనసి దయాత్సాహస్మ్యతోబుదైః॥ భ. ర. 2-21
238. సర్వస్య మపి దాస్యామి ప్రార్థయతి చయోమహాన్।
ఉద్యమోద్రుత చిత్తస్య దానోత్సాహస్య ఉచ్యతే॥ భ. ర. 2-22
239. తథాస్వధర్మ రక్షార్థం యాప్రవృత్తిః ప్రయత్నతః।
తయాచిత్తస్య విస్తారో ధర్మోత్సాహోద్రుతో భవేత్॥ భ. ర. 2-23
240. వశికారాఖ్య వైరాగ్యంయత్ కామాస్పృహతాత్మకమ్।
తేనద్రుతస్య చిత్తస్య ప్రకాశశ్శమ ఉచ్యతే॥ భ. ర. 2-24
241. ఇతోఽన్యథా చిత్తస్సనద్రుతి ర్విద్యతే క్వచిత్।
తదభావాత్తు భావోనని రుక్తాన్యోఽస్తికశ్చన॥ భ. ర. 2-25
యావత్కోద్రుతయశ్చిత్తే భావాస్తావంతవీచహి।
స్థాయినో రసతాం యాంతి విభావాది సమాశ్రయాత్॥ భ. ర. 2-26
242. వ్యామిశ్రభావరూపత్వం యాంత్యేతేక్షిరసీరవత్।
విభావాది సమాయోగే తథా భక్తిరసా అపి॥ భ. ర. 2-32
243. శుద్ధా చ వత్సలరతిః ప్రేయోరతి రితి త్రయీ।
భావాంతరామిశ్రితత్వాదమిత్రారతి రుచ్యతే॥ భ. ర. 3-34
244. విశుద్ధోవత్సలః ప్రేయానితి భక్తిరసాస్త్రియః।
రసాంతరామిశ్రితాస్తే భవంతి పరిపుష్కలాః॥ భ. ర. 3-35
245. కేచిత్కేవల సంకీర్ణాః కేచిత్సంకీర్ణమిశ్రితాః।
కేచిత్కేవలమిత్రాశ్చ శుద్ధాశ్చన్యశ్చతుర్విధాః॥ భ. ర. 2-37
246. రాజసి తామసి శుద్ధ సాత్త్వికీమిశ్రితాచసా।
ఈర్ష్యాజద్వేషజాఽఽద్యాస్యాదృయజద్వేష జావరా భ. ర. 241
హర్షజా శుద్ధ సత్త్వోత్థా కామశోకాదిజేతరా।
సత్త్వజత్వేషు సర్వాసాం గుణాంతర కృతాభిధా॥ భ. ర. 2-42

247. తత్రతే రతితాం నైవయాతస్సుఖవిరోధతః।
రతిశబ్దంతు భజతస్సుఖమయ్యావరేదుతి భ. ర. 2-43
248. దృష్టాదృష్ట పలాభక్తిస్సుఖవ్యక్తేర్విధేరపి।
నిదామ దూనదేహస్య గంగాస్నాన క్రియా యథా ర. భ. 2-47
249. రజస్తమః ప్రచండత్వే సుఖవ్యక్తి రసత్సమా।
తీవ్రవాయువినిషిప్త ద్వీప మ్వలే వ భాసతే॥ భ. ర. 1-51
250. విరహేయాదృశం దుఃఖం తాదృశ్య తేరతిః।
మృదుమధ్యాధి మాత్రత్వాద్విశేషోఽత్రాపి వీక్ష్యతే॥ ర. భ. 2-61
వైకుంఠేద్వారకాయాం చ శ్రీమద్ బృందావనే తథా।
మృదుతీవా మధ్యతీవా చ సాక్రమాత్॥ భ. ర. 2-62
251. బోధ్యనిష్ఠాయథాస్వంతే సుఖ దుఃఖాది హేతవః।
బోధ్య నిష్ఠాస్తు సర్వేనిసుఖమాత్మైక హేతవః॥ భ. ర. 3-5
252. గుణాలంకార రతీనాం భావానాంచనివేదకః।
తస్యప్రత్యాయకశృద్ధో వృత్త్యావ్యంజరూపయా॥ భ. ర. 3-20
253. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి, పోతుకూచి; భక్తిరసాయనము (వివ); 3-23

3. మధుర ముగ్ధభక్తులు - అనుశీలన విధానము

1. మా. గ్రం. భాగవత వైజయంతిక; ఆంధ్ర భాగవత వైశిష్ట్యము (వ్యా) నిడదవోలు వేంకటరావు పు. 41.
2. Alwars; (వ్యా) Srinivasa Raghavan; Devotional poets and mystics p. 26 to 45.
3. నమ్మాళ్వారు - తిరువాయి మొళి - (వివ) మాడభూషి రామానుజా చార్యులు పు. 5, 6.
4. ప్రసాదరాయ కులపతి, డా; ఆంధ్రభాగవత విమర్శ; పు. 372.
5. శ్రీరామమూర్తి, దూశిపాళ; శ్రీమదాంధ్ర భాగవతానుశీలనము; పు. 361
6. జయకృష్ణ బాపూజీ, జంధ్యాల, డా; (వ్యా), బమ్మెరవారి భక్తిసామ్రాజ్య వైభవము; భాగవత వైజయంతిక; పు. 75.
- 7.
- 8.

9. వివేకానందుడు; సందేశతరంగిణి; పు. 193.
10. చూ. రామసుబ్బయ్య, హుజురీయీన; బ్రహ్మజిజ్ఞాస; పు. 223.
11. మధుసూదన సరస్వతి; భక్తిరసాయనము; 1.9, 10.
12. సుబ్రహ్మణ్యం, జి. వి. డా; రసోల్లాసం; పు. 240, 244.
13. శ్రీమద్భాగవతము; తృతీయస్కంధము; 29.11.
14. సూర్యనారాయణశర్మ, వేదుల; అంతరార్థ భాగవతం; పు. 274.
15. శ్రీమద్భాగవతము, దశమ స్కంధము 31.11.
16. శ్రీమద్భాగవతము, దశమ స్కంధము 31.8.
17. శ్రీమద్భాగవతము, దశమ స్కంధము 31.10.

4. మధురభక్తి - భాగవతము

1. కృష్ణమాచార్యులు, ఎక్కిరాల, కులవతి; శ్రీ మద్భాగవత వ్రకాశము; ఉపోద్ఘాతము పు. 7.
2. చూ. గ్రం. విన్నవము; శ్రీ జన్నాభట్ల వాసుదేవశాస్త్రి, (అను) శ్రీ మద్భాగవతము. పు. 35.
3. చూ. గ్రం. విన్నవము; శ్రీ జన్నాభట్ల వాసుదేవశాస్త్రి, (అను); శ్రీ మద్భాగవతము. పు. 20.
4. సుబ్రహ్మణ్యం, జి.వి.డా; వ్రథమాండ్ర మహాపురాణము; పు. 12, 13.
5. వ్రవన్న ధర్మసారసముచ్చయము; (దశవిధ వైష్ణవులు) శ్రీ మరింగంటి శ్రీ రంగాచారి గారి ఉపన్యాసము విని గ్రహించినది.
6. సుబ్రహ్మణ్యం, జి. వి. డా; వ్రథమాండ్ర మహాపురాణము; పు. 385 376.
7. శ్రీ మద్భాగవతము; తృతీయస్కంధము; 29-7 నుండి 14 (శ్లో)
8. శ్రీ మద్భాగవతము: సప్తమస్కంధము; 5.21.
9. మధుసూదన సరస్వతి; భక్తి రసాయనము; 2-1.
10. మధుసూదన సరస్వతి; భక్తి రసాయనము; 2-3.
11. మధుసూదన సరస్వతి; భక్తి రసాయనము; 2-4.
12. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము; ద. పూ. ప. 1725.
13. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము. ద. పూ. ప. 1726.

14. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము. ద. పూ. ప. 1729.
15. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము. ద. పూ. పూ. ప. 1733.
16. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము. ద. పూ. ప. 1743.
17. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము; ద. పూ. ప. 1705.
18. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము; ద. పూ. ప. 1715.
19. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము. ద. పూ. ప. 1735.
20. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము. ద. పూ. ప. 1749.
21. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము. ద. పూ. ప. 489.
22. మధుసూదన సరస్వతి; భక్తిరసాయనము 2-1.
23. సూర్యనారాయణశర్మ, వేదుల; అంతరార్థ భాగవతము. పు. 222, 223.
24. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము. ద. పూ. ప. 869.
25. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము. ద. పూ. పదనము. 934
26. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి (వివ) పు. 342.
27. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి (వివ) పు. 299.
28. చూ. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి (వివ) పు. 345.
29. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి (వివ) పు. 347.
30. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి (వివ) పు. 345.
- 31, 32 చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి (వివ) పు. 358.
33. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి (వివ) పు. 352.
34. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి (వివ) పు. 349.

50. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము; ద. పూ. ప. 1737.
51. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి (వివ) పు. 359
52. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి (వివ) పు. 356.
53. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి (వివ) పు. 351.
54. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి (వివ) పు. 367.
55. పోతన, బమ్మెర; శ్రీమహాభాగవతము, ద. పూ. ప. 1250.
- 56,57. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి (వివ) పు. 355.
58. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి (వివ) పు. 361.
59. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి (వివ) పు. 366.
60. చూ. గ్రం. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి (వివ) పు. 362.
61. మదుసూదన సరస్వతి; భక్తిరసాయనము (3-21).

5. ముగ్ధభక్తి - బసవపురాణము

1. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 10. శ్లో 10 నుండి 14 వరకు.
2. చూ. పాలకురికి సోమనాథకవి; బండారు తమ్మయ్య; పు. 217, 218.
3. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 9. శ్లో. 31, 32.
4. సుబ్రహ్మణ్యం, జి.వి. డా; ద్విపద బసవపురాణము; పీఠిక; ప్ర. 12.
5. సిద్ధాంత శిఖామణి పరి : 5; శ్లో 42.
6. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 6. శ్లో. 57.
7. వైరాగ్య జ్ఞాన యుక్తానాం యోగినాం స్థిరచేతసాం
అంతర్లింగాను సంధానే దుచిర్బాహ్యేన జాయతే॥ సి. శి. పరి 6.
శ్లో. 43.

8. తస్మాత్సర్వప్రయత్నేన శాంకరం లింగము త్రమమ్
అంతర్విభావయే ద్విద్వానశేషశ్లేశము క్తయే॥ సి.శి. పరి. 6. శ్లో. 46.
9. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 9. శ్లో. 2, 3.
10. శివాశ్రితేషుతే శైవాజ్ఞాన యజ్ఞరతానరాః
మహేశ్వరాః సమాఖ్యతాః కర్మయజ్ఞరతాభువి
తస్మాదభ్యంతరేకుర్యుః శైవా మహేశ్వరాపహిః॥ శి.సి. పరి. 5.
శ్లో. 20.
11. గణపతిదేవుడు, కొలనియాది; శివయోగసారము; ప్ర. సం. ప. 30.
12. S S. Raghavachar; Sri Basavesvara. P. 377.
13. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 13. శ్లో. 2.
14. సిద్ధాంత శిఖామణి. పరి. 13. శ్లో. 5.
15. సిద్ధాంతశిఖామణి. పరి 13. శ్లో 5. (వివరణలో)
16. నారాయణరావు, చిలుకూరి; పండితారాధ్య చరిత్ర; ఉపోద్ఘాతము
ప్ర 105, 106.
17. నారాయణరావు, చిలుకూరి; పండితారాధ్య చరిత్ర; ఉపోద్ఘాతము.
పు 308
18. నారాయణరావు, చిలుకూరి; పండితారాధ్య చరిత్ర, ఉపోద్ఘాతము.
పు. 309.
19. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 9. శ్లో. 18.
20. రూపగోస్వామి; భక్తిరసామృతసింధువు; 1-1-13.
21. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 6 శ్లో 46.
22. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 5. శ్లో. 34.
23. గురుపాదాశ్రయస్తస్మాత్ కృష్ణదీక్షాది శిష్యణమ్।
విప్రసంబేణ గురోస్సేవాసాధువర్తమాను వర్తనమ్॥ భ. ర. సి. 1-2-24.
24. ఏషామత్ర దశాంగానాం భవేత్ ప్రారంభరూపతా।
సంగత్యాగోవిదూరేణ భగవద్విముఖైర్జనైః॥ భ. ర. సి. 1-2-27.
25. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 6 శ్లో 1 నుండి 6 వరకు.
26. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 9. శ్లో 27 నుండి 32, 46, 49.
27. కాకతీయ సంఘిక; పు. 218.

28. తమ్మయ్య, బండారు; పాలకురికి సోమనాథకవి; 87.
29. రూపగోస్వామి; భక్తిరసామృతసింధువు; 1-2-20,21.
30. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి॥ శ్లో 12.
31. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 9, శ్లో 1.
32. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 9, శ్లో 15,16.
33. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 9, శ్లో 58.
34. రూపగోస్వామి; భక్తిరసామృతసింధువు. 1-2-19.
35. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 9 శ్లో 4,5.
36. చూ. బసవపురాణము; ప్రస్తావన, కా. నాగేశ్వరావు; పు. 14.
37. సిద్ధాంతశిఖామణి పరి 10 శ్లో 30.
38. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 10 శ్లో 9.
39. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 7 శ్లో 64.
40. చూ. ఈశ్వరార్చనకళాశీలుడు; డా॥ కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తి; పు. 17.
41. చూ. ఈశ్వరార్చనకళాశీలుడు; డా॥ కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తి; పు. 18.
42. చూ. ఈశ్వరార్చనకళాశీలుడు; డా॥ కొర్లపాటి శ్రీరామమూర్తి; పు. 18.
43. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 11 శ్లో 12.
44. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 11 శ్లో 17.
45. చూ. బసవపురాణము; ప్రస్తావన పు. 7.
46. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 9 శ్లో 62.
47. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 9 శ్లో 63.
48. చూ. పాలకురికి సోమనాథకవి; బండారు తమ్మయ్య; పు. 308.
49. చూ. కావ్యాలంకారసంగ్రహము; పు. 363.
50. చూ. బసవపురాణము; ప్రస్తావన; పు. 15.
51. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి 13 శ్లో 32.
52. చూ. కావ్యాలంకారసంగ్రహము; పు. 338.
53. చూ. కావ్యాలంకారసంగ్రహము; పు. 3338.
54. సోమనాథుడు, పాల్కురికి, బసవపురాణము; పు. 37.
55. పెరుమాళ్ళయ్య, దేవరాజు; విశ్వగుణాచర్యము; ప. 806.

56. సిద్ధాంతశిఖామణి; పరి. 6 శ్లో 57.
57. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 13 శ్లో 19.
58. చూ. బసవ పురాణము; పీఠిక; వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి; పు. 80.
59. పెరుమాళ్ళయ్య, దేవరాజు; విశ్వగుణాదర్శము ప. 807.
60. చూ. బసవపురాణము; పీఠిక, వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి ప్రస్తావన పు. 14. (కా. నాగేశ్వరరావు)
61. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 16 శ్లో 59.
62. సిద్ధాంత శిఖామణి, పరి. 9 శ్లో. 32.
63. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 9 శ్లో. 30.
64. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 12 శ్లో. 16 నుండి 20 వరకు.
65. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 9 శ్లో. 17, 18.
66. మల్లాణకవిస్తవము; శివ పంచస్తవి; శ్లో. 25.
67. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 11 శ్లో. 64.
68. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 5 శ్లో. 67.
69. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 9 శ్లో. 71.
70. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 9 శ్లో. 74.
71. తిరుమలనాథ కవి; శైవాచార సంగ్రహము; తృతీ. ఆ.ప. 21,22,23.
72. మల్లికార్జున పండితుడు; శివతత్త్వసారము; ప. 175.
73. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; 365.
74. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; పు. 345.
75. కావ్యాలంకార సంగ్రహము పు. 352.
76. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి. 9 శ్లో. 34, 35.
77. తమ్మయ్య, బండారు; పాలకురికి సోమనాథ కవి; ప్ర. 238.
78. చూ. బసవపురాణము; ప్రస్తావన; పు. 13.
79. సోమనాథకవి, పాల్కురికి; బసవపురాణము పు. 68.
80. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 7 శ్లో 5.
81. కావ్యాలంకార సంగ్రహము; పు 367.
82. చూ వీరరసము; డా. జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం; పు. 46.
83. చూ. వీర రసము; డా. జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం; పు 66.

84. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 9 శ్లో 2.
85. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 10; శ్లో 9.
86. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 9 శ్లో. 19, 20.
87. తమ్మయ్య, బండారు; పాఠకురికి సోమనాథుడు; పు. 308.
88. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 14 శ్లో 19.
89. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 9 శ్లో 24.
90. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 6 శ్లో 61 (వివ)
91. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 11 శ్లో 33.
92. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 11 శ్లో 11.
93. మల్లికార్జున వండితుడు; శివతత్త్వసారము పరి 223.
94. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 13 శ్లో. 24, 25.
95. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 9 శ్లో 31.
96. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 14 శ్లో 4.
97. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 14 శ్లో 14 (వివ)
98. సిద్ధాంత శిఖామణి; పరి 10 శ్లో 71.

ఉపయుక్త గ్రంథములు

తెలుగు; సంస్కృతము :-

1. అచ్యుతరామమ్, ఆకెళ్ళ - త్యాగరాజస్వామి కవితా వైభవం -
యువభారతి, 5 కింగ్స్ వే - నీకింద్రాబాదు - ప్ర. ము. 1932.
2. ఆంధ్రదాగవతోపన్యాసములు - ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు -
తిలక్ రోడ్ - హైదరాబాదు - ద్వి. ము. జనవరి 1968.
3. కరుణశ్రీ (సం.)-భాగవత వైజయంతిక; ఆం ప్ర. సాహిత్యఅకాడమీ.
కళాభవన్, నైఫాబాద్ - హైదరాబాదు - ప్ర. ము. 1983.
4. కృష్ణమాచారి, ఎక్కిరాల, కులపతి; శ్రీ మద్భాగవత ప్రకాశము
1 నుండి 18 భాగములు
ది వరల్డ్ టీచర్ బ్రస్టు - వాణీ ప్రింటర్స్ - విశాఖపట్టణము 4.
5. కృష్ణమూర్తి శాస్త్రి, చల్లా - ఆత్మ, బ్రహ్మ - కర్మవిజ్ఞానము -
రాజమహేంద్రవరము - ప్ర. ము. సర్వధారి ఫీల్డ్రైకాదశి.
6. గణపతిదేవుడు, కొలనియాది - శివయోగసాగరము - కొడిమేల
రాజలింగారాధ్యులు (సం). 1, 2, 3, 4 సంపుటములు -
శైవాచారణీగ్రంథమాల - 14,15, 16, 17 వరంగల్ 1927.
7. గణపతిశాస్త్రి, చర్ల - భక్తితత్త్వ దర్శనము (శాండిల్య -
నారద మహర్షులు).
ఆర్ష విజ్ఞానపరిషత్తు - లలితా ప్రెస్, రాజభవన్ రోడ్ - ఫైరతాబాద్
హైదరాబాదు - 4. 1972.
8. గోస్వామి, కృష్ణదాసకవిరాజు - శ్రీ చైతన్య చరితామృతము.
యల్లాపంతుల జగన్నాథం, బి. ఎ. (అను) - గౌడియమతము -
గుంటూరు-1.
9. చంద్రమౌళి, కల్లూరి - భాగవతసుధ - కల్లూరి చంద్రమౌళి -
గుంటూరు - 2. ప్ర. ము. 1975.

శ్రీమదాంధ్రభాగవతము - బసవపురాణము

10. జగన్నాథం, యల్లావంతుల (అను) - శ్రీ చైతన్య శిష్యుడు శ్రీ గౌడియ మతము - గుంటూరు - 522 001, ద్వీ. ము. 1
11. తమ్మయ్య, బండారు - పాఠశాలకి సోమనాథ కవి - శివధర్మ మాల - మచిలీ నాగయ్య ధర్మనిలయము - నీకింద్రాబాదు,
12. తిరుమలనాథకవిశైవాచార సంగ్రహము (సం) విద్వాన్ జి. యాజ్ఞ గవర్నమెంట్ ఓరియంటల్ మాన్యుస్క్రిప్టు లైబ్రరీ, 1951.
13. దూర్జటి - శ్రీకాళహస్తి మాహాత్మ్యము - బులుసు వేంకట ర (వరి) వావిళ్ళ రామస్వామి శాస్త్రులు ఆండ్ సన్స్ - మద్రాసు
14. దూర్జటి - శ్రీకాళహస్తిశ్వర శతకము - వావిళ్ళ రామశాస్త్రు, సన్స్ - మద్రాసు, 1942.
15. నాగవీరయ్య శాస్త్రి, ముదిగొండ - శివభక్తవిజయ కథావళి పబ్లికేషన్స్ - 43, వెస్టు మారేడ్లపల్లి-నీకింద్రాబాదు, ప్ర. మ
16. నరసింహాచార్యులు, కిడాంబి. డా॥ - తిరునామములు - సమలనము, నీద్దాంతవ్యాసము - కాకతీయ విశ్వవిద్యాలయము . కె. పద్మ, E W.S. 208, న్యూ సంతోష్ నగర్ కాలనీ, హై 1986.
17. నరసింహాచార్యులు, బెల్లముకొండ - శ్రీ శివమహాభక్త వి మొదటి భాగము, కొండూరు నరసింహాచార్యులు గారు - కివ హైద్రాబాద్ - 4, 1934.
18. నారాయణరెడ్డి, సి. డా॥ - మందార మకరందాలు - యువ 5. కింగ్స్ వే, నీకింద్రాబాదు.
19. నమ్మాళ్వారు - తిరువాయి మొళి - మాడభూషి రామానుజ (వివ) తిరుమల - తిరువతి దేవస్థానము ముద్రణ. తిరువతి.
20. నమ్మాళ్వారు - తిరువాయి మొళి ఆనుశ్రీశతకోపవాచాన్సు శతకము - శ్రీ గోదా గ్రంథమాల - ముసునూరు 521207. క ప్ర. ము. 1982.
21. పోతన, బమ్మెర - శ్రీమహాభాగవతము 1, 2 - భాగముల శ్రీ బులుసు వేంకటమణయ్యగారు - రవింద్ర పబ్లిషింగ్ కర్నూలు. 1970.

22. పోతన, బమ్మెర - శ్రీ మహాభాగవతము - 1, 2, 3, 4 భాగములు. ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ; హైదరాబాదు. 1964.
23. ప్రసాదరాయ కులవతి, డా॥ ఆంధ్ర భాగవత విమర్శ - సిద్ధాంత బ్యాసము - గ్రంథకర్త, 2/16 బ్రాడీ పేట, గుంటూరు - 2
24. మల్లికార్జున పండితుడు - శివతత్వసారము - ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్తు. మద్రాసు - 1922.
25. మధుసూదన సరస్వతి - భక్తిరసాయనము - పోతుకూచి సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రి (వివ) - సాధన గ్రంథమందలి - తెనాలి. ప్ర. ము. 1953.
26. యశోదారెడ్డి, పి, డా॥ - పోతన కవితాసుధ - ఆం.ప్ర. సాహిత్య అకాడమీ. కళాభవన్, నైపాబాద్, హైదరాబాదు. 4.
27. రామసుబ్బయ్య, మణ్ణిబోయిన - బ్రహ్మజిజ్ఞాస (ద్వితీయ భాగము) ఫ్రీడమ్ ప్రెస్ - మద్రాసు 1981.
28. రామయ్య, బాడాల, డా॥ బసవేశ్వర వచనములు - సమగ్ర - సమీక్ష; సింగెరె; తరళబాళు జగద్గురు విద్యాసంస్థ, 1976.
29. రామారావు, మారేమండ ఎం.ఏ; బి ఇడి; (సం). కాకతీయసంచిక, ఆంధ్రదేహిహాస పరిశోధక మండలి - రాజమహేంద్రవరము - 1935.
30. రూపగోస్వామి - ఉజ్జ్వల సీలమణి.
31. రూపగోస్వామి - భక్తి రసామృత సింధువు-(సంస్కృతము) (హిందీ అను) ఆచార్య విశ్వేశ్వర సిద్ధాంత శిరోమణి - హిందీ విభాగ్, ఢిల్లీ విశ్వవిద్యాలయము - ప్ర.ము. 1963.
32. వాసుదేవశాస్త్రి, జన్నాభట్ల (అను) - శ్రీకృష్ణ చైతన్యము - గౌడియ మతము - గుంటూరు 1982.
33. వాసుదేవశాస్త్రి, జన్నాభట్ల (అను) - శ్రీ బ్రహ్మసంహిత - పంచమాధ్యాయము - శ్రీ గౌడియ మతము - గుంటూరు 1982.
34. విజ్ఞాన సర్వస్వము; సంపుటము 7 - సంపాదకుడు, డా॥ కొత్త సచ్చిదానందమూర్తి, తెలుగు భాషా సమితి; 27, యూనివర్సిటీ బిల్డింగ్స్; మద్రాసు - 5 1962.
35. విద్యా ప్రకాశానంద స్వాములవారు - గీతామకరందము (వివ) శ్రీ శుక బ్రహ్మశ్రమము - కాళహస్తి 1980.

36. వివేకానందుడు - సందేశ తరంగిణి - శ్రీ రామకృష్ణ మఠము - తత్వానందస్వామి (అను) మైలాపూరు - మద్రాసు 6000 004. 2 భాగములు, 1955, 1967.
37. వివేకానందుడు - భక్తియోగము - మాధవ చైతన్య బ్రహ్మచారి (అను) శ్రీ రామకృష్ణ మఠము - మైలాపూరు - మద్రాసు ద్వి. ము. 1940.
38. వీరభద్రశర్మ, చిదిరెమఠము (సం.) శివ పంచస్తవి - శివధర్మ గ్రంథమాల - శ్రీ మఱితే నాగయ్యధర్మ నిలయము - సికింద్రాబాదు - దక్కన్ 1943.
39. వీరయ్య, రేకశిగెమఠము (అను) బసవవచనామృతము; ఉందాబజారు. హైదరాబాదు - దక్కన్. వృష - శ్రావణము.
40. వీరేశలింగం పంతులు, కందుకూరి - ఆంధ్ర కవుల చరిత్ర - మనోరమా ముద్రాక్ష శాల - రాజమహేంద్రవరము - 1971.
41. వేంకటాచార్య, దివాకర్ల - సాహిత్యసోపానములు - ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు, తిలక్ రోడ్ - హైదరాబాదు - తృ. ము. 1975.
42. వేంకటాచార్య, దివాకర్ల ఊమల్లా సూర్యనారాయణ శాస్త్రి - శ్రీ శివ భక్త విజయము - శ్రీరామ బుక్ డిపో - సికింద్రాబాదు.
43. వేంకటరామారెడ్డి, దొడ్ల (వివ) - నారద భక్తి సూత్రములు. శ్రీ రామ కృష్ణ మఠము - మైలాపూరు - మద్రాసు - 4. ప్ర. ము. 1953.
44. వేదవల్లి తాయారమ్మ, మాణిక్యం - శ్రీ చైతన్య లీలామృతము - శ్రీ రామానంద గౌడియ మఠము - కొవ్వూరు - ప. గౌ. జిల్లా 1982.
45. వేదవ్యాసుడు - శ్రీమద్భాగవతము - (సంస్కృతము) 1-12 స్కంధములు తెలుగు వివరణ. శ్రీ జన్నాభట్ల వాసుదేవ శాస్త్రి - గౌడియ మఠము - గుంటూరు.
46. శివయోగి శివాచార్యులు - సిద్ధాంత శిఖామణి - (అను) ఈశ్వర సత్య నారాయణ శర్మ, శ్రీ శ్రీయానంద నాథులు - సాధన గ్రంథ మండలి. తెనాలి.
47. శ్రీరామమూర్తి, కొర్లపాటి, డా॥ - ఈశ్వరార్చన కళాశీలుడు - రమణశ్రీ మఠము, గుంటూరు - ప్ర. ము. 1974

48. శ్రీరామమూర్తి, కొర్లపాటి, డా॥ - శ్రీనాథుడు - ప. ము. 1971, రజాచారతి, గుంటూరు.
49. శ్రీరామమూర్తి, దూశిపాళ - భాగవతానుశీలనము - సిద్ధాంత గ్రంథము ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ - నల్గొండ - పరీధావి ఫాల్గుణ బ॥ ౩.
50. శ్రీవత్స వరదాచార్య - ప్రపన్న పాంజాతమ్ (సంస్కృతము - పరి - ప్రొ. పి.పి. రామానుజస్వామి - తిరుమల తిరువతి దేవస్థానము - తిరుపతి 1954.
51. a) శంకరాచార్య - వివేక చూడామణి - శ్రీ కాశ్యపి వేంకట సుబ్బయ్య (నివ) పరి. పేరి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి - వావిళ్ళ రామస్వామి శాస్త్రులు అండ్ సన్స్ - చెన్నపురి 1948.
51. b) శంకరాచార్య - శివానందలహరి - శ్రీ సత్యనారాయణ బుక్ డిపో - రాజమండ్రి.
52. శంకరాచార్య - భజగోవిందమ్ - బాల సరస్వతీ బుక్ డిపో - ఎడ్యు కేషన్ల వర్జిషియన్ - కర్నూలు. 1983.
53. శేషాచార్యులు. వి.టి. డా॥ - భగవంతుడు. భక్తిమార్గములు. వేటపాలెం. 523187, ప్రకాశం జిల్లా.
54. శేషాచార్యులు, వి.టి. డా॥ - మధురభక్తి (గోదాదేవి - భక్త. మీరా)
55. సత్యసాయిబాబా - భాగవతవాహిని - సత్యసాయి సెంట్రల్ ట్రస్టు - ప్రశాంతి నిలయము - అనంతపూర్ జిల్లా.
56. సదాశివశాస్త్రి, వెల్లాల - కావ్యాంకార సంగ్రహమునందు రసప్రకరణ, నాయికా నాయక ప్రకరణలు - పరి. చదలవాడ సుందరరామశాస్త్రి, మద్రాసు - 1904.
57. సామ్రాజ్యలక్ష్మీరావు, డా॥ - మహా భాగవతోపాఖ్యానములు - సిద్ధాంత వ్యాసము 1986.
58. సుందరరావు, ఆర్. - తెలుగులో క్రైస్తవ సాహిత్యం - మొ.సం. భక్తి సాహిత్యం - ఆంధ్రక్రైస్తవ వేదాంత కళాశాల; సికింద్రాబాదు. 3. 1976.
59. సుబ్బారావు, రాయప్రోలు - రాసపంచావ్యాయి - శ్రీ మద్భాగవత దశమస్కంధములోని రాసక్రీడలు - ఆధ్యా. 29, 30, 31, 32, 33) శ్రీనిధి కె లలిత, 179 నెహ్రూనగర్. సికింద్రాబాదు 500026.

60. సుశీల, టి, డా॥ - ఆంధ్ర ద్వీపద సాహిత్య చరిత్ర-సిద్ధాంతగ్రంథము- ఢిల్లీ విశ్వవిద్యాలయము - మాధవీ బుక్ డిపో, సుల్తాన్ బజార్-ఆర్య సమాజ మందిరము ఎదురుగా - హైద్రాబాదు 1979.
61. సుబ్రహ్మణ్యం, జి. వి. డా॥ - ప్రథమాంధ్ర మహాపురాణము - సిద్ధాంత వ్యాసము-ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము శ్రీమతి సుశీల, శ్రీ జి. రాధా కృష్ణ - శ్రీవాణి 1.8.702/105, నల్లకుంట-హైద్రాబాదు.
62. సుబ్రహ్మణ్యం, జి. వి. డా॥ - రసోల్లాసము - నవోదయం - సాహిత్య సాంస్కృతిక సంస్థ; నల్లకుంట, హైద్రాబాదు.
63. సూర్యనారాయణ శర్మ, వేదుల - అంతర్ధా భాగవతము - క్వాలిటీ పబ్లిషర్స్; రామ మందిరము వీధి; విజయవాడ - 2, ప్ర. ము. 1984.
64. సూర్యనారాయణశాస్త్రి, ఖండవిల్లి - భక్త పోతన-మహాభాగవత రచన- ఖండవిల్లి సూర్యనారాయణశాస్త్రి; ముంగండ (వయా) అంబాజీ పేట; తూర్పు గోదావరి జిల్లా 1971.
65. సూర్యనారాయణశాస్త్రి, సన్నిధానము - కావ్యాలంకార సంగ్రహము - ఎం. శేషచలం ఆండ్ కంపనీ; మచిలీపట్టణం; మద్రాసు; సికింద్రాబాదు.
66. సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువులు - ఆం. ప్ర. సాహిత్య అకాడమీ; కళాభవన్, నైఫాబాద్, హైద్రాబాదు 500004. ద్వి. ము. 1979.
67. సోమనాథుడు, పాల్కురికి - బసవపురాణము -వరి. బ్రహ్మశ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి;-కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావు-ఆంధ్రగ్రంథమాల-2-1926.
68. సోమనాథుడు, పాల్కురికి-బసవపురాణము - సంక్షిప్త వరి. డా. జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యం ఆం. ప్ర. సాహిత్య అకాడమీ, హైద్రాబాదు-4.
69. సోమనాథుడు, పాల్కురికి - పండితారాధ్య చరిత్ర-వరిష్కర్త; పీఠికా కర్త; డా॥ చిలుకూరి నారాయణరావు.
70. సోమనాథకవి, పిడువర్తి - ప్రభులింగలిలలు - ద్వీపద కావ్యము; వరి. బండారు తమ్మయ్యగారు - శ్రీమతి చుక్కాకోటి వీరభద్రమ్మ గారు - వల్లూరు పాలెం.

ENGLISH

1. A HAND BOOK OF HINDU RELIGION : Sri Rajagopalaraju, P.S. Executive Officer, Tirumala Tirupathi Devasthanams, 1977.
2. APTE'S SANSKRIT TO ENGLISH DICTIONARY : Edited by P.K. Gode and C G. Karke, Poona; Y G. Joshi, Prasad Prakashan, 689/23, Sadashivpet, 1952.
3. APTE'S SANSKRIT TO ENGLISH DICTIONARY : Vaman Shivman Apte, Delhi : Motilal Banarasidas Indological Publishers and Book sellers, Bungalow Road, Jawaharnagar, 1965.
4. APTE'S ENGLISH TO TELUGU DICTIONARY : Shankar Narayan, Madras : V. Ramaswami Sastrulu and sons, 1972.
5. BHAKTHIYOGA : Vivekananda - Calcutta : Advaita Ashrama, 5, Delhi Entally Road, 1978.
6. DEVOTINAL POETS AND MYSTIC - CULTURAL LEADERS OF INDIA, Government of India, Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, 1983.
7. DIVINE LOVE AND AMOROUS SENTIMENT : Jagannatham. Y., Eluru, West Godawari Dist : The Author, Venktraopet.
8. NUMBER OF RASAAS, V. Raghavan, Madras : The Adyar Library and Research Centre, The Theophical Society, Adyar, 1967.
9. PALACURTHI SOMANATHA'S CONTRIBUTION TO SANSKRIT LITERATURE, (A thesis submitted to the Osmania University, Hyderabad for award of degree of Ph.D.,) By Umadevi, Mudikonda. 1984. (Unpublished).

10. SRI BASAVESWARA, A Commemoration volume, Bangalore : Government of Mysore, 1967.
11. THE GREAT INTEGRATORS, Raghavan V. Dr , an essay from the book The Saint - Singere of India, Government of India, Publication Division, Ministary of Information and Broadcasting, 1979.
12. VIRAHA BAKTHI - THE EARLY HISTORY OF KRISHNA DEVOTION IN SOUTH INDIA - Friedhelm Hardy for Walter and Agnes Hardy, New Delhi; R. Dayal, Gxford University Press, 2/11, Ansari Road, Daryagunj.
13. VIRA SAIIVAM IN ANDHRA, Lalithamba, K., Guntur; P. R. Krishnamurthy, 2nd Line, Brodipet.

సంకేతపద సూచిక

అ. : అనువాదము

ఉ. నీ. ఉజ్జ్వల నీలమణి

చూ.గ్రం. : చూడు గ్రంథము

ద. ఉ. : దశమస్కంధము ఉత్తరభాగము

ద. పూ. : దశమస్కంధము పూర్వభాగము

నా. భ. సూ. : నారద భక్తిసూత్రములు

ప : పద్యము

పరి. : పరిచ్ఛేదము; పరిష్కర్త

ప్ర.సం. : ప్రథమ సంపుటి

బ : బసవ పురాణము

భ.ర. : భక్తిరసాయనము

భ.ర.నీ. : భక్తి రసామృత సింధువు

భాగ : భాగవతము

మొ.సం. : మొదటి సంపుటి

వ్యా : వ్యాసము

వివ : వివరణ

శ్లో : శ్లోకము

సప్త : సప్త మస్కంధము

సం. : సంకలనము; సంపాదకుడు

నీ.శి. : నీద్ధాంత శిఖామణి

మధురభక్తి - ముగ్ధభక్తి

1. భక్తి - స్వరూపభావాలు

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
2.	Loyaty	- Loyalty
4.	ప్రహ్లాదదోద్ధవ	- ప్రహ్లాదోద్ధవ
5.	భక్తిరిత్యభిదీయతే	- భక్తిరిత్యభిదీయతే
5.	మధ్వాచార్యు	- మధ్వాచార్యుల
7.	అలకించుట	- అలకించుట
9.	సత్పత్న్యే	- సత్పత్న్యేః
10.	అధ్యాత్మిక	- ఆధ్యాత్మిక
10.	అభాస	- ఆభాస
11.	జీవన్ముక్తిః	- జీవన్ముక్తిః
12.	పాధించు	- సాధించు
12.	రసస్వాదనము	- రసాస్వాదనము
12.	చిత్తమునందు	- ఏ చిత్తమునందు
13.	కర్మజ్ఞాని	- కర్మజ్ఞాన
13.	నైవగ్రాహ్య	- నైవగ్రాహ్య
13.	గ్రహింపదగినను	- గ్రహింపదగినదను
13.	ప్రతిపాదించినది	- ప్రతిపాదించినవి
13.	విదితిము	- విదితము
15.	కామయనియు	- కామమనియు
15.	ప్రేమోరసము	- ప్రేయోరసము
16.	అధ్యాత్మిక	- ఆధ్యాత్మిక
17.	ప్రసిద్ధులు	- ప్రసిద్ధులు
18.	యశోనానందాదులు	- యశోదానందాదులు

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
18.	పృథగేవ	- పృథగేవ
18.	సవిస్తరోణోచ్యతే	- సవిస్తరేణోచ్యతే
18.	గోపీ విషయకము	- గోపికా విషయకము
18.	సాధ్యభావముండును	- సాధనాభావముండును
18.	ననుష్ఠించుటచే	- ననుష్ఠించుటచే
18.	వర్ణితమైనది	- వర్ణితమైనది
19.	సంభావించుటకు కవకాశము	- సంభావించుట కవకాశము
19.	మోహరణ	- మోహవరణ
21.	భవద్రూప	- భగవద్రూప
21.	ప్రపత్తుల	- ప్రవృత్తుల

2. భక్తి - రసము

22.	బలవత్తరా	- బలవత్తరా
23.	గోపీవిషయకమైన	- గోపికా విషయకమైన
23.	ప్రత్యేకము	- ప్రత్యేకత
23.	భక్తికి గురించి	- భక్తిని గురించి
25.	పాపబీజమందురు	- పాపబీజమందురు
27.	ఆర్థులు	- ఆర్తులు
27.	ప్రధానమైవి	- ప్రధానమైనవి
28.	వారినడగుట	- వారినడుగుట
28.	దశవిధా	- దశవిధ
28.	భంగములు	- భక్త్యంగములు
29.	మాల్యాదులను	- మాలాదులను
30.	భాగవన్ముఖముగా	- భగవన్ముఖముగా
30.	రాగానుభక్తులు	- రాగానుగ భక్తులు
31.	శ్రీమద్భాగవము	- శ్రీమద్భాగవతము
31.	భావేచ్ఛామయమనియు	- భావేచ్ఛామయమనియు
32.	కృష్ణస్వాదనపేతురూపమున	- (అవసరము లేదు)

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
32.	నేర్పబడినది	- నేర్పడినది
32.	సులభమని	- సులభము
33.	సాధుసంగమము	- 2. సాధుసంగమము
36.	సౌఖ్యాస్వాదాపరాయణులు	- సౌఖ్యాస్వాదపరాయణులు
37.	కోటిరెట్లు	- కోటిరెట్లు
38.	వరావర	- పరావర
38.	వరతంత్ర	- పరతంత్ర
39.	పోవుచు	- పోవుచు
39.	భావమునకు	- భావములకు
39.	ప్రతిబించే	- ప్రతిబింబించే
40.	ఆరాధ్యత్వరూప	- ఆరాధ్యత్వరూప
41.	సంకుచితత్వము	- సంకుచితత్వము
42.	రసాలముగా?	- రసముగా
42.	వలన	- వలన
42.	అభివృద్ధి	- అభివృద్ధి
42.	ఉత్తరోరత్తము	- ఉత్తరోత్తరము
43.	బీభత్సరసము	- బీభత్సరసము
44.	హృదినత్వోజ్జ్వలే	- హృదినత్వోజ్జ్వలే
45.	చతుర్భుజాదైనన	- చతుర్భుజాదైన
45.	సేవానిష్ఠులు	- సేవానిష్ఠులని
47.	సుఖద్రాతులు	- సుఖద్రాదులు
48.	దాసులసలె	- దాసుల వలె
48.	వాత్సల్య	- వాత్సల్య
51.	అద్భుత రసమునకు	- అద్భుత రసమునకు
52.	ఒక్కొక్కప్పుడు	- ఒక్కొక్కప్పుడు
53.	శ్రీరాధా ప్రకరణము	- శ్రీ రాధా ప్రకరణము
54.	పదానమును	- పదానమును

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
54.	దానిని విస్తరించుటకు గల అవసరమును గురించియు	- — లేదు —
54.	సిందువునందు	- సిందువునందు
54.	అలంబన	- ఆలంబన
54.	ఆతుల కేళీసౌందర్యశాలి	- ఆతుల కేళీసౌందర్యశాలి
54.	భేదములను	- భేదములను
55.	సమన్వయించునవి	- సమన్వయించునని
55.	నా యక యందు	- నాయిక యందు
56.	ప్రియనర్మఖులు	- ప్రియనర్మసఖులు
57.	భక్తిపరముగా	- భక్తిపరముగా
58.	అత్యంతనురక్తులై	- అత్యంతానురక్తులై
58.	వైదగ్ధాది	- వైదగ్ధ్యాది
59.	ప్రపంచించియుండుట	- ప్రపంచించియుండుట
59.	అలంకృతియై	- అలంకృతయై
59.	విరహవేదన	- విరహవేదన
60.	నాయికలందరు	- నాయికలందఱు
60.	పురుషుడని	- పురుషుడని
60.	యాశచ్ఛ్వేరీగణములకు	- యాభేశ్వరీగణములకు
61.	చతురులై	- చతురలై
61.	సంపన్నులై	- సంపన్నులై
61.	సఖునుల	- సఖుల
62.	సౌభాగ్యాధ్యత	- సౌభాగ్యాధిక్యత
63.	హరివల్లభలు	- హరివల్లభలు
64.	జరుగనెడ	- జరుగునెడ
64.	స్వరూపుడైన	- స్వరూపుడైన
64.	శ్రీకృష్ణవల్లభగణములను	- శ్రీకృష్ణవల్లభగణములును
64.	శ్రీరూపగోస్వామి	- శ్రీరూపగోస్వామి

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
64.	పదియవ	- పదియవ
64.	గణములయొక్కయు	- యొక్కయు
64.	ఆవయవములందు	- ఆవయవములందు
65.	పిలువడుచున్నవి	- పిలువబడుచున్నవి
66.	అయత్నములనియు	- అయత్నములనియు
66.	హాసము	- హావము
66.	విధ విధములు	- విధములు
66.	వికృతము	- విహృతము?
68.	అభీష్ట	- అభీష్ట
68.	ఆమర్షము	- ఆమర్షము
69.	ఉత్తమోత్తమైనది	- ఉత్తమోత్తమమైనది
69.	కృష్ణభక్తుని	- కృష్ణభక్తులు
69.	సాధారణపికరతి	- సాధారణరతి
69.	మహాభావ	- మహాభావ
69.	దృఢమైనదియైన	- దృఢమైనదియైన
70.	మననరూప	- మననరూప
71.	మహారూపమున	- మహారూపమున
71.	అధిమహారూఢమని	- అధిమహారూఢమని
71.	కలవు	- కలవు
71.	దశంగములు	- రశాంగములు
72.	గోపికలను	- గోపికలకును
72.	సంబంధించిన వైన్నట్లు	- సంబంధించిన వైనట్లు
72.	మధుర రసమూర్తియైన	- మధుర రసమూర్తియైన
72.	కలుగున	- కలుగును
72.	పుష్టిమప్పుతే	- పుష్టిమప్పుతే
73.	మానవ విప్రలంబమనియు	- మాన విప్రలంబమనియు
73.	దశవిధావస్థలు	- దశవిధావస్థలు

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
73.	నాయిక నాయకు	- నాయికా నాయకు
74.	నిర్లజ్ఞుడ	- నిర్లజ్ఞుడ
75.	ఉజ్జల సీలమణి	- ఉజ్జ్వల సీలమణి
75.	దాని పలన	- దాని వలన
76.	మధుమాదన	- మధుసూదన
77.	చిత్తతాపకములుగా గ్రహించినాడు	- (ఇది అవసరం లేదు)
78.	వెలికి తీయుచున్నవి	- వెలికి తీయుచున్నది
78.	ప్రథమోల్లాసము మంతయు	- ప్రథమోల్లాస మంతయు
80.	మధుసూదన	- మధుసూదన సరస్వతి
82.	మధుసూదన సరస్వతి	- మధుసూదన సరస్వతి
83.	భక్తి:	- భక్తి:
84.	విశేషమని	- విశేషమని
84.	భగవద్రతి:	- భగవద్రతి:
85.	సామాజిక కనిష్ఠమని	- సామాజిక నిష్ఠమని
86.	అభివ్యక్తమగునని	- అభివ్యక్తమగునని
86.	వివరించుచు	- వివరించు
87.	లక్షణ గ్రంథముగా	- లక్షణ గ్రంథములుగా
87.	భక్తిదీయమునే -	- భక్తిరసమును
88.	దృష్టియందుంచుకొనిచో	- దృష్టియందుంచుకొనినచో
90.	స్మరించుచు	- స్మరించును
90.	సంప్రదాయమునకు	- సంప్రదాయమునకు
90.	numero	- number of
90.	nayikaf Nayaka	- Nayika Nayaka
91.	బ్రహ్మ సంప్రదాయమును	- బ్రహ్మ సంప్రదాయమునకు
91.	పరమత తత్వముగా	- పరమ తత్వముగా
91.	అందులకే	- అందులకే
92.	అధారముగా	- అధారముగా

శ్రీమదాంధ్రభాగవతము - బసవపురాణము

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
92.	మరి దేని యందును	- మరి దేనియందును
93.	ఆర్వాచీనమైన	- ఆర్వాచీనమైన
93.	తక్కిన రసములను	- తక్కిన రసములును
93.	భక్తి వియోగము	- భక్తియోగము
93.	కుంతీస్తుతీ	- కుంతీస్తుతి
94.	పర్షము	- వర్షము
94.	భీతినైన	- భీతినైన
94.	భయమునన్	- భయమునన్
94.	మైదైనను	- మైదైనను
95.	రస్యమానవతావస్థకు	- రస్యమానతావస్థకు
95.	భగవద్భావమే	- భగవద్భావమే
95.	పచ్చినచో	- వచ్చినచో
95.	విమర్శకులు	- విమర్శకులు
96.	భక్తి పదునొకండు	- భక్తిని పదునొకండు
96.	గ్రహించినట్లు	- గ్రహించినట్లు చెప్పటకు
96.	ఉజ్జ్వలమైనదని	- ఉజ్జ్వలమైనదని
97.	చేయవలెనన్నచో	- చేయవలెననినచో
97.	వలయునన్నమాట	- వలయుననిన మాట
97.	భక్తియే	- భక్తియే
99.	అలౌకిక	- అలౌకిక
99.	అధ్యాత్మిక	- ఆధ్యాత్మిక
99.	ప్రజాంగనలుగాని	- ప్రజాంగనలు గాని
100.	భావముచే	- భావముచే
100.	గోవింద రూప	- గోవింద రూప
100.	స్థాయిమై	- స్థాయియై
101.	భగవత్త్వం	- భగవత్త్వం
101.	నిర్గుణ	- నిర్గుణ
102.	భగవత్త్వం భావనం	- భగవత్త్వం భావనం

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
102.	అదైతస్థితిని	- అదైవైతస్థితిని
102.	ఆస్తికుడై	- ఆస్తికుడై
102.	భగవద్భక్తుల	- భగవద్భక్తుల
104.	పరిణమించును	- పరిణమించును
104.	వాహికమే	- వాహికయే
104.	భావనలోవి	- భావనలోని
104.	చిన్మయాస్థను	- చిన్మయావస్థను
105.	భావమునకు	- భావమునకు
105.	వివరించారు	- వివరించినారు
106.	రతికి	- రతికి
106.	మధురస	- మధుర రస
106.	సంవలితములైన	- సంవలితములైన
106.	దాత్సల్యాదులు	- వాత్సల్యాదులు
110.	విభావనుకరణి	- విభావనుకరణి
112.	ప్రపంచినది	- ప్రపంచించినది
113.	యనుపవి	- యనునవి
113.	విష్ణుభక్తమ్	- విష్ణుభక్తమ్
114.	మధురిపు	- మధురిపు
115.	భాగవదాసక్తియు	- భగవదాసక్తియు
115.	భాగవతతత్త్వమే	- భాగవతతత్త్వము
115.	దక్షిణలు	- దక్షిణలు
115.	యలరాలగలడు	- యలరారగలడు
117.	వైష్ణవలీలా	- వైష్ణవలీలా
117.	సర్వపాప	- సర్వపాప
118.	వర్ణమునందు	- వర్ణనమునందు
119.	నందతి	- నందలి
120.	మహాతత్త్వమునుగాని	- మహాతత్త్వమునుగాని
120.	సంశయ	- సంశయ

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
122.	భజనీయడై న	- భజనీయుడై న
122.	సాత్త్విక	- సాత్త్విక
122.	పేర్కొనవచ్చును	- పేర్కొనవచ్చును
122.	కుర్యాత్సతామసః	- కుర్యాత్సతామసః
123.	నర్పించుచుండును	- నర్పించుచుండును.
123.	,,	,,
124.	అన్నింటిని	- అన్నింటిని
124.	ప్రవృత్తి	- ప్రవృత్తి
125.	వ్యాఖ్యానరూముగ	- వ్యాఖ్యానరూపముగ
125.	స్పృహలేచి	- స్పృహలేచి
125.	ఆధ్యాత్మిక	- ఆధ్యాత్మిక
125.	సౌందగలడని	- సౌందగలడని
125.	శరద్రాదులయందు	- శరద్రాతులయందు
125.	అనుభవముకొఱకై	- అనుభవముకొఱకై
128.	తెలిసికొనుటయే	- తెలిసికొనుటయే
128.	హవిరించుట	- విహరించుట
128.	సగుణబ్రహ్మము	- సగుణబ్రహ్మము
128.	భగవత్ తత్త్వము	- భగవత్ తత్త్వము
128.	స్పృహలేదు	- స్పృహలేదు
128.	కోర్కెలనన్నింటిని	- కోర్కెలనన్నింటిని
128.	చెప్పవలసినచో	- చెప్పవలసినచో
129.	మధారభక్తి	- మధురభక్తి
132.	స్మరణరూపమున	- స్మరణరూపమున
133.	శ్రీమద్భాగవతమునందు	- శ్రీమద్భాగవతమునందు
133.	భుజించి	- భజించి
133.	వద్యము	- వద్యము
134.	సుకరము	- సుకరము
134.	శీకషమనిషమైన	- శీకష నిషమైన

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
136.	ప్రవర్తిల్లుటచేత	- ప్రవర్తిల్లుటచేత
136.	నిలుచున్నది	- నిలుచుచున్నది
136.	అనువర్తత	- అనువర్తిత
136.	మాదుర్యమును సంతరించుకొని	(ఇదవసరంలేదు)
137.	ద్రవించునని	- ద్రవించునది
137.	కలుగదోయను	- కలుగదోయని
137.	చింతాక్రాంతచిత్తమయ్యెను	- చింతాక్రాంతచిత్తయయ్యెను
138.	స్మృతికీ	- స్మృతికీ
138.	వలయులనియు	- వలయుననియు
138.	విత్కరించుచు	- విత్కరించుచు
139.	నిస్సహస్థితిని	- నిస్సహాయస్థితిని
139.	మృగనాభి	- మృగనాభి
139.	రుక్మిణీయొక్క	- రుక్మిణీయొక్క
139.	వ్యజింపచేసి	- వ్యంజింపచేసి
139.	ఏకవిశంతి	- ఏకవింశతి
140.	గుణములనియు	- గుణములన్నియు
140.	బలదాలచే	- బలాదులచే
140.	ప్రేమద్యశ	- ప్రేమవశత
140.	ఆతులకేశీ	- ఆతులకేశీ
141.	జారువారినట్లు	- జాలువారినట్లు
141.	అనుశీలించుటయే	- అనుశీలించుటయే
142.	పూర్వార్థమును	- పూర్వార్థమున
145.	బహురూపులని	- బహురూపులని
146.	సంకల్పార్థమో	- సంకల్పార్థమో
148.	స్కంద	- స్కంద
149.	ప్రబంధ	- ప్రబంధ
150.	పద్యములు	- పద్యములు
150.	మరాధరామృతముచే	- మధురాధరామృతముచే

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
150.	అనవతరము	- అనవరతము
151.	తొలలగవలెనని	- తొలగవలెనని
152.	వివస్తులు	- వివస్త్రలు
152.	తత్త్వోపాసనమువల్ల	- తత్త్వోపాసనమువల్ల
152.	తాదాత్మ్యము	- తాదాత్మ్యము
153.	వ్యాఖ్యానించుట	- వ్యాఖ్యానించుట
153.	ఆరగింపుజేయు	- ఆరగింపుజేయు
153.	బ్రహ్మణులను	- బ్రాహ్మణులను
154.	వలదని	- వలదని
155.	బొందిరి	- బొందుట
155.	తాడితమయ్య	- తాడితమయ్య
156.	విష్ణాగరిష్ఠులు	- నిష్ణాగరిష్ఠులు
156.	బురుహూతుని వలన	- పురుహూతుని వలన
156.	వైదికకర్మంబున	- వైదిక కర్మంబున
160.	వంక	- శంక
160.	అనుసందించుచున్నది	- అనుసంధించుచున్నది
160.	నిజాంశమనచు	- నిజాంశమనుచు
160.	పరిపుష్టమైన	- పరిపుష్టమైన
161.	నీచపురుషేషు	- నీచపురుషేషు
161.	ఉత్తమేషుతు	- ఉత్తమేషుతు
161.	విప్రయోగము	- విప్రయోగము
161.	విపత్తి	- విపత్తి
161.	సూచించెదనందురు	- సూచించెనందురు
161.	గణించు	- గణించుచు
162.	మంగళమధ్యాని	- మంగళమధ్యాని
162.	ప్రప్రాయమైనకు	- ప్రప్రాయమైనను
162.	తోచుటనే	- తోచుటచే
162	×××	×××

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
163.	విడివిడి	- విడివడి
163.	వేణునాదముపై	- వేణునాదములమై
164.	బొందవచ్చునన్న	- బొందవచ్చునన్న
164.	పక్షస్వరూపంబులై	- పక్షస్వరూపంబులై
165.	నిత్యంధాన పారీణలై	- నిత్యధ్యాన పారీణలై
165.	శృంగారరసమున కెంత	- శృంగార రసమున కెంత
168.	విపత్తి	- విపత్తి
168.	అపరాధము	- అపరాధము
168.	పువ్వందలి	- పువ్వందలి
169.	తటవైన	- తడవైన
171	శ్రీకృష్ణుని	- శ్రీకృష్ణుని
174.	సురసతులొక్షించి	- సురసతులీక్షించి
174.	మధురాధరామృతలోన	- మధురాధరామృతమునఁ
176.	కనిపించుచున్నది	- కనిపించుచున్నది
176.	నయంబువ	- నయంబున
176.	శంకించి	- శంకించి
176.	వస్తువులకు	- వస్తువులను
176.	త్రాసకు	- త్రాసమునకు
180.	తట్టితల	- తట్టితల
181.	మున్నాదమమని	- మున్నాదమని
181.	సుందరదను	- కుందరదను
184.	చిత్తవత్తినే	- చిత్తవృత్తినే
184.	ప్రాణేశ్వరా	- ప్రాణేశ్వరా!
186.	పారిబారి	- పొరిబారి
187.	సాత్త్వికభావము	- సాత్త్వికభావము
187.	లమరుచున్నవి	- లమరుచున్నవి
187.	వస్త్రములిచ్చి	- వస్త్రములిచ్చి
187.	సిగ్గుగొనువిందుం	- సిగ్గుగొనుగోవిందుం

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
188.	హర్షాదనుభావములను	- హర్షాద్యనుభావములను
188.	,,	- ,,
190.	ఆవి	- ఆవి
191.	హరియె	- హరియొ
191.	ఇష్టాప్రాప్త్యనిష్ఠ	- ఇష్టాప్రాప్త్యనిష్ఠ
192.	శరపరంపరుల	- శరపరంపరులు
192.	బ్రియముతాడని	- బ్రియములాడని
192.	శాస్తాది	- శాస్త్రాది
192.	భాగవత తత్వమును	- భాగవత తత్వమును
192.	శాస్తార్థములే	- శాస్త్రార్థములే
195.	హృద్యమముగా	- హృద్యముగా
196.	కృష్ణదర్శనకు	- కృష్ణదర్శనమునకు
197.	అమర్షము	- అమర్షము
197.	,,	- ,,
197.	అసూయ	- అసూయ
198.	వంజింపజేయును	- వ్యంజింపజేయును
200.	జ్ఞానం	- జ్ఞానం
201.	అనుభజ్జాలైన	- అనుభవజ్ఞాలైన
202.	ఉద్బుదమగునట్లుగా	- ఉద్బుద్ధమగునట్లుగా
202.	పరిపుష్టిని	- పరిపుష్టిని
202.	ఉద్బుద్ధమై	- ఉద్బుద్ధమై
202.	హృజయమున	- హృదయమున
205.	వడివీలుగాడ్చున	- వడివీచుగాడ్చున
205.	వీరశైవభక్తికి	- వీరశైవభక్తితో
206.	లేదనియు	- లేనిదనియు
207.	పద్యములలో	- పద్యములలో
207.	జోప్పడునే	- జొప్పడునే
207.	శివభక్తి	- శివభక్తి

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
208.	ముక్కటి	- ముక్కంటి
211.	భగవత్ తత్వమును	- భగవత్తత్వమును
212.	భగవద్రతికి	- భగవద్రతికి
212.	మహాలింగరూప	- మహాలింగరూప
213.	భావించునది శివరూపములు భావించునది శివరూపమును	} - భావించునది శివరూపమును
213.	నవవిధ భక్తుల	
215.	Suprems	- Supreme
216.	భార్యయనియు	- భార్యననియు
216.	సంబంధముచేత	- సంబంధముచేత
217.	సిద్ధాంతమున	- సిద్ధాంతమును
218.	ప్రత్యేకముగా	- ప్రత్యేకముగా
218.	గాఢలకన్నయించినచో	- గాఢలకన్నయించినచో
219.	స్థలమును	- స్థలమున
220.	పరపశువు వంటిదని	- పరశువు వంటిదని
220.	నెలకొయుండును	- నెలకొనియుండును
221.	వివర్ణితుడు	- వివర్ణితుడు
221.	పలుసంశయములచే	- పలుసంశయములచే
221.	కులక్రమాగతాచార	- కులక్రమాగతాచార
222.	స్మరింపరాదు	- స్మరింపరాదు
222.	ననుష్ఠించక	- ననుష్ఠించక
223.	తెలియచేయునున్నది	- తెలియచేయుచున్నది
225.	వితర్క	- వితర్కము
225.	పొందెడి వాడగున్నాడు	- పొందెడి వాడగుచున్నాడు
225.	ముగ్ధభక్తి	- ముగ్ధ భక్తిని
225.	భక్తులను సరించెడి	- భక్తులనుసరించెడి
225.	హృద్యముగా	- హృద్యముగా
230.	బాహ్యోభ్యంతర	- బాహ్యోభ్యంతర

పేజీ	ఉన్నది.	ఉండవలసినది
231.	సమ్మన్య	- సమ్మన్య
231.	భస్మస్నానం	- భస్మస్నానం
231.	మన్దేఽపి	- బన్దేఽపి
231.	స్కన్ధే	- స్కన్ధే
231.	సంప్రదాయముల	- సంప్రదాయముల
232.	ప్రకారములనే	- ప్రకారములచే
232.	మౌళి	- మౌళియందు
233.	చేయువలెనని	- చేయవలెనని
234.	ప్రియసంగమము	- ప్రియసంగమము
235.	నీవాసించినపుడు	- నీవాసించినపుడు
235.	బోధయం	- బోధయందు
235.	వస్తువులను	- వస్తువులను
235.	తొలగునున్న	- తొలగునన్న
236.	తత్పరులై	- తత్పరులై
236.	శివప్రాప్తియందుత్కంఠ	- శివప్రాప్తియందుత్కంఠ
236.	సంతోషమున	- సంతోషమున
236.	వైస్వరము	- వైస్వర్యము
236.	వర్ణించెను	- వర్ణించెను
236.	ప్రభువుకు	- ప్రభువునకు
237.	యెలువంగ	- యెలువంగ
237.	యంతత	- యంతట
238.	పరమ పదముననుకాక	- పరమ పదమునకు కాక
239.	చారురుయథా	- చారుయథా
239.	గిరిశంతాభిచుకశీహి	- గిరి శంతాభిచాకశీహి
239.	శివాగమములు	- శివాగమములలో
239.	చెప్పబడినవి	- చెప్పబడినది
240.	గావునకు	- గావునను
241.	నవరావరావతారంబు	- నవరావతారంబు

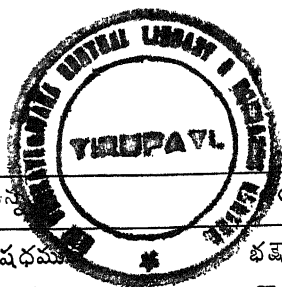
పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
241.	బిజ్జలునితో	- బిజ్జలునితో
241.	పురుషుడు	- పురుషుడు
242.	సంభవులైన	- సంభవులైన
243.	మతస్తులను	- మతస్తులను
244.	చేదులను	- చేతులను
247.	అభ్యంతరమని	- అభ్యంతరమని
247.	బాహ్యభ్యంతరమని	- బాహ్యభ్యంతరమని
247.	అభ్యంతర సేవ	- అభ్యంతర సేవ
248.	కాని	- లేని
248.	భగవంతున	- భగవంతున
249.	తత్కులంహి	- తత్కులంహి
249.	నియముగా	- నియమముగా
249.	గుగ్గులు	- గుగ్గులు
249.	ధనతయు	- ధనమంతయు
250.	క్షమాపణ	- క్షమాపణ
250.	పూజా పుష్పమున	- పూజా పుష్పమును
250.	వాసన	- వాసన
251.	పయనించు	- పయనించు
252.	కొనిపోవవలెను	- కొనిపోవలెనను
254.	సేవాభావము	- సేవాభావమును
254.	మాంసపు	- మాంసపు
256.	తెలువలేదు	- తెలుపలేదు
257.	నీడు	- నీరు
257.	నానొక్కడయ్యెనని	- తానొక్కడయ్యెనని
257.	కన్నప్ప	- కన్నప్పది
258.	అక్షరోగముగా	- అక్షిరోగముగా
259.	యిష్టనఖుడ	- యిష్టనఖుడ
260.	భక్తులెందరు.	- భక్తులెందరు?

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
262.	ఆని	- అని
264.	పరిపుష్టముగా	- పరిపుష్టముగా
264.	ఆ విషమియుమని	- ఆ విషముమియుమని
264.	ధారిణయ్	- ధారిణమ్
264.	సంభవించిన	- సంభవించినను
264.	కలిగిన	- కలిగినను
266.	విషముమియుట కష్టపడడేని	- విషముమియుట కిష్టపడడేని
267.	దానుయించె?	- దానుదయించె?
267.	పెల్లుబిన	- పెల్లుబికిన
268.	రుద్రవశుపతి	- రుద్రవశుపతి
268.	మనసుకు	- మనసునకు
268.	గూర్చిన	- గూర్చి పలికిన
269.	వలనల	- వలన
269.	వాసమేర్పరచుకొనె	- వాసమేర్పరచుకొనె
269.	స్నేహానురాగాలను	- స్నేహానురాగములను
269.	హదయమునందు	- హృదయమునందు
273.	ఎఱుగను	- ఎఱుగను
273.	మిన్నయనట	- మిన్నయనుట
273.	ఇష్టాప్రాప్తనిష్పప్రాప్త్యారి	- ఇష్టాప్రాప్త్య నిష్పప్రాప్త్యారి
273.	ఆధ్యానమను	- ఆధ్యానమను
274.	పోయెనని	- పోతినని
276.	ప్రవృత్తి	- ప్రవృత్తి
276.	భక్తపీరమునందు	- భక్తిపీరమునందు
276.	పంటిదే	- పంటిదే
278.	ప్రానుటగని	- ప్రాకుటగని
278.	శివశివ	- శివశివ
274.	మౌగ్ధము	- మౌగ్ధ్యము

పేరే	ఉన్నది	ఉండవలసినది
279.	మృదునర్పించు	- మృదునర్పించు
279.	నడుమగు	- నడుము
280.	సంహారుద్రునివలె	- సంహార రుద్రునివలె
281.	యుత్యాహ	- యుత్యాహ
281.	మేలిచంచనమునకు	- మేలిచందనమునకు
281.	ముగ్ధి	- ముగ్ధ
281.	శాసనధారి	- శాసనధారి
282.	ధారులమ	- ధారులను
282.	నవకారము	- నవకారము
283.	ఆభ్యంగనము	- ఆభ్యంగనము
284.	శిష్యురాలు	- శిష్యురాలు
284.	తేడర రానయ్య	- తేడర దానయ్య
284.	కాదిని	- కాదేని
284.	వాదప్రతివాదములందు	- వాదప్రతివాదములందు
284.	బసవన	- బసవన
286.	పరస్థలమేగిన	- పరస్థలమునకేగిన
286.	మొఱుటద	- మొఱుటద
287.	కొనితెచ్చుటకు	- కొనితెచ్చుటకు
289.	మిండజగమము	- మిండజంగమము
289.	మోసుకొనిపోవుటకు	- మోసుకొనిపోవుటకు
291.	సంఘనలే	- సంఘటనలే
291.	సంఘటనలతృప్తము	- సంఘటనలతృప్తము
291.	విన్మయము	- విన్మయము
291.	తమరాజును	- తమరాజును
291.	వచ్చి	- వచ్చి
291.	ఆరగించెడివాడు	- ఆరగించెడివాడు
293.	పలికిని	- పలికిన
293.	మట్టిలి	- మట్టిని

పేజీ	ఉన్నది	ఉండవలసినది
293.	మొక్కేను	- మొక్కేను
296.	స్థానములను	- స్థానములను
297.	బహేశ్వరునకు	- మహేశ్వరునకు
297.	దత్యంతనురక్తులై	- దత్యంతానురక్తులై
297.	తొణకకు	- తొణకక
297.	కేతయ్య యింట లింగముతో తలలు తాకించి	- ఇది అవసరము లేదు
298.	కాటకోడను	- కాటకోటడను
298.	కలిగెనని	- కలిగెనేని
299.	వెంతనే	- వెంటనే
300.	గావించినది	- గావించినది
300.	జోడింగక	- జోడించక
302.	యంగగను	- యంగనను
302.	జినమంత్ర లేతోతోపాటు	- జినమంత్ర లేఖతోపాటు
302.	పాండ భూభాగముపై	- పాండు భూభాగముపై
303.	ఆ పురము	- ఆ పురము
303.	పండ్రెండ్రు	- పండ్రెండు
303.	మారుడిగపై	- మారుడిగలో
303.	ప్రాణములనై	- ప్రాణములనైన
308.	తానజ్ఞానియనియు	- తానజ్ఞానిననియు
308.	నతననుగ్రహము	- నతనియనుగ్రహము
308.	మీవు	- వీవు
310.	భజించుట	- భజించుట
310.	చల్ల కడవ	- చల్ల కడవ
311.	తేలియాడెడివాడు	- తేలియాడెడివాడు
313.	యాతేరుద్ర	- యాతేరుద్ర
313.	భిచాకశిషా	- భిచాకశిషి
314.	వస్తువైనను	- ఏ వస్తువైనను

పేజీ ఉన్న పుస్తకం నందవలసినది

314. భక్త్యాషధము	- భక్త్యాషధముల్
314. గొన్నడన్న	- గొన్నాడన్న
317. వీరశైవ	- వీరశైవ
317. యద్యచ్ఛింతయతే	- యద్యచ్ఛింతయతే
317. తోపల	- తోపల
318. నిటలలోచనుచట	- నిటలలోచనుడచట
319. లింగాపరసము?	- లింగావసరము
323. భక్తావస్థ	- భక్త్యావస్థ
323. అద్వైతభావ	- అద్వైతభావ
323. ననుభవింపబడు	- ననుభవింపబడు
324. కాగలదు	- కాగలదు
324. యతులి	- యతులిత
326. చేసికొని	- చేసికొని
326. ప్రాధాన్యము	- ప్రాధాన్యము
327. వీలగుచున్నది	- వీలగుచున్నది
327. పార్శ్వద్వయము	- పార్శ్వద్వయము
329. పురాణము లందలి	- పురాణమునందలి
331. సంగీకరించునవి	- సంగీకరించునవి
331. ఆదునిక	- ఆదునిక
331. భాగవతానుశీలమునందు	- భాగవతానుశీలమునందు
334. జిజ్ఞాస సర్వస్వము	- విజ్ఞాన సర్వస్వము
364. రామసుబ్బయ్య	- రామసుబ్బయ్య
372. గణపతిదేవుడు	- గణపతిదేవుడు
377. సన్నిధానము	- సన్నిధానము

సంకేత పద సూచిక